

ГОДИШЊАК бр. 6/2016.

**Друштва чланова Матице српске у
Републици Српској**

Бања Лука, 2016.

ГОДИШЊАК
ДРУШТВА ЧЛАНОВА МАТИЦЕ СРПСКЕ
У РЕПУБЛИЦИ СРПскоЈ

Редакција:

Проф. др Драго Бранковић,
проф. др Наташа Глишић, мр Слободан
Наградић, мр Зоран Пејашиновић, Ранко
Рисојевић, Ранко Павловић, проф. др Дијана
Црњак, проф. др Младен Шукало (главни и
одговорни уредник), доц. др Игор Симановић
(секретар редакције)

YEARBOOK
OF MATICA SRPSKA – MEMBERS OF
THE SOCIETY IN REPUBLIC OF SRPSKA

Editorial board:

Dr Drago Branković,
dr Nataša Glišić, mr Slobodan Nagradić,
mr Zoran Pejašinović, Ranko Risojević,
Ranko Pavlović, dr Dijana Crnjak,
dr Mladen Šukalo (general editor and
editor-in-chief), dr Igor Simanović
(secretary of editorial board)

Адреса редакције:

Матица српска – Друштво чланова Матице српске у Републици
Српској, Бана Лазаревића 1, 78000 Бања Лука
e-mail: drustvoclanovamatice.rs@gmail.com

РЈЕШЕЊЕМ МИНИСТАРСТВА ПРОСВЈЕТЕ И КУЛТУРЕ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ БР. 07.030-053-8-13/11, ОД 30.12.2011. ГОДИНЕ, ЧАСОПИС “ГОДИШЊАК” УПИСАН ЈЕ У РЕГИСТАР ЈАВНИХ ГЛАСИЛА

Матица српска

ДРУШТВО ЧЛАНОВА МАТИЦЕ СРПСКЕ У
РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

ГОДИШЊАК бр. 6/2016.

Број уредили:

Др Младен Шукало

Др Игор Симановић

Бања Лука 2016.

САДРЖАЈ

НОРМАТИВНА ГРАМАТИКА СРПСКОГ ЈЕЗИКА *A NORMATIVE GRAMMAR OF THE SERBIAN LANGUAGE*

Поздравно писмо председника Матице српске
The Chairman of Matica Srpska's Welcoming Letter 15

Предраг Пипер:
Поводом ијекавског издања *Нормативне
граматике српског језика*
Predrag Piper:
On the Yekavian Edition of *A Normative
Grammar of the Serbian Language* 17

Срето З. Танасић:
Поводом ијекавског издања *Нормативне граматике
српског језика*
Sreto Z. Tanasic:
On the Yekavian Edition of *A Normative Grammar of the
Serbian Language* 25

Миливој Алановић:
Камен темељац модерне српске нормативистике
Milivoj Alanovic:
The Foundation-Stone of Modern-day Serbian Comparative
Studies 37

СТУДИЈЕ, ЧЛАНЦИ, РАСПРАВЕ STUDIES, ARTICLES, DISCUSSIONS

Ирина А. Шушарина:
Почетак словенске писмености
(превод: Биљана Бабић)
Irina A. Shusharina:
The Beginning of Slavonic Literacy
(translated by Biljana Babic) 47

Предраг Палавестра: Зједничко у модерним књижевностима Балкана Predrag Palavestra: The Common Denominator of the Modernist Balkan Literatures	55
Ранко Рисојевић: Видик Јерусалима Ranko Risojevic: The Sight of Jerusalem	69
Славица Васиљевић Илић: Јужни сусједи у старој српској књижевности Slavica Vasiljevic Ilic: Southern Neighbours in Old Serbian Literature	87
Игор Симановић: Богдан Поповић као компаратиста Igor Simanovic: Bogdan Popovic as a Comparativist	107
Ранко Павловић: Завичај(и) у романима Ранка Рисојевића Ranko Pavlovic: Homeland(s) in the Novels of Ranko Risojevic	135
Бошко М. Бранковић: Видовдан и османско (турско) освајање Београда 1521. године Bosko M. Brankovic: St Vitus' Day and the Ottoman (Turkish) Conquest of Belgrade in 1521	151
Маја Золак: Екологија и религија у перцепцији еколошке кризе Maja Zolak: Ecology and Religion in Perception of Ecological Crisis ...	161

Слободан Наградић: Културне и културолошке претпоставке идентитета Југословена или: зашто Југословени данас нису и не могу бити национална мањина Slobodan Nagradic: Cultural Assumptions of Yugoslav Identity or: Why is it that Yugoslavs Are Not and Cannot Be a National Minority Today?	177
---	-----

Матеј Савић: Развојни пут међународног права представљања Matej Savic: The Development Path of International Diplomatic Law ...	221
--	-----

Немања Ђукић: Друштвена улога феминизма (агенда 21 – студија случаја) Nemanja Djukic: The Social Role of Feminism (Agenda 21– A Case Study)	247
--	-----

ГРАЂА ИЗ КУЛТУРНЕ ПРОШЛОСТИ ARCHIVES

ПОЗОРИШНЕ КРИТИКЕ МИОДРАГА БОРИСАВЉЕВИЋА THEATRE REVIEWS BY MIODRAG BORISAVLJEVIC

Младен Шукало: Уводна ријеч о Миодрагу Борисављевићу Mladen Sukalo: An Introductory Word on Miodrag Borisavljevic	261
---	-----

Васа Павковић: Светло у тмини (О приповедачу Миодрагу Борисављевићу, поводом књиге <i>Сабрана дела</i> , Апатин, 2015) Vasa Pavkovic: A Light in Darkness (On the narrator Miodrag Borisavljevic, on the occasion of publication of his <i>Collected Works</i> , Apatin, Serbia, 2015)	262
---	-----

Позоришне критике Theatre Reviews	272
--	-----

Марко Катић:
 Једна икона деизиса у Бањој Луци
 Marko Katic:
 A Deisis in Banja Luka 285

Ђурђица Бјелошевић:
 Проблематика рестаурације слике Миодрага Б. Протића
 „Шкољка“, сликане акрилном техником
 Djurdjica Bjelosevic:
 The Problems of Restoration of the Painting ‘Skoljka’
 (The Shell) by Miodrag B. Protic, Painted in the Acrylic
 Colour Technique 295

Ранко М. Билинац:
 Архијереји сахрањени у старом гробљу у Сарајеву
 Ranko M. Bilinac:
 Serbian Orthodox Hierarchs Buried at the
 Old Cemetery of Carina in Sarajevo 301

КРИТИКЕ, ПРИКАЗИ И РЕЦЕНЗИЈЕ **CRITICISM, ACCOUNTS, REVIEWS**

Ранко Рисојевић:
 Град на бистрој ријечи
 Ranko Risojevic:
 A City on a Clear River 321

Мирјана Арежина:
 Најстарији дубровачки петраркисти и античко наслеђе
 Mirjana Arezina:
 Dubrovnik’s Oldest Petrarchan Poets and Antic Heritage .. 325

Анђелко Анушић:
 Речи скинуте са крста
 Andjelko Anusic:
 Words Removed from the Rood 327

Нина Говедар: Црњански и његово дјело Nina Govedar: Crnjanski and His Oeuvre	333
Александар Матерић: Поезија пикареског транса Aleksandar Materic: The Poetry of Picaresque Trance	339
Александра Савић: Успон и пад модерне српске културе (или: Историја једне заблуде) Aleksandra Savic: The Rise and Fall of Modernist Serbian Culture (or: The History of a Delusion)	345
Мирјана Арежина: Ликови традиције, студије и прилози из дубровачке књижевности Mirjana Arezina: Images of Tradition, Studies and Contributions from the Literature of Dubrovnik	351
Слободан Наградић: Антиномије правног ума и праксе код нас Slobodan Nagradic: Antinomies of Legal Mind and Practice in Our Society	353
Станиша Тутњевић: Младен Шукало: <i>Портрети</i> (рецензија) Stanisa Tutnjjevic: Mladen Sukalo: <i>Portraits</i> (review)	357
Бранко Летић: Младен Шукало: <i>Портрети</i> (рецензија) Branko Letic: Mladen Sukalo: <i>Portraits</i> (review)	365

Бранко Летић:
 Мирјана Арежина: *Владимир Ћоровић и Дубровник*
 (рецензија)
 Branko Letic:
 Mirjana Arezina: *Vladimir Corovic and Dubrovnik*
 (review) 369

Злата Бојовић:
 Мирјана Арежина: *Владимир Ћоровић и Дубровник*
 Zlata Bojović:
 Mirjana Arezina: *Vladimir Corovic and Dubrovnik* 373

ХРОНИКА CHRONICLES

Бранислав Божић:
 In memoriam: Јован Бабић (1934–2015)
 Branislav Bozic:
 In memoriam: Jovan Babic (1934–2015) 379

Слободан Наградић:
 Хроничар крајишких страдања и непокорника –
 In memoriam: Јован Бабић (1934–2015)
 Slobodan Nagradic:
 A Chronicler of the Calvary of the People from the Region of
 Krajina and Their Invincible Spirit
 In memoriam: Jovan Babic (1934–2015) 383

Младен Шукало:
 In memoriam: Радован Вучковић (1935–2015)
 Mladen Sukalo:
 In memoriam: Radovan Vuckovic (1935–2015) 387

Младен Шукало:
 In memoriam: Светозар Кољевић (1930–2016)
 Mladen Sukalo:
 In memoriam: Svetozar Koljevic (1930–2016) 389

Младен Шукало:	
In memoriam: Радослав Братић (1947–2016)	
Mladen Sukalo:	
In memoriam: Radoslav Bratic (1947–2016)	391
Зоран Радисављевић:	
In memoriam: Живко Малешевић (1951–2016)	
Zoran Radisavljevic:	
In memoriam: Zivko Malesevic (1951–2016)	393
Драгомир Козомара:	
In memoriam: др Стево Далмација (1932–2016)	
Dragomir Kozomara:	
In memoriam: Dr Stevo Dalmacija (1932–2016)	394
Зоран Перовић:	
In memoriam: Александар Шукало (1951–2016)	
Zoran Perovic:	
In memoriam: Aleksandar Sukalo (1951–2016)	396

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ ГОДИШЊАКА
GUIDELINES FOR THE AUTHORS OF THE *YEARBOOK*

**НОРМАТИВНА
ГРАМАТИКА
СРПСКОГ ЈЕЗИКА**

ПОЗДРАВНО ПИСМО ПРЕДСЈЕДНИКА МАТИЦЕ СРПСКЕ

Поштовани господине Пиперу,
Поштовани господине Шукало,
Поштоване колеге и пријатељи,

Искрено жалим што нисам могао да Вам се придружим у Бањој Луци, у Друштву чланова Матице српске, приликом представљања ијекавског издања *Нормативне граматике српског језика* академика Ивана Клајна и Предрага Пипера. Сам чин представљања ове драгоцене књиге пао је баш у време када, због важних и неодложних послова, нисам могао да напустим Нови Сад и Матицу српску. Ти послови тичу се припрема предстојеће 128. редовне Скупштине Матице српске која ће се одржати 16. априла о.г. Због тога што задати рок мора бити испоштован, ми ових дана ужурбано обављамо мноштво припремних радова без којих предстојећи скупштински сазив не може ваљано бити изведен.

Изласком ијекавског издања *Нормативне граматике српског језика* Ивана Клајна и Предрага Пипера, Матица српска је употребила круг оних дела без којих српска језичка политика не може ваљано да буде спроведена. Сада, кад је српски ијекавски простор покривен *Нормативном граматиком*, а пре тога и *Правописом*, биће сваком говорном представнику наше ијекавице знатно лакше да негује граматичку и ортографску норму него што је то до сада био случај. Тиме, дакако, знатно олакшавамо неговање српске језичке културе, али и бранимо целину српског језичког простора.

Желећи Вам успешан рад на данашњем представљању *Нормативне граматике српског језика*, а и честитајући Друштву чланова Матице српске у Бањој Луци на посвећеном и самопрегорном раду,

Срдачно Вас поздрављам

Проф. др Драган Станић,
Председник Матице српске

Предраг Пипер

ПОВОДОМ ИЈЕКАВСКОГ ИЗДАЊА *НОРМАТИВНЕ ГРАМАТИКЕ СРПСКОГ ЈЕЗИКА*¹

Што је српски народ бројчано мањи и што је више издељен државним границама, већи је значај Матице српске у његовој културној историји као кровне културне установе, која наткриљује свеколико Српство и подстиче у свакоме ко је српскога рода осећање припадности истом народу, језику и култури. Матица српска је увек часно вршила ту своју високу мисију. Она то чини и данас. То потврђује и објављивање ијекавског издања *Правописа српског језика* и *Нормативне граматике српског језика*, као и план да се објави ијекавско издање једнотомног речника српског језика.

Срби су, нажалост, од своје најраније забележене историје територијално и државно издељени, што је споља увек било подстицано и продубљивано. Поред тога, постојала је и постоји изразита дијалекатска издиференцираност српског језика као последица рељефа, миграција и друштвених чинилаца. Њен најопштији израз у српском књижевном језику јесте двојак изговор некадашег гласа „јат“, што је познато као екавски и ијекавски изговор јединственог српског књижевног језика. Матица српска подржавала је и подржава језичку политику сагласно којој равноправност та два израза у службеној, јавној и приватној употреби треба поштовати, остављајући свакоме на избор којим ће се изговором служити.

¹ Реч на представљању књиге: П. Пипер, И. Клајн, *Нормативна граматика српског језика*, треће, ијекавско издање, измијењено и допуњено (према другом екавском издању). – Нови Сад: Матица српска, 2015. – 582 стр. у Друштву чланова Матице српске у Републици Српској 18. марта 2016.

Већ на почетку *Нормативне граматике српског језика* дат је одељак „Српски књижевни језик данас: штокавска основа, екавски и ијекавски изговор“, где је, поред осталог, истакнуто, „у Србији су оба изговора призната као стандардна“.

Као што је ијекавско издање „Правописа“ угаони камен за очување не само српског језика него и укупне културе српског народа са обе стране Дрине, као и у Црној Гори, тако објављивање ијекавског издања *Нормативне граматике српског*

језика представља други угаони камен српске књижевнојезичке грађевине. С обзиром на то да је ијекавица изворно српско и првенствено српско наречје, то би био други битан допринос идеји стварања и очувања јединства језичког и културног простора Србије, Црне Горе и Српске, како би се остварила иста норма за јединствени српски језик са равноправним ијекавским и екавским изговором.

Српски језички простор треба стално уређивати и неговати у целини његове реалности у простору, времену, друштву и књижевности, како би се његов изражајни потенцијал у целости сачувао и развијао, те како би сваки изворни говорник српскога језика доживљавао оба та изговора као своја. У том смислу требало би да ијекавско издање *Нормативне граматике српског језика* дође до свих потенцијалних корисника на свим нивоима образовног система, али и до корисника у лекторским и другим службама штампаних и електронских медија, као и у министарствима и државним службама.

Матица српска и на многе друге начине даје подршку неговању српског језика у свим његовим облицима и функцијама, посебно српској ћирилици и култури говора, за шта је установила и посебну награду. То је нарочито значајно у светлу чињенице да министарства која су надлежна за креирање и вођење језичке политике у Србији тај део својих обавеза скоро у потпуности занемарују.

У Србији сада не само да нема јасно дефинисане језичке политике, него нема готово никакве видљиве језичке политике. У свакој уређеној земљи држава постоји да би у сарадњи са стручњацима водила политику: економску, одбрамбену, спољашњу, научну, културну, укључујући језичку, итд. Ако држава не води језичку политику у својој земљи и у свом интересу, води је неко други у свом интересу. Језичка политика као укупност мера које држава предузима, у сарадњи с лингвистичким установама и појединцима, с једне стране, и политички релевантним чиниоцима, с друге, да би одредила статус језика и писама у одређеном друштву, да би штитила и култивисала тако одређени однос и усмеравала динамику његовог развоја, не може се успешно водити без јасно утврђених носилаца те политике, без добро сачињене стратегије и без планирања конкретних мера којима се та стратегија остварује

(језичко планирање). За језичку политику су, дакле, одговорни држава, лингвистичке установе и политичке институције, а пре свега држава, која има извршну улогу у доношењу и остваривању језичке политике.

Колико је штетно када у држави нема скоро никакве језичке политике, или када држава ретким полумерама само покушава да створи утисак да таква политика постоји, толико је такође штетно када о језичкој политици одлучују искључиво политичари и државни чиновници без лингвистичког знања.

С друге стране, погрешно је мишљење, доста раширено у српском јавном мњењу, да су за језичку политику одговорни само, или пре свега, лингвисти и научне установе. Лингвисти су дужни да предлажу решења, да покрећу иницијативе, да дају савете, да подрже или критикују одлуке надлежних министарстава, да едукују о питањима језичке политике заинтересоване, па и јавно мњење, да учествују у реализацији утврђене језичке политике, али коначне одлуке у области језичке политике доноси држава и њена одговорност је ту највећа. Прецизно идентификовање главног носиоца језичке политике јесте први услов њене успешности. Ако не водимо језичку и културну политику која је у нашем интересу, водиће нам је неко други у свом интересу уз помоћ својих активиста на терену.

Живот српског књижевног језика је током осам векова прошао кроз неколико периода, што се одразило и у називима тих периода: српскословенски, рускословенски, славеносрпски, српски, српскохрватски и, данас, поново, српски, иако има и мишљења да српскохрватски период још траје мада је такав назив језика скоро сасвим нестао, чак и у ускостручној употреби.

У очувању и развијању здравог српског идентитета посебно место има однос према српском језику. У њему функционалност не сме бити испред лепоте израза, оличене у језику најбољих писаца, који треба да поседује еластичну стабилност књижевнојезичке норме, да буде с разумном мером отворен за промене, као и за контакте са другим језицима и културама, али који се не сме препустити стихијском развоју.

Српски језик живи и изван граница Србије, па и изван српског историјског и језичког простора, уосталом, слично је и са

другим језицима. Око четири милиона Срба живи ван Србије, дакле, скоро половина изворних говорника српског језика развезано је у 159 земаља света, а број оних који остају у Србији стално се смањује.

Постоји доста раширено мишљење да стручњаке за језик највише интересује правилна или погрешна употреба појединих речи и облика. Наравно, важно је да говоримо граматички исправно, поштујући на тај начин норму српског књижевног језика. Али постоји и једна друга врста исправности. Она је у томе да се клонимо било какве злоупотребе језика – обмањивања, лагања, вређања, оговарања, ласкања и сл. Дакле, поред књижевнојезичке норме, постоји и етичка норма употребе језика. Дар језика је од Бога, а злоупотреба језика је скрнављење тога дара, што не може бити на добро ономе ко језик не поштује.

Све већа и све чешћа злоупотреба језика је једна од највидљивијих карактеристика нашег времена. Тога је било кроз све векове у разноврсним облицима. Развој медија омогућио је да злоупотребе језика добију вртоглаво високе тираже.

Фокусирање на прави проблем, као и његово препознавање и усредсређивање пажње на њега, главни је услов његовог решавања, а савремени медији се углавном труде да то онемогуће и да систематски одржавају расејавање и погрешно фокусирање јавности често измишљеним причама о скандалима, аферама, привлачним пороцима и сл., таблоидизацијом медијског простора, па и јавног живота.

Средства за тзв. масовно информисање су заправо највећим делом средства за масовно дезинформисање, за циљно обликовање јавног мњења према нечијем себичном интересу, за маркетинг, пропаганду, спиновање итд. Уосталом, приватни власници медија, скоро невидљиви јавности, у већем делу света су у спрези с видљивим и невидљивим центрима политичке и финансијске моћи, па су зато данас медији великим делом средство за обликовање политички пожељног јавног мњења. Поверење у медије је на тако ниском нивоу да неки свештеници све чешће, с правом, препоручују да се бар у време поста не гледа телевизија. Расте број оних који ту врсту отрова за душу уопште не конзумирају. Ако ово звучи радикално, можемо се подсетити речи Маршала Маклуана, познатог теорети-

чара медија: „Телевизија делује као ЛСД“; „Било би веома добро када у Америци уопште не би било телевизије“; „Безопасна доза телевизије за децу је негде око нуле“ (1967).

Манипулисање језиком се интензивно проучава, предаје на универзитетима и, нажалост, врло широко примењује у јавности. Давно је рекао, пре скоро две хиљаде година, Децим Јуније Јувенал: „Шта ћу у Риму кад не умест да лажем?“ (*Quid Romae faciam? Mentiri nescio.*), али лагало се и много раније, и не само у Риму.

Разноврсна су искушења речи – да се са високе функције саопштава приватно мишљење које изазива поделе у јавности, да се нешто каже када је упутније ћутати, да се нешто оћути када треба говорити, да се слаже, оклевета, дволичи, палаца, да се неко изазове на медијску тучу у вербалној каљузи, да се говор непотребно „украси“ непримереним фигурама или страним и ученим речима, до ласкања себи или другима, да се говорник прехвали, а неко да се оцрни или увреди, да се одужи и празнослови или да се буде намерно недоречен и нејасан, да се говори алкаво и неразговорно, да се из лењости говори прво што падне на памет уместо да се бирају најтачније, најлепше и најумесније речи, благоглагољивост или шкртост на речима, лукава алузивност уместо отворености и груба директност говора где се тражи бираност речи, језиком се човек наводи на искушење или се језиком од неискусног опасност прикрива, језиком се и оптужује, и лажно сведочи, и пресуђује, и куне, и куди, и псује, и непотребно обећава и богохули...

Медији су важни за обликовање јавног мишљења, односно ставова људи и њиховог вредносног система. Зато медије настоје да контролишу они који имају највећу моћ и желе да је прошире, водећи своју језичку политику и намећући туђе вредности. Богати приватни власници медија воде медијску политику у складу са својим интересима и интересима својих политичких савезника, а њих води незасита жеља за богаћењем и што већом моћи. Људи који од тога живе пишући неистине и полуистине не могу се подичити честитошћу, а језик лажи је у основи увек ружан, чак и ако понекад делује ефектно.

Људи са осећањем националне искорењености радо претерују с употребом страних речи, а људи којима импонује улично понашање покушавају да пишу и за новине уличним језиком.

Тзв. демократизација језика често представља смоквин лист за његову вулгаризацију, што уосталом важи и за „демократизацију“ у многим другим областима живота изван живота језика. Они који подржавају ширење сленга у књижевном језику свесно или несвесно раде не на оплемењивању, него на кварењу односа међу људима, на простачењу, што је недостојно и за човека и за његов језик, поготову ко верује да свака свака реч прима и даје као свето причешће, а друкчије не би смело да буде.²

Брига за српски језик не сме бити ограничена на српски књижевни језик, него мора обухватати и говоре. То што школовани људи знају књижевни језик, не значи да треба да забораве завичајне говоре за пријатељске разговоре у завичају и с родбином и пријатељима из завичаја, па понекад и за књижевност.

Нажалост, говори нестају пре свега зато што све више људи са села неповратно одлази, села убрзано нестају, а градови расту. Сваки, па и најмањи језик, па и најмањи говор, представља непоновљиву слику света оваплоћену у језику, а богатију и лепшу од свих појединачних човекових творевина. Језик је и живи музеј културне прошлости неког народа, а говор је најпотпунији музеј културне прошлости неког краја. Већ је и то довољан разлог да се локални говори не препусте забораву, мада ће ипак многи говори ускоро заувек нестати, готово без трага о себи.

Међутим, проблем није само у стихијском уношењу у српски језик многих страних речи које су непотребне (јер има, наравно, и оних које су потребне), него и у покушајима да се граматика савременог српског језика промени и усклади с правилима нове српске политичке коректности, нпр. претеривањима са родном равноправношћу на новом таласу радикалног феминизма.

Историја српског језика није текла само у једном смеру, нити само под једним називом, али је српски језик сачувао и свој препознатљив идентитет као јединство суштински истог у времену, и свој интегритет, као јединство суштински истог у простору и друштву.

У језику смо заједно с онима који су нам и физички и духовно најближи у садашњости, прошлости и будућности, језик је израз и наше личности и суштине народа којем припадамо. Потреб-

² Милош Јевтић, *Живот језика: разговори са Предрагом Пипером*. – Београд: НМ Либрис, 2015.

но је неговати свест о значају одговорног односа према језику, али и свест о начинима на које можемо неговати свој језик, а један од њих је поштовање књижевнојезичке норме.

*

Српски језик је наше драгоцено заједничко добро, према којем се морамо односити с поштовањем и одговорношћу. О здрављу језика треба сви да се старамо, пре свега, поштујући језичку норму и говорну културу. Као што је језик свакога од нас израз личности сваког понаособ, тако је језик целог једног народа израз суштине тог народа. Ко брине о својој души, бринуће и свом језику и о језику свога народа, трудиће се да говори правилно, лепо и тачно. Надајмо се да никада нећемо престати да бринемо ни о души, ни о језику.

Срето З. Танасић

ПОВОДОМ ИЈЕКАВСКОГ ИЗДАЊА *НОРМАТИВНЕ ГРАМАТИКЕ СРПСКОГ ЈЕЗИКА*

Повод данашњег окупљања јесте *Нормативна граматика српског језика*,¹ дјело добијено из руку академикâ Ивана Клајна и Предрага Пипера. Са задовољством можемо констатовати да смо добили дјело које је у нашој стручној и укупној културној јавности недостајало: потпунија, осавременењена граматика савременог српског стандардног језика. Наиме, послјије велике двотомне граматике академика Михаила Стевановића, ми пола стољећа нисмо имали нових великих граматика. Наравно, не треба да заборавимо неколико мањих граматика, а значајан добитак представљају *Прилози граматичи српског језика*, који су настали у посљедњих десетак година под окриљем Одбора за стандардизацију српског језика: И. Клајн, *Творба речи у савременом српском језику I*, Београд 2002; *II*, Београд, 2003; П. Пипер, И. Антонић, В. Ружић, С. Танасић, Љ. Поповић и Б. Тошовић, *Синтакса савременог српског језика: проста реченица*, у редакцији академика М. Ивић, Н. Сад – Београд, 2005; Д. Петровић и С. Гудурић, *Фонологија српског језика*, Београд, 2010. Књига која је пред нама представља цјеловиту граматику српског језика са наглашеним нормативистичким приступом.

У наставку ћемо показати нека од својстава ове књиге, која је, по нама, чине вриједним доприносом нашој нормативистици и по којима се она разликује од других, а затим ћемо рећи нешто и о значају објављивања, уз већ постојећу екавску верзију, ијекавског издања *Граматики*.

Књига која је пред нама, рекосмо, представља цјеловиту граматику српског језика са наглашеним нормативистичким приступом. То је једина књига те врсте код нас која у наслову има придев *нормативна*. Та чињеница говори да су аутори себи поставили задатак да управо нормативна страна буде присутнија у њиховој граматичи. О томе се можемо увјерити и у *Уводу*, који има под-

¹ Предраг Пипер – Иван Клајн, *Нормативна граматика српског језика*. Ијекавско издање, измијењено и допуњено, Матица српска, Нови Сад, 2015.

наслов: *О нормативној граматичкој и нормативној лингвистичкој* (5–15). Језичка норма се ту види као један значајан елемент добро уређеног друштва: „За постизање циљева примијењене нормативне лингвистике битно је вишекратно наглашавати да од стабилности књижевнојезичке норме у доброј мјери зависи стабилност књижевног језика, као што од стабилности књижевног језика доста зависи стабилност националне културе, и као што у крајњој линији од стабилности националне културе доста зависи укупна друштвена стабилност у неком друштву. Наравно, овдје се мисли на еластичну стабилност језика, а не на стабилност која би спутавала развој језика и динамику његовог функционисања“ (стр. 9). У наставку, аутори указују на потребу изграђивања свијести о мјесту књижевнојезичке/стандарднојезичке норме у комуникацији једнога друштва: потребно је „његовање свијести о томе да се књижевнојезичка норма мора постепено мијењати, као и језик у цјелини, али да те промјене не смију бити нагле, ни честе, него поступне, добро и стручно промишљене, и у складу са укупним промјенама у језику; као и његовање свијести о томе да нормативна лингвистика не располаже савршеним и сасвим исцрпним рјешењима за сва времена и све прилике, него да је њена реалност у сталном мијењању и побољшавању. Нормативна рјешења у лингвистичкој увијек заостају и бројем и квалитетом за бескрајном разноврсношћу укупне језичке стварности“ (стр. 10).

У *Нормативној граматичкој српског језика* аутори су дали граматички систем у складу са данашњим стањем у српском језику, у складу са сазнањима до којих је дошла наука о савременом српском језику, теоријским погледима на стандардни језик, разумије се – у складу са својим виђењем тих ствари. Отуда у књизи изостају осврти на приступе и погледе аутора других граматичких дјела, на ставове научне литературе о појединим питањима. Једном ријечју, у *Граматичкој* нема дискусије. Очито аутори, с правом, полазе од става да научна дискусија треба да се води у другим публикацијама.

Као што је напоменуто, у *Граматичкој* опис језичког система дат је с наглашеним нормативистичким приступом. Тако се говори о оним језичким датостима које су већ добро нормативно дефинисане и у нашим ранијим граматикама и приручној литератури, као што је, на примјер, творба футура првог помоћу конструкције

да+презент, умјесто инфинитива уз краћи облик помоћног глагола *хтјети* (стр. 175–176), али и неке новије. Подробно је, рецимо, описан један тип предиката који се образује кад је на дјелу тзв. декомпоновање глагола. Доскора ова појава није сматрана прихватљивом у српском књижевном језику (296–298) (појава коју је теоретски објаснио и дефинитивно дао доказе да јој је мјесто у стандардном језику Милорад Радовановић седамдесетих година прошлог вијека, први јој је посветио пажњу сарајевски граматичар Миливоје Миновић у уџбенику синтаксе за више школе осамдесетих година прошлог вијека; о том типу предиката се доста говори и у *Синтакси савременога српског језика* из 2005. П. Пипера и др. у редакцији академика Милке Ивић).

Оно што у погледу нормативистичког приступа ово дјело чини посебним јесте чињеница да се у њему налази велики број издвојених напомена нормативистичког карактера и по томе се ова граматика издваја од претходних. *Синтакса савременога српског језика* из 2005. године такође има доста издвојених напомена, али оне нису увијек нормативистичког карактера. Оне су распоређене у цијелој књизи, и њихова фреквенција је различита. Честе су у одјељку о морфологији, што је и разумљиво; то је област у којој има много различитих разлога за нормативну процјену појединих облика. Нормативне напомене су различите врсте, од указивања на то да нешто не припада стандардном језику, преко подсјећања да нешто има предност у савременом српском језику или да је нешто застарјело до усмјеравања језичког понашања – као што је то случај, нпр., с напоменом која се односи на појаву парцелације. Ова појава је карактеристична за савремени српски стандардни језик – за књижевноуметнички и разговорни стил, али не за научни и административни (324).

У *Нормативној граматици српског језика* има, рекосмо, напомена у којима аутори скрећу пажњу на неприхватљивост различитих језичких појава којима је стандарднојезички статус и раније оспораван. Доста је таквих случајева у одјељку о морфологији или у синтакси (нпр., *оженити жену*, а подробно је описана употреба појединих синтаксичких конструкција с глаголом *требати* – стр. 166–168, и др.). Исто тако, ту је доста напомена којима се неким облицима и конструкцијама оспорава статус у књижевном језику, а

којима се наша граматичка литература није уопште бавила или се о њима мање изјашњавала. Тако је, на примјер, са данас врло честом конструкцијом предлога *за* уз инфинитив типа *за очекивати је*, о којој је понегдје и писано у језичким поукама, а што није било довољно да се она истисне из књижевног језика. Такође, овдје се указује на погрешну употребу акузатива ближег објекта уз неке непрелазне глаголе, као што је у примјеру *пао физику, контактирати кога* (277), која је данас распрострањена, или на такозвани квазипасив (*Марко се хвали* – према исправном: *Марко се хвали*, тј. Марко бива хваљен) – опет неприхватљива синтаксичка конструкција коју не познаје систем српског језика (189). Аутори се осврћу и на друге случајеве актуелних дискусија о језику у друштву, као што је питање социјалних фемининатива везано за категорију именица, о коме се даје добро одмјерена оцјена (на стр. 54–55).

Број ових напомена у складу је с актуелношћу појава на које се у њима скреће пажња; *преко њих би се могло закључивати и о стању наше језичке културе*. Свакако су и аутори свјесни да су могли унијети још оваквих опаски. Ја овом приликом предлажем за неко будуће издање и напомену о неприхватљивости конструкције *од + генитив* у функцији исказивања агенса рефлексивних пасивних конструкција. Иако наша средњошколска граматика истиче неприхватљивост те конструкције у овим реченицама (а то чине и неке друге граматике), она све више узима маха, а ова генитивна конструкција се инерцијом шири и у неке друге позиције, гдје јој, опет, никако није мјесто. Зато свакако не би била сувиша напомена о томе.

Последњих деценија двадесетог вијека у многим озбиљније заснованим студијама о различитим питањима српског језика указивано је на чињеницу да је он функционално раслојен. Тако су неке значајне појаве описиване уз уважавање те чињенице: продуктивност процеса номинализације, као и глаголска декомпозиција. Истицано је да се при доради и иновацији језичке норме мора имати у виду различита заступљеност и оправданост њихова у различитим функционалним стиловима и да треба одредити статус таквих појава у савременом српском језику. *Нормативна граматика српског језика* у пуној мјери уважава функционалностилску раслојеност српског језика. Такав свој став аутори износе и

експлицитно у једној напомени послје чланка о вокативном изразу: „Као што наведени примјери показују, предмет нормативне граматике и говорне културе није само да ли је или колико је неки граматички облик исправан и прихватљив, него и то да ли је и колико је он прихватљив у одређеном функционалном, експресивном или личном стилу, и у одређеној говорној ситуацији“ (329). Напомене у вези са стилском разуђености стандардног језика различите су. У неким се говори о неприхватљивости одређених језичких појава у специјалним функционалним стилевима, као што је парцелација, која је карактеристична за књижевноумјетнички стил (324), или је другачије: појава глаголског декомпоновања није карактеристична за књижевноумјетнички стил, али је карактеристична за специјалне функционалне стилове (298).

Овако велики број посебно издвојених напомена представља квалитет *Нормативне граматике српског језика* по коме ће се она издвојити у нашој актуелној граматичкој литератури. Уношење нормативистичких напомена види као посебан квалитет и академик Милорад Радовановић: „То изнијансирано прожимање ’описа са прописом‘ овде је нарочито видљиво у систематски разрађиваним оценама о учесталости језичких појава, тачније ’степенима нормативне исправности‘ њихове, на скалама од прихватљивог до неприхватљивог, од исправног и препоручљивог до неисправног и неприпоручљивог (преко ’допустивог‘), од узорног до толерисаног, од општеприхватљивог до функционалностилски обележеног, и сл.“ (*Трибина Библиотеке САНУ*, III, Број 3, Београд, 2015, стр. 34). За Радовановића је ова граматика „уравнотежено и дескриптивна и нормативна“ (Исто, 34).

Нормативна граматика српског језика доноси и друге новине. Једна од новина, која ће падати у очи читаоцима, свакако је и распоред падежа. Наиме, и у одјељку о морфологији и у одјељку о синтакси падежи имају распоред какав није уобичајен у нашој литератури: иза датива се даје локатив, а за њима долазе акузатив и инструментал. Аутори већ на почетку поглавља из морфологије, говорећи о категорији падежа, ова два доводе у непосредан контакт: датив – локатив. То образлажу чињеницом да су се та два падежа, у историји с различитим облицима, у савременом српском језику *готово* [истицање С. Т.] изједначила. Наравно, у синтакси

се ова два падежа посебно описују, што је и природно. Ова два падежа чувају своје синтаксичке функције, у доброј мјери у реченици се употребљавају различито уподобљени у синтаксеме помоћу (добрим дијелом) различитих предлога, односно датив некад и без помоћи предлога. Поводом ове новине рекао бих да ово није граматика ни за основне ни за средње школе, а они којима је намијењена неће се или се неће смјети збуњивати оваквим распоредом падежа. Видјећемо како ће се оваква интерпретација показати.

Одлука Матице српске да, у сарадњи с ауторима, припреми ијекавско издање *Нормативне граматике* представља чин провођења књижевнojeзичке политике. Брига о националном језику и језичка политика представљају један од темељних стубова укупне националне политике. Језик је у средишту националног и културног идентитета српског народа. Кад су у питању српски народ и његов језик, њихова историја и садашње прилике, то треба и додатно нагласити. То су знали и српски интелектуалци прије сто година, прије Великог рата и стварања Југославије, у којој се био нашао и највећи дио српског народа. Тако у *Босанској вили*, најзначајнијем гласилу Срба у Босни и Херцеговини из времена аустроугарске окупације ове српске земље, српски књижевник са приморја Марко Цар прије сто година пише: „Захваљујући племенитом труду Вука и Даничића и њихових данашњих епигона, захваљујући уз то читавој плејади модерних књижевника – ми смо тај јединствен књижевни језик у нашој књижевности већ прилично одњеговали, и то је данас једина спона која наш народ у националном погледу спаја, кад нас је судбина иначе растргла и поцијепала“ (*Босанска вила* 1910, 145). Данас видимо изузетно велику сличност српске језичке ситуације и уопште националних прилика са данашњим, и друго – што бих посебно нагласио – да су српски интелектуалци у очувању цјеловитости српског језичког простора, с једним стандардним језиком, тада видјели најјачи гарант очувања српског националног идентитета.

Матица српска је свакако једна од најпозванијих, истовремено и најагилнијих српских институција у настојањима да се нашој култури обезбиједе новији, савременом стању језика примјерени, и у дослуху са савременом науком о језику, инструменти стандардног језика. У вези с тим треба посебно истаћи и наглашену

бригу Матице српске да у својим пословима стално има на уму јединствен српски језички и национални простор, нарочито кад је ријеч о нормативним приручницима. У том циљу је она објавила ијекавско издање *Правописа српскога језика*, а, ево, сада говоримо и о ијекавском издању *Нормативне граматике српског језика*.

У чему је посебност ијекавског издања *Нормативне граматике српског језика* у односу на њено екавско издање? Одмах треба јасно рећи да ова граматика у своме екавском издању није занемарила ништа што се односи на ијекавски лик српског књижевног језика. Ово дјело представља *нормативну граматiku* савременог српског језика у његовој цјелокупности. Граматика и у своме екавском издању подједнако добро служи као приручник за учење савременог српског језика како носиоцима екавског лика тако и носиоцима ијекавског лика српског језика. Сада је само обрнута перспектива: у први план је стављен тај ијекавски лик језика. То се ради у неколико поступака. Као прво, ауторски текст је пребачен у ијекавицу. Друго, примјери су такође ијекавизирани, уколико се не ради о примјерима преузетим из дјела написаних екавицом. На примјер, у екавском издању код промјене именица средњег рода наводи се: Као множина од *дете* (ген. *детета*...) употребљава се облик *деца*... – док је у ијекавском издању: Као множина од *дијете* (ген. *дјетета*...) употребљава се облик *дјеца*... У екавском издању у одјељку о упитним замјеницама наводи се примјер *Ко* од вас говори белоруски? – док је у ијекавском издању: *Ко* од вас говори бјелоруски?

Шта онда добијамо са ијекавским издањем ове граматике, питање је које ће нам се сигурно постављати.

Вук Стеф. Карацић је, као што знамо, српски књижевни језик засновао на источнохерцеговачком говору, који карактерише ијекавски изговор некадашњег гласа *jam*. То је он уградио и у књижевни језик. Историјске промјене које су захватиле српски народ у вријеме стабилизације вуковског књижевног језика учиниле су да се у једном детаљу данашњи српски књижевни језик разликује од Вуковог обрасца. Наиме, стварање слободне српске државе и њено ширење кроз другу половину XIX в., те економско и културно јачање српског народа у Угарској, посебно у српској Војводини и од пресељења Матице српске из Будима, гдје јој је

постало тијесно – због националних програма на којима је радила – у Нови Сад, 28. априла 1864, снажно су подржавали културни развој тог дијела српског народа. То је, уз много других, тада актуелних фактора, довело до уравнотежења престижа српске културе с једне и друге стране Дрине и у коначници до стабилизације екавског и ијекавског лика српског књижевног језика. Тако се српска култура развија на књижевном језику који карактерише двоизговорност замјене старог гласа *јат*. Кад говоримо о потреби његовања ијекавског стандарда заједно са екавским, важно је имати у виду чињеницу да су и Хрвати крајем XIX вијека увели вуковски српски књижевни језик – да то у овом тренутку само напоменем. Провођење те одлуке у праксу започело је са изласком Маретићеве граматике 1899, у чијем предговору аутор јасно ставља то до знања, тј. да је граматика написана све по Вуку и Даничићу, а притврђује и у једном писму Љубомиру Стојановићу по изласку књиге, датираном 7. IX 1899. А то није безначајно како за историју српског књижевног језика, тако и за разумијевање проблематике екавске и ијекавске верзије његове, бриге о очувању цјеловитости српског стандардног језика.

Српска књижевност, и култура уопште, развијала се на екавици и ијекавици. Међу ствараоцима на ова два јатовска лика није било ривалства, напротив. У помињаној *Босанској вили* прије Првог свјетског рата објављују многи српски писци из слободне Србије и јаке српске Атине. Чак је један цио број *Виле* посвећен Ј. Ј. Змају. Стеван Сремац је, знамо, своју прву приповијетку објавио управо у *Босанској вили* 1888. С друге стране, у *Босанској вили* се пише о свему што се у вези са српским језиком дешава у овим дијеловима Српства. Прати се посао на припремама за израду Речника српског језика, што га је покренуо Стојан Новаковић. Такође, уредно се биљежи појава граматика српског језика у Србији, што ће рећи да Срби у БиХ те граматике виде као своје језичке инструменте, насупрот снажним настојањима окупационих власти да их језички одвоје, који су трајали све до пред крај аустроугарске окупације БиХ². Ако су могли/смјели они тада, зашто не бисмо могли ми сада да се бринемо о чувању јединства српског језичког простора и у пословима израде инструмената стандардног језика?

Српски књижевни језик се, дакле, изграђивао и развијао на корпусу књижевних и других дјела екавских и ијекавских. Зато

² О томе се нешто више може прочитати у раду С. Танасић, *Босанска вила о приручницима српског језика*, Сто двадесет година високог образовања у Босни и Херцеговини, Филозофски факултет у Источном Сарајеву, Научни скупови, књ. 2/2, Пале, 2008, 107–116.

би било недопустиво у пословима стандардизације занемаривати огромни дио тога корпуса – онај настао на ијекавици, па тиме и културу огромног дијела српског становништва. Стандардизацијом морамо обухватати цјелокупни српски језик – како у екавском тако и у ијекавском лику. Тиме ћемо сачувати изражајно богатство и могућности којима располаже српски књижевни језик. У нашем случају – чувањем јединственог српског језичког простора чува се и цјеловитост српског национа. На то нас подсјећа и упозорава наша историја.

Матица српска објављивањем *Нормативне граматике* и у ијекавском издању до крајње границе испуњава задатак који стоји пред српским лингвистима и институцијама задуженим за проучавање и стандардизацију српског језика, који је формулисан и у циљевима Одбора за стандардизацију српског језика – да поновим: систематско нормирање српског језика, с екавским и ијекавским изговором, свеобухватно и у појединостима. Ово је један од примјера гдје се подударају погледи струке са једне и друге стране Дрине, а у погледу испуњавања задатака које су за српски језик одговорне институције видјеле приликом образовања Одбора за стандардизацију српског језика. Наиме, један од закључка Округлог стола „Језик и писмо у Републици Српској“, одржаног 2011. године у Бањој Луци, у организацији АНУРС, јесте да је „неопходно организовано и институционално остваривати политику очувања јединственог српског духовног и културног простора, што омогућава и на што обавезује Споразум о специјалним паралелним везама између Републике Србије и Републике Српске“.

И није ова верзија граматике добродошла само српској јавности с лијеве стране Дрине. Њу ће читати и публика с екавских територија, као што и екавску без икаквих проблема читају ијекавски читаоци. А тиме се, заједно с попуњавањем лектире и најбољим дјелима српске књижевности насталим на ијекавици, доприноси да људима с десне стране Дрине екавица не постане много обичнија од ијекавице, да им ијекавски текстови српског језика не постану необичнији. Или, како је академик Реметић на представљању ијекавског издања *Правописа* подсјетио на искуство старијих генерација ђака с ијекавских терена, кад је у школама у Босни и Херцеговини и Црној Гори коришћен велики број

уџбеничке и друге литературе на екавској верзији, који су „градиво из екавских писаних уџбеника аутоматски меморисали и својим наставницима демонстрирали у ијекавском лику“. Ова граматика у том смислу посебно представља добит за наставнике српског језика на екавском дијелу српског говорног подручја.

Наравно, објављивање ијекавске верзије граматике и других важних инструмената стандардног језика има значаја и на симболичкој равни – тиме се показује да најзначајније српске институције задужене за изучавање, стандардизацију и његовање српског књижевног језика увијек имају у виду његову цјеловитост.

На крају, овај посао Матице српске, подржан од Републике Српске, представља и конкретан допринос заштити српског језичког и културног блага од поткрадања, преименовања, присвајања од стране оних из доскорашње заједничке државе и језика који су последице језичке сепарације закључили да немају баш толико садржаја да им језик буде снажан и велики колико би жељели. Иако ово није довољно, иако је на неке конкретне видове присвајања потребно одговарати адекватно конкретном случају, није безначајано ни ово што ради Матица српска и друге институције, у складу са оним што су сви одговорни заједно поставили при оснивању Одбора за стандардизацију српског језика. На почетку књиге стоји и напомена да су је аутори урадили на иницијативу Одбора за стандардизацију српског језика. Ако будемо при изучавању, на синхронном и дијахронном плану, при стандардизацији српског језика, при изради инструмената српског стандардног језика, узимали потпун корпус српског језика, и дјеловање усаглашавали с државним органима, бар тамо гдје је то могуће – учинићемо много и за заштиту српског језика и културне баштине на њему настале, учинићемо много за очување српског националног и културног идентитета.

На крају, ауторима *Нормативне граматике српског језика* академицима Клајну и Пиперу треба захвалити на спремности да ово капитално дјело припреме у ијекавској верзији, треба похвалити и сарадницу на послу око ијекавизације мср Тијану Танасић Лазић за велики и свакако захтјеван посао, а Матици српској и Представништву Републике Српске у Србији честитати и захвалити за овај успјехом крунисан труд на заједничком нам послу. И, на

крају – али не мање значајно, треба захвалити и организаторима овога представљања *Граматике*, бањалучким Матичарима, у овом високом дому науке, умјетности и културе – у Академији наука и умјетности Републике Српске.

КАМЕН ТЕМЕЉАЦ МОДЕРНЕ СРПСКЕ НОРМАТИВИСТИКЕ

Ијекавско издање Нормативне граматике српског језика, у издању Матице српске (Нови Сад, 2015), прва је публикација те врсте у нас која се појавила у обе српске изговорне варијанте, што је и логично и неопходно с обзиром на њен крајњи циљ и стварну намену, а то је утврђивање или давање пресека садашњег језичког стања на целом српском говорном подручју, уз експлицитне препоруке у погледу језичког понашања, разуме се, у домену јавне комуникације.

Иако смо већ одавно навикли да се код нас велики резултати постижу на таласима ентузијазма и личнога прегалаштва, светао је пример Матице српске, која у времену лажних анационалних покрета и прикривених антinationалних тенденција наставља да служи своме народу, не само северно и јужно од Саве и Дунава, већ и источно и западно од Дрине. Овим поступком, који је у духу њенога готово двовековнога постојања и делања, Матица нас подсећа на полицентричност и нашег језика и наше културе, као што и наше данашње гостовање показује да, осим Београда и Новог Сада, постоје и други важни центри културног и политичког живота на нашем језичком простору.

Најшира јавност је на себи својствен начин дала суд о овој граматичи, за коју она, уз Речник и Правопис, представља део с нестрпљењем очекиваног „златног комплета“. Ова врста квалификације није само потврда квалитета, већ много пре израз огромног интереса јавности, не само оне стручне, за питања језика и његове норме, те његовога места у нашем колективном идентитету. Та насушна потреба за научно утемељеним и веродостојним ставом, те недвосмисленим одговорима пред бујицама популарне и комерцијалне културе, поставила је пред златни комплет тежак задатак, а то је да буде брана, не само, популарно названом, даљем

„кварењу језика“, изнутра или споља, већ и игнорантском ставу институција да језичка и културна питања треба да чекају нека боља времена. Срећом по све нас, појава Нормативне граматике, која се противи инерцији злог времена, треба да, искрено се надам, означи раскид са праксом нехата и немара у језичкој и културној политици. Баш зато нам њена појава и публицитет који је заслужено добила уливају наду да нам језик и култура нису неповратно изгубљени у мору суморних економских анализа.

За разлику од других националних лингвистика, поглавито мислим на оне западне али и неке источнословенске традиције, где граматикографија има завидну репутацију, код нас се она бојажљиво развијала, нарочито међу србистима, а и то је било углавном у сврхе педагошкога рада. Разлоге за овакво донедавно стање можемо тражити и у субјективним и у објективним околностима – од неправедног оспоравања довољнога степена научности, недостатка извора финансирања, па све до неспремности на одрицање и одсуства воље да се језик сагледа системски у свим својим појавним облицима. И на том пољу ова граматика представља раскид са нашим укореењеним навикама – лошим и, нажалост, аутодеструктивним.

Ово је граматика континуитета, јер наставља или се надовезује на нашу нормативно-дескриптивну граматичарску традицију коју је још Вук започео, пркосећи на најбољи начин лингвистичком инжењерству које је на овим просторима пустило дубоко корење. Принцип континуитета је једно од упоришних начела, како у погледу поштовања домаће научне и нормативне традиције тако и у погледу очувања језичког идентитета. Овом се граматиком зато не успоставља нови, вештачки, већ негује постојећи идентитет српскога језика.

Иако се у њеноме називу истиче придев нормативна, ова је граматика концепцијски врло сложена, а то значи да уз нормативне препоруке и правила даје врло прегледан попис облика и структура српског језика, али се не устеже ни од, макар и успутних, научно-теоријских разматрања или напомена. Она је, дакле, и нормативна и дескриптивна, али и теоријска. У наставку о свему по неколико речи.

Иако се и свака дескриптивна граматика бави језичком нормом, јер оно што описује, подразумева се, мора бити правилно,

тј. у складу са усвојеним језичким препорукама, у Нормативној граматичкој се о тим имплицитно прихваћеним правилима говори експлицитно, наравно, тамо где за тим постоји оправдана потреба.

Тако је Р. Драгићевић побројала 18 квалификатора који непосредно регулишу наше језичко понашање, односно вреднују или оцењују неку језичку појаву, наравно, онда када у систему постоји више напоредних могућности, тј. алтернатива. Нормативне препоруке у Граматичкој се крећу у градацијском низу, и то у распону од недопустиво је, није исправно, није одлика развијене језичке културе, па до допуштено је, данас је обичније или препоручује се. На основу овога, непажљивом оку се може учинити да Нормативна граматика пати од недостатка става, с једне стране, и превише обзира и толеранције, с друге.

Међутим, ових неколико квалификатора, тј. нормативних правила и препорука, лепо илуструју и задатак нормативисте и могућности које стоје на располагању говорнику. Док онај први треба да се према свима њима одреди, овај други мора да направи избор, али је и за једног и за другог свест о могућем избору од пресудне важности.

Поменути квалификатори опомињу да се не може увек ићи на руку често оправданим захтевима да се дају категорични одговори, по принципу „црно – бело“. Међутим, има и таквих категоричних забрана, али је много више препорука које препознају различите улоге говорника, тј. различите говорне ситуације у којима се може наћи. Често недовољно схваћена растегљивост норме иде на руку свим тим ситуацијама у којима се свако од нас може наћи у истом дану – на послу, код куће, на пијаци, код мајстора, у цркви итд. На тај начин и нешто неправилно постаје неизбежно, а правилно врло често непотребан терет.

Управо је циљ Нормативне граматике да нас „сензибилише“ за правилан и адекватан избор а не да нас навикне на једностраност. Неговање знања о стилској издиференцираности језика и постојању различитих језичких функција била би непроцењива добит проистекла из појаве ове граматике.

И још нешто. На страницама ове књиге нижу се примери који сведоче о неминовности језичких промена и сукцесивном

прилагођавању норме новонасталим језичким приликама, јер оно неправилно и неприхватљиво јуче – постаће једини образац сутра. Зато се аутори Граматике опиру крутости, толико страној и неприродној језику уопште, али и нехајном односу према неговању културе изражавања – усмене и писане.

Када је реч о дескриптивном делу, нарочито се истичу главе посвећене мофологији (45–218) и синтакси (257–521), мада нису запостављене ни фонологија са морфонологијом (21–43), творба речи (219–256), и напослетку кратка глава посвећена графији (17–19). Ипак, најдрагоценије нам се чине напомене који указују на мањи или већи раскорак између норме и језичке праксе, па бих тако, за ову прилику, посебно издвојио следеће ставове:

(а) треба зауставити потискивање ћирилице из јавне употребе и вратити јој место које у српској култури заслужује;

(б) спорадично мешање и свођење на један глас фонема ч и ћ, те ђ и џ недопустиво је, док врскаво р треба благовремено отклањати као говорну ману;

(в) изузетно, реч може имати и више акцената (најзанимљивији), док се, нарочито у разговорном језику, допуштају силазни акценти на унутрашњем или последњем слогу (пољопривреда, телевизија или асистент);

(г) тата и деда именице су мушког рода, а не женског;

(д) процес формирања социјалних фемининатива, попут боркиња, психолошкиња и сл., не треба вештачки ни убрзавати ни успоравати, већ треба сачекати време њихове боље укоренености у систем;

(ђ) именице као Ужице, Лебане, Гњилане итд. имају само облик једнине;

(е) називе аутомобила, осим у неформалним приликама, не треба узимати као да означавају нешто живо – нпр. возим мерцедеса;

(ж) српска женска презимена на -а, као Галоња, Шумоња итд., у једнини су променљива;

(з) погрешно је страна имена као Џек, Реј или Жил не мењати по падежима;

(и) генитив једнине именице какао јесте какаоа, а генитив множине од евро је евра;

(ј) претерано честа употреба личних заменица, посебно првог лица једнине, није одлика развијене језичке културе;

(к) не сме се изостављати заменичка енклитика ју испред глаголске је – Он ју је видео;

(л) употреба заменице исти уместо личних заменица трећег лица треба ограничити само на административни стил;

(љ) неприхватљив је облик сво време, уместо исправног све време;

(м) предлошки облик заменице нико никако не може бити, на пример, са никим, уместо ни са ким;

(н) облици паукалних синтагми у косим падежима доживљавају се као граматички архаизми, па је оправдано њихову употребу избегавати, нарочито у предлошким конструкцијама – боље с три студента него с трима студентима;

(њ) нормативно су прихватљиви збирни бројеви и на -оро и на -еро, у зависности од тога да ли је реч о источном или западном делу нашег књижевног простора: и петоро и петеро;

(о) збирни општи број обоје не означава два мушкарца;

(п) само у нецеситативној употреби глагол требати може бити личан, нпр. Требају ми ципеле, али и када је у деонтичкој постоје случајеви где се одступање мора дозволити, нпр. Дошли су сви они који су требали да дођу;

(р) уз требати наместо да-конструкције долази регуларно и инфинитив, нпр. треба радити;

(с) глагол бити има три презентска облика: јесам, сам и будем;

(т) особеност је разговорног и неформалног стила грађење футура првог помоћу конструкције да + презент уместо инфинитива: Он ће да ти каже;

(ћ) уколико нам је важан податак о вршиоцу радње, боље употребити актив него пасив са агентивном допуном од стране + генитив;

(у) треба избегавати предлошки инфинитив, типа кафа за понети и сл.;

(ф) реченица може почети зависним везником, нарочито у живој речи;

(х) погрешно је употребљавати израз ради тога у значењу „због тога“;

(ц) неоправдано је избегавати везник те, мислећи да је реч о кроатизму;

(ч) погрешно је употребљавати зависну реченицу са везником без да, нпр. „Отишао је без да се поздравио“, наместо ког треба користити а да уз негирани предикат итд.

Иако не доминирају, научнотеоријска разматрања, понекад дискретна и сасвим успутна, такође заслужују пуну пажњу, јер у србистику, коначно, уносе најновије тековине различитих лингвистичких школа, посебно функционалне и депенденцијалне граматике. Навешћу само она мени најзанимљивија, а она се тичу:

(а) постојања прелазних случајева у систему врста речи: глаголских именица, придева и прилога;

(б) дефинисања граматичке категорије као јединства израза и садржаја;

(в) улоге именичког рода која није да означи пол, већ да укаже на граматичке везе у реченици и синтагми;

(г) разраде заменичког система, увођењем узајамно-повратног заменичког израза један други, социјативно-повратне заменице сам, показне заменице за идентичност исти итд., затим система бројева, разликовањем општих, мушколичних, разломачких и приближних бројева;

(д) поделе придева на описне и односне, а прилога на одредбене и околносне;

(ђ) разматрања појмова конгруенције, рекције (јаке и слабе) и прикључења, као основних лексичко-граматичких синтагматских релација;

(е) разликовања потпуне и непотпуне конгруенције, формалне и семантичке, унутрашње и спољашње;

(ж) препознавања формалне, семантичке и прагматичке структуре реченице;

- (з) разликовања семантичког и граматичког предиката;
- (и) поделе чланова реченице на главне (првостепене) и другостепене;
- (ј) реченице која, на основу валентности предиката, може бити једночлана, двочлана, вишечлана, основна и проширена, потпуна и непотпуна;
- (к) имперсоналности која је одлика и активних и пасивних предиката;
- (л) увођења прикључивања као посебног вида везе међу предикацијским деловима сложене реченице итд.

Попис практичних и теоријских проблема обрађених у Нормативној граматичкој био би далеко дужи, али и ова краћа листа коју сам за ову прилику сачинио показује колико је сложена и слојевита ова књига, од које се с правом очекује много, јер много и даје. Она није уџбеник, али у уџбеничке сврхе може да служи. Она није прави канон, јер даје слободу, али и обавезује – свакога од нас.

Иако су и аутори Граматике у више наврата истицали да простора за поправке има и да су све сугестије добродошле, појава овог капиталног дела све заједно нас опомиње да:

- (а) нема више довољно доброг изговора за непознавање језичке норме, и
- (б) ако је и било дилема, нема више никаквог изговора да се рад на нормирању српског језика не настави.

Дуго, предуго је србистика чекала на граматичку која ће бити скројена по мери времена у коме је настала. Како ниједна књига не може да да одговоре на сва могућа питања и дилеме, то се ни од Нормативне граматике не може очекивати. И не треба, довољно је што је камен темељац модерне српске нормативистике.

**СТУДИЈЕ,
ЧЛАНЦИ,
РАСПРАВЕ**

Ирина А. Шушарина
Филолошки факултет
Кургански државни универзитет

ПОЧЕТАК СЛОВЕНСКЕ ПИСМЕНОСТИ¹

Поузданих свједочанстава о почетним етапама настанка и ширења словенске писмености готово да и немамо, међутим, претпоставке о историји словенске писмености пуне су различитих теорија, па чак и митова. Наравно, све је то у директној вези са чињеницом да најранији познати споменици словенске писмености потичу из периода послје X вијека. У то вријеме Словени су употребљавали не једну већ двије азбуке – ћирилицу и глаголицу.² Ћирилицом је, на примјер, 993. године урезан натпис на каменој надгробној плочи по налогу бугарског цара Самуила. Глаголицом су написани Кијевски листићи (X вијек), који представљају одломак католичке мисе. Чињеница је да су обје азбуке словенске и то ни код кога не изазива сумњу, али се зато појављује читав низ других питања на која неколико покољења истраживача покушавају наћи одговор, и то:

- због чега су Словенима биле потребне двије азбуке,
- која од азбука је старија,
- да ли је једна од азбука доћириловска,
- какво је поријекло знакова ћирилице и латинице,
- да ли је уопште постојала писменост код Словена до ћирилометодијевске мисије у Велику Моравску,
- каква је била та писменост,
- каква је улога солунске браће у историји словенске писмености,
- гдје су нестали споменици доћириловске писмености, ако су постојали.

¹ Начало славянской письменности, „Введение в славянскую филологию“/Москва: ФЛИНТА, 2011, стр. 121–127.

² Називи „глаголица“, „буквица“, „азбука“, „алфавет“ означавају азбуку уопште, а назив „ћирилица“ је везан за име Ћирила (Константина).

Током развоја словенске писмености, настало је неколико концепција које дају одговоре на наведена питања. Дуго се сматра-

ло да су Словени до IX–X вијека, то јест до ћирилометодијевске мисије, били неписмени. Наиме, према Житијима, Ћирило и Методије су, ширећи хришћанство, Словене научили писмености, створивши за то принципијелно нови азбучни систем.

У домаћој и страној славистици такво гледиште било је доминантно до 40-их година XX вијека. Присуство двије азбуке објашњавано је прогонима ученика солунских мисионара и забраном употребе азбуке коју су они раширили, због чега је била створена још једна азбука, активно употребљавана при писању књига. Међутим, на питање које од азбука је аутор Ћирило³ нема јединственог одговора. Ј. Добровски, И. И. Срезњевски, А. И. Собољевски и Е. Ф. Карски сматрали су да је Ћирило створио ћирилицу, а да је глаголица створена касније као словенски тајнопис, када је словенска писменост трпила гоњење од стране католичког свештенства. И. В. Јагић, В. Н. Шћепкин, А. М. Сељишчев и П. Ј. Шафарик сматрали су да је Ћирило створио глаголицу, а да је аутор ћирилице један од ученика Методија – Климент Охридски; Г. А. Иљински приписивао је ауторство ћирилице Константи-ну Бугарском. Присталице обје концепције дале су јаке аргументе за потврду својих хипотеза. Тако је чешки научник Ј. Добровски, ослањајући се на чињенице познате у његово вријеме, сматрао да је глаголица поникла у Хрватској не прије XIV в. н. е. Хрвати су, по његовом мишљењу, на тај начин настојали да се супротставе Риму и сачувају богослужбене књиге на матерњем језику. Словачки научник П. Ј. Шафарик утврдио је да је прва словенска азбука била глаголица, која је првобитно носила име свог творца Ћирила. Каснији назив ћирилица био је повезан са новом азбуком, распрострањенијом међу Словенима, а Ћирилово име Словени су сматрали као име творца словенске азбуке уопште. По замисли Константина и Методија, азбука је требало да постане оригинални алфабетски систем, да би тако омогућила Словенима политичку независност словенске цркве и од Рима и од Византије. Осим тога, нова азбука требало је да се разликује од грчког алфавета, јер се религија у Моравској и Панонији исповиједала не по православном (византијском), већ по католичком (римском) обреду. Радовима Ј. Добровског и П. Ј. Шафарика било је начињено неколико открића, која су с великом тачношћу омогућила да се доне-

³ Ни у једном од извора се не указује на то да је Ћирило створио двије азбуке.

се суд о времену настанка ћирилице и глагољице. У првом реду то су споменици које је пронашао и истражио В. И. Григорович у вријеме свог путовања на Атон. Он је открио глагољске споменике XI вијека – Зографско и Маријинско јеванђеље, те грчко житије светог Климента, у којем је, наиме, установио да је Климент сачинио нову азбуку и др.

У садашњем тренутку старији карактер глагољског писма потврђује цијели низ неоспорних чињеница.

1. У областима гдје су проповиједали Константин и Методије – Великоморавска кнежевина, Панонија – ћирилица није позната. Сви споменици писмености пронађени на тој територији написани су глагољицом. У писаним споменицима пониклим у источној Бугарској а састављеним у преславској књижевној школи цара Симеона (X в.) употребљавана је ћириллица.

2. Као основни материјал за писање у средњем вијеку служио је пергамент – специјално обрађена кожа младе животиње (телета, јагњета, козлића). То је био врло скуп материјал, па су због економичности неријетко прибјегавали употреби старе књиге за запис новог текста, за шта би стари, непотребни текст састругали или опрали, а преко њега наносили нови. Такви споменици називају се палимпсести. Први документ такве врсте – Бојански палимпсест (XIII в.) открио је В. И. Григорович. Послије су пронађени и други палимпсести, међу којима преовладавају ћирилични рукописи написани преко остругане глагољице. Глагољски споменици ранијег периода, све до 1836. године, када је откривен тзв. Клочев зборник (XI вијек), били су непознати.

3. Споменици написани глагољицом по правилу су архаичнији по језику него они који су написани ћирилицом.

4. У ћирилици се употребљавају слова „кси“, „пси“, којима се означавају звучне комбинације, које нису биле својствене словенским ријечима, а код Словена су се могле појавити заједно са позајмљеницама, међутим, не прије краја IX или почетка X вијека.

5. Словени, као ни Грци, нису имали арапске цифре. За обиљежавање бројног значења употребљавана су слова под тит-

лама (надредни знаци). У глагољици су бројно значење имала сва слова у оном поретку како се и појављују, а у ћирилици – само слова узета из грчког алфабета, при чему се бројно значење словенских и грчких слова поклапало.

Глагољица [а] = 1, [в] = 2, [г] = 3.

Ћирилица [а] = 1, [б] нема бројног значења.

На тај начин, поредак слова глагољице одговара њиховом бројном значењу, а у ћирилици слово „Б“, које стоји на другом мјесту, не означава број „2“. То се може објаснити тим да је поредак слова ћирилице понављао поредак слова старије глагољице.

Међутим, да ли је уопште могуће замислити да је довољно снажна национална заједница Словена VII–IX в. могла бити без писмености, јер у то вријеме Словени су у активној интеракцији са сусједима, који су имали старе писане традиције: трговали су са њима, закључивали разноврсне уговоре, војевали с њима; па и унутардржавни административни систем у то вријеме код многих Словена је већ био значајно развијен? Истраживачи сматрају да су за састављање докумената у доћириловској епохи Словени употребљавали грчки или латински алфabet, то јест без адаптације знакова тих алфабета за представљање словенских гласова. О томе у свом трактату „О писменима“ пише Црноризац Храбар, писац краја IX и почетка X в. Уз то, цијели низ посредних доказа свједочи о постојању сопствене доћириловске писмености код Словена. У „Житију Константина Философа“ јеванђељима и псалтирима, за споменуто „руська писмена“ нашло се објашњење, али је друге факте на тај начин тешко објаснити.

Црноризац Храбар утврђује да су Словени употребљавали посебне знакове за рачун и гатање: „пређе Словени не имађаху књига, него по цртама и резама читаху и гатаху, будући пагани.“⁴

Подсјећамо на још једно свједочанство – научници су открили трагове доћириловског писма Словена у извјештајима страних путника и писаца. На примјер, арапски путник Ахмет ибн-Фадлан током свог боравка код волошких Бугара 921–922. године видио је обред погребља руског трговца који је скончао у Бугарској. Ево како тај обред описује путник: „Прво су запалили ватру и спалили на њој тијело, а затим су направили нешто слично округлој хумци

⁴ „Сказање о писменима“ (превео Томислав Јовановић) у: Стара српска књижевност, Београд–Крагујевац, Филолошки факултет – Нова светлост, 2000, 17–20. (прим. прев.).

и истакли на њој име тога човјека, као и руског цара и удаљили се“. Арапски писац Ал-Масуди (умро 956. године) у дјелу „Златна ливада“ тврди да је у једном од „руских храмова“ открио пророчанство писано на камену. Арапски писац Абул-Фараџ Мухамед ибн-аби-Јакуб (Надин) у свом дјелу „Списак књига о научницима и књигама које су сачинили“ (987–988) говори о руским словима која су се урезивала на дрвеним дашчицама. На крају, епископ Мерзебуршки Дитмар (976–1018) указује да су у паганском храму града Ретре на словенским идолима нарочитим знаковима била написана њихових имена.

На тај начин, средином XX в. скупљено је довољно свједочанстава која су дозволила научницима тврдње да је у доћириловској епохи код Словена постојала сопствена писменост. Надаље, 40-их и 50-их година било је покушаја да се древним писмом прогласи глаголица (В. И. Григорович, П. Ј. Черних) односно ћирилица (Е. Георгијев, Е. Е. Гранстрем). У то вријеме предлагано је да се друга азбука сматра изумом Ћирила.

Тешко је рећи какво је било доћириловско писмо и да ли је имало књижевну традицију. У ствари, ширећи хришћанство, Римљани и Византијци су настојали да униште сва свједочанства претходне културе. Осим тога, због уништавања материјалних свједочанстава језичке културе кроз цијели миленијум није се ни могло сачувати много, чак према оном што се сачувало истраживачи су се увијек односили с великим опрезом, сумњајући да је пронађено обични фалсификат.

Међутим, треба напоменути и то да су се поједини научници XVIII–XIX в. слагали са могућношћу постојања доћириловског писма код Словена. На примјер, В. Н. Татищев, Н. М. Карамзин и др.

Љекар Д. Хемпел је 1768. године објавио чланак о томе да су у њемачком сеоцу Прилвиц на обали језера Толензезе откривени предмети⁵ словенског паганског ритуала: јела, ножеви, копља за жртвоприношење, фигуре богова. Предмети су садржавали натписе испуњене рунским писмом. Очигледно, о тим словенским идолима са написаним именима писао је епископ Мерзебуршки Дитмар почетком XI в. Касније је фигуре пажљиво истражио и описао А. Г. Маш, који је наредио дворском умјетнику Д. Вогену да

⁵ Сеоце је настало на мјесту разрушеног западнословенског града Ретре. Локално становништво, које су Нијемци називали „редаријама“, било је германизовано.

направи прецизне гравуре, које су послужиле као илустрација за монографију „Богослужбене древности Ободрита из храма Ретре на Толенском језеру. Тачно копиране с оригинала у виду гравура Даниела Вогена, дворског сликара Стрелица војводства Мекленбуршког са објашњењима господина Андреаса Готлиба Маша, дворског свештеника, конзисторија, савјетника суперинтенданта Мекленбуршког Стрелица“. Фигуре из храма Ретре описивали су и други истраживачи. Као резултат изведен је закључак о употреби нордијских руна код Западних Словена, шеснаест знакова који нису били у потпуности погодни за тачну предају словенске ријечи.

Касније су откривени и дешифровани и други рунски натписи: на камену, нађени у околини Нојстрелица (почетак XIX в.), на двије надгробне плоче у пољском селу Микоржин (1835–1836. године, тзв. микоржинско камење).⁶

Дакле, рунски натписи нису изазивали сумњу код једног броја научника, али су изазвали бурну критику код других. У „Историји руске државе“ Н. М. Карамзин је, помињући руне на фигурама из храма Ретре, написао: „Како било да било, но Венети, или Словени пагани, који су живјели у земљама Балтијским, знали су за употребу слова <...> натписи се састоје од Руна, које су Венети позајмили од Готских народа <...> Словени пак Бохемски, Илириски и Руски нису имали никакве азбуке до 863. г.“⁷

Вилхелм Грим је у натписима на фигурама из храма Ретре открио двије руне које се не сусрећу раније у нордијским рунама, и претпоставио је да је, поред познатог, постојала и друга варијанта рунског писма. Сумњу у аутентичност докумената исказали су Ј. Добровски, Ј. Грим, К. Левицки и И. И. Срезњевски, сматрајући да се сви они јављају као вјешти фалсификати, направљени у XVII в. И. И. Срезњевски је писао о томе да на већини откривених фигура уопште нема словенских натписа.

Савремени истраживачи у основи задржавају скептичан однос према постојању рунског писма код Словена, премда не одричу могућност постојања доћириловске писмености. Тако, Н. К. Фролов, С. М. Бељакова и Л. А. Новикова врло опрезно примјећују: „... судећи по присуству врло сличне терминологије за писмо и рачун

⁶ Рунски натписи на микоржинском камењу. Предложено је читање натписа на камену с ликом коња: „воин (кмет) Богдан инавој с“ (Ј. Потоцки) или „с мир(ом) бог дан воин(ам) с Литвой“ (К. Рогавски). Предложено је читање натписа на камену са сликом човјека: „Прове, Сбир, Кбел“ (Ј. Потоцки) или „С мир Прове чест“, то јест „С миром в честь Прове“ (К. Рогавски).

⁷ Карамзин, Н. М., Историја руске државе, Т. 1, Москва, 1993, 92.

у свим словенским језицима, могуће је претпоставити постојање словенске писмености у епохи стварања племенских савеза Словена. Сами споменици дохришћанске писмености, нажалост, до данас нису откривени“.⁸

Напротив, истраживачи као Г. С. Гриневич, А. И. Асов (Барашков) и В. А. Чудинов бране аутентичност руна. В. А. Чудинов на фигурама из храма Ретре, микоржинском надгробном камењу и другим налазима доказује присуство двије варијанте рунског писма: германске руне и словенске руне. Прве је требало да постану разумљиве Германима-завојевачима („...Словени су улазили у састав скандинавских одреда, чију су основу чинили Германи, и зато је било неопходно писати на германски начин“⁹), друге, ради остваривања сакралних циљева, требало је да разумију само Словени.

Поред рунског писма, у доћириловској епохи постојали су и други начини биљежења словенске ријечи. Један од њих је употреба латинице. Као примјер могу послужити „Фризински одломци“ (X в.), који представљају превод молитви „Ave Maria“, „Вјерују“ и „Оче наш“ са њемачког на словенски.

Бугари покушавају пронаћи тзв. прабугарску рунску азбуку, која, по њиховом мишљењу, стоји у основи ћирилског писма (радови Пенча Новакова и Петра Добрева).

Непобитно је да су Словени владали и простијим начином писма – споменути Црноризац Храбар каже „цртама и резам“, које су служиле за вођење рачуна, за календарске забиљешке, употребљавали су их у својству знакова припадности. „Црте и резе“ нанесене на ритуалне посуде и посуде-календаре дешифровао је Б. А. Рибак; многобројни знакови припадности налазе се на археолошким ископинама на различитим производима свакодневице, посудама, печатима; тзв. рабоши – штапови с зарезима у виду специјалних знакова, намијењени за рачунање, у великом броју пронађени су у Босни.

На основу свега, можемо са сигурношћу рећи да су у доћириловској епохи Словени имали неколико типова писмености. Највјероватније је да она није била потпуно адаптирана за тачну предају словенске ријечи и носила је карактер слога или

⁸ Фролов, Н. К., Бељакова, С. М., Новикова, Л. А., Увод у словенску филологију, Тјумен, 2002, 124.

⁹ Чудинов, В. А., Загонетке словенске писмености, Москва, 2002, 193.

руна. Поред тога, с различитим циљевима употребе, код Словена је постојало и простије писмо типа „црта и реза“. Ширење хришћанства код Словена јавило се као политички потез како од стране Словена, који су настојали да ојачају свој положај у Европи, тако и од стране римсковизантијског свијета, који је настојао да успостави своју доминацију над словенским народима чији је политички утицај све више растао. Тиме је добрим дијелом узроковано практично потпуно уништење древног словенског писма и брзо распрострањавање нових азбука међу људима, навиклим на писменост.

Превела Биљана Бабић

Литература

Вайан, А. (2002), *Руководство по старославянскому языку*. Москва.

Гриневич, Г. С. (1993), *Праславянская письменность. Результаты дешифровки*. Москва.

Дмитриенко, А. (2001), *Памятники слогового письма древних славян: Этрусские надписи. Фестский диск*. Линейное А и Б. Москва.

Истрин, В. А. (1963), *1100 лет славянской азбуки*. Москва.

Козельский, А. В. (2003), *Письмена античных славян*. Крит. Линейное А. Москва.

Папина, А. Ф. (2004), *Происхождение славянской письменности*. Москва.

Рыбаков, Б. А. (1988), *Язычество Древней Руси*. Москва.

Сказания (1981), *Сказания о начале славянской письменности*, под ред. В. Д. Королук. Москва.

Соколянский, А. А. (2004), *Введение в славянскую филологию*. Москва.

Уханова, Е. В. (1998), *У истоков славянской письменности*. Москва.

Флоря, Б. Н. (2000), *Сказания о начале славянской письменности*. СПб.

Фролов, Н. К., Белякова, С. М., Новикова, Л. А. (2002), *Введение в славянскую филологию*. Тюмень.

Чудинов, В. А. (2002), *Загадки славянской письменности*. Москва.

Ягич, И. В. (1911), *Вопрос о рунах у славян* // *Энциклопедия славянской филологии*. Вып. 3. Графика у славян. СПб.

Предраг Палавестра

ЗАЈЕДНИЧКО У МОДЕРНИМ КЊИЖЕВНОСТИМА БАЛКАНА¹

Изабрао сам тему која се зове „Заједничко у модерним књижевностима Балкана“, избегавајући намерно да се одређујемо било према јужнословенским или југословенским културама и књижевностима. Кажем – намерно, зато што ми се чини да су студије књижевности које ви треба да прихватите и наставите, студије које се неминовно у времену у којем живимо морају проширити изван уже сфере књижевности, изван уже сфере језика и морају се отворити према истраживањима читавога културног комплекса, који је неминовно не само једнонационалан, него и вишенационалан и који, у знатној мери, управо због тога културно-историјског приступа, подразумева и контекстуално проучавање књижевности. Да би се добро схватио контекст, не могу се никада искључити ни суседи који одређују и утичу на једну културу, а исто тако не могу се занемарити ни запоставити ни унутрашњи слојеви и све невидљиве, понорне воде које каткада битно одређују карактер једне културе и нарочито утичу на модел те културе.

Зато ћу се ја у овом кратком, доста летимичном предавању, задржати на оним темама које би, чини ми се, могле да буду нека врста основе, од које бисте ви и други истраживачи могли кренути и од којих смо моје колеге и ја полазили у истраживању српске књижевности XX века. Дакле, теми или, боље рећи, проучавању заједничког у модерним књижевностима Балкана, може се прићи са гледишта културно-историјског и контекстуалног, у смислу извесног жанровског одређивања књижевних идеја које су биле карактеристичне и битне за XX век у српској књижевности. Други приступ може да буде истраживање формално-стилских облика и жанровских врста у истраживању српске и других књижевности овога периода, како би се дошло до извесних културних модела који су битни за ово раздобље.

¹ Неауторизовани транскрипт аудио-записа предавања које је академик П. Палавестра одржао на Филозофском факултету у Бањој Луци 7.11.2001. године.

Трећи пут који сви ми пратимо и који сви ми следимо и који је неминован, сасвим је сигурно тематско-мотивско истраживање онога што се може систематизовати у књижевној грађи и, на крају, у новије време, сасвим сигурно се појављује и један широк приступ који би се, условно речено, могао назвати интертекстуалним или поетичким приступом који истражује остваривање књижевних модела. Синтетички преглед једне компаративне књижевности или компаративног проучавања књижевности добро се може видети управо кроз оно што се у неким историјама књижевности, ако сте имали прилику да видите, налази на крају књиге, а то су тзв. синоптичке таблице. Оне су доста карактеристичне за једно подручје, или за једну област, или за један исечак временски, зато што показују упоредно постојање и упоредне појаве неколиких или битних књижевних струјања које одређују ту епоху или дају карактер читавом томе простору. Балкан је, као што знамо, једна мултикултурална средина, једна средина у којој се сусреће неколико културних модела. Неколико великих цивилизацијских таласа или система се сударају и сукобљавају и допуњавају на Балкану, успостављајући дијалог између вера, између погледа филозофија, између погледа на свет и, у крајњој линији, између цивилизација. Балкан је, још од Андрићевог принципа, моста на коме је он саградио велику метафору, и Балкана и своје књижевности, место сусретања култура и цивилизација, а такво сусретање је управо пут ка оном контекстуалном поимању и схватању, разумевању књижевности на коме бих ја данас инсистирао и о којем треба да поведете рачуна. У таквом простору, где се, с једне стране, сударају утицаји западноевропске цивилизацијске панонске културе, средњоевропске културе, која се шири према Балкану кроз Панонију и дуж Дунава, затим утицаји Медитерана, који долазе са јадранске обале, затим утицаји који се могу дефинисати као остатак или наслеђе грчке цивилизације, јонске цивилизације, хеленске цивилизације, изузетно значајан утицај ислама, који је из политичких разлога и историјских односа одредио у великој мјери судбину овога простора, дају такође у извесном смислу основу за једно схватање и сагледавање Балкана у целини као једног културног простора у коме доминирају и у коме се осећају неке заједничке, јединствене црте. Те заједничке, јединствене црте у култури и цивилизацији, па самим тим и књижевности Балкана,

тема су онога о чему ја данас хоћу да говорим, и то управо на примеру књижевности XX века.

Ја сам за ову прилику издвојио неколико појава које се у књижевности, као што знате, називају регулативним идејама. Регулативне идеје у књижевности XX века на читавом овом подручју, најнаметљивије, најизразитије, најочљивије регулативне идеје биле су разматране или се могу назвати идејама симболизма, који је и један правац у књижевности, идејама експресионизма, који је такође једна стилска оријентација врло значајна за XX век, затим, ту је и идеја социјалне свести у књижевности и, на крају, као резултат великих кретања, појављују се две неједнаке, али битне регулативне идеје друге половине XX века, а то је критички однос према стварности, критичка књижевност и књижевност постмодернизма, која је, у ствари, књижевност деконструкције, док је критичка књижевност друге половине XX века, књижевност демистификације. Књижевност постмодернизма и деконструкције је књижевност развијања и онога што би се могло назвати састављањем од различитих комбинација, састављањем од различитих идеја. По моме мишљењу, а бавим се књижевношћу XX века, превасходно српском, али и осталим које сачињавају балкански културни простор, чини ми се и то се с лакоћом може утврдити, да се и симболизам и експресионизам и социјална оријентација, заједно са критичком оријентацијом и постмодернистичком оријентацијом, јављају у дословно свим културама, цивилизацијама и књижевностима XX века. О тим темама, указујући вам на те тачке, истичући те вредности, покушаћу нешто да вам кажем, и неку од ових теза да и докажем. У српској књижевности, ако узмемо њу као узорак од кога полазимо, очљиво је да се крајем XIX и почетком XX века јавља једна озбиљна и дубока културна промена, која је карактеристична и за друге народе и за друге књижевности на југоистоку Европе. Пре свега, опада оријентални утицај, модерна литература и модерни живот долазе на једну позицију обнове и великог грађанског успона. Једна нова цивилизација, грађанска цивилизација, потискује дотадашњу руралну, сељачку цивилизацију. Покрети у Европи, и у читавом свету, који воде ка јакој индустријализацији, у великој мери мењају и културу тога доба. Индивидуални дух се буди крајем XIX и XX

века и тај пробуђени индивидуални дух у великој мери одређује цивилизацијске моделе и у исто време књижевне моделе и стилске моделе у књижевности. На размеђу XIX и XX века, у српској књижевности, као што вам је познато, долази до појаве једне нове генерације писаца, школованих на Западу. То су људи који су у великој мери прихватили нове идеје и те нове идеје донели у нашу средину, а такав исти систем, та иста појава, примећује се и у другим књижевностима са којима се српска књижевност додиривала или допуњавала. У Словенији, да почнемо од тога северозападнога простора, врло је карактеристичан однос према вери и побуна против вере. Све оно што је било битно за разумевање генералних схватања књижевности у словеначкој култури с краја XIX и XX века, била је побуна против доминације верске идеје и у том смислу отпора који је социјални дух, који се будио код словеначких интелектуалаца, преузимао и у ширем културолошком схватању. Симболизам у словеначкој књижевности имао је извесне ослоње у бечкој модерни, у покрету бечке сецесије и бечке модерне, која се у битном смислу разликовала од хрватске. Симболизам се јављао, дакле, као једна регулативна идеја, која долази са Запада, приближава се балканском простору и иде с једне стране тим западно-европским утицајем преко Беча и Минхена, а са друге стране симболизам се у српску књижевност уселава преко тзв. „Паризлија“, преко писаца и интелектуалаца који су се школовали на француској култури и који у ономе духу који памтите код Дучића, код Ракића, код песника високога модернизма, преко парнасовске политике, уводе симболизам у српску књижевност.

Тај симболизам не делује само кроз поезију, него се јавља и код многих писаца, прозних писаца, а и у многим елементима и књижевна теорија заснива се на поетици коју је разрадио симболизам. Цели тај почетак века, то златно доба што је професор Вулин поменуо, може се одредити и означити том регулативном идејом симболистичке поетике и симболистичког израза. Битно је да се у томе симболистичком поимању света, у симболистичкој поезији, књижевности, цивилизацији, уопште – симболистичком стилу који доминира и у другим уметностима, наравно, у музици, сликарству, позоришту, битно је да се појављује врло снажан индивидуални дух који покушава да себе постави у центар света. Индивидуални

дух је пробуђен, индивидуални дух се буну и одређује себе према свету који га окружује, за разлику од дотадашњег, рецимо, првенствено верскога наслеђеног схватања, које је човека третирало као безначајну јединку ухваћену у ветровима било божанских, било историјских кретања. Тај симболизам је његовао отменост духа и чистоту форме. Песничка слика која се рађала кроз симболистичку поетику добијала је у дубини. То није била слика која би се могла представити у две димензије, горе или доле, у ширину или у висину, него је слика која има своју унутрашњу дубину и која кроз ту дубину омогућује сваком индивидуалном бићу да оствари самога себе и то је речено најбоље код Дучића, који је рекао једним стихом, врло карактеристичним, да ствари имају онај облик какав им наша душа да. То је суштина, грубо речено, тог симболистичког поимања света. Човек постаје творац који испуњава свет. Треба рећи и то, и не заборавити у том контекстуалном проучавању књижевности, да је та свест или, боље рећи, та самосвест била израз доласка на културну и цивилизацијску сцену грађанске класе, која је у то време дошла до своје пуне свести. То није било више ни племенско друштво, ни класно друштво, то није било више ни религијско друштво, него је то било грађанско друштво, у великој мери демократски засновано, и у коме је сваки човек хтео да оствари своје биће, остварујући своју грађанску, људску, хуману димензију своје самосталности. Дакле, ако би требало да упамтимо карактеристике тога времена, тога симболистичкога периода у општем цивилизацијском свету, који је захватио, кажем, цели овај простор југоистока Европе, а и Европу у великој мери, био је буђење грађанскога духа који је пробудио индивидуалну свест ових људи и човек постаје основа једне нове цивилизације. XX век је у великој мјери био човеково буђење индивидуалности и сукоба јачих сила које су ту индивидуалност родиле.

Експресионизам, који се јавио још у току цветања симболистичке поетике на почетку века, носио је, наравно, у себи клицу отпора и био је будући гробар симболистичке поетике. Оно што је значајно за нас на овом простору, то је да су се сви први импулси отпора симболистичкој поетици, канонима симболистичке поетике, јављали упоредо и код нас када су се јављали у свету. Дуго је трајала и много доказа је имала прича да наша култура

и цивилизација у великој мери заостаје за европском и светском цивилизацијом. У овоме времену о коме сада говоримо, а то је време почетка XX века, једна генерација је за неколико десетина година успела да надокнади заостајања која су понекада била, могло би се рећи, не само деценијска, него и вековна. Један пример за то: 1909. године у фебруару, италијански авангардиста Маринети, објавио је у париском листу „Фигаро“ манифест једног новог раног авангардног покрета футуризма. Врло брзо после тога, футуризам је постао мода о којој се говорило у литератури и уметничким круговима Европе јер се осетило да футуризам у ствари разбија каноне и бечке сецесионистичке школе, па и високог симболизма у свим његовим равнинама и свим његовим појавама. Ми смо већ 1913. године у часопису „Босанска вила“, који је излазио у Сарајеву, имали готово дословно примењен наш национални програм српског футуризма, објављен не као манифест футуризма, како га је назвао Маринети у „Фигару“, него је назван на начин како је одговарало нашој књижевности тога времена. Тај текст Димитрија Митриновића, такође поменутог малочас, носи назив „Критичке контемплације“ и на тај начин Митриновић у великом авангардном потезу готово да формулише све поставке будуће књижевне авангарде у српској и хрватској књижевности. Њему непосредно уз бок иде и појава хрватског футуризма, која се дешава не у Загребу, него у Задру, у Приморју, тамо где је италијански утицај, италијанске културе, италијанског медитеранског деловања најјачи. Нажалост, неостварени хрватски часопис, футуристички, припремљен је после Митриновићевог програма естетичких контемплација у Задру и остао необјављен. Тек после I светског рата, Димитрије Митриновић је отпутовао у Енглеску, настанио се у Енглеској и своје авангардне импулсе окренуо ка другим стварима, а у српској књижевности Станислав Винавер објављује „Манифест српског експресионизма“, који је наговештај и први почетак једног преображаја. Дакле, у истој тренутку када се експресионизам јавља у Европи, ми имамо и његове прве предекспресионистичке импулсе, имамо српски футуризам и у великој мери оно што представља део књижевне авангарде у Србији, појављује се и код Хрвата и код Словенаца, јер се иста та експресионистичко-футуристичка струја полако из Европе спушта и према југу. У тој авангардној побуни коју је имао и коју је подстакао експресиони-

зам, а то је већ доба, могли бисмо рећи, раних 20-их година, јављају се упоредо као и у свету, и други јачи авангардни импулси, који се, занимљиво, јављају и у другим књижевностима са овога подручја. Док француски надреализам 1924. године Бретоновим „Манифестом надреализма“ отвара стварно најбурнију и најактивнију струју књижевне авангарде XX века, готово истовремено једна група београдских писаца формира групу београдских надреалиста и надреализам у великој мери, знатној мери, утиче на карактер српске авангарде 20-их година. У хрватској књижевности и даље траје струја симболистичко-експресионистичка, која се може пратити код писаца који су најодређенији за тај период (могли бисмо ту условно сместити Тина Ујевића и Мирослава Крлежу), а у српској књижевности надреализам се у знатној мери намеће као регулативна идеја тога раздобља. У знатној мери, исто тако, надреализам се приближује оној трећој струји, социјалној струји, која од краја I светског рата и после Октобарске револуције и промена које је донела болшевичка револуција у Русији, уз развој радничког покрета у Европи, знатно одређује карактер цивилизације, модел културе и деловање тога социјалног ангажмана, не само радничке класе, него и лево оријентисаних снага уопште. Тако се може рећи да већ од раних 30-их година социјална литература и социјална свест о литератури полако преплављује читаво подручје Европе и света, па досеже и те како равноправно и део овог подручја. Међутим, враћам се на надреалистичку компоненту. Она се, дакле, пали у Србији, у Београду, али не хвата корена у хрватској и у словеначкој књижевности тога времена. Занимљиво, наилази на врло добар пријем код румунских писаца и јавља се једним благим тоном и у грчкој књижевности. Према томе, те заједничке црте у овим моделима књижевног израза појављују се, готово синхронизовано, на читавом балканском простору, без обзира на језичке поделе и цивилизацијске поделе које ту постоје. Такав исти случај био је и са симболизмом, својевремено, када су наши симболисти узимали узор од француских писаца, док је бугарски симболизам, који је био можда чак и јачи као школа у Бугарској, имао своје ослонце међу руским симболистима, који су се са француским симболистима борили за првенство ко је прави и бољи симболистички песник. Дакле, свака појава коју смо успели доведе да допратимо, била

је појава која се синхронно јављала заједнички у свим културама и цивилизацијама на овоме подручју. Не треба много да се, у овом летимичном погледу, задржавамо на тзв. партијској цивилизацији, која је била израз тога схватања о социјалној доминацији, социјалне свести, социјалних потреба, револуционарних ангажмана књижевности у времену од раних 30-их до касних 60-их година овога века. То је било и време великих револуција у овоме подручју, великих цивилизацијских промена које су се дешавале, не само на југоистоку Европе, него у целој Европи, у целој свету, и то је у исто време био период успона комунистичке цивилизације и почетак њенога распадања. Социјална књижевност и социјална свест у књижевности које су доминирале у овом раздобљу биле су општа појава, као што рекох, и у великој мери су одредиле судбину каснијих књижевних покрета. Али оне су имале и једну карактеристику која је значајна за разумевање цивилизације XX века, а то је активни став писца, не само као грађанина, побуњеног грађанина, него активни став писца као учесника у књижевном преображају. Поетика социјалне књижевности, социјалистичког реализма, народног реализма, како се све он у том времену није називао, подразумевала је оно што су на најбољи начин исказали песници рускога октобра или писци руске револуције. То је била јасна подела на оне који раде са нама и који не раде са нама, подела људи и цивилизација на оне који су са нама и оне који су против нас. Мајаковски има чак и један такав стих, тих јасних, оштрих, револуционарних, немилосрдних подела. Он каже: „И онај ко данас не пева с нама, тај је против нас“. Тај однос је цивилизацијски врло јасан и та култура која се и назива партијском културом, партијском цивилизацијом, битно је одредила карактер књижевности, културе, цивилизације, духовности, судбине људи у XX веку и књижевност је, логично, то пратила, остављајући за собом један врло јасан траг да човек не може деловати, како се онда често говорило, у кули од слонове кости, издвојен од света, него мора отворити врата и своје куће и своје душе и упијати.

На другој страни, ви имате песника који говори да онај ко није са њим стоји против њега. То је био сукоб једног поимања света, сукоб једне цивилизације, која је већ почињала да се распада. Критичка књижевност која је почела да се јавља у другој

половини XX века била је једна од јачих регулативних идеја овога времена. Ја ћу вам само указати на неке појаве, не само код нас, него и у околним земљама. Тај критички став почео је да се јавља готово истовремено у српској књижевности, што је врло занимљиво, да једна мала књижевност успева да роди једну битну, одређујућу регулативну идеју, или код совјетских писаца, који су били грађани без људских права, који су били на путевима или су живели у конц-логорима и у литератури тзв. „самиздата“, која се умножавала и делила из руке у руку. Писци као што су Надежда Мандељштам, Осип Мандељштам, као што је Пастернак, као што је касније Солжењицин, један велики број књижевних теоретичара међу којима је један од најзначајнијих теоретичара XX века Михаил Бахтин, били су непознати, непризнати писци у својој средини, а када је Борис Пастернак добио Нобелову награду за роман „Доктор Живаго“, управо због тог критичког набоја који је његов роман садржавао, набоја према тој партијској цивилизацији која је унифицирала, уједначавала, утуцавала људе, онемогућавала индивидуалност, он је, као што знате, морао чак и да се те награде одрекне и да подстакне један нов покрет, један нов дух, један нов отпор који је касније исказао у својој литератури изразито критички настројеној. Ми можемо бити задовољни, можемо бити срећни, али у извесном смислу и поносни, што је тај критички дух који је у Русији буктао великим пламеном код нас био једна од иницијалних снага те књижевности и не може се порећи да је барем утицај идеја, не непосредних контаката, али утицај идеја је код нас добио своју формулацију готово истовремено када и у великој књижевности рускога отпора. Оно што су радили српски писци, југословенски писци, јужнословенски писци тога времена радили су и Солжењицин и Шаламов и Бродски и Гогољ и Зиновјев, они су се наслањали на Мандељштама, на Ахматову, Цветајеву, Булгакова и цели низ писаца. Оно што се дешава ту код нас, оно што се дешава у Русији, има свога одјека и у другим словенским књижевностима и скренућу вам пажњу само на то да се тај талас шири по Источној Европи кроз дела Чеслава Милоша, Виктора Гомбровича, Кушњевича у Пољској или, рецимо, Милана Кундере, Бохумила Храбала, Шкворецког, Вацлава Хавела и других у Чешкој, а код Мађара наших савременика Ђерђа Конрада и Петера Естерхазија, који припадају истоме братству критичке књижевности, којима припадају и наши

писци. Ја ћу вам скренути пажњу само на неке које сам ја као писце критичке књижевности обрађивао у својим књигама и за које сам сматрао да су носиоци идеје критичке књижевности. То су, на првом месту, Меша Селимовић са романом „Дервиш и смрт“, затим Добрица Ћосић с „Временом зла“, Данило Киш са својом „Гробницом за Бориса Давидовича“ и „Енциклопедијом мртвих“, у извесној мери и Александар Тишма са „Употребом човека“ и двојица врло значајних писаца наше епохе, а то су Слободан Селенић са својим романима и Борислав Пекић, који је критичкој књижевности можда дао и најпунији садржај. Да би се видела та иста појава критичкога отпора или критичке демистификације која је у основи те поетике критичке књижевности, треба читати драме и, у великој мери, гледати драме једног Душана Ковачевића, затим исто тако видети оно што су радили писци или песници каквих је такође било у овоме времену, рецимо Васко Попа у својој збирци песама „Споредно небо“, затим многе поеме Матије Бећковића и многе песме Љубомира Симовића, па да бих био тако слободан да кажем и код неких писаца који нису баш признати у елитним књижевним круговима, али који су, по моме мишљењу, ја сам то давно и објавио, били јака потпора и јак израз тог критичког духа, а то је Бора Ђорђевић, звани Бора Чорба, и наравно, у новије време, у последњих десет година један кантаутор, као што је Ђорђе Балашевић. Тај дух који су они унели у књижевност, који су повезали отпор духа и отпор естраде у једно јединство, карактеристичан је управо за нашу књижевност и мислим да се на томе појављује једна црта коју је наша књижевност готово доминантно расула по читавом овом балканском простору. У то време, морам признати и подсетити вас да се у бугарској књижевности није догађало оно што се догађало код нас, да се у хрватској књижевности није тако јасно изражавала критичка компонента као у српској књижевности, док у словеначкој и те како јесте, јер је тамо било писаца који су прихватили ову идеју и за њу се борили, борећи се против сваке манипулације и мистификације књижевности, мислим, рецимо, на карактеристичног писца као што је Витомил Зупан.

После тога, практично у последње две деценије XX века, од 80-их година наовамо запажа се у читавом овом простору још једна заједничка црта, још једна заједничка компонента, а то је

једна тенденција која припада практично вашој генерацији, то је тенденција постмодернизма. Као што сам рекао на почетку, ако је критичка књижевност била књижевност демистификације и отпора тоталитарној идеји, књижевност постмодернизма и уметност постмодернизма, теорија постмодернизма је жеља за деконструкцијом. Све вредности се доводе у питање, сви системи се деконструишу, сваки затворени систем се распада, сваки систем се намерно руши и књижевност из тога раздвајања почиње да живи на начин холограма.

Холограм је једна појава, физичка наравно, издвојена, која ће ову чашу, ако се разбије, ако је претворите у безброј делова, у којем ће се сваки детаљ у њему одражавати, стварност ће имати своју слику у сваком детаљу сваке разбијене структуре. Књижевност деконструкције почива на томе феномену холограма и сасвим је сигурно да се и књижевност данас тако почиње да ради. Рецимо, пре изразитог писца те епохе, фантастична проза Милорада Павића и његових следбеника, у знатној мери почива управо на томе разбијању јединства, комбиновању различитих жанрова, мешању детективног романа, фантастичног романа, љубавног романа. Узимање од свега понешто, девојке би знале шта то значи „пачворк“, то је, у ствари, онај покривач који се саставља од много различитих крпица, па се повежу у једну. Постмодернистичка литература је, у ствари, естетика „пачворка“, онога што се саставља од исецканих комада. Шта то све значи? То значи да се и на тај начин, кроз те различите појаве, од којих сам ја указао само на оне најглавније и на оне најбитније и на оне најутицајније, да се у томе конгломерату, у томе живоме провејавању и проветравању идеја, да се у томе врењу и томе хаосу који се мења, ипак појављују неки системи и да се ти системи реализују кроз књижевни и стваралачки рад и да смо ми у тим системима успевали или да опстанемо, да будемо у курсу, да будемо у тренду, да стигнемо за прво остајање да негде истакнемо нешто као први, негде као други, негде да се укључимо у општи ток. Симболизам је био, као што сам рекао, израз грађанске културе, експресионизам би морао бити побуна против грађанске културе. Социјална свест и бољшевичка поетика, партијска цивилизација, био је додатни отпор грађанској култури, додатно рушење грађанске културе, а критичка књижевност

– књижевност отпора томе тоталитаризму, који је ишао једнако и са фашистичке и са болшевичке стране. Отпор тоталитаризму поновни је био повратак индивидуалном духу, индивидуалној свести и критичка књижевност поново афирмише човека, за разлику од периода који је потценио индивидуалну личност и оспорио људска и индивидуална стваралачка права. Књижевност постмодернизма, која долази после тога критичкога демистификаторскога става, нуди један модел који, морам признати, генерације које су прошле кроз ова ранија искуства тешко прихватају. Међутим, генерација младих људи се доста јасно и лако опредељује за ту нову постмодернистичку деконструкцију. Треба бити паметан па узети да се у деконструкцији ти детаљи не изгубе. Напротив, ми морамо ићи ка једној цивилизацији која ће бити цивилизација синтезе и цивилизација сусретања, цивилизација прожимања онога што сам говорио на почетку.

Једна врло мудра руска научница, Татјана Цивјан, објавила је књигу која се зове „Лингвистичке основе балканског модела света“. Изгледаће вам чудно та комбинација лингвистичких основа и антрополошког модела света. Она узима као пример књижевност Иве Андрића. Истражује балкански модел света истражујући модел Иве Андрића и каже оно што је нама, морам признати, који смо се бавили Андрићем, каткада и промицало. Код Андрића постоји врло јасна бинарна опозиција. Кад год се јави неко ко је светао, неизбежно ће се јавити и неко ко је опозиција том светлом, неко ко вуче у мрак. Тај однос светла и таме, однос горе и доле, врло је јак и изражен код Андрића и не само код Андрића, него у читавој балканској цивилизацији. Она засигурно заснива своју теорију, лингвистичку, коју доказује лингвистичким средствима, која скоро да су књижевна, на томе да је систем вредности који је установљен на Балкану – систем бинарних опозиција. То значи да кад неко хоће да иде горе, негде у даљину, као Црњански, што стално мисли о бореалним светлостима севера, увек постоји нешто што га вуче назад, што га враћа, што га држи затвореног као Ћамила у Андрићевој „Проклетој авлији“. У томе двојству Татјана Цивјан види судбину балканске културе и њено мишљење треба уважити и треба га знати и поштовати. Мени се чини да и ово што сам вам у неколико речи казао, такође указује на то да постоји један

балкански модел света, света који се налази између цивилизација на месту где се сударају културни утицаји Медитерана, Средње Европе, источног православља, ислама и тако даље, али да се из тога света може и у томе свету може нешто да роди, а оно што се рађа мора у сваком случају да буде један искорак у неки други простор. Наша је судбина, нажалост, да је све што је вредно направљено у духовној сфери за последњих 200 година на Балкану означено оним проклетством тамног вилајета. Ако узмеш – покајаћеш се, ако не узмеш – покајаћеш се. Како год урадио, кајање ти не гине, али то не значи да мораш престати да радиш. Мораш радити и савладавати то унутрашње балканско проклетство, а тај архетип тамног вилајета, као што вероватно знате, забележен је једино овде на Балкану и протеже се у нашем народном предању још од књиге о Александру Великом из XII века, у коју је ушло од Псеудо-Калистена, који је живео у доба Александра Великог.

Ранко Рисојевић
Бањалука
risco@blic.net

ВИДИК ЈЕРУСАЛИМА

Резиме: *Антологија савремене поезије Израела је обухватила најзначајније пјеснике од настанка државе Израел до наших дана. Преводилац и антологичар, Ана Шомло, успјела је да у ову изузетну књигу укомпонује готово све стилове, од традицијског до модерног пјевања. Наравно, ту је кључна фигура Јехуда Амихај, али свака увриштена пјесма осталих пјесника свједочи о високим достигнућима израелске поезије, без обзира да ли су се пјесници родили у Израелу, или су, попут већине, доселили пошто је ова држава створена. Кључна, магична ријеч ове поезије је Јерусалим.*

Кључне ријечи: *Израелска поезија, Ана Шомло, превод поезије, хебрејски језик, антологија поезије, Јехуда Амихај, Далија Равикович, Јерусалим, Кућа поезије.*

ВИДИК ЈЕРУСАЛИМА **Израелска поезија Ане Шомло**

*А шта је Јерусалим сем за улицом улица
Где дођох као девојчица и стигох опет након година
Као личност усамљена.
Далија Равикович, Из бездана у бездан*

*Човек, писац, што су му углавили кости
Да после тога што је уморен оживи
Седи на углу и црту по црту
Реч по реч на папир ће исписати.
Натан Алтерман, Још једна ноћ се спушта*

У обје своје значајне антологије, једне приповједака, друге поезије, с одредницом „израелска“, издавач *Кућа поезије*, Бања Лука, приређивач и преводилац Ана Шомло пита се, мудро и скрупулозно, шта их обједињује осим језика и писма? Потом даје своје одговоре, којима ћу додати, ништа мање, овај поговор за *Антологију израелске поезије*, што ће чинити част и бар дјелимично вратити нешто од дуга према народу који је овдје живио а онда нестао тако да му се дуго у овом граду није траг видио. А било га је 1941. године око пет стотина душа. Раздијељени у двије групе, истовјерници су себе сматрали Сефардима или Ашкеназима, и имали посебне храмове. Ипак, били су један народ. Један од најдуговјечнијих народа који је памтио и одржавао континуитет кроз исповиједање ипак једне вјере, с различитим канторима и вјероучитељима. Тај континуитет ме привлачи, деценијама већ. Осим тога, осјећам лично, ја, који сам придошлица у овом граду, обавезу и дух према бившим суграђанима, према духу који је био у неколико средишњих улица, да подсјећам савременике на њихово некадашње присуство, дарове које су нам оставили, а ми смо их отклањали од себе, под немудрим изговорима којих се данас стидимо.

О књижевности се, свакако, а поезији поготово, може говорити сасвим субјективно, на основу онога што тренутно читаш, без предзнања која су, мање него у класичној музици, потребна да би се говорило боље, потпуније и дубље, готово *prima vista*, али увијек са властитим читалачким искуством, са темељима неопходним за било какав компетентан разговор о било чему. Моје читалачко искуство је данас већ полустољетно. Оно је ишло обрнуто ономе што се некада од образованог човјека тражило, рачунајући, на примјер, од Монтења наовамо. Без класичног искуства једва си вриједан озбиљног разговора, а поготово оцјењивања. Касније, много касније него што је требало, научио сам редосљедице, континуитете и наслањања, схватио да европско наслеђе које сам прихватио као моје има Библију као темељ, редом како је и утицала на европску књижевност. Још касније, сазнао сам разлике, као књижевно наслеђе, не рачунајући оно што се сматрало тзв. набожном књижевношћу.

Израелска књижевност је баштиник најдуговјечније књижевне традиције. Она има свијест о континуитету, у себи самој, ма

колико пјесник сам био тога несвјестан до краја. То је континуитет псалмички превасходно, у коме је све – патња, трпљење, вјера, нада у изабраност која је у постојању у условима који би сваки други народ избрисали из појмовног регистра наших са-временика много, много прије нашег рођења. У светим јеврејским списима читамо готово све од постања свијета до данас, јер су у себе упили и многобожачка вјеровања, магију и мистику вавилонског ур-времена и народа. Упили и предали свима, без разлике на народ и његову вјеру.

У најзначајније наслеђе хришћанства спадају баш псалми Давидови, који ће се кроз средњевјековну књижевност раширити првенствено по Европи, предавши византијским књижевницима темељ за њихову књижевност, потом словенским, да би на крају стигли до Француске, Немачке, Пољске и свих осталих, нарочито протестантских земаља и њихових пјесника. Али темељно питање савремености у Израелу, а самим тим и поезије, није однос према древном времену које је у колективном памћењу, него однос према тој савремености која се наслања на Холокауст и на послеријатне патње, нове ратове и свакодневне страхове и стрепње. Модерним пјесницима сигурно стоји на располагању властито и свјетско искуство и стална дилема – бити камеран или гласан! Бити свој значи бити и предачки.

Сада идемо у књигу која је пред нама, у сваку пјесму посебно, али не да бисмо анализирали школски, него да бисмо стекли утисак, укупни, а потом га сажели у осврт, есеј који је одјек, ехо једног могућег превода, преношења у други језик из хебрејског нама непознатог, што пјесму самим тим чини новом, само дјеломично вјерну оригиналу. Тако је то са превођењем, нарочито са језика сасвим непознатог, који је, како каже преводитељка: *хебрејски језик погодан за песничко казивање и римовање, али исто тако и за слободан стих*. Али форма је прирођена језику, пјесничком казивању и када се покуша то пренијети у други језик, онда су ту вишеслојне операције. Оно што се подразумева као обично у једном, другачијим се указује у другом језику. Пошто је Ана Шомло искусан преводилац, зналац јеврејске културе, способна да доживљава оба језика истовремено, сигурни смо да су ови преводи близу оног тренутног максимума који бисмо могли да тражимо.

(На сву срећу, данас имамо више превода који нам омогућавају и упоређивање.)

Читаоца упућеног у савремену поезију, али не нужно посебно у израелску поезију, већ унапријед занима шта повезује ове пјесме да буду у једној књизи, не само због језика на коме су створене и писма којим су написане, с једне стране хебрејски говор, за већину некадашњих становника Израела непознат језик, и писмо иврит, које се лако учи у основној школи, али тешко касније, ако се ради о усељенику из ко зна које земље из које је морао да оде, а која му је претходно била, породично, завичајна. Рећи ћемо одмах ту повезницу, митску ријеч која је више од ријечи, од имена, представља завичај, жуђени топоним, који је, авај, истовремено и жуђено мјесто не само ходочашћа него и посједовања – Јерусалим.

Антологију отвара старији изврсни пјесник Натан Алтерман и добро је што је тако. У сваком стиху осјећа се ослонац, онај давни, он прожима пјесничку слику и мисао, ма колико покушава да се удаљи од тога, да се више приклони мистичном, које је ослонац, опет, у старијим наслагама *Петокњижја*. Довољно је прочитати оригинални велики псалм 87 и одмах осјетити ту везу. У наслову његовом види се поријекло и значај, али и схвата да тај псалм припада групи оних што се сматрају најљепшим. Цитираћу само два стиха:

*Поставише ме у јаму најдубљу,
у места мрачна, и у сенку смрти.
Код Натана Алтермана, пак читамо:
А ти ћеш се у Бога заклети
Да ћеш их из беде, сироте, повратити.
А кад стигне, из грла подигни глас
Ка мени, у мени последњи тражи спас.*

...

*Као сведок твој, сведок, рекао је човек мртав,
Седам пута умрећу крај прага.*

Изванредна пјесма *Наход* у псалмичном, молитвеном стилу, који се раскројава, раствара, да би се као рондо вратио свом почетку, у коме се срећу мајка и син у измијењеним улогама.

И стога ме никада Бог неће уклонити

Из срца што цвили мајке

Досељеници у Израел са собом су донијели и мртве, и завичај, њихове свјетове, њихове пјесме, снове и смрти.

Покопан у земљи Пољској, вратио се, дише.

Породична традиција као замјена за традицију цијелог народа, или само допуна, овдје се доживљава као промјена самог поетског свијета, допуштање да се колективно даље раслоји, до појединачног, оног темеља (женског) на коме је опстао јеврејски народ, у коме се, као у непрекинутом низу, смјењују мајке и кћерке, чак и онда када се нису упознале, када је памћење остало у срцу мушкарца, гдје и треба да буде слика оне која је нестала са овог свијета, а била је љубљена.

Код Лее Голдберг, пјесма у *У кући моје мајке* завршава се стиховима:

Дубоко веома, иза лица мог, блиста

Златна светлост њених очију.

А огледало традицију породичну чува

Да била је веома лепа.

Њена *Песма љубави из књиге старе* посредно или директно баштиник је *Пјесме над пјесмама*, коју већ хиљадама година исписују пјесници да би говорили о љубави, темељном животном начелу.

Крв ми се суши на ветру са истока

Срце ми пати силно. Као кошута

Што неће да издахне пре јутарњих капи злата

Светлости медне што падају на капке верника.

Јеврејску књижевност, једнако прозу и поезију, одликује посебан однос према породици као темељу опстанка народа и појединца. Ту се успоставља вертикални однос према цијелој историји народа, митовима и легендама, сложени односи браће, мајке и синова, оца и мајке, шире и уже породице. Довољна су два стиха из пјесме *Исак*, пјесника Амира Гилбоа, па да се нађемо у самој сржи значаја породичне традиције и односа отац–син, од

чега се побјећи не може. Наравно, синхронија говори о нашем времену. Могу се модернизовати књижевни поступци, не робовати вјерском, али темељ остаје препознатљив.

Оче, оче, брзо спаси Исака

Да нико не изостане са ручка.

Ову “слободу”, наравно, израелски пјесници дугују дјелимично европским пјесницима, који су већ два вијека најмање библијске приче претварали у свјетовну књижевност, одакле је посредована према јеврејским пјесницима. Није нам лако оцијенити колико је то лако или тешко данас младим књижевницима у Израелу. Али, питамо се, шта се за појединца битно промијенило? То је још видљивије у пјесми *Мојсије*, истог пјесника, из које морам да цитирам више стихова:

Пришао сам Мојсију и рекао му:

Постави станишта овако.

Погледао ме је

И учинио као што му рекох.

Ко није видео тада част која ми је указана!

Била је тамо Сара из мог детињства,

и у њену част одлучих да подигнем град.

Била је тамо дугонога девојка с радне акције.

Била је Мелвина из Рабата, с Малте.

Дина са италијанско-југословенске границе.

Рија са севера, из шкотских низија.

Наравно, савременост тражи директност, у коме божанско устројство свијета остаје по страни. Континуитет говори о смрти, патњи, нестајању. Исти пјесник, у пјесми *А мој брат ћути*:

Ура, брате јуначе, теби.

Ево, сретох се са твојим орденом!

...

А мој брат ћути.

Док његова крв из земље вришати.

Колико само сличности са нашим овдашњим патњама, заносима и промашајима.

Савремени израелски пјесник стварност доживљава као трагику, мање као хероикку, и његово обраћање старим текстовима служи као питање савремености за смисао свих тих жртвовања кроз историју народа. То је ново у односу на класично обраћање Богу, који је био вијековима смисао, правда и утјеха. Овдје Бога нема, нестао је са хоризонта савременог пјесника, изгубио се из његовог живота. Стога пјесник Хаим Гури, у пјесми са симболичним насловом *Аманет*, наставља тамо гдје је Аврам:

Потомке своје је благосиљао.

Они се рађају

Са ножем у срицу.

Холокауст је неизбјежна тема савремених пјесника, ма колико они покушавали да ту тему избјегну, о њој су многа пера отупјела, створена је библиотека више лоших него добрих пјесама, али све то пјесник не може да отрпи, мора да пише, да коментарише стварност густу попут сна, другачије не може да се опише, о објашњењу се ни говорити не може. Изванредни Хаим Гури тако пише, то је његов пјеснички дуг и он га уклапа у своје укупно дјело које без те теме не би напросто било цјеловито:

Рођаци моји далеки

Са вилицама од платина

Ногу од пламена

Руку водених

Гледају ме дуге сате

Цијанкаличним очима.

Такође, Гури успоставља дијахронијски однос према миту о Одисеју и његовом повратку, као своме миту и повратку народа који се у међувремену толико промијенио да се међусобно не разумије:

Уморна луталица као да сања и чезне много

Међу људима који су говорили другачији грчки

Што изумро је међувремено

Од оних што га је мајка за пут снабдела речима.

Све ове теме, слике и питања сажима најзначајнији савремени израелски пјесник, један од најпознатијих у свијету, Јехуда Амихај. Он од њих ствара пјесничку гротеску. Пјесник је свјестан да је то ход по ивици пјесничког смисла, као што је и употреба сарказма, без којег нема ни гротеске, али стварност се више не може другачије појмити. Рилке се плашио ових поступака као површинских, тражио је да поезија иде дубље, али савремени пјесници прихватају тај ризик, умјетност данас није исто што и јуче, а нарочито не у Рилкеово вријеме, које претходи холокаусту. Претјерана употреба великих ријечи води у њихово критвотворење, које је злоупотреба и не може се другачије извргнути порузи него употребом гротеске и сарказма.

Јехуда Амихај је писац и прозе и поезије, али све је то чиста поезија. Као примјер нека послуже његова приповијетка *Смрти мога оца* и пјесма из ове антологије, *Моје смрти*. Већ је и наслов довољан да се закључи како овај писац пише о бескрајном низању догађаја који се Борхесовски понављају, тако да протагонисти више нису важни јер је ријеч о човјеку и човјеку, који су одувјек исти. Смрт је константа, као и рађање, цикличност догађања, што обеспокојава, али и тјеши, чини нам се да има излаза. Ништа није ни коначно ни заувјек. Једна сјајна прича и једнако изврсна пјесма овог пјесника свједоче о томе. Њени кључни протагонисти су отац, мајка и син, то стално породично тројство хебрејске књижевности. На крају, као код Кафке или Бруна Шулца, пјесник подвлачи:

*То је само у сну који
волим увек да сањам.*

У причи, која је само условно проза, Јехуда Амихај је написао:

Што се мене тиче, ја настављам да идем сопственим путем, развијајући неке особине мог оца и неке црте његовог лика и његове природе. Неке развијам, а неке напуштам.

Баш тако је и са савременом израелском поезијом у којој се развијају неки обрасци и облици претходника, а неки се напуштају, не због тога што су превазиђени, већ само стога што су тренутно мртви. То је само једна од њихових многих смрти, готово привремено одмор од постојања, да би се потом све обновило и наставило. У већ цитираном Давидовом псалму 87 стоји:

*Прибројан бих онима који силазе у гроб,
постадох као човек беспомоћан, међу мртвима слободан.*

Овакво наслеђе обавезује више него у другим књижевностима. Јесте да смо га и ми прихватили као своје, али разлика је поприлична у рецепцији.

Јехуда Амихај исписао је и многе љубавне пјесме, пуне сјете и неостварености, заноса и разочарања, истовремено настављајући прастару нит љубавних позива и модерне скепсе, модерне употребе језика и поезије:

*У земљи која пламти
Речи нека буду хлад.*

То је љубавна порука у љубавној пјесми, чаролија која помаже човјеку да и даље живи и да се нада. Дуг је низ губитака, тек што се нешто успоставило већ је прешло у непостојање, уништено, разорено, убијено:

Живот се мој брише по прецизној мапи.

То више није питање, него пјеснички крик с оне стране разумијевања, шта да се чини у овом свијету који је уништио све илузије? Може ли се то рећи, описати, створити, језиком старих списа, мудрих стихова који не могу бити оспорени, али као да више ничему не користе? Може ли, ако се више не обраћамо ономе који је кроз вијекове постојао да бисмо му се обратили и молили га да нас саслуша? Коме се пјесник у ствари данас обраћа? Туристима који су преплавили свете градове да би се у њима сликали? Туристима у Јад Вашему? У дубини поезије овог снажног и великог пјесника то је темељни порив и разлог због чега и даље пише.

Ни савремена израелска поезија не може без теме љубави, извариране на све могуће начине, с претежном песимистичком позадином, гдје је све вибрантно као тренутак у коме се љубав остварила, потом остала као сјећање или нестала. Од Холокауста до данас, сваки дан је непрекидно искушење и бескрајна умирања, Танатос господари, али и Ерос се не да. Сваки пјесник о томе свједочи. Љубав која је остварена и уз њу љубав која је само неостварена чежња. Тако овдје пјева Тет Карми у својој готово колективној пјесми *Буђење*:

Лицем у лице, да ли ћу икада имати

Некога? Умети ћутати

Или причати.

Дођи, стави своју руку на моје усне

Нисам свикнут на ово светло.

Пјесник непрекидно тражи себе, на сваком мјесту, провјерава чији је и шта је његово, од града до љубави, највише људе око себе, како одраста, како се бори, како умире.

И увијек види издвојеност, коју мора да осмисли, рекли бисмо метафорички – насели, као што његов народ насељава пустињу, култивише је и од ње живи. Супротно политичарима и вођама, пјесник насељава ријечима. Модеран пјесник остаје једнако усамљен, видљиво усамљен, како пјева Тет Карми:

Па ипак одмах се види

Да нисам један од њих.

Пјесник је увијек онај који свијет ствара готово ex nihilo. Сав напор модерног, а тиме и ангажованог Тета Кармија је у томе да створи свијет око себе, да не буде потпуни странац у овом туђем свијету. Прије свега љубав, готово трубадурску, са одсутном драгом, као јединим циљем и смислом, којој само писма могу да се пишу.

Твоја се коса спушта на мене

У слаповима тишине и ноћи,

Хиљаду руку, милион трепавица –

И ти се уливаш у мене, прожимаш ме.

Израелска поезија данас је дубоко индивидуалистичка, али непрекидно се осјећа исти темељ, иста позадина која је попут судбине – исписујући себе исписујеш и све остале, ма колико ти се чинило да је твој доживљај постојања ексклузивно твој. У суштини знаш да није тако. Зато истински пјесник бјежи од општих тема, да би се одмах потом сљубио с њима. Све су теме опште. То је очигледно, на примјер, у пјесми Дана Пагиса Записано оловком на вагону запечаћеном:

Овде, у конвоју овом

Ја сам Ева

Са својим сином Авељом

Ако видите мог сина старијег

Каина, сина Адамовог

Реците му да је...

Управо то што слиједи тамо гдје је овај изврсни пјесник ставио три тачке долазе све пјесме савремених израелских пјесника. Било љубавне или готово натуралистички драстичне метафоре постлогорског периода и живота у новоствореној држави преживјелог јеврејског народа. За сваког важи дистих Јакова Бесера из пјесме Зима хиљаду двесто четрдест и...:

Ја ходам

Утробом успомена.

Али, то је свијет поезије, извор њен и огледало у које је све склоњено и изнова га треба откривати и прихватати када се изненада јави.

Давид Авидан је пјесник on the road, у Њујорку, он трага за собом користећи поступке битничке поезије у коју се уткивају питања без одговора.

Пјесникиња Далија Равикович доноси са собом, у нову домовину, сјеверни завичај – слушајући цвркe у Јерусалиму, она их доживљава као рој стршљенова, а не бескрајну повијест лета, тако је и са митским градом који је само сплет улица. Непомирљив је тај додир два свијета, умријеће се, а остаће рана. Покушава се, љубав се рађа, расцвјета на обали, на пијеску, потом се расипа уна-точ његовом убјеђивању да тако неће бити јер не мора бити. Њен пјеснички субјект, женски глас који не гријеши, предосјећа да тако мора бити.

И тамо одиста

Крај мора

Све ми се као песак расуло.

У новој домовини, јер и она ранија, родитељска, бијаше јој домовина, пјесникиња се осјећа као Механичка лутка, бар тако збо-ри њен пјеснички двојник. Страшна забава у земљи обећаној обич-но се завршавала лично хаваријом, кваром, разлазом, али неко одозго мисли, не допушта исклизнуће, не допушта ни изглед ни

обичаје старе, јер, када се живјело, вјероватно само у дјетињству, попут цвијета различка. Овдје је она само механичка лутка, која се квари и поправља, квари и поправља:

После тога наново сам постала лутка механичка

И сваки мој покрет био је уравнотежен и одређен

Али тада сам постала лутка на кључић

Као гранчица откинута и концем и причвршћена.

То је ваљда моћ и смисао поезије, да покаже огољену људску душу, ту рибу на сувом, што се праћака док је неко не врати у воду, иначе умире. Колики ли су само умрли тако, колики опет постали само то што друштво и вријеме траже – механичке лутке или ма-рионете. С обзиром на то од чега је саткан њихов живот, судбина, *јасно је да ме ништа не очекује.*

Пјесникиња ипак успоставља тај неизбјежни дијахронијски однос према традицији, чим се дохвати основне теме, основног мотива своје поезије – љубави, у позадини одјекује њена *Пјесма над пјесмама*:

Он, што ми је драг, не налази се овде

И можда се уопште не налази.

Прелазим из дана у дан

Из дана у ноћ

Као перо

Што птица не осети кад јој одлети.

Далија Равикович, готово из пјесме у пјесму, успоставља тај однос према митском, пореди легенде и савременост, слаже слике на слике, пориче и прихвата. Понегдје директно наводи те претке своје поетске мисли и слика, најчешће то остаје унутар самог стиха, у дубини пјесме и њеног двоструког смисла. Чак и када се отима, када каже да с ранијим никакве везе немам, то је само изговор и метафора времена. И када жели да умре, онда то мора бити *Као Рахела*. Уосталом, стална и доминантна тема пјевања ове пјесникиње је сам велики град Јерусалим. Већ у његовом именовању је мит и легенда, хиљаде живота, умирања и надања, слављења и проклињања. Може ли се сада о томе пјевати, призивати, рецимо Мојсија? Једва! Превелика је то тема да би била цјеловита, иза

мора да стоји бар улица, бар нека кућа, бар неко биће, неки посао, као што је школа, час Талмуда, или томе сличног – тада Јерусалим постаје стваран, без тога он је, као што је најчешћи случај у таквој поезији, било ког пјесника, само хербаријум мртвог пресованог биља коме су посвећени они што су одвојени својом свештеничком службом од живота самог, сада и овдје, баш на неком погребу, рецимо:

Баш на погребу

Што је кренуо са Ејн Карема на брег одмора

На путу претрпаном аутомобилима

И многим тугама

А мени се жалост у лепоту претворила

Још увек да живим сам хтела

Можда у Јерусалиму.

Али опет прекидам.

Њега бих, њега, хтела.

За израелску поезију, бар ову коју сада читамо, књига је пред нама, доминантна је потреба ослобађања од колективног у име личног. А љубав је ту на првом мјесту. Љубав се не може ни осјећати ни у потпуности доживјети као колективно осјећање, она је увијек и само лична, појединачна, своја и ничија више, ма колико била слична туђим љубавима, као што је и пјесма која се пише, увијек различита, увијек је само своја, свијет за себе и по себи, оно најљепше што једна особа у свом ограниченом животу може да доживи. Али, на љубави се види какав је народ сада, овдје, какво је друштво, гдје је она зачета. Њу час спутавају, час је одбацују, ријетко је друштвено пожељна као главна, као кључна у животу појединца. Од тог се појединца увијек тражи нешто више, нешто друго. Њега нападају птице њеног јата, да га заштити никога нема. Само ме је сенка пратила, како пјева изванредна пјесникиња Далија Равикович. Зато се о љубави толико пише.

Генерација савремених, млађих израелских пјесника и памти и не памти своје претке, нарочито ону генерацију која је нестала у њемачким конц-логорима. Али, у њима они живе, имају своје мјесто, одзвањају у пјесмама сами од себе и по себи. Напросто, по-

родица се не може избрисати из живота израелског пјесника онако како је избрисана из живота америчког пјесника. Карактеристична по томе је пјесма Дине Катан Бенцион, *Чудан живот у мени живиш бако*:

*Чудан си живот у мени живела, бако.
Твој повратак очекивала сам понекад.
Одрасла сам и мало сам боље разумела
Читав свет,
Колико сам му дужна остала?*

Без обзира на потребу модернијег приступа поезији, веома важна тема израелске књижевности је питање идентитета, припадности. Ко си, чији си, који језик је твој матерњи, а који сада користиш умјесто њега? Много је отворених питања на која свако одговара на свој начин. То је добро када је дозвољено, када се не сукобљава с оним што је војнички језик и слободни говор, одрастање и умирање, дакле, други пар рукава израелске савремености. Јаир Хурвиц пјева:

*Мој унутрашњи глас што помера у мени неку припадност
Куда ме води и ком исходу мени непознатом.
И још, пјесник проналази идентитет кише:
На лице земље
Киша записује
Историју обиља
И дела што немају имена нити оца.
Киша што пада на Израел,
Јеврејска је.*

Али, пише даље, или пјева даље, киша припада ономе на кога пада, она му је дата као благослов и проклетство. Свако има своју кишу. Ону коју је заслужио, као што два сусједа имају различите куће, један рајски врт, други потпуну пустињу, док истински живе на истом мјесту.

Модерна, или савремена израелска поезија, а каква би друга могла бити ако рачунамо вијек нове државе Израел, одмакла се од

вјерског карактера, од те ограничавајуће обавезе да пјесник буде вјерник и да као такав свијет и себе гледа кроз догму. Могло би се рећи да су данашњи пјесници ближи атеистима, или у њиховој вјери преовладава агностицизам, али сама поезија ријетко говори о томе. Пјесникиња Јона Волах завршава своју пјесму *Без наслова* 2 стиховима које би сваки рабин сигурно осудио:

Господ помаже оном ко је подао

И тек ретко ономе што је племенит

И не у смислу свог значења

Радије након проклињања.

Али, запитајмо се и ми, читаоци, шта је код пјесника вјера? Зар није вјера већ и стална тема Јерусалима? Кад Лили Замир у пјесми *Видици* у прва два стиха дефинише константу свога живота, тај видик који је у њој, види се изнутра, не треба се измицати, он је ту:

Видик Јерусалима града мог

Слива се у видике живота мог.

...

Молитве нове не постоје.

Има пјесника коју су свој однос према насљеђу и савремености до краја радикализовали, не прихватајући локално, иако оно вири из сваке ријечи, чак и оне у рјечнику, можда баш највише иза ње и из ње, јер је рјечник памћење, а не може никако бити искључива савременост, осим у случају дјеце, која се први пут сусрећу са ријечима, само што ће их онај који ће их увести у рјечник, већ обавијестити о њиховом значењу у његовој интерпретацији, додајући приче, спајајући неспојиво, представљајући рјечник као проширену поему, одисеју сваког појма, да би се стигло до *завјетног ковчега*, до онога што је увијек у темељу. Такав је пјесник Хези Лескли, наднесен над рјечник, над поезију која је његов универзум, најважнији смисао постојања и свијета. Он види свијет шире од породичне и племенске митологије и легенди, језик кроз ријечи везује са познатим, блиским, себи заиста битним. Он је сигурно нов пјесник, иако нам се чини да личи на многе америчке пјеснике који су свачији и ничији, као и било који Американац – свачији и

ничји, у суштини изгубљена честица у свемиру, тренутни интерес његов је мит. Хези пише у једној пјесми (њен наслов није битан за стихове који слиједе јер се смисао прелијева као код каскада, од пјесме до пјесме, од стиха до стиха):

Након речи чији смисао није битан у овом тренутку -

- Промениће усне

Лице што је потонуло и ствари

Потрошене.

Добро је што у *Антологији* читамо релативно више пјесама пјесникиња него што смо навикли, које своју поезију испуњавају истовремено осјећањем припадања самом јеврејству, женству и поезији. Већина то припадање не раздваја, полази се од поезије, или од женства, али се подразумијева јеврејство, језик, насlage у ријечима, традиција сталних губитака, ратова и несреће, одлазак у ноћ, која кида живо ткиво љубави, уништава домове, разара смисао постојања. Таква је снажна пјесникиња Хава Пинхас Коен, у животу до краја, у поезији и јеврејству (израелству). Оно што је суштинско, изражава она као жена, дајући слику дјевојчице:

Ко погледом буде преко лица њеног прешао

Рећи ће “У крви твојој је живот, у крви твојој живот је”

Али, чега ради,

да би одговорила на питање о смислу постојања, себе као жене, у сљедећој пјесми:

Господар сам свој, погледај ме, човек сам,

Жена-човек, “Човек као жена створена.”

Постоји ниво метафорике који се опире модернизовању, у коме ће се изгубити наслеђе светих књига. Кроз пјесме, кроз стихове, струји псалмска метафорика, отворено исповједна, али не и једноставна, не и прозирна попут, на примјер, модерне поезије од битника до данас. У том говору осјећамо древност језика који не познајемо, у стиховима скоро па вјечно исту људску судбину. Пјесник Јонатан Горал најбољи је примјер таквог пјевања. Пјесму *Као лептир на путу праињавом стаза ме носи* он завршава готово молитвено, мада изостаје директно обраћање врховном уму:

Из дубина туге

Дигже се молитва моја нечујна.

Слично се према наслеђу односи и пјесникиња Една Митовех Милер, која у амблематичној пјесми ове веома добро конципване и остварене антологије, *У шуми крај Јерусалима*, подвлачи да је то *Град што створен је у дане празника*. Оваква антологија је и празник изванредне израелске поезије сада на српском језику.

Ranko Risojevic

THE SIGHT OF JERUSALEM

An anthology of contemporary Israeli poetry covers the most renowned poets since the establishment of the state of Israel. Ana Somlo, a translator and anthology editor, has managed to balance all styles, from traditional to modern, Yehuda Amichai being by far the most prominent voice, with all other selected poets confirming the high achievements of Israeli poetry as well, regardless of the fact whether they were born in Israel or, like many others, they migrated to the state following its establishment. The key, magical of this poetry is Jerusalem

Key words: *Israeli poetry, Ana Somlo, poetic translation, Hebrew, poetry anthology, Yehuda Amichai, Dahlia Ravikovitch, Jerusalem, Kuca poezije*

Славица Васиљевић Илић
Филолошки факултет
Бањалука
slavica.vasiljevic.ilic@unibl.rs

ЈУЖНИ СУСЈЕДИ У СТАРОЈ СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ¹

Резиме: У старој српској књижевности има доста помена Бугара, наших јужних сусједа, што је разумљиво ако се има у виду да су први сусједи и да обје државе припадају земљама византијског комонвелта, те да су их у зависности од околности везали или сукобљавали политички интереси.² Остављајући на страни историјска свједочења и многобројне студије о овом питању, ми смо се окренули експлицитним поменима Бугара, Бугарске или становника њених области. Рад за задатак има да покаже неке помене Бугара у старој српској књижевности и став према њима или, чешће, њиховим представницима у зависности од циљева дјела.

Кључне ријечи: Бугари, Бугарска, Пловдив, житија, записи, пренос моштију, преводи.

¹ Рад је настао за потребе гостујућег предавања и прочитан на Универзитету Пајсије Хиландарац у Пловдиву студентима српског и бугарског језика у априлу 2014.

² Међусобну упућеност можда најбоље илуструју политички бракови: Бугарка је била наша прва царица Јелена (Иван Александар, бугарски цар, њен је брат а деспот Страцимир отац), Бугарке су биле супруге краља Владислава, Милутина (1384), Дечанског (1305/6) и већ спомињаног Душана. А српске принцезе су се удавале за Бугаре: кћи Стефана Немање била је удата за Константина Асена; сестра Дечанског, Ана, за цара Михаила Шишмана; кћи кнеза Лазара Драгана/Драгиња за цара Јована Шишмана.

Једна од карактеристика српског средњег вијека је да српски владари уздигнути на ранг светитеља те да су скоро сви српски владари Немањићи проглашени за свеце. У сврху стварања култа светитеља заштитника српског народа и светородне лозе једну од кључних улога одиграла је средњовјековна литература, посебно службе и житија. Схема владарских житија утврђена је још повељом манастиру Хиландару Стефана Немање, у којој он даје нацрт како треба да се о њему говори после његове смрти. Његов наум испоштовали су његови синови Св. Сава и Стефан Првовјенчани, а затим су га преузели остали наши аутори житија. Она је обухватала неколико фактора: бригу за државу кроз њено ширење и очување „мира и тишине“, те бригу за лично духовно напредовање кроз бригу за манастире и монахе, ниште и немоћне. У сврху изградње владарског лика као оца државе већ у првим нашим житијима појављују се помени битака.

Супарници и савезници у рату

Већ у најстаријим оригиналним дјелима Бугари се појављују као супарници. Заправо, занимљиво је да Стефан Првовјенчани, у складу са житијском схемом, иако му је житије и аутобиографија, не помиње да је за вријеме сукоба са братом Вуканом уточиште нашао баш у Бугарској код цара Калојана већ, у оквиру четвртог чуда свога оца, Светога Симеона, истиче помоћ овога светитеља у сукобу са бугарским царем насљедником Калојана:³

„Би завист од законопреступног цара бугарског званог Борило, који је живио у близини, чије се безакоње од целог света не утаји. Надмаши оно, уистину, Иродово безакоње. Овај зарати са свом својом силом, узевши са собом зета свога, грчкога цара званог Филандар... И високо узнесе мисао своју да униште оточаство Светог и да мене до краја озлобе и, ако је могуће, да и прогнају мене из државе моје. Јер су рикали као лавови и хтели да ме прогутају (Пс104,56,2) и подигавши силу, да се похвале против мене.“ (Првовјенчани 1999: 81).

Према очекивању слушалаца, удружени непријатељи су савладани уз помоћ свеца заштитника:

„И изненада, у поноћ, би вика. И невидљиво расу, Преподобни (Симеон СВИ), непријатеље наше, који су се поставили у убојити ред. И страхом великим обузети, појавом светог господина мојег и једним знамењем, побеђени од њега побегоше, сасецавши сами себе, један другог. И победа им би међу собом, и до краја се уништише. И отидоше посрамљени у погибели, у пропасти и срамоти великој“⁴ (Првовјенчани 1999: 83).

И пето чудо се односи на бугарског држављанина Стреза. Оно је посебно интересно јер три наша биографа уносе ову епизоду и помињу га стално уносећи нове детаље и дограђујући је. Стрез је брат Борилов, и политички његов ривал, те је морао да се спасава бјежећи из земље јер је „нападнут од овог (Борила) злог законопреступника, брата његова“. Хиперболишући као и претходни догађај, Стефан пише:

„Јер свакога дана тражише га (Стреза, С.В.И.) да огњем сажеже

³ Ради се о Калојану или Калојовану Асену. Првовјенчани не наводи име цара бугарског, Доментијан га назива Јован, а Теодосије Калојан.

⁴ Ради се о нападу бугарског цара Борила и латинског цара Хенриха 1214. на Првовјенчаног.

тело његово или да га растргне на четири дела и да их повеша по зидинама градским. Јер је овај (Борил) мучитељ веома острвио и слатко беше души његовој да пролива крв свога рода. И безброј других људи истреби, желећи да помишљу својом искорени земљу и море“ (Првовјенчани 1999: 85–87).

Нимало лијепа слика нити карактер наглашавају услугу коју је Стефан учинио Стрезу, не спомињући политичку позадину која је чита, каже се да га је Стефан примио у државу као драгог сина „отхраних га и сачувах неповређеног од страдања које је претило и смрти“, али овај није остао дуго ни Стефану лојалан већ се осамосталио и Стефан је морао да дјелује. Стефан истиче и разлог своје помоћи, а то је милосрђе према страдалницима и ништима коју је као завјет добио од оца-светитеља. Он шаље Саву да уразуми Стрезу, али овај то не успијева, те:

„силом светога Симеона који крепким дланом подржава оточаство своје... прободе овог злог. И издахну посред народа злом смрћу, и смрћу чудном... И поста одједном наг, разбијен и непотребан“ (Исто).

Симеон се и овдје појављује као заштитник отаџбине.

Доментијан, наш трећи биограф, исто такође помиње Бугаре. Прије свега ту је поново епизода са Стрезом, али сада као Савино чудо. Доментијан за Стрезу каже само да је са бугарске стране и да је на велику љубав овога узвратио одметништвом и гордошћу, истичући један од седам смртних гријеха, поредећи га кроз цијелу епизоду са ђаволом. Самим тим, он конкретном историјском догађају, у духу средњовјековне поетике апстраховања, али и личне поетике, даје универзално значење. Насупрот гордости једног, истиче се смјерност Стефана, који се никад није уздао, каже аутор, у своју силу, већ Бога, и зато је Саву послао да изглади сукоб. Како Сава није успио у преговорима, а пошто је имао дар прозорљивости, брзо је тајно послјије молитве напустио логор, а Стрезу је анђеол Божији пробо невидљивим копљем „као свети Димитрије цара Калојана, рођака његова: „И уморио га злом смрћу“. Стрез, смртно рањен, тражи да доведу Саву, али овог више није било: „и од својих изабраних мртав наг би избачен на поругу

свима“. Понавља се ова синтагма о нагости која асоцира на Адамов и Евин гријех када су схватили да су наги – остављени и одбачени од Бога (Доментијан 1988: 124–128). И код Доментијана је епизода дата убједљиво, динамично.

Теодосије монах, који за себе каже да пише по Доментијану, даје нам много више података о Бугарима. Он ће споменути да је Владислав „мада је незаконито и разбојнички уграбио власт, али је судио да је то по Божијој вољи“ ожењен бугарском принцем, он каже цара „загорског Асена“.⁵ Догађај са Стрезом овдје израста у малу причу потпуно заокружену и једну од најбољих у нашој старој књижевности. Стефан је преступника уздигао на себи раван ниво примајући га као брата по јеванђељу⁶ те је Стрез јеванђељски преступник (Теодосије 1988: 176–186). Теодосије прави паралелу, не са ђаволом као Доментијан, већ оно што је Доментијан само споменуо њему постаје темељ паралеле, а то је смрт Калојована, кога је убио Св. Димитрије. Затим описује недјела Калојована, који је разорио многе грчке градове по Тракији и Македонији али су га мироточне мошти Св. Димитрија спријечиле да освоји Солун. Теодосије прича да су га његови војници балзамовали и донијели кући. И Теодосије, као и Првовјенчани, Стреза (Доментијан каже да је од бугарске стране) назива Готом и каже да је храбри рођак цара Борила, зато га назива и благородним, али му је зато, као могућем претенденту на престо, и пријетила смрт. Он, у духу личне поетике, даје реалније црте својим ликовима, мотивише поступке актера и разрадом догађаја добија на сугестивности и умјетничкој експресивности. Величину Стрезове гордости управо показује његово боравиште. Теодосије описује дарове и пријетње којима су Стреза хтјели добити од Стефана, али им то не успијева. Као доказ љубави Стефан му даје и област са градом Просеком. Због снаге описа доносимо цијели пасус:

„Обогати се много, тако да се о њему може згодно казати: „Угоји се, одебља и рашири безумљем, и заборави Бога узвисивши се умом.“ Показа се убица, дакле, и немилостиван, јаростан и некротак и веома бешчастив. Утврдивши себи дом на стени у вишереchenом Просеку, а та стена је веома висока – око две стотине сежања и више, а испод ње, као да се прилепила, река велика тече, која се

⁵ Владислав (1234–1243), син Стефана Првовјенчаног, и краљ српски, био је ожењен бугарском принцем, кћерком Јована Асена Другог, који је послјије битке на Клокотници 1230. постао најмоћнији владар Балкана. Владислав је уз помоћ таста дошао на власт и био је зато окренут Бугарима. Доментијан само констатује да је воља Божија да послјије Радослава на престо дође Владислав.

⁶ Од аутора до аутора првобитни однос Стреза и Првовјенчаног је све приснији да би се истакла и величина његова преступа и разлог кажњавања. Првовјенчани однос представља као однос оца и сина, односно суверена и вазала; Доментијан каже да је Стрез „ухрањен“ од Првовјенчаног, али спомиње и нови моменат „братотворења“ на јеванђељу. Теодосије говори само о братском односу да би истакао колику је Првовјенчани показао љубав према Стрезу, али још и више да каже како је Стрез погазио заклетву на јеванђељу и оправдао његову смрт.

Сва три аутора праве паралелу ових дешавања са смрћу Калојована пред Солуном јер се ради о истом типу светости. Прво Симеон, а онда Сава се појављују као заштитници државе, попут Св. Димитрија, који је заштитник Солуна. Паралела је тим умјеснија јер је Калојован рођак Стрезов. Док Првовјенчани не наводи ни описно колико је војске уз Стреза било, Доментијан каже да је скупιο „тушту и тму сваких народа“ а Теодосије да су уз њега

зове Вардар – на тој стени, дрветом поплочавши место, позорницу себи сатвори. И када се, бедник, веселио, председаваше опијајући се на томе мрском и самотном судишту, играјући и веселећи се. А веселе његово смрт беше човечја. За мали, дакле, кривицу преступника на смрт осуђиваше, и низ ону стену страшну висином, са оне позорнице заповедаше да се баци. А када кога бацаху, он у веселе к њему клицаше: „Пази да не оквасиш кожух““ (Теодосије 1988:179).

Стрез у опису Теодосија добија митска обиљежја але – аждаје, хтонског бића (Летић 2009: 35)

Упознавши прави карактер Стрезов, Теодосије даље прича да се Стефан почео бојати Бога, те да је био савјешћу осуђиван што је „такога јунца свирепомна“ он спасио. Склоност ка психолошкој мотивацији поступака ликова види се и из наведеног детаља.

Догађај са Стрезом поменуће у својој молитви Дечански прије битке код Велбужда (Данилови настављачи 1989: 42). Циљ наведених епизода јесте величање српских светитеља и стварање националног култа и Немањића као светородне династије.

Са територијалним ширењем Србије више је помена Бугара. Житије краљева и архиепископа српских, као почетак српског пролога, помиње сукоб са браничевским властелинима Дрманом и Куделином 1291, када је краљу Драгутину у помоћ дошао брат краљ Милутин. Према најновијим пронађеним подацима тада је спаљена Жича (Мишић, 2009: 333) У житију Данило Други каже да је узето њихово наслеђе и предано Драгутину на управу. Као освета за пораз бољара слиједио је напад и кнеза видинског Шишмана. Ови владари су били вазали татарског кана Ногоја. Шишан, који је по средњовјековној топици наговором ђавола кренуо на Србе уз велику војску, савладан је чудом односно помоћу Светог Симеона, Саве и Арсенија, који је сахрањен у данас пећкој патријаршији, тада архиепископији:

„Те ноћи када су стајали близу тога места званог Ждрело, молитвама својих угодника Св. Симеона и Саве и архиепископа Христова Св. Арсенија, који ту лежи у дому Св. Апостола, јави им Бог велико знамење страха, таково знамење да су видели велики огњени ступ где силази са неба, од кога су излазиле пламене луче и са јарошћу

били Грци и „велико безбројно мноштво свакојаких народа“.

паљаху њихова лица, и огњени људи са оружјем у рукама и са великом жестином гоњаху их, секући њихове пукове. И тако видевши овај њихов зломислени вођ овако знамење за његову погибао и за све који су са њиме, поче бежати, гоњен гневом Господњим, са мало војске у своју државу“ (Данило 1988: 119).

Милутин је кренуо за њим и освојио његову област око Видина, а сам Шишман је побјегао у шуму. Пошто је Милутин мислио да разори његов град и област долази до преговора у којима Милутин као услов ставља да се Шишман ожени кћерком великог жупана Драгоша, а за Шишманова сина Михаила, који је касније постао бугарски цар, даје своју кћер Ану. Свог сина Стефана жени Бугарком Теодором, кћери бугарског цара Смилеца, али се у житију не помиње Милутинова женидба са бугарском принцезом Аном (1284, кћи цара Георгија Тертера, сестра Теодора Светислава) јер је брак проглашен неважећим, да би се Милутин и пети пут оженио. Нема ни директног помена да су Милутину у борби против Византије помогли и Бугари, већ само да је „и од других околних царева многи иђаху ка овом благодативом“ (Данило 1988: 116). Данило помиње и сусрет Милутина и бугарског цара у Трнову (Данило 1988: 135), али се не зна на којег цара се мисли нити када је дошло до сусрета. Циљ је величање Милутинова лика, као владара светитељ кроз углед који му други указују, а не хронологија догађаја. Не велича се само будући светитељ већ прослављају и Св. Симеон и Сава као заштитници оточаства и чудотворци – национални светитељи, али којима се прикључује и Св. Аресеније, као светац који је најближи попришту. Милутиново житије је један каталог ратних сукоба и освајања.⁷

Данилов Настављач, један од четири писца Житија краљева и архиепископа српских, пишући житије тада још неканонизованог Стефана Дечанског, а за вријеме његова сина Душана, будућег цара, највише простора у житију је посветио бици код Велбужда. Наши историчари кажу да је то једна од највећих побједа Срба у средњем вијеку. Оно што је за нас занимљиво јесте да је, супротно средњовјековном канону, поражена страна остала неосвојена, већ је напротив, Дечански на престо вратио своју сестру Ану и њеног малољетног сина. Битка је била против удружених снага Бугарске и Византије. Настављач је један од аутора који је у својим

⁷ Један од јунака цјелокупног Зборника, архиепископ Данило Други је, попут Саве, обављао и дипломатске мисије и у склопу њих ишао и бугарском цару Михаилу Шишману.

дјелима оставио описе средњовјековних начина ратовања, од битке за утврђен град, борби из засједе до фронталних сукоба на отвореном пољу, па претпостављамо да се ради о личности која је властелинског поријекла и којој рат није стран. Опис Велбушке битке на отвореном је најдетаљнији. Описане су све етапе битке: од преговора путем посланика, молитве прије битке, сакупљања војске, подјеле на бојном пољу на одреде које предводи Дечански и оне које предводи Душан, исхода, заробљеника, смрти Михаила, величине плијена, до слања писама – извјештаја на двор о исходу битке и молитвама захвалницама које су одржане у свим манастирима. За Михаила се каже:

„Подиге се велика узбуна и мржња на овога (Дечанског) од бугарског цара Михаила, јер овај цар беше зет превисокоме краљу Стефану Урошу (Милутину), родитељу овога благодативог краља. Од њега беше чуван и крепљен и подизан у време своје немоћи, достојну му помоћ чиниаше и љубав изнад мере, осећајући за њега бол као и честољубиви отац, што му беше на славу и крепост“ (Данилов Настављач 1989: 39).

Убједљив је опис стања у бугарској послвије пораза: „У тој земљи беше узбуна и велика жалост, устајући на борбу сами међу собом грабећи богатство један од другога...“ По житију, Бугари нуде државу цару:

„Од сада српско краљевство и бугарско царство биће уједно састављено и биће мир“ (Данилов Настављач 1989: 51), али Дечански одбија и поставља малољетна сина сестре „Стефана цара“ Ивана/Јована. Како је Стефан титуларно име српских краљева овдје је, по коментарима, употребљено да се прикаже блискост двије средине-државе (Данилов Настављач 1989:155).

Велбушка битка се помиње и у житију Душана.

О наведеној бици пише и Бугарин, Цамблак, писац који припада различитим књижевностима, у свом житију о Дечанском, прослављајући га као светитеља и стајући потпуно на српску страну. Користећи средњовјековне топосе, Цамблак, који је у Србији био игуман манастира Дечани,⁸ каже да се Михаило „узнео многим успесима и славом царства, подизаше се на српску држа-

⁸ Манастир Дечани је био посебно везан за бугарске монахе јер је у њему боравио и монах Јефреме, касније патријарх, и Цамблак.

⁹ Она говори и о значају овога житија за Бугаре (2001: 532).

ву и жупане да је покори. А велика је била, дакле, његова војска, сакупљена од различитих народа... и наша бише веома мала, а множина њихова, тако као када би неко рекао пет на тисућу“ (Цамблак 1989: 97). Да је став Цамблака ипак нешто блажи него претходника када пише о овој бици тврди Петканова, која додаје да је Цамблак тежиште помјерио на сукоб два владара различитих моралних карактеристика (2001: 533).⁹

Крајем петнаестог и у освит шеснаестог вијека, када више ниједна од ове двије државе није била самостална, Константин Михаиловић из Островице даје сасвим другачију интерпретацију догађаја. Он каже да је Стефан Дечански кренуо на бугарског цара и дошао до ријеке Искар, а онда почео градити цркву са једне стране ријеке. Бугарски цар, кога погрешно зове Димитрије, гради цркву са друге стране јер су обојица били богобојажљиви, по Михаиловићевом тумачењу. Ону су наводно мирно преговарали, али изненада, без очеве знања, Душан, будући цар, прешао је ријеку и напао бугарску војску те заробио цара бугарског. Када га је довео, Стефан Дечански:

„врло се растужи, прими цара веома уљудно, а када су били за ручком, посади га краљ изнад себе, као што приличи цару. А ту дође пред њих краљевски син, држећи у руци буздован и рече оцу своме: „Није право да непријатеља свога изнад себе посађујеш“ а онда удари цара буздованом да је на месту умро“ (Михаиловић 1986: 94–95).

Дечански је невесео, са почашћу, у Трнову сахранио цара и вратио се у земљу не желећи да заузме царство због недостојног дјела сина, тумачи даље догађаје Михаиловић. По овом аутору, Дечански је на захтев Бугара био и њихов краљ, а послије његове смрти Душан је био краљ српски и цар бугарски. Како Константин Михаиловић пише користећи и усмено предање, он о Дечанском пише као светитељу, а Душана, којег је народна традиција осудила због црквеног раскола, окривљује за међухришћанску битку.

Како видимо из наведених примјера, описи сукоба са Бугарима су дати из потребе да се јунак, светитељ, прослави као идеални владар и заштитник домовине. У ту сврху се хиперболишу негативне особине непријатеља и размјере сукоба. Супротни случајеви – помоћи у заједничким акцијама, за које знамо из историјских из-

вора, овдје се не наводе јер су за изградњу лика небитни, односно имали би супротан ефекат јер би умањили величину јунака.

Пренос моштију

Помени Бугара у опису translације светитељских моштију су такође фреквентни. Разлог томе је чињеница да је Св. Сава, српски национални светитељ, умро у Трнову и да су послје турских освајања светитељске мошти преносене у тада сигурније српске крајеве.

Бугаре Доментијан помиње када описује Савину смрт и translацију. Западна идеја translације у којој се владар светитељ идејно пореди са Христовим уласком у Јерусалим на Цвијети, оживјела је за првих Немањића (Поповић 2006: 250). Радмила Марковић каже да Доментијан комбинује бугарску и српску причу. Сава је у повратку са свога другог путовања по светим мјестима отишао Јовану Асену, који је био таст његова братића, краља Владислава. Овај га је примио са свим почастима, дао му палате и слуге, а Сава се, већ исцрпљен од пута, ту разболио и умро у Трнову. Бугарски цар, каже Доментијан: „прослави Бога који му је послао света мужа, да благослови њега и дом и град његов. И заповиједи... да тако са великом чашћу сахране мошти Преосвећенога у рукотвореном му манастиру у Дому светих Четрдесет Мученика“ (Доментијан 1988: 224). Занемарујући општа мјеста, чињеница да га цар сахрањује у свој маузолеј говори о стварном поштовању Саве и у Бугарској. Прича о преносу моштију је испричана веома живо и код Доментијана, којем се иначе пребацује због апстрактности. Краљ Владислав је иницијатор преноса Савиних моштију. Он је отишао у Бугарску са великом пратњом, а цар га је примио као сина „и одликова га двема частима“: великог краља, сапрестолника и зета. Међутим, када је чуо за разлог посјете, цар се, каже Доментијан, растужио, а ни он ни бољари нису хтјели дати Савине мошти. Међутим, у току ноћи цар је имао страшно виђење и било му је запријеђено да да Преосвећенога те је ујутро „веома трепетан“ наредио пренос. Срби су све брзо припремили бојећи се да се Бугари не предомисле, али и празан гроб је био чудотворан и тако су Бугари добили сатисфакцију за пуштање моштију. Потврда

чудотворења је излијечење одузетог Неофита. На гробу се догађају и друга чуда и монаси, да их не би узнемиравао народ, нареде да се гроб затвори. Помиње се бугарски архијереј Атанасије, који износи похвалу Сави (Ћирковић 2008:149).

Теодосије је више осјетљив за бугарско учешће приликом Савине смрти и преноса, па истиче улогу бугарског патријарха Јоакима. За Саву каже да је Бугаре обилно даривао одјећом, књигама и црквеним стварима. И овдје тек после сна цар пушта мошти светог, а припреме за пренос теку журно. Иницијатор преноса моштију је српски архиепископ, а Теодосије инсистира на том да сам бугарски патријарх Јоаким каже да Сава није ништа „завештао о томе“ гдје да га сахране, што је повод за тражење моштију од Бугара.¹⁰ Смиља Марјановић у овим причама о преносу види жанр *furta sacra*,¹¹ што Теодосије излагањем потврђује између осталог тим што цар каже Владиславу експлицитно да је отимач моштију. И овдје је описано чудо са Неофитом. После Асенове смрти, прича Теодосије, неки митрополит је платио манастиру да га положи у Савин гроб, што су монаси, којима је народ који долази сметао, прихватили, али чуда нису могли зауставити.

Употреба слике журног, богоизабраног владара, Јована Асена, који препознаје светост, придружује се другим хагиографским средствима којима се наговештава да „свете мошти“, помињане већ код оба наша извора, добијају статус реликвије знатно пре формалног поступка *elevatio*. После преноса моштију чудотворан је сам прах, што је у складу са хагиографском традицијом Византије као чуда светог (попут Св. Димитрија), али и веза између „наратива о преносу и касније забране култа“ (Марјановић 2009: 286).

Оба аутора дају различите верзије истог догађаја у складу са политичко-идеолошким намјерама својих дјела. У Бугарској причи симболично се овом сахраном ради на успостављању идејне паралеле Цариград–Солун–Трново као ново мјесто изабрања које то постиже управо светим реликвијама по Божијој промисли. У ту сврху су раније биле пренесене мошти Св. Димитрија, Јована Рилског и других светитеља: „Сабирање важних реликвија источно-православног света, као и државотворних сведочанстава као носиоца посебног, изведеног значења, сведоче о програму Асеновом везаном за цркву Четрдесет мученика“, требао се показати конти-

¹⁰ Марјановић тврди да су „...поступци Јована Асена везани за полагање драгоцене реликвије у сопствени маузолеј носили симболичко значење. Не само да писац житија приказује цареву журбу и ревност (да што пре озида гробницу, прекрије је каменом и царским знамењима) користећи толико христообразне журбе као одлике идеалног владара, већ посебним поступком везивања царевих поступака за један добро утврђен и претходно осмишљен образац владара благовјерног у Христу, гради добро познату и на овом месту у тексту потребну *imago pietatis*.

¹¹ Доментијан користи поређење „са највећом светињом — Христовом иконом, коју су „мудраци персијски“ тајно однели у своју земљу, како је забележено и у апокрифу који садржи легенду о чудима у Персијској земљи. Апокриф се наводи самостално као дело Афродитијана Персијанца, те се под његовим именом јавља у словенској преводној књижевности“ (Марјановић 2009: 290).

нуитет бугарског царства (Марјановић 2009: 283; о истом Поповић 2006: 278). За Србе мотив транслације моштију је обавезан елемент житија и један од првих елемената канонизације, јер се тако открива да су мошти цијеле.

И у преносу моштију Св. Петке, Цамблак пише о Бугарској, управо почињући излагање *in medias res* о варварском цару који је све бугарске крајеве „као гнезда освојио“, о паду Трнова под Турке (1393) и преносу тијела у Видин, а онда у Србију 1398. пошто су Видин освојили прво Угари, а послѣ Никопоља и Турци. Сем истицања заслуга за пренос моштију кнегиње Милице са синовима и Јефимије, битније је да се светитељка, као и код Јевтимија у Житију Св. Петке, јавља као заштитница бугарске државе, народа, престонице, „стекла војничке атрибуте“ те Цамблаков опис преноса је преношење њене заштитничке улоге на српску државу „...и беспрекорно их чува од наилазећих нападаја“ (Цамблак 1989: 120). Зато на крају дјела Цамблак велича српску земљу и каже: „Одузе јој (Св. Петки, С.В.И.) Владика бугарску славу, а дарова јој српску, не оставивши овој првој ништа“ (Цамблак 1989: 122).

Српски писац Димитрије Кантакузин у оквиру Житија Јована Рилског пише о животу Рилског и даје слику Балкана XV вијека. Кантакузин пише о освајању Грчке Јована Асена и преносу моштију Рилског у Трново: „околини Трнова дуго година беше врсно указивана милост“ (Кантакузин 1993: 90). Тек сада у XV вијеку писац износи ставове о појединим народима, што одговара не само новом времену већ и личној поетици Кантакузина. Он у уводу личних опажања скреће пажњу да су то казивања за плач и „коликих суза је вредно наше и каквим залима сами виновници бисмо“... „Хришћани међу собом жестоко ратоваху, да кажем, грчки и бугарски род, и земља Срба, који тада беху веома слаби и онима покорни, дуго година, зло и силовито. И не грдим бугарски род док раније непросвећени вером беху, но, мрзећи, хулим њихову суровост и нељудскост од када крштелем правоверни посташе а зала се не оставише. Ни грчку не хвалим охолост, превисоку због надмености. Зло међу собом имајући и крв своју као воду проливајући, што је неприлично и неверницима да раде, постигну тако жељено, и мноштво гнева, током дугог времена гомилао...“ (Кантакузин 1993: 91). Разумљив је овакав негативан

став једног писца ако имамо на уму историјске прилике у којима су хришћанске државе као „снопље падале“ под Турску власт управо исцрпљене у међусобним ратовима. Грци се нису могли супротставити Турцима и Бугарима истовремено, а ту су и још Млечани, који освајају Константинопољ. У непрестаном рату Грка и Бугара, Турци су извукли корист и покорили њихове области, пише Кантакузин. „Бугарске земље начине тако да је невероватно оно што је некада о томе приповедано: Земља пуста, мужи, који жељаху хришћанске крви правоверних, своју изненада немилосрдно проливану виде, жене се бесрамно и бешчастно продају у ропство, младићи се заробљавају, авај, и лишавају православља, тешко стечена имања се грабе“ (Кантакузин 1993: 92). Освајањем Турака и Рилски манастир је опустео, а Трново заузето и: „Тада нека три мужа, браћа, чином свештенства украшени, родом Бугари из области Велбужда, најбољом душевном благородношћу цветајући, на селу живљаху добордетелјним животом. Потрудивши се да више достигну, анђеоски на себе узму лик. Један за другим у рилску гору оду, те, нашавши храм светог запуштен, обнове(га)“ (Кантакузин 1993: 94). У преносу моштију из Трнова у Манастир њима помаже Мара Бранковић, помиње Кантакузин. Кантакузин спомиње и Маричку битку и Душанове велможе које су, због самовољно приграбљене власти кршењем заклетве и убиства цара Уроша, битку изгубили.

Владислав Граматик у Рилској повјести описује освајања Турака и помиње Маричку и Косовску битку, те освајање Бугарске: „Нешто потом, као неко лоше гнездо, завладаше и бугарским земљама и прелепим оним градом у којем лежаху чудотворне мошти оца чудотворца“ (Кантакузин 1993: 104). Он помиње и обнављање манастира, слично као Кантакузин, али са много више детаља, нпр. даје имена монаха и њихових очева. Али за разлику од Кантакузина, он истиче да челници града нису хтјели предати вољно мошти и да се спор водио три дана те да је тек на крају судија пресудио у корист монаха и предао им тијело. Његов опис translације поштује схему овога жанра.

И Кантакузин и Граматик мисле да су турска освајања посљедица наших гријехова. Али Кантакузин иде корак даље и проналази кривца анализирајући историјске чињенице (Петкано-

ва 2001: 623). Треба да се напомене, Кантакузин није ништа блажи ни у осуди Срба, посебно свештенства, које, умјесто да је морални узор, само је огрезло у разврат као што износи у „Посланици кир Исаије“. У времену пада под Турке тражени су узроци пропасти и нађени су у одступању од хришћанске етике: грамзивости, разврату. Тада је поново заживјела идеја општехришћанског јединства, која ни раније није била занемарена, али је била подређена политици. Сада када је политика потлачених народа била окренута једном – ослобођењу, сви хришћани су поново постали истинска браћа.

Преводи

Овдје свакако нема потребе писати о првим вијековима старословенске књижевности, раду Тирила и Методија, њихових ученика који су у бугарским центрима Преславу и Охриду наставили књижевну и мисионарску активност, те о њиховим значају. Тај први књижевни језик назива се често само словенски језик. Био је језик словенског народа, а Тирило и Методије су словенски апостоли и учитељи. Постојала је свијест о јединству „јеванђељском и апостолском“ кроз цијели средњи вијек, а посебно у времену заједничке турске опасности (Трифунровић 1994: 158).¹² Како је веома брзо по примању хришћанства и старословенског језика дошло до појаве редакција, у нашим старим рукописима налазе се и забиљешке о разлици између двије редакције и тешкоћама при превођењу.

На Синају 1374. (Стојановић: 144) настао је препис Триода полутка, посљедњи комад, Јакова и Јаникија за српску цркву у Јерусалиму са светогорског бугарског извода, а у запису кажу са „бугарскога језика, тер Бог вест веома ми је било усилно престављање његово на српски језик“.

Константин Филозоф у свом Сказању о писменима каже да је бугарски језик најдебљи, да је српски високог гласа и тијесан, а руски најтањи и најкраснији. Он пише о кварењу превода на српском и бугарском језику. На више мјеста одаје хвалу трновским мужевима због урађеног посла и хвали трновске преводе.

Преписивање Триода са бугарског језика на српски биљежи и запис (Стојановић: 263) из 1434, уз опште мјесто да аутору Груб-

¹² О превођењу и тешкоћама писао је Трифунровић (Огледи и преводи 1995: 45–49. и Стара српска књижевност, Основе, 1994, посебно 162–170).

цу не замјере ако није нешто добро јер није вјешт „слову том“ те да поправи онај који то боље може урадити.

У Посланици ђакон Григорија о језику поводом превода Акатиста Јована Крститеља у другој половини XV вијека, аутор каже да: „српски говор као да споро и пуно тече, а бугарски оштрије, као да на грчки личи“, те да српски језик више воли варије – тешке нагласке, а бугарски оксије – оштре нагласке (Трифуновић 1994: 167; 1995:45–46).

Са старог извода који „заноси бугарски“ преписао је и Пролог 1560. дијак Симон у манастиру Врело (Стојановић: 613).¹³

Из 1585. год. (Стојановић: 775; Богдановић, Каталог бр. 280, стр. 124) сачуван је запис монаха Григорија у коме се говори о тешкоћама тражења правога извода за књигу Јосифа Премудрог (Флавија) па се каже да је извод тражен у Светој Гори у српским манастирима, Србији и тражио је од бугарске земље али је нашао само у Русији, а другога није било.

Из 16. или 17.¹⁴ вијека је кратки запис на Празничком минеју септембар–јануар преписаном са бугарског извода и по обичају преводилац каже да је невјешт па да простимо ако је погријешо у слову или јусици (Стојановић: 4237).

По Трифуновићевом мишљењу се „преписивање и превођење са бугарскословенског на српскословенски сматрало као посебна вештина“ (Трифуновић 1994: 169; 1995: 49)

Географски простор – Пловдив

Немогуће би било избројати помене Бугарске као географске одреднице нити појединих Бугара. Многи стари записи које је Стојановић издао спомињу бугарске области, градове, манастире у којима су писане књиге. Зато смо потражили помен Пловдива у нашим старим текстовима у којима се он појављује под различитим именима.

Пошто је један од српских патријарха био Бугарин Јефрем, он је у складу са српском средњовјековном праксом добио своје житије. У њему се помиње Филипов град као мјесто у близини кога је он једно вријеме био настојник манастира (Шест писаца 1986: 166).¹⁵

¹³ Из 16. вијека је запис (Стојановић: 5943) у ком се каже да је Слова Јована Златоустог превео са јелинског (грчког) на бугарски језик кир Дионисије. Јосиф, јеромонах рилски превео је 1757. са грчког на „прости језик бугарски“ књигу, а онда из тог извода у истом манастиру препис је начинио и монах Никифор.

¹⁴ Трифуновић 1995:49 Трифуновић наводи да се ради о Празничком минеју за септембар–јануар.

¹⁵ Поменимо да је бугарски патријарх признао српску патријаршију 1346. Кир Јефрем је трећи патријарх српски, столовао је у два наврата 1375–1379. и 1389–1392. Био је и књижевник (молбени канони и стихови), а и јунак хагиографије (Богдановић 1980:182–184). Он је први патријарх послјије измирења са византијском патријархијом, који је на престо дошао са њиховим благословом (Богдановић 1971: 89).

Константин Михаиловић спомиње и Пловдив у опису сукоба 1441. када су угарски краљ Владислав и деспот Ђурађ Вуковић (Бранковић, С.В.И.) кренули на Мурата, али им његова војска није дала да пређу кланац ка Пловдиву па су морали да се врате и да се сукоб одржи у Србији, послје чега је Деспоту враћена земља.

У Житију деспота Стефана Константин Филозоф помиње Пловдив под именом Филипов град. Он пише како су се Бугари побунили под вођством синова својих царева против Сулејмана (Константин Филозоф 1989: 105). Описујући грађански рат између Бајазитових синова каже да су Стефан Лазаревић и брат Вук узели супротне стране. Муса је, окривљујући Вука за пораз од Сулејмана, погубио овог у Филиповом граду. Зато је Сулејман у знак одмазде спалио град 1410. (Константин Филозоф 1989: 108–110). Описује Константин и двоструко скупљање данка по граду прво од стране Мусе, а затим и Сулејмана (Константин Филозоф 1989:110). Муса је у Пловдиву убио и митрополита Кир Дамјана и бацио га низ зидине, прича Константин. И у сукобу Мусе и Мухамеда настрадао је овај град. Муса је на територији Бугарске и удављен на Искар (ријека). Константин нас обавјештава да је бугарски цар Константин (Други, С.В.И.), син Страцимира, умро у Београду (1422). „Њега благочастиви овај оплакиваше као приснога брата, много раздаде за душу његову“ (Константин Филозоф 1989: 121).¹⁶

Пловдив помиње и неколико српских записа. У једном запису (Стојановић: 6745) каже се да се сакупила велика војска на Пловдивском пољу 1634. А поп Илија из Пловдива оставља запис 1605. да је светопавловски игуман у вријеме писања записа био Исаија (Стојановић: 945), док из 1669. имамо запис јереја Аврама Димитријевића да је писано јеванђеље у пловдивској области, касиби Карлово (Стојановић: 1644).

Упркос ратовима Србија и Бугарска су духовно сарађивале. Трифуновић ексциплитно тврди да је српска писменост израсла из расцвјетале бугарске писмености и књижевности Симеонова доба, а да је узрок томе политичка окренутост Србије Бугарима, те неколико политичких бракова који су учврстили те везе с краја 9. и по-

¹⁶ О овим чињеницама као и оба наведена дјела в. (Петканова 2001: 558–572)

четка 10. вијека¹⁷ (Трифуновић 2001: 84–86). Веома је занимљиво да је један број дјела настао у Бугарској у најстаријем периоду сачуван само у српској редакцији или су најстарији преписи српске редакције.¹⁸

Српска књижевност излази из националних оквира у току XV вијека, а почетком XVI вијека стварају се општебалкански православни култови на подручју западне Бугарске: Поп Пеја са Житијем Ђорђа Кратовца, Матија Граматик са Житијем Николе Софијског, а кратовског писца Андреја са Службом Николи Софијском, Богдановић сврстава и у српске и бугарске писце (Богдановић 1980: 262–263).¹⁹

Трифуновић такође наводи да је у Видину по жељи царице Ане 1360. преписан српском редакцијом зборник житија светитељица. У току XV, XVI, XVII вијека у старопланинским манастирима користи се српска редакција и ресавски правопис са „неким новостеченим бугарским особеностима“ (Трифуновић 1995:113). Поред духовника књижевношћу се баве и свјетовна лица и Трифуновић издваја Петра Крушевљанина Србина који је радио у Бугарској у XVI вијеку на чијем се примјеру добро виде повезаност двије средине и српски утицај у Западној Бугарској (Трифуновић 1995:113–). Петканова и Кантакузина и Граматика, због тематике али и других карактеристика, сврстава и у бугарске писце, а Константина Филозофа сматра аутором којим почиње круг општебалканских аутора који превазилазе уске националне оквире (Петканова 2001).

Извори и литература

Бакалова Елка (2009), *Друштво и уметност у Бугарској током XIII века*, Зборник радова византолошког института, 46, 239–254.

Богдановић (1971), Димитрије Богдановић, *Измирење српске и византијске цркве*, О кнезу Лазару, Крушевац.

Богдановић (1980), Димитрије Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд, Српска књижевна задруга.

Григорије Цамблак, *Књижевни рад у Србији*, приредио Дамњан Петровић. На савремени језик превели Лазар Мирковић, Димитрије Богдановић, Ђорђе Трифуновић, Дамњан Петровић. Просвета и Српска

¹⁷ И Чаславова мајка, Клонимирова жена, била је Бугарка.

¹⁸ Култ Св. Ахилија код Срба, учесника првог васељенског сабора, чији је гроб у Преспи још је један доказ српско-бугарских интензивних веза у најранијем периоду.

¹⁹ Богдановић тврди да писци Западне Бугарске од 15. вијека пишу српском редакцијом, његују се заједнички култови уз значајну улогу кратовског скрипторијума и рилског манастира. Обновом пећке патријаршије читава област јужно од Софије, са Рилским манастиром дошла је под јурисдикцију Пећке патријаршије.

књижевна задруга, 1989. Библиотека стара српска књижевност у 24 књ., књига 12.

Летић (2009), Бранко Летић, *У огледалу духовном, огледи из старе српске књижевности*, Пале, Просвјета.

Данило Други (1988), *Животи краљева и архиепископа српских, Службе*, приредио Мак Данијел, Дамњан Петровић, Просвета, Српска књижевна задруга, Београд, Библиотека стара српска књижевност у 24 књ., књига 6.

Данилови настављачи (1989), *Данилови настављачи, Данилов Ученик, други настављачи Даниловог зборника*, приредио Гордон Мак Данијел, Београд, Просвета, Српска књижевна задруга, едиција Стара српска књижевност у 24 књиге, књига 7.

Кашанин (1990), Милан Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, Просвета, Београд.

Константин Филозоф (1989), *Повест о словима, Житије деспота Стефана Лазаревића*, приредила Гордана Јовановић, превод Гордана Јовановић и Лазар Мирковић, Просвета и Српска књижевна задруга, 1989. књига 11. Библиотека стара српска књижевност у 24 књ.

Михаиловић (1986) Константин Михаиловић из Островице, *Јаничарење успомене или Турска хроника*, приредио и превео Ђорђе Живановић, Београд, Просвета и Српска књижевна задруга, Библиотека стара српска књижевност у 24 књ., књига 15.

Димитрије Кантакузин, *Дела*, приредио Ђорђе Трифуновић, Београд, Нолит, 1963.

Доментијан, *Житије св. Саве*, предговор, превод дела и коментари др Љиљана Јухас Георгиевска, Српска књижевна задруга, Београд 2001.

Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I–VI*, Београд, 1903–1926.

Мишић (2009), Синиша Мишић, *Српско-бугарски односи на крају 13. века*, Зборник радова византолошког института 46.

Радић (1986), Радивоје Радић, *Обласни господари у Византији крајем XII и у првим деценијама XIII века*, Зборник радова византолошког института, XXIV–XXV, 223–234.

Марјановић Душанић С. (2009), Смиља Марјановић Душанић, *Реликвије, чудотворења и furta sacra, Прилог изучавању српско-бугарских односа током четврте деценије XIII вијека*, Београд, Зборник радова византолошког института, XLVI, 281–298.

Панцић (2006), Жељка Панцић, *Прича о Стрезу*, Зборник Матице српске за славистику, бр. 70.

Патријарх Пајсије (1993), *Сабрани списи*, приредио Томислав Јовановић, Просвета и Српска књижевна задруга, књига Библиотека стара српска књижевност у 24 књ., књига 16.

Петканова (2001) Донка Петканова, *Българска средновековна литература*, Велико Търново

Првовенчани (1999), Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, предговор, превод дела и коментари др Љиљана Јухас Георгиевска, Српска књижевна задруга, Београд.

Теодосије (1988), Теодосије, *Житија*, приредио Димитрије Богдановић, данашња језичка редакција Лазар Мирковић, Београд, Просвета, Српска књижевна задруга, едиција Стара српска књижевност у 24 књига, књига 5.

Ћирковић (2008), Сима Ћирковић, *Доментијанова просопографија*, Зборник радова византолошког института, XLV, 141-155.

Трифунровић (1995), Ђорђе Трифунровић, *Огледи и преводи XIV–XVII век*, Београд, Источник.

Трифунровић (1994), Ђорђе Трифунровић, *Стара српска књижевност, основе*, Београд, Филип Вишњић.

Трифунровић (2001), Ђорђе Трифунровић, *Ка почецима српске писмености*, Београд..

Поповић (2006). Даница Поповић, *Под окриљем светости, култ светих владара и реликвија у средњовековној Србији*, САНУ Београд.

Шест писаца (1986), *Шест писаца XIV века, Григорије Рашки, Јаков Серски, Силуан, Непознати светогорац, Монах Јефрем, Марко Пећки*, избор, данашња језичка верзија и редакција Димитрије Богдановић, Београд, Просвета, Српска књижевна задруга, едиција Стара српска књижевност у 24 књиге, књига 10.

Slavica Vasiljevic Ilic

SOUTHERN NEIGHBOURS IN OLD SERBIAN LITERATURE

The paper deals with references to Bulgarians in the old Serbian literature. First of all, they are mentioned in terms of war conflicts (by Stefan the First-Crowned, Domentijan, Teodosije, Danilo II, Joanikije, Camblak, Konstantin Mihailovic), exclusively in the role of an enemy, whereas their alliance with Serbs is neglected. Then, they appear in descriptions of translation of relics (Domentijan, Teodosije, Vladislav the Grammarian, Dimitrije Kantakuzin, Camblak) and linguistic issues: reform of alphabet, translation challenges (Konstantin the Philosopher) etc. Also, there is a section of paper featuring written documents concerning the city of Plovdiv. It is clearly shown that the attitude towards Bulgarians in the old Serbian literature went through different phases, from condemnation of individual rulers, political opponents or certain national traits, to pointing out mutual old Slavic heritage, Orthodox Christianity, historical events such as suffering under the Turkish rule. Based on the examples quoted, it is certain that the net of Serbo-Bulgarian relations was far more intricate than it was recorded in the texts preserved.

Key words: Bulgarians, Bulgaria, Plovdiv, hagiographies, written documents, translation of relics, translation.

Игор Симановић
Филолошки факултет
Бањалука
igor.simanovic@unibl.rs

БОГДАН ПОПОВИЋ КАО КОМПАРАТИСТА

Резиме: *У раду се разматра компаратистички аспект књижевно-критичког рада Богдана Поповића. Указује се на Поповићево схватање књижевности као органске цјелине, гдје је развој националнокњижевних елемената неодвојив од општекњижевних кретања, али и на његов однос према успостављању интерлитерарних веза са страним књижевностима. Осим тога, указујући на ширину опсега који књижевност обухвата и њену повезаност са осталим умјетностима и дисциплинама, Богдан Поповић је изразио свијест о интердисциплинарним повезаностима, што га је водило и у бављење компаративном естетиком. Са становишта савремених упоредних истраживања ови ставови су и данас изразито актуелни. Након увођења компаратистике као академске дисциплине на Лицеј, она је таворила у оквиру курсева за општу књижевност, а заслугом Богдана Поповића она постаје незаобилазна научна дисциплина у књижевним проучавањима.*

Кључне ријечи: Богдан Поповић, компаратистика, теорија књижевности, интерлитерарност, интердисциплинарност, компаративна естетика.

Богдан Поповић, као књижевни критичар, у одређеном смислу израста из ставова које је прије њега изградио зачетник модерне српске критике Љубомир Недић, а што се огледа у инсистирању на естетском, унутрашњем приступу књижевности, лишеном било каквог ванкњижевног контекста. Недић је у тексту „О књижевној критици“, објављеном као уводни дио студије *Новији српски писци* (1901) и посвећеном управо Богдану Поповићу, изнио свој став да критичар треба „да се држи једино дела, њега само да проучава, и њега само да цени. Он не треба да без потребе у своје критичко разлагање уноси књижевноисторијска разматрања; ако она могу

допринети да се што у делу боље расветли, нека се њима послужи; али нека то не чини и тамо где није потребе и, можда, из празне жеље да да себи изглед веће учености и темељитости“.¹ Поповић се од Недића разликује по томе „што је његова критика увек аналитична, што улази у најситније појединости, али без довољног увида у целину, која је у Недићевом поступку била средишњи појам“.² То је неминовно условило одбацавање Теновог позитивистичког приступа тумачењу књижевних дјела, али и утилитаристичких схватања Светозара Марковића. У „Теорији реда-по-ред“ (1910) Богдан Поповић јасно дефинише став „да су књижевна и уметничка дела у првом реду дела уметничка, дела ‘лепа’, и да их, доследно, с тога естетичког гледишта треба првенствено и проучавати“³, недвосмислено одбацујући позитивистички став да су умјетничка дјела документи, односно производи друштвене средине у којој су настали.⁴ Поповић сматра да је естетички приступ неупоредиво комплекснији и захтјевнији од историјског, јер се историјским приступом занемарује и заобилази суштина умјетности и питање шта је то што чини љепоту умјетничких дјела и шта нам пружа уживање у њима: „Историска критика објашњава оно чиме је Шекспир *личио* на своје савременике, али оно што је најважније на његовим, и уметничким делима уопште, оно што нас на њима највећма и занима, оно што чини њихову високу вредност, оно чиме се Шекспир *разликовао* од својих савременика, оно што Шекспира (још једном) и чини Шекспиром, оно у чему и јесте главни проблем, то она не може да објасни.“⁵

Став о Светозару Марковићу индиректно открива текст „Јован Скерлић као књижевни критичар“, написан као некролог, непосредно после Скерлићеве смрти. Најкрупнија замјерка коју је Поповић дао Јовану Скерлићу, а у чему уједно види и главни узрок његових критичарских погрешака, садржана је у Скерлићевом „радикализму“ проистеклом из социјалистичких идеја које је Скерлић примио од француских социјалиста, те од Светозара Марковића, пропагирајући их упорно и непоколебљиво током свог књижевно-критичког рада. Инсистирајући да радикализам, кога Поповић не жели појединачно да критикује, нема никакве везе са вредновањем књижевности и да „критичар који се при оцени књижевних дела руководи поглавито обзирама политичким и друштвено-поли-

¹ Љубомир Недић, „О књижевној критици“, у: *Студије и критике Љубомира Недића*, Српска књижевна критика, књига VII, приредио др Иво Тартаља, Институт за књижевност и уметност – Матица српска, Нови Сад, 1977, стр. 230.

² Јован Деретић, *Историја српске књижевности*, четврто издање, Sezam book, Београд, 2007, стр. 922.

³ Богдан Поповић, „Теорија реда-по-ред“, *Огледи и чланци из књижевности*, Просвета, Београд, 1959, стр. 145.

⁴ Овдје треба напоменути да рани Поповићев радови, конкретно „Бомарше“, дијелом оповргавају овакав став, јер ова студија је потпуно концентрисана на биографију Бомаршеа и на факторе средине који су утицали на његово књижевно стваралаштво („Бомарше“, *Отаџбина*, 1889, књ. XXIII, св. 89, стр. 1–33; св. 90, стр. 192–213; св. 346–386; „Бомарше“, *Дело*, 1894, књ. 1, св. 1, стр. 105–114; прештампано у: *Бомарше*, Српска књижевна задруга, Београд, 1925).

⁵ Богдан Поповић, „Теорија реда-по-ред“, *Огледи и чланци из књижевности*, *op. cit.*, стр. 147.

⁶ Богдан Поповић, „Јован Скерлић као књижевни критичар“, *Огледи и чланци из књижевности*, *op. cit.*, стр. 359.

⁷ *Ibid.*, стр. 360.

⁸ Ово Поповићево предавање објављено је у часопису *Дело* 1894. године.

⁹ Богдан Поповић, „О књижевности“, *Огледи и чланци из књижевности*, *op. cit.*, стр. 18.

¹⁰ Богдан Поповић, „О васпитању укуса“, *Огледи и чланци из књижевности*, *op. cit.*, стр. 28. Интересантан је податак да је и Љубомир Недић написао чланак „Покушај о литерарном укусу“ (отприлике око 1892. године), који је остао недовршен, а објављен је у *Српском књижевном гласнику* 1906. године, значи после Недићеве смрти („Покушај о литерарном укусу“, *Српски књижевни гласник*, 1906, књига 17, св. 2, стр. 123–127; св. 4, стр. 288–295; св. 5, стр. 352–359; св. 6, стр. 438–443). Дакле, Недићев текст је настао двије године прије Поповићевог, међутим, Богдан Поповић је свој чланак на готово исту тему први објавио у *Српском прегледу* 1896. године, иако је Љубомир Недић, како нас Иво Тартаља упознаје, најавио још 1894. године у писму Марку Цару да ће у првим бројевима објавити свој оглед: „Десило се, међутим, нешто друго. У првим бројевима *Српски преглед* доноси студију Богдана Поповића о васпитању укуса. Широком расправом на исту, управо сасвим блиску, тему ученик је претекао учитеља и дру-

тичким може бити добар политичар или социолог, али није добар књижевни критичар“, ⁶ Богдан Поповић осуђује Скерлићеву тежњу да истовремено буде и критичар и народни трибун који заступа и брани једну идеју која је у функцији друштвене користи: „Пред књижевним делима Скерлић је сада стајао као човек једне политичке странке или друштвеног табора; он није имао више у истој мери ону лепу независност суђења, оно непоколебљиво правдољубље, онај став човека који тражи истину и само истину, који пред стварима стоји као чисто огледало. [...] Тај ‘радикализам’ се код њега доцније нешто ублажио, али је докраја од њега довољно остало да помути Скерлићев књижевни суд кад је дело неком својом особином било у складу или у опреци с критичаревим политичким или моралним *Верујем*.“⁷

Богдан Поповић свој реформаторски програм најављује приступним предавањем „О књижевности“, приликом преузимања Катедре за општу књижевност, на којој је замијенио Светомира Николајевића.⁸ Одбацујући приговоре научности науке о књижевности, Поповић размишља о природи и функцији књижевности налазећи да она треба „васпитавати укус и самостално мишљење код публике, код сваког студента и пријатеља књижевности“.⁹ Овај став о васпитању мишљења и укуса, са посебним акцентом на укус, у пуној мјери ће бити разрађен двије године касније у чланку „О васпитању укуса“, гдје се критичар запитао да ли се може споља, са стране, утицати на усавршавање укуса и како би се то могло постићи. Он дефинише *књижевни укус* као „способност осећања лепота у књижевним делима, или, мало шире, као способност оцењивања вредности књижевних дела. Према томе, по нашем тумачењу, називи *човек од укуса* и *добар критичар* имају да се сматрају као синонимни. Разлика је међу њима доиста једино та што један означава човека који по занимању казује своје мишљење другима, а други онога који своје мишљење задржава за себе, или га не казује написмено“.¹⁰ Тако, Поповић одређује девет особина које мора имати човек од укуса или добар књижевни судија: урођено њежно осјећање и сензибилитет за примање утисака, жива и пластична машта, опште образовање, познавање великог броја књижевних дјела, књижевно познавање језика, правилан суд, техничко и стручно образовање, дубоко познавање човјека и

велико искуство у животу. У тексту „Књижевни листови“, написаном поводом покретања првог броја *Српског књижевног гласника*, Богдан Поповић опширно говори о улози и задацима књижевне критике, као главног регулатора књижевности који не допушта да у стваралаштву преовладају штетни утицаји, што се опет постиже васпитањем укуса код публике: „[...] указујући на мане рђавих дела, и на врлине добрих, критика помаже суду и изоштрава критичке способности читалаца, отвара им очи, чини те могу да опазе оно што иначе сами не би опазили. [...] На тај начин критика, указујући на особине књижевних дела, и тако будећи успавано, али стварно осећање тих особина код публике, постижава овај позитивни резултат да научи публику да се *користи* својим властитим укусом.“¹¹ Повратно дејство овакве улоге књижевне критике, као васпитача укуса укупне књижевне јавности, Поповић види у утицају на писце и њиховој могућности да препознају онај стваралачки вид који на најбољи начин исказује њихов књижевни дар. Као најбољу васпитну методу у функцији естетичке критике, односно васпитања књижевног и умјетничког укуса, Поповић се опредјељује за теорију „реда-по-ред“, аналитички приступ који је Александер Бејн изложио у својој *Реторици*, а који представља „методу испитивања, анализисања, критиковања књижевног дела, не у широким, општим потезима, и по његовим најширим, могло би се рећи ‘апстрактним’ особинама, но подробно, из којих се састоје широке особине и последњи ефекти књижевног дела“.¹² Критика треба да покаже све појединости, па и оне најситније, које учествују у изграђивању умјетничког ефекта, да би се тек на таквој подлози могли аргументовано износити општи закључци и вредновање умјетничког дјела. Овакав, чисто естетички критеријум, Богдан Поповић је примијенио у *Антологији новије српске лирике*, објашњавајући у предговору да је бирао пјесме по њиховој љепоти, а не по ономе што би било интересантно неком књижевном или културном историчару: „Оно што је карактеристично за неко доба ушло је у ову збирку само онда ако је у исто време било и лепо толико колико је карактеристично.“¹³ Тако су одабрана три кључна критеријума по којима су пјесме уврштене у антологију – „песма мора имати емоције, мора бити јасна и мора бити цела лепа“¹⁴, што је резултирало књигом која је испуњавала два Поповићева темељна усло-

ги оглед о проблему укуса сада је, по свој прилици, изгледао сувишан“ (Иво Тартаља, „‘Човек у књизи’ Љубомира Недића“, у: *Студије и критике Љубомира Недића*, *op. cit.*, стр. 12).

¹¹ Богдан Поповић, „Књижевни листови“, *Огледи и чланци из књижевности*, *op. cit.*, стр. 66–67. У *Српском књижевном гласнику* је 1903. године објављен текст Љубомира Недића „Предлог како да се помогне нашој нејакој књижевности“, у коме и Поповићев учитељ указује на недостатак *стручне критике*, што се одражава на лош и низак квалитет књижевног стваралаштва.

¹² Богдан Поповић, „Теорија реда-по-ред“, *Огледи и чланци из књижевности*, *op. cit.*, стр. 161.

¹³ Богдан Поповић, „Начела по којима је састављена антологија новије српске лирике“, *Огледи и чланци из књижевности*, *op. cit.*, стр. 228.

¹⁴ *Ibid.*, стр. 233.

ва: примјена начела естетичке критике и највиши израз књижевног укуса, исказаног у новим мјерилима пјесничке љепоте. Иако је *Антологија новије српске лирике* доживјела бројне нападе од стране поборника надолazeћих авангардних покрета, њена вриједност је непобитна у смислу свједочанства „о књижевном укусу епохе. Заједно са Скерлићевом *Историјом нове српске књижевности* она је поставила и учврстила књижевне стандарде тадашње српске духовне културе и кроз дуги низ година означавала главне тачке ослонца како општих знања о књижевности тако и књижевног укуса и односа према националној књижевној традицији“.¹⁵

Естетичка размишљања су у толикој мјери прожимала радове Богдана Поповића, да су неки критичари сматрали да је он „пре свега био естетичар и може се чак рећи да је он био професор и критичар узгред, а естетичар по својој најдубљој вокацији“.¹⁶ Драган М. Јеремић налази да узор на којима се Поповић формирао као естетичар нису само француски (Иполит Тен, Жан Мари Гијо), већ и енглески теоретичари умјетности (Александер Бејн, Грант Ален, Џон Раскин), од којих је преузео рационалистичку оријентацију у естетици, у виду увјерења да „се естетска импресија може рационално схватити и објаснити“¹⁷, јер сви књижевни и умјетнички ефекти имају своје узроке као и све друге појаве. Чини се да је непотребно и сувишно размишљати о томе да ли је Богдан Поповић првенствено био естетичар или критичар, из простог разлога што су његови најважнији естетски ставови у толикој мјери преплетени са аналитичким увидима у књижевно стваралаштво, да се једино тако могу у потпуности разумјети. Тек из његове заоставштине објављен је текст „Теорија о ‘лепом’ и теорија уметничког дела“, гдје сам појам *лијепог* Поповић сматра преуским јер обухвата само *правилно лијепо*, а не и *лијепо у природи* и *лијепо у умјетности*, па рјешење проналази у појму *естетичан* који је, по њему, потпунији и прецизнији: „*Заједничка особина лепих ствари налази се у нама*. — Ево како. Та заједничка особина заиста постоји; али она не постоји на предметима, ни у предметима, него у нама; она се ствара у нама, и ми је из себе преносимо на те такозване лепе ствари.“¹⁸ Када општу теорију лијепог постави према теорији умјетничког дјела, Поповић уводи појам *стварања* који представља кључну дистинкцију између њих.

¹⁵ Предраг Палавестра, *Историја модерне српске књижевности*, друго издање, Српска књижевна задруга, Београд, 1995, стр. 181.

¹⁶ Драган М. Јеремић, „Богдан Поповић естетичар“, у: *Естетички списи*, Српска књижевна задруга, Београд, 1963, стр. 9.

¹⁷ *Ibid.*, стр. 10.

¹⁸ Богдан Поповић, „Теорија о ‘лепом’ и теорија уметничког дела“, *Естетички списи*, *op. cit.*, стр. 33.

Умјетност ствара човјек, а не природа, „али само стварање као такво није довољно; оно не може бити какво се хоће. Није довољно да предмет који уметник хоће да представи буде само лепо *изабран*; предмет треба да буде и добро *представљен*. Ако хоћемо да се нека лепа ствар створи, треба да и стварање буде лепо, да и оно одговори истом закону или захтеву лепоте.“¹⁹ Из овога је проистекла Поповићева позната формула успјелог умјетничког дјела: „Уметничко дело је, дакле, адекватна (или естетична) експресија интересантне (или естетичне) импресије.“²⁰ Под „импресијом“ Поповић је подразумевао тему, замисао, мотив или предмет умјетничког дјела, а под „експресијом“ саму обраду, изразу, технику и знање. Иако је „импресију“ и „експресију“ сматрао изузетно битним елементима умјетничког дјела, очигледно је да експресија добија примат у Поповићевој естетичкој теорији умјетничког дјела: „Али са ужег уметничког гледишта, може се рећи да је један од та два елемента уметничког дела, наиме обрада, важнији од другог. Оно што чини уметника, према нама који нисмо уметници, то није само и поглавито што је он способан имати лепше поетске идеје од нас, но пре свега то што он своје замисли уме изразити или обрадити боље и несравњено боље од нас.“²¹ Најважнији естетички постулат до којег је Поповић дошао оваквим дефинисањем концепције лијепог, а који се снажно одразио на његов аналитички приступ књижевном тексту, јесте схватање да је лијепо у умјетничком дјелу збир умјетничких особина, који се може сагледати ако се дјело рашчлани и растави на мање дијелове, који појединачним збиром дају укупну „суму“ лијепог, а самим тим и одређују укупну вриједност дјела. Као што видимо, још једном се потврђује синтеза естетичких и књижевно-критичких промишљања Богдана Поповића, јер је пуна актуелизација оваквог схватања умјетничког дјела, као механичког збира дијелова који се могу анализирати одвојено, али удружени сачињавају цјелину, исказана у *Антологији новије српске лирике* и примјени Бејнове теорије реда-по-ред.

Мјесто и улогу Богдана Поповића у историји српске критике треба сагледати из двије перпективе. Прва се огледа у реформаторском дјеловању и доношењу модерног духа у српску књижевну критику, прецизније речено, покушај да се она укључи у савремене токове и ослободи баласта деветнаестовјековног позитивистичког

¹⁹ *Ibid.*, стр. 71.

²⁰ *Ibid.*, стр. 72.

²¹ Богдан Поповић, „Која је уметничка вредност црначке пластике?“, *Српски књижевни гласник*, 1903, књ. 1, св. 8, стр. 29.

наслјеђа. Одбацујући спољашњи приступ који вриједност дјела сагледава кроз друштвену и моралну функцију коју умјетност врши, Поповић се потпуно окреће самој књижевности и поставља изузетно високе захтјеве пред књижевну критику, у којој види васпитача укуса подједнако усмјереног на писца и на читаоца, затим чувара вриједности, регулатора књижевних мјерила и кључну инстанцу у одбацивању погрешних и штетних утицаја. „Нитко у српској књижевности прије, а ни послје Поповића, није толико наглашавао значење рада, образовања, знања, више књижевне културе за успјех умјетничког стварања.“²² Из овога је проистекла васпитна, педагошка, усмјереност и концепција Поповићеве књижевне критике, која га је промовисала као васпитача укуса, што је унијело превише правила, ограничења и ускости у његовом тумачењу књижевности, али и изазвало отворено негодовање авангардних стваралаца између два свјетска рата, који су одбацили његова естетичка и књижевна схватања као застарјела и преживјела. С друге стране, ни Богдан Поповић није желио да разумије хтијења и интенције послјератне генерације младих књижевника, већ је, иако испочетка неутралан, касније заузео чврсту позицију предратне конзервативне критике, у чију службу је ставио и поново покренути *Српски књижевни гласник* (1920). У тексту „Стеван Маларме, Симболизам и други ‘изми’“, објављеном 1921. године, он најављује свој обрачун са младом генерацијом, говорећи о књизи Ернеста Реноа *Симболистичко ограшје*, својеврсној историји симболистичког покрета у Француској, у којој Маларме заузима важно мјесто. Сматрајући Малармеа човјеком „средњег дара, без праве памети, без правог знања – неоригиналног, извештаченог и извитопереног суда“,²³ Поповић изражава отворено згражање над чињеницом да је „трећи нараштај, овога пута у ‘Југославији’, после тридесет година [...] открио *старог* Малармеа од пре тридесет година, разумео га је, и пронашао у њему песничке и мислене дубине које су оном првом нараштају још пре тридесет година изгледале полу болесне, полу шарлатанске детињарије“.²⁴ И у чланку „Која је уметничка вредност црначке пластике“ (1923), стиче се утисак да Поповићу није толико битно да покаже, са научног становишта, да црначко вајарство нема неку посебну вриједност, колико да укаже на незнање оних који се њиме одушевљавају, а

²² Фрањо Грчевић, „Богдан Поповић“, у: *Критички радови Богдана Поповића*, приредио Фрањо Грчевић, Српска књижевна критика, књига 8, Матица српска – Институт за књижевност и уметност, Нови Сад – Београд, 1977, стр. 42.

²³ Богдан Поповић, „Стеван Маларме, Симболизам и други ‘изми’“, *Српски књижевни гласник*, 1921, књ. 2, бр. 5, стр. 397.

²⁴ *Ibid.*, стр. 397.

које иронично назива „критичарима вечите авангарде“, сматрајући да су то „људи без личног, сазрелог суда и укуса, а са плитком личношћу, који увек узимају на себе улогу – за први мах најблагодарнију, али најлакшу у критичарском занату, чисто механичку – да увек буду за све што је ново“.²⁵ Као што је младима замјерио одушевљење Малармеом, идентично је поступио кад је у питању Волт Витмен, у тексту „Валт Хвитман и Свинбурн“ (1925), бескрупулозно износећи став да су они који величају славног америчког пјесника „хвитманородни хвитмановци првог, другог, и трећег реда“.²⁶ Овим текстовима Богдан Поповић је не само исказао јасан став о савременим авангардним тенденцијама, него и себе коначно одвојио од њих, опредјељујући се за предратне књижевно-критичке ставове, неприхватљиве младом књижевном нараштају, који је већ давао један широки замах српској књижевности, а што ће условити њен убрзан развој и укључивање у модерне књижевне токове. Поповићево поновно покретање *Српског књижевног гласника*, наведени текстови у којима се разрачунавао са младима, те објављивање студије *Бомарше* (1925), били су посљедњи покушаји да се развој српске књижевности ограничи предратним уским гледиштима ауторитарне књижевне критике, која се практично граничи са нормативном петиком. Паралелно са овим новим тенденцијама, српска књижевност се широко отворила према страним утицајима, што је означило и нову, убрзану фазу развоја српске компаратистике.

Из данашње позиције, вриједност Богдана Поповића у историји српске књижевности може се тражити искључиво у његовој покретачкој улози коју је преузео на прелазу вијекова када је српска књижевност закорачила у модерну епоху, а због које га неки, дијелом и оправдано, сврставају уз велике српске просвјетитеље – Доситеја и Вука.²⁷ Нажалост, његова књижевнотеоријска становишта данас немају скоро никакву тежину.

О Богдану Поповићу као компаратисти врло је мало, или скоро уопште није писано. Најчешће су таква размишљања дио укупне валоризације његовог књижевно-критичког рада, гдје се, по правилу, указује на значај који Поповићев рад има за европеизацију српске књижевности и културе. „Он је за стално отворио прозоре на свијет српске књижевности, увео је српску књижевност у

²⁵ Богдан Поповић, „Која је уметничка вредност црначке пластике?“, *op. cit.*, стр. 23.

²⁶ Богдан Поповић, „Валт Хвитман и Свинбурн“, *Српски књижевни гласник*, 1925, књ. 14, бр. 1, стр. 109.

²⁷ Грчевић сматра да је овакво размишљање донекле претјерано, јер Поповићево „дјеловање одвијало се у друшћеним лакшим увјетима, него дјеловање Вуково и Доситејево. Осим тога, и сама питања која је рјешавао, нису, изгледа, била од једнаког значења, за народни живот, као она што су их покренули Доситеј и Вук“ (*Ibid.*, стр. 43).

циркулацију европских књижевних идеја, и повезао је са страним књижевностима, посебно са француском књижевношћу, што је све у датим приликама био предувјет њеног даљег развитака и процвата.²⁸ Иво Тартаља сматра да је Богдан Поповић био један од првих српских критичара чији су се интелектуални и духовни хоризонти поклапали с европским мерилима и истовремено означаваали крајње домете културних потреба већ стасале грађанске класе, жељне да на основама нове друштвене поделе оствари нову културу модерног типа. Школован у Француској, Поповић је био један од утемељивача Катедре за општу књижевност на Великој школи, одакле је непосредно утицао на књижевно васпитање великог броја културних посленика, наставника и интелектуалаца. Он је преко њих ширио идеје европеизације српске књижевности и културе, њене духовне и стилске обнове у духу позитивистичке естетике, рационализма и објективних вредности реалистичке уметности.²⁹

²⁸ *Ibid.*, стр. 42.

²⁹ Предраг Палавестра, *Историја модерне српске књижевности*, *op. cit.*, стр. 179.

³⁰ Богдан Поповић, „О васпитању укуса“, *op. cit.*, стр. 29. Недовршени текст Љубомира Недића „Покушај о литерарном укусу“, нажалост, нуди врло мало простора за компаратистичко промишљање. И када говори о утицајима који формирају укус, Недић не говори о односу према иностраној књижевности, већ првенствено под утицајима подразумијева друштвене околности које су одредиле културни развој једног народа. Једини донекле занимљив детаљ у Недићевом дефинисању укуса јесте указивање на неколико дјела свјетске књижевности која су преживјела све мијене укуса (*Илијада* и *Одисеја*, *Божанствена комедија*, *Изгубљени рај*, Шекспирове драме, *Фауст*), што га наводи на запитаност шта је то у њима што их чини дјелима непролазне вриједности којима је осигурана бесмртност, без обзира на спољашње околности.

Међутим, промјеном тачке гледишта када је ријеч о Поповићевим књижевнотеоријским текстовима, може се примијетити да је веома мали број њих лишен компаратистичких увида и промишљања, иако они, истина, никада нису истурени у први план, већ аутору служе као ослонац за потврду неке тезе или размишљања. Тако, када у „Васпитању укуса“ дефинише особине које мора имати „човјек од укуса“, Богдан Поповић на треће мјесто ставља *опште образовање далеко изнад просјечног*: „Поље које књижевност захвата у свој опсег тако је огромно, данашњи романи, на пример, дотичу се тако разноврсних и многобројних ствари, моралних и друштвених проблема и тако даље, да је човеку немогуће не оцењивати их, него и пратити их у њиховим предметима кад нема тога општег образовања, које обухвата многе гране људског знања и посматрања, и зауставља се тек на границама стручности.“³⁰ Интересантно је уочити да је овакво Поповићево схватање нужности широког општег образовања суштински комплементарно са најширом дефиницијом компаративне књижевности коју је у другој половини XX вијека понудио Хенри Ремак, један од представника школе Блумингтон тренд, а инсистира управо на повезаности књижевности са свим осталим дисциплинама: „Компаративно јесте проучавање књижевности ван граница неке посебне

земље, и проучавање односа између књижевности с једне стране и, с друге стране, разних подручја знања и веровања, на пример уметности (између осталих, сликарства, вајарства, архитектуре, музике), филозофије, историје, друштвених наука (међу њима политике, економике, социологије), природословних наука, религије итд. Укратко, то је поређење литературе са другим сферама људског израза.³¹ Свакако да Богдан Поповић није могао крајем XIX вијека улазити у једну сложену терминолошку проблематику, коју је тек Јулија Кристева уобличила у појам интертекстуалности, али с обзиром на актуелни тренутак у компаративним истраживањима који је био сведен на искључиво истраживање утицаја, јасно је колико су његови погледи на књижевност били широки и колико високе захтјеве је постављао пред књижевне критичаре. То се у његовом дјелу одразило у виду својеврсне компаративне естетике, гдје је Богдан Поповић први српски критичар који је књижевност покушао да постави у систем умјетности, али и да понуди одређена теоријска упоришта таквом приступу. У тексту „Шекспиров ранг међу његовим друговима у песништву и уметности“, написаном поводом тристогодишњице Шекспирове смрти (1916), Поповић инсистира на унутрашњем јединству умјетности, без обзира на различитости спољашње форме: „Зато што се уметничка дела – слике, храмови, симфоније – разликују знатно од песничких дела у погледу на своју *спољну* форму, у погледу на материју помоћу које уметник изражава своју идеју или своју почетну импресију, људи одвајају песништво од пластичних уметности и музике, без обзира на чињеницу да се испод ових разлика другостепеног значаја ‘крију’ дубоке, основне и битне сличности, које тесно и у сваком случају уједињују све уметности, укључујући ту и песништво, и чине их једним. Песништво је само једна врста читавог рода уметности.“³² И у чланку „О глумачкој вештини“ налазимо паралелу између глуме и књижевности. Када говори о *индивидуалисаној имитацији*³³, као једном од *предуслова добре глумачке игре*, Богдан Поповић на примјеру *Шекспировог Отела* показује да све што се може рећи „о индивидуалисању у књижевности вреди и о глумачкој вештини. Ако глумац не буде имао око на реалности; ако његова игра не буде *верно индивидуалисана копија живота*, таква да се потпуно поклапа са својим праобрасцем, и *доследна у свима*

³¹ Henry Remak, „Comparative Literature – Its Definition and Function“, *Comparative literature – Method and Perspective*, Carbondale, 1961, p. 1–57. Цитирано према: Зоран Константиновић, *Увод у упоредно проучавање књижевности*, Српска књижевна задруга, Београд, 1984, стр. 18. „Овим је било отворено ново подручје (непрецизно означено као интердисциплинарна истраживања, јер би пре требало рећи трансдисциплинарно истраживање), које је у међувремену уродило и драгоценим сазнањима и првим теоријским уопштавањима. Али ова истраживања се још нису могла сматрати у пуној мери као интертекстуална. Предзнак ‘интер’, и када је реч о два литерарна текста указује не само на повезаност текстова, већ и на процес улажења текста у текст, њиховог *узајамног сливања*“ (Зоран Константиновић, *Интертекстуална компаратистика*, Народна књига, Београд, 2002, стр. 17). И Константиновић великим дијелом прихвата Ремакове ставове о интердисциплинарности, сматрајући да се тако повећава и добија на значају улога компаратистике у књижевним истраживањима: „Сматрам да је управо компаратистика позвана да не само гледајући из нашег садашњег тренутка уназад већ и око себе кроз књижевност у свим њеним повезаностима са осталим подручјима људске делатности и манифестација људског духа учини да тренутак у коме се управо налазимо, тај *hic et nunc* што боље осветлимо, јер ћемо,

осветљавајући га, постати свесни и себе самих. [...] Подручје интердисциплинарних повезаности, значи, пружа се пред нама као духовни простор без граница у који појаве из литературе продиру прелазећи с лакоћом границе свог уметничког рада“ (Зоран Константиновић, *Увод у упоредно проучавање књижевности*, *op. cit.*, стр. 155, 159).

³² Богдан Поповић, „Шекспиров ранг међу његовим друговима у песништву и уметности“, *Естетички списи*, *op. cit.*, стр. 103. Након овог потпуно исправног размишљања, Поповић улази у непотребно и неуверљиво доказивање да је Шекспир „први међу првима“, не само у књижевности него и у цијелој умјетности. Док је исписивао овај текст, Богдан Поповић је начинио и велики број кратких исписа који су објављени из његове заоставштине, заједно са фрагментима из „Теорије о ‘лепом’“, под називом „Компаративни фрагменти из компаративне естетике и теорије лепог“ (*Естетички списи*, *op. cit.*, стр. 158–200).

³³ „Индивидуалисати – као што сама реч каже – значи човека кога сликамо начинити индивидуом, тј. човека који се разликује од других људи, који има не само своје индивидуалне особине него је на сваком кораку, у сваком тренутку, човек од крви и меса. [...] Код невешта драматичара, међутим, личности су голе апстракције које имају да говоре мање-више лепим стилем, у радњи мање-више занимљивој. Оне се, истина, крећу, и раде, и

правцима себи самој, и доследна прилици; ако не даје непрекидно променљиву слику човека, и не ради и говори у сваком тренутку оно што тај тренутак захтева – то ће бити лош глумац, и његова ће игра бити сваки пут рђава кад год се он о ово начело огреши“.³⁴ Иако није успио да своје ставове везане за компаративну естетику теоријски заокружи, Поповић је остао досљедан свом поимању књижевности као интегралном дијелу система умјетности.

На захтјев за широким општим образовањем, неопходним за васпитање укуса, директно се наслања сљедећи – *познавање великог броја књижевних дјела*. Важност овог захтјева посебно огледа у томе што од њега највише зависи правилна оцјена: „Две важне ствари, међу онима које утичу на оцену о вредности каквог дела, јесу оригиналност, и њој подређена особина новине. Ова последња је важан елемент целокупне вредности дела, као што је оригиналност важан елемент вредности пишчеве. Међутим, ни о једној ни о другој није могуће дати правилну оцену ако човек није познат са најважнијим књижевним делима, старим и новим. Колико је који писац узајмио од својих претходника, колико је, према томе, више или мање, оригиналан, моћи ћемо оценити само на тај начин, то јест: ако будемо знали главна књижевна дела, у њиховој хронолошкој и органској вези. [...] С тим познавањем дела скопчано је и осећање другог једног књижевног ефекта, наиме разумевање *алузија* које налазите код књижевника, алузија на изреке, стихове, замисли ранијих писаца. Те су алузије многобројне, и само онај који је познат са великим бројем књижевних дела може их опазити и уживати у њима [подвукао И. С.].“³⁵ Посебно је интересантно да се Поповић не задржава само на овако уопштеној констатацији, већ у изразито компаратистичком маниру даје и примјер алузије, повезујући стихове Волтера, Боалоа и Овидија. Да је Богдан Поповић јако добро осјећао ову, нимало једноставну, проблематику, најбоље нам показује Константиновићева појмовна апаратура компаративних истраживања, гдје на прво мјесто ставља *реминисценцију (подсјећање)* и дефинише је као навођење неког дословног цитата, позивање на неку познату мисао из свјетске књижевности, мотив или умјетнички поступак: „Изрека ‘бити или не бити’, чак и кад се на њу не надовезује ‘питање је сад’, толико је присутна у нашој свести као устаљен и често примењиван исказ

да у вези с њим уопште није ни потребно поменути ни Шекспира ни његовог Хамлета. Код мање познатих примера у питању је, пак, *скривена реминисценција* или *алузија*, коју ће понекад бити у стању да открије тек историчар књижевности³⁶. Када погледамо једно и друго одређење *алузије*, осим практично идентичног схватања и дефинисања, можемо закључити да постоји и велика подударност између Поповићевог „књижевног судије“ и Константиновићевог „историчара књижевности“, јер обојица морају имати изузетно широко опште образовање и познавати велики број књижевних дјела, да би могли учавати и исправно процјењивати смисао неке скривене реминисценције.

Чини се да по свему Богдан Поповић велика дјела свјетске књижевности доживљава у „њиховој хронолошкој и органској вези“, што показује да је имао јасну свијест о књижевности као јединственом систему, гдје су сви елементи међусобно повезани и условљени једни другима. Ово схватање књижевности као органске цјелине Поповић ће још експлицитније исказати у чланку „Књижевни листови“, гдје износи мишљење да се органски напредак, типичан за друштвене и природне науке, може примјенити и на развој књижевности и умјетности, које „по том закону могу доиста напредовати само тако ако своје раније тековине могу предати у наслеђе; и обратно, тиме што напредују, доказују да тековине својих ранијих фаза *могу* завештати потоњим. И у књижевности и уметности свако даље стварање мора зависити од дотле створенога. Како је свако напредовање низ, сваки нови члан низа мора доћи после претходнога, и наслонити се непосредно на њега. Он је додатак осталима; и, ако је утолико одмакао унапред, то је баш стога што је остале имао за собом“³⁷. На темељу оваквог поимања укупног развоја књижевности, Богдан Поповић указује на важност *образаца*, схваћених као тековине на које се потомци наслањају и угледају, препознавајући најсавршеније обрасце, што је, по њему, случај и код највећих и најоригиналнијих пјесника. Посебну важност такви обрасци имају за мале књижевности које нису довољно велике и развијене да својим писцима понуде сопствене стваралачке моделе, а Поповић у такву књижевност убраја и српску: „Кад поред нас не би било већих књижевности, кад би остале књижевности стајале на истој висини с нашом, јасно је шта би нам

казују мисли своје, али по оном већ толико пута употребљеном поређењу, оне се крећу као марионете“ („О глумачкој вештини“, *Естетички списи*, *op. cit.*, стр. 150).

³⁴ *Ibid.*, стр. 154.

³⁵ Богдан Поповић, „О васпитању укуса“, *op. cit.*, стр. 29–30.

³⁶ Зоран Константиновић, *Увод у упоредно проучавање књижевности*, *op. cit.*, стр. 66.

³⁷ Богдан Поповић, „Књижевни листови“, *op. cit.*, стр. 80. Занимљиво је уочити сличност са Елиотовим схватањем традиције и индивидуалног талента, гдје се потенцира да читава европска књижевност, почев од Хомера, истовремено егзистира и сачињава један поредак. „Ниједан песник, ниједан уметник нема сам за себе целовито значење. Његов значај, оцена његовог дела јесте оцена његовог односа према мртвим песницима и уметницима. Јер не можете га самог оцењивати; морате га, ради контраста и поређења поставити, међу мртве. Мислим да је ово принцип естетичке, а не само историјске критике“ (Tomas Stern Eliot, „Tradicija i individualni talenat“, у: *T. S. Eliot. Izabrani tekstovi*, превела Milica Mihailović, Prosveta, Beograd, 1963, стр. 35). И у чланку „Један српски приповедач: Свет. Ћоровић, Цртице“ Поповић главни разлог за постојање и развијеност приповијетке код Срба на почетку XX вијека види у чињеници да српски приповједачи већ имају раније створене обрасце на које се могу наслони-

остало чинити. Наша би књижевност имала да се развија на исти начин на који су се развијале и поменуте велике књижевности; постепено, временом, она би исправљала своје мане, допуњавала своје празнине, стицала нове врлине, користећи се својим ранијим, постепеним тековинама. Али наша књижевност није усамљена у свету, и не стоји на истој висини с осталима. Као и с другим својим културним тековинама, тако су већи народи измакли од нас и својом књижевношћу. [...] Ти обрасци су – излишно је после свега овога помињати – у великим страним књижевностима. На њима се ваља васпитавати. Треба прво *учити стране језике*; и та се потреба неће никад моћи довољно нагласити. [...] Затим треба *преводима* преносити све оно што стране књижевности имају а ми немамо, а потребно нам је. Преводи се могу сматрати као права Божја благодат. Треба се само домислити овој тако важној и тако срећној чињеници, да је у великом броју случајева довољно имати доброг преводиоца, па имати страног писца као свога; да, благодарећи преводиоцима, страни писци пишу за нас, и да сваким добрим делом (јер ми можемо да бирамо) богате *нашу* књижевност.³⁸

Овај цитат је изузетно драгоцјен за сагледавање Богдана Поповића као компаратисте. С једне стране, ово је потврда његовог размишљања о укупном развоју књижевности, гдје су елементи националнокњижевног у непрекидном контакту и саодносу са општекњижевним кретањима, из чега не смије бити нипошто искључена српска књижевност. Таква потреба се у тој мјери намеће као битна и најпреча, да Поповић скоро узвикује и позива да треба „позајмити из страних књижевности оно што је нашој најпотребније. Наши претходници и савременици о којима је горе била реч, у страниој су књижевности. Страна књижевност је српској данас најпотребнија; страна је књижевност оно што је данас у српској књижевности најважније.“³⁹ С друге стране, Поповић се ни овдје не задржава искључиво на општем, широком закључку, него покушава да укаже на могућност остваривања таквог контакта са свјетском књижевности и преузимања образаца, а што се уобличава у два изразито компаратистичка захтјева: *учење страних језика и превођење*. Размишљајући о физиономији компаратисте, Клод Пишоа и Андре Русо на прво мјесто стављају нужност пасивног или активног познавања више од једног страног језика,

ти („Један српски приповедач: Свет. Ђоровић, Цртице“, *Српски књижевни гласник*, 1901, књ. 3, св. 3, стр. 221–229).

³⁸ *Ibid.*, стр. 84–85.

³⁹ *Ibid.*, стр. 86.

гдје се опет успоставља различито третирање таквог захтјева од стране тзв. малих и великих нација, у великој мјери подударно са Поповићевим схватањем позиције српске књижевности према великим европским књижевностима: „Нације које посједују ‘велику’ књижевност су у томе најслабије, јер све њихове снаге теже да се концентрирају на саме себе. У ‘малим’ нацијама, напротив, које обично свом материнском језику додају барем један од међународног значења [...] интелектуална елита бави се компаратизмом с мање напора.“⁴⁰ Физиономију идеалног компаратисте Богдан Поповић је још јасније дефинисао у тексту „О тешкоћама проучавања светске књижевности“, приликом представљања Фернана Балденспержеа, гдје он практично сажима све раније дефинисане неопходне карактеристике доброг књижевног критичара, те га у одређеном смислу изједначава са компаратистом: широко опште образовање и изузетна начитаност; темељно познавање више страних језика, али и народа и култура гдје се ти језици говоре; упућеност у теорију књижевности, која мора да се наслања и на начела опште естетике.⁴¹

Пишоа и Русо, такође, у оквиру међународних књижевних размјена говоре о преводима као о најлакшем и најчешћем средству за упознавање са страним књижевностима, те указују да су код превода битна три елемента: личност преводиоца, избор књиге која се преводи и квалитет самог превода. У том смислу износе мишљење да проучавање превода припада историји оне књижевности у којој је превод настао, а „избор текста понекад се може објаснити елементима социолошке и комерцијалне природе (потражња купца); али сама личност преводиоца објашњава вриједност и оријентацију превода.“⁴² Богдан Поповић такође сматра да је избор превода врло битан и да мора бити прилагођен тренутним потребама српске књижевности и српског читаоца: „Потребно је, затим, и нарочито, да се ти преводи почну доносити, не више без плана и циља, по мерилима непровереним, нетачним, снобовским, хипермодерним, но с планом и јасним циљем, по утврђеном начелу, и са свешћу о правим потребама нашега света и наше књижевности. – Само се по себи разуме да притом треба преносити не само такозвану забавну књижевност, романе и приповетке, но исто тако, и још више, и она друга висока дела

⁴⁰ Claude Pichois, André M. Rousseau, *Komparativna književnost*, prevela Jerka Belan, Matica hrvatska, Zagreb, 1973, str. 178.

⁴¹ Богдан Поповић, „О тешкоћама проучавања светске књижевности“, у: *Књижевна теорија и естетика*, Сабрана дела Богдана Поповића, књига IV, приредио Иво Тартаља, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2001, стр. 89–92.

⁴² Claude Pichois, André M. Rousseau, *Komparativna književnost*, *op. cit.*, стр. 65.

⁴³ Богдан Поповић, „Књижевни листови“, *ор. cit.*, стр. 88. Да је Богдан Поповић од самих почетка свог рада био изузетно заинтересован за сложену проблематику превођења, свједочи и његов рани текст „Савремени роман. Приликом српског превода Шпилхагеновог романа ‘Проблематичан свет’“ (*Отаџбина*, 1887, књ. XVI, св. 62, стр. 319–330; св. 63, стр. 490–502). Нешто касније ће и Милош Црњански, у тексту „Ми постајемо колонија стране књиге“ (1932), показати интересовање за сличну проблематику и изразити своје нелагање са тренутним статусом српске књиге, која је озбиљно угрожена „систематски организованим наметањем стране књиге и њених превода по земљи без икакве контроле од стране наше штампе, и баш најмање књижевних часописа и књижевних кругова“ (стр. 375). Црњански овдје посебно апострофира новчани интерес издавача и књижара, као и апатију и незаинтересованост водећих културних посленика за позицију српске књиге, што, по њему, озбиљно штети укупном развоју српске књижевности. Он, свакако, не одбацује апсолутно присуство стране литературе, напомињући да смо послје рата поздравили „толике стране књижевне догађаје, као нпр. Џојсовог *Улиса* итд. и радовали би се и најновијем таласу из американске и немачке књижевности, као што смо се некад радовали Жиду, Барбису и др. да иза тога не видимо, врло видљиву, једну широку спекулацију са

која књижевност великом ризницом вековне мудрости, ‘вечитом књигом о човеку’, дела моралиста, есејиста, песника филозофа и филозофа песника, [...]. Не само ова прва, но и ова последња иду у ред образаца о којима је горе била реч, и без ових се ни прва не би могла замислити.“⁴³ И у каснијим текстовима Богдан Поповић ће наставити да показује интересовање за преводну књижевност, али и да на конкретним појединачним примјерима указује на грешке и покушава да општим знацима унаприједи српску преводну књижевност. У полемичком тексту написаном поводом Костићевог превода *Хамлета*, износи мишљење да „сваки превод треба да буде на првом месту веран препријетак изворника, па тек у другом реду и независно уметничко дело. [...] Дobar превод треба да да три ствари: прво, исти смисао текста; друго, исти осећајни тон текста, и треће, исту мелодију дикције“.⁴⁴ Осим низа замјерки Костићевом преводу, у које овом приликом нећемо улазити, као највећу Поповић наводи огрешење о Шекспирову дикцију, тачније инсистирање на идентичном броју стихова и у изворнику и у преводу, што је, по њему, недопустиво због велике етимолошке и граматичке разлике између српског и енглеског језика, тако да српски превод мора премашити бројем слогова оригинални текст. Опширно образлажући, на низу примјера, карактеристике и јединственост Шекспирове дикције, Поповић доноси опште правило приликом превођења „да преводилац треба у свом преводу да да онај стих, и онолико слогова у стиху, односно стихова у целом спеву, колико је свакад потребно да се каже песникова мисао. Може ли он ово постићи истим бројем слогова или стихова, тим боље; ако не може, он мора дати више; то је чисто и јасно као дан. [...] Који ће начин преводилац изабрати: да ли ће дати више слогова у стиху, или више стихова у спеву, или комбиновати и једно и друго на разне начине, то је његова, преводиочева, ствар“.⁴⁵ У чланку „Преводи у стиху и слику“ Богдан Поповић анализира превод *Фауста* Милана Савића, још експлицитније износи захтјеве које мора испуњавати добар преводилац, али га и поставља у раван са уметником: „Преводилац је у свом послу уметник, и отуда има исте муке и иста задовољства при свом раду као и писац; и кад успе у том раду, он од оних који знају има хвалу за свој посао као и писац.“⁴⁶ Измишљање је једина особина која преводиоцу није допуштена, за разлику од писца,

али зато он мора посједовати знање и зрелост, књижевни укус, осјећај за лијепо, позитивне, творачке способности, мора бити добар стилиста, познавати савршено не само страни језик (што се подразумијева), већ и историјске и књижевне реминисценције које он укључује, али Поповић се посебно фокусира на разликовање превода у стиху и слику, од превода у прози, и сматра да „сликовано песништво се сликованим песништвом не може *превести*; оно се може само *препевати*“,⁴⁷ што неизоставно повлачи и захтјев да преводилац мора имати пјесничког дара. Препјевање је прва могућност превођења римованих стихова, али Поповић њему надређује друга два начина: превод у прози и превод само у стиху, без риме. Овај посљедњи начин, превод у стиху без риме, посебно се препоручује јер се њиме жртвује само рима, а не смисао или сама поезија, а као аргумент Поповић наводи да су највећа дјела свјетске књижевности, укључујући и наш *Горски вијенац*, написана у „стиху без слика“.

Познавање страних језика и превођење, посебно издвојени у тексту „Књижевни листови“, суштински одређују квалитет *позајмица* којима се остварује контакт са страном књижевности. Коначно, Богдан Поповић не пропушта да расправи и појасни сам карактер и функцију таквих *позајмица* у српској књижевности, тачније да одбије евентуалне приговоре да ће оне сметати и штетити самосталном националном књижевном стваралаштву, које, по њему, не смије бити ни на који начин нарушено и окрњено тим страним позајмицама: „Што год да се ради, ради се и треба да се ради само зато да се однегује самостална производња, књижевност и уметност на *националној* основи. Само она броји, и само је она самоникла. Само је она ‘биљка с кореном у земљи’, која може цветати и уродити плодом; све остало је голо подражавање, подражавање без унутрашње потребе и прераде, то јест неистина, туђе осећање без унутрашње потребе и унутрашњег одјека [...]. Нико неће помислити да помаже такво подражавање. Напротив, угледање за које се овде траже обрасци, то је оно плодно угледање које је дало све велике и оригиналне уметнике [...]. Онај који је оригиналан, у њему ће се ‘раса’ увек показати, баш зато што он ствара из властитога фонда; и такав ће уметник бити увек националан. А где нема оригиналности, ту нема уопште ничега, ни с обрасцима, ни без

продајом стране књиге и преводне литературе“ (стр. 377). Дакле, Црњански не иступа против вриједности стране књиге, већ против њеног наметања и „покорног“ прихватања, као и некритичког превођења на штету домаће књижевности, а зарад материјалне добити.

⁴⁴ Богдан Поповић, „Преводи у стиху“, *op. cit.*, стр. 371.

⁴⁵ *Ibid.*, стр. 404–405.

⁴⁶ Богдан Поповић, „Преводи у стиху и слику“, *op. cit.*, стр. 431.

⁴⁷ *Ibid.*, стр. 433.

⁴⁸ *Ibid.*, стр. 65. Свакако, овдје се може дати озбиљан приговор на став да је национална књижевност самоникла, јер је у супротности са почелима развоја српске књижевности, али и са претходно изнесеним схватањима Богдана Поповића о књижевности као јединственој органској цјелини.

образаца.⁴⁸ Овакав став Поповић ће поновити и нешто касније, поводом обиљежавања тристогодишњице Молијеровог рођења, када је одбацио наводе о Молијеру као плагијатору, образлажући да је он „своје позајмице тако употребио, поправио, развио, улепшао, и тако их је начинио својом својином, да су они од којих је он позајмљивао отишли у заборав, и он је једини остао власник. Као што је Сент-Бев врло духовито рекао: – ‘У књижевности је допуштено красти, али под условом да онога кога сте покрали и убијете’.⁴⁹

И овдје можемо поново успоставити релацију са Константиновићем и његовим дефинисањем *литерарне позајмице*, гдје се посебно апострофира да је погрешно мислити да се ради о пасивном и нестваралачком односу према страним литературним елементима: „У ствари, много чешће долази до активног развијања позајмљене вредности, до њеног оригиналног и свестраног префункционалисања.“⁵⁰ Константиновић наводи примјер Његошевих позајмица у *Лучи микрокозма*, највише од Милтона, које су толико стваралачки преобликоване да се могу терминологички одредити као *одјец*, а видимо да и Поповић у једном тренутку говори о нужности постојања „унутрашњег одјека“ приликом преузимања страних литературних елемената, у противном позајмица остаје само голо механичко подражавање. Испорекност оваквог Поповићевог схватања *подражавања*, које се терминологички преплиће са позајмицом, поново потврђује Зоран Константиновић бавећи се методолошким проблемима интерлитерарности у књижевном тексту, гдје *позајмицу* и *подражавање* сврстава у облике конгруенције. За разлику од Поповића, он успоставља дистинкцију између њих и налази да се код позајмице преузимају изоловани елементи, издвојени из текста као цјелине, док подражавање указује на много ширу и обухватнију везу са страним узором, али, слично позајмици, најчешће представља „израз трагања за новим путевима“.⁵¹ Међутим, и Константиновић је, као и Поповић, такође опрезан када говори о подражавању, управо због могућности да преузети елементи не буду довољно трансформисани и преобликован, при чему „реципирајући однос према литерарној вредности недвосмислено остаје механичке природе“.⁵²

И у „Терији реда-по-ред“ налазимо неколико општих напомена о упоредном методу као једном од битних елемената

⁴⁹ Богдан Поповић, „О Молијеру“, у: *Чланци и предавања о књижевности, уметности, језику, и моралу*, Српска књижевна задруга, Београд, стр. 94.

⁵⁰ Зоран Константиновић, *Увод у упоредно проучавање књижевности*, *op. cit.*, стр. 71.

⁵¹ *Ibid.*

⁵² *Ibid.*

који обезбјеђује научност савременом естетичком проучавању књижевности и умјетности, јер се, умјесто некадашњих непровјерених и непоузданих закључака и опажања, „марљиво и методички прикупља потребна грађа, која се критички проверава и испитује, закључци се праве обазриво, *употребљава се упоредна метода, призивају се у помоћ пограничне науке* [подвукао И. С.].“⁵³ Колику је важност Богдан Поповић придавао поређењу, види се и из наредног цитата гдје он, практично искључује могућност спознаје било чега уколико није упоређено и доведено у везу са нечим другим, на темељу чега се уочавају сличности и разлике: „Кад би неко знао само један нарочити предмет, узет за себе, одвојен од свих осталих, уочен апсолутно, – без икаквог поређења са било којим другим предметом, – он од тога предмета не би уствари знао ништа, пошто га он није довео у ни са чим у везу, не зна му никакве одношаје, те му према томе не зна никакав значај; он би од тога предмета примио само то, неаналисан, несхваћен утисак, запамтио би једну голу, безначајну слику; он би га знао, да тако кажем, као што предмете зна огледало. Тек поређењем ствари, ми започињемо опажати да су оне међу собом сличне или различне, да свака од њих има према другима своје нарочите особине, које према приликама наизменце уочавамо, и које тако уочене и поређене стварају наше појмове.“⁵⁴

Као што видимо, скоро сви књижевнотеоријски текстови Богдана Поповића, у којима је дефинисао свој реформаторски програм српске књижевне критике сажет у педагошки захтјев за васпитање мишљења и укуса, неопходан естетичкој критици, у себи носе и значајне сегменте компаративних промишљања. Осим ових књижевно-теоријских текстова, он је своја схватања о неопходности упоредне методе исказао и у аналитичким радовима у којима се конкретно бавио српским писцима, остајући у својим оцјенама досљедан већ успостављеним критеријумима. Нажалост, Поповић педагог и васпитач укуса је у толикој мјери доминантан, да тек мјестимично у његовим најбољим текстовима проналазимо компаративне увиде.⁵⁵

У тексту „Шта је велики песник“ Поповић доноси негативну оцјену Змајевог стваралаштва, а први критеријум према коме утврђује величину неког пјесника чини „степен у коме су у њему

⁵³ Богдан Поповић, „Теорија реда-по-ред?“, *op. cit.*, стр. 151.

⁵⁴ *Ibid.*, стр. 164.

⁵⁵ У истраживању су издвојени само они чланци који садрже компаративне аспекте, а треба напоменути да постоји још низ Поповићевих текстова, углавном објављених у *Српском књижевном гласнику* до 1925. године, али који нису интересантни за ово истраживање.

развијене *опште* особине песничке, оне које су, у разним размерама, заједничке свима песницима“.⁵⁶ Да би показао како у Змајевом пјесништву нема пуне и праве мисаоности о проблемима свијета и постојања, Богдан Поповић наводи низ примјера из свјетске књижевности, на којима указује управо на те опште пјесничке особине које код Змаја недостају. Сматрајући да би можда било неправедно поредити Змаја са величинама какве су, на примјер, Шекспир и Гете, Поповић бира Тенисона, Бајрона, де Вињија, Хајнеа и Сили Придома итд. Међутим, он поставља и питање зашто би било неправедно поредити Змаја са великим писцима свјетске књижевности, јер не жели да има два различита мјерила, једно за српску, друго за свјетску књижевност. Осим тога, „овде је реч о великом песнику, о великом песнику као таквом, а не о великом песнику према другом мањем, према Ст. Вл. Каћанском, Милораду Шапчанину, или г. Милораду Митровићу. Сасвим је, дакле, оправдано узимати примере из стране књижевности“.⁵⁷ Такође, уколико неком није довољан овај аргумент, Поповић нуди и могућност поређења Змаја са великим писцима српске књижевности, прије свега са Његошем. Иако овдје не можемо говорити о правом компаратистичком приступу, јер су ова поређења усмјерена искључиво на вредновање Змаја као пјесника, јасно је да Богдан Поповић изрицање вриједносног суда условљава општим књижевним кретањима, која, по њему, показују да је Змај био више „стихотворац“ него пјесник.

„Једна критичка анализа“, како је сам аутор одређује, представља упоредну анализу двије верзије Дучићеве пјесме „Сунце“, од којих је прва неупоредиво боља. Осим упоредног праћења одломака, анализа нема посебних претензија ка било каквим теоријским закључцима о могућностима таквог приступа тумачењу књижевног текста. У свом препознатљивом маниру, Богдан Поповић до најситних детаља, помало предуго и сувопарно, пореди једну и другу пјесму, те показује непотребност накнадног исправљања и дотјеривања текста.

И у чланку посвећеном драми *Гордана* Лазе Костића, приступ је у суштини компаратистички, јер је Богдан Поповић вриједносни суд градио на чињеници да драма није оригинална, већ као подлогу користи народну епску пјесму „Љуба хајдук-

⁵⁶ Богдан Поповић, „Шта је велики песник?“, *op. cit.*, стр. 96.

⁵⁷ *Ibid.*, стр. 99.

Вукосава“. На темељу такве фолклорне основе, Поповић указује на Костићева крупна огрешења о хармонију, схваћену као сагласност са самим „предметом комада, с његовом целокупном фабулом, с његовим *општим* тоном“, ⁵⁸ из чега је, по њему, требала проистекне комедија (с обзиром на ведар тон епске пјесме). Стиче се утисак да Богдан Поповић није у потпуности схватао сложени однос фолклорне и умјетничке књижевности, нити бесконачне могућности приступа и трансформисања фолклорне грађе у умјетнички текст. Инсистирајући на вјерности оригиналној фолклорној подлози, потпуно је заборавио на пјесничку индивидуалност и посебност Лазе Костића који није ни намјеравао да створи комедију, већ је свјесно у своју драму унио много озбиљније тонове.

У „Алегоричној сатиричној причи“, посвећеној трима причама Радоја Домановића („Краљевић Марко по други пут међу Србима“, „Данга“ и „Вођа“), у уводном дијелу Поповић се поново осврће на потребу васпитавања мишљења и укуса код српских читалаца, а у чему страна књижевност има посебну улогу: „У нас људи још не умеју самостално да цене, и не знају упоредну вредност неких наших и неких страних дела. [...] Онај који уме самостално да оцени што је добро и лепо, тај зна да ништа није лепо или рђаво зато што је немачко, или српско, или енглеско – зато што је под њим потписано крупно или непознато име, – но је лепо или рђаво по својој унутрашњој вредности, слободној од спољних случајности.“ ⁵⁹ Посебну вриједност Домановићевих прича Поповић види у промовисању новог жанра у српској књижевности – алегоричне и фантастичне сатиричне приче, те повлачи и једну паралелу према Свифту, иако опрезно тврди да Домановић вјероватно није „познавао раније обрасце тога рода у страној књижевности, ни Свифта ни Волтера, а још мање Лукијана, Раблеа, и Кеведа. Ово би му се дабоме могло уписати и у погрешку, јер је јасно да је он на тим обрасцима имао шта да научи; али је с друге стране и нов доказ о томе да г. Домановић има за ову врсту књижевности правог и самониклог дара.“ ⁶⁰

Највећа Поповићева студија *Бомарше* у суштини представља биографију Пјера Карона де Бомаршеа, француског писца из друге половине XVIII вијека, који ће остати забиљежен у историји књижевности као аутор *Севиљског бербера* и *Фигарове женидбе*.

⁵⁸ Богдан Поповић, „Гордана“, *op. cit.*, стр. 312.

⁵⁹ Богдан Поповић, „Алегорична сатирична прича“, *op. cit.*, стр. 246.

⁶⁰ *Ibid.*, стр. 247.

Бомарше је ове комедије написао користећи се ранијим искуством писања *параде* за забаву аристократских кругова. Парада је „краћа комедија или дијалог са традиционалним типовима талијанске комедије, писана псеудо-пучким језиком, најчешће пуним опсцености, игра ријечи и језичних деформација. Она је проистекла из пучког, вашарског позоришта, гдје је служила за привлачење публике прије почетка представе“.⁶¹ Управо Поповићев покушај трагања за овим извором Бомаршеових комедија, представља једини компаратистички аспект који нам он нуди у својој студији: „Замислите *Сан једне летње ноћи* претворен у сан једног летњег дана, пренесен под ведрије, сунчаније небо, из Виндсора у Севилју, са срећним и живим људима место вила и чаробника. Баците на личности везене мантиље и шарене плаштове шпањолске, позајмите те само споља прерушене личности из највеселијег и најдуховитијег друштва у историји, из француског друштва осамнаестог века; пустите нека им речи и покрете прати сунцем и плаветнилом опијена талијанска песма [...]; покупите све врсте смеха старе талијанске комедије, од кристалног смеха Коломбиног, који само озари лице и оживи очи, до громког грлатог смеха Ђангургуловог, који овде открива безуба уста Бартолова, све врсте шале, арлекинаде, фалстафиаде, панталонаде; позовите на пир из те прошлости у којој је свет још умео бити весео, онај рој златних инсеката, Арлекина, Криспина, Скапина, Колумбину, Пулчинелу, Пантанола; испрекрштајте их, сукобите их, пустите их нека још једном зазује око ружа и кринова под шибом духа и дахом непомућене радости – да бисте себи преставили ону шарену фарандолу коју у *Севилском берберину* играју пред вашим очима Розина, Алмавива, Бартоло, и Базил, са оним живим вихором Фигаром на челу.“⁶²

Иако је више од тридесет година држао наставу из упоредне књижевности на Универзитету у Београду, Богдан Поповић није иза себе оставио ниједан текст који би теоријски промишљао упоредну књижевност као научну дисциплину. Међутим, постоји неколико његових краћих текстова, који су првенствено компаратистички оријентисани и из којих се може видјети да је он, ипак, пратио актуелна кретања у компаративним проучавањима свог доба.

И меморандум из 1917. године, под називом „Утицаји енглеске културе“, спада у компаратистичке текстове, гдје Поповић

⁶¹ Branko Džakula, Sreten Marić, Mihailo Pavlović, Božidar Nastev, *Francuska književnost (od 1683. do 1857)*, prvo izdanje, knjiga druga, Svjetlost – Sarajevo, Nolit – Beograd, 1978, str. 169.

⁶² Богдан Поповић, *Бомарше*, Српска књижевна задруга, Београд, 1925, стр. 101–102. Поповић још упућује читаоца и на Молијера, Сервантеса, Шеридана и Гогоља, да би се јасније осјетила разлика у смијеху код Бомаршеа. За разлику од њих, гдје је смијех увијек попраћен призвуком горчине и тамнијим тоновима, код Бомаршеа „од првог тренутка заборављате на сету и на досаду, смејете се здравим, хигијенским смехом, без капи жучи, без и једне озбиљне сузе“ (стр. 102).

даје један кратак и уопштен преглед присуства енглеске културе и књижевности, не само у Србији, него и у осталим европским земљама. Као што је код нас доминација њемачког и француског утицаја била неоспорно најјача и најизразитија, а енглеска култура долази међу посљедњим, он уочава скоро аналогне релације и у већини других европских књижевности. Из текста се јасно види ширина Поповићевих увида у општа европска литерарна кретања, али је посебно драгоцјено што се он не задржава само на евидентирању такве позиције енглеског утицаја, већ размишља и о разлозима таквог стања и даје једно могуће објашњење. Осим географске позиције, тј. одвојености од континенталног дијела Европе, и релативне равнодушности коју, по њему, Енглеска показује када је у питању ширење њене културе, врло је битна „постојећа разлика између енглеске културе, у њеном најопштијем смислу, и континенталне културе. Географски услови и следствена комуникација донели су са собом, упркос расним разликама, извесне сличности у гледиштима, обичајима, и наравима међу континенталним нацијама и тако још олакшале међусобно културно продирање. Не знам имам ли право, али ми се чини да су неке карактеристике британске културе толико различите од континенталне културе да континенталне нације не могу да продру у њу без посебне подуче, и утолико остају неподложне њеном утицају.“⁶³

Поповићево схватање упоредне методе налазимо у тексту „Увод у упоредну науку о књижевности и уметности“, што је, у ствари, најјава његовог истоименог предавачког семинара. Трагање за умјетнички лијепим, по њему, немогуће је без упоредног испитивања књижевности и осталих умјетности, те он дефинише свој метод на следећи начин: „Детаљније значење упоредне методе, за нас, било би ово: тражићемо *лепо* код свих уметности, па све што је посебно одбацићемо, а задржаћемо заједничко; служићемо се, дакле, математичким правилом *елиминисања*, па упоређујући то што запазимо као особину једне уметности, са битним особинама осталих уметности, доћићемо до извесних закључака о уметнички лепом, видећемо да ли ће нека од битних особина ма које уметности моћи бити и битна особина осталих, и ако је нађемо, узећемо је у рачун и наставићемо и даље тако примењивати упоредну ме-

⁶³ Богдан Поповић, „Утицаји енглеске културе“, у: *Листићи и други чланци*, Сабрана дела Богдана Поповића, књига VI, приредио Иво Тартаља, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2001, стр. 416.

⁶⁴ Богдан Поповић, „Увод у упоредну науку о књижевности и уметности“, у: *Књижевна теорија и естетика*, Сабрана дела Богдана Поповића, књига IV, приредио Иво Тартаља, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2001, стр. 334.

тоту.⁶⁴ У оваквој, потпуно погрешној, „математичкој“ примјени упоредне методе, лако је препознати скоро све основне елементе Поповићевог приступа тумачењу књижевности, на које смо указали у уводу овог поглавља, а које он покушава механички да „пресади“ на домен упоредних истраживања. Додуше, он је свјестан тежине задатка који је поставио, али ниједном не исказује сумњу да се таквим упоредним приступом свим умјетностима може „исфилтрирати“ категорија универзално лијепог.

Да је Богдан Поповић био упућен у савремена компаративна проучавања, свједочи његов текст о Ван Тигемовом *Прегледу историје европске књижевности од ренесанса до данас*, у коме је читаоцима представио могућности упоредне методе у излагању опште историје књижевности.⁶⁵ За нас може бити изузетно занимљиво Поповићев приговор термиолошком раздвајању *упоредне књижевности* и *опште историје књижевности*: „У последње време, нарочито у Француској, почиње се одомаћивати употреба израза *упоредна књижевност* (скраћеног стогодишњом употребом освештаног израза за *историју упоредне књижевности*) – искључиво у смислу посебних упоредних студија разних књижевности, док се *општом историјом књижевности* називају дела као ово које читалац има у рукама, за разлику од ранијих ‘општих историја књижевности’ у којима се књижевне историје разних народа излажу посебно, једна иза друге. Овој новој терминологији могло би се, међутим, приговорити. Кад год се две или више књижевности проучавају и излажу упоредо или заједно – па било да се рад тиче само појединих периода и појединих писаца, било да се тиче целих књижевности, – метода је упоредна, и такви радови спадају у *упоредну књижевност*. С друге стране, свако дело које излаже историју светске књижевности – ма како у том делу поједине књижевности биле изложене или класификоване – може се с правом назвати *општом историјом књижевности*, пошто такво дело заиста даје књижевну историју свих народа. *Општом* или *светском* историјом књижевности назива своје књиге те врсте, већ сто година, огромна већина писаца, који своја дела нису класификовали по новој методи.“⁶⁶ Иако Поповић не тежи разрјешењу овог проблема, његов коментар јасно показује да је добро схватао сложеност приступа општој историји књижевности, која не

⁶⁵ Ван Тигемов *Преглед историје европске књижевности од ренесанса до данас* превео је 1932. године др Милан Марковић, доцент за упоредну историју модерних књижевности на Београдском универзитету, а овај Поповићев текст је, у ствари, предговор (увод) у српско издање. Иначе, књигу је објавила Издавачка књижарница Геце Кона.

⁶⁶ Богдан Поповић, „Увод у српско издање *Прегледа европске књижевности од ренесансе до данас* од Пола ван Тигема“, у: *Књижевна теорија и естетика*, Сабрана дела Богдана Поповића, књига IV, приредио Иво Тартаља, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2001, стр. 93.

може бити само дијахроно низање појединачних књижевности, већ се мора тежити и њиховом синхронном повезивању, како би се таква историја издигла до једног цјеловитог система. Узимајући Ван Тигемов *Преглед историје европске књижевности од ренесанса до данас* као могући методолошки образац једне опште историје књижевности, Поповић јасно подвлачи немогућност њеног остваривања без примјене упоредне методе, на чему се суштински и темељи овај његов приговор.⁶⁷

Сумирањем увида у компаративне аспекте дјела Богдана Поповића, можемо закључити да су његови књижевнотеоријски текстови у толикој мјери прожети и преплетени компаратистичким промишљањима, да би сви, скупљени заједно, могли представљати једну компаративну методолошко-теоријску расправу.

На првом мјесту, ту је схватање књижевности као органске цјелине, гдје је њен развој и прогрес у великој мјери условљен већ створеним достигнућим нивоом укупног општекњижевног развоја. Из оваквог општег става проистекло је и схватање о неодвојивости националнокњижевних елемената од општекњижевних кретања, што пренесено на поље српске књижевности доводи до јасног става о њеној неразвијености и потреби угледања на велике стране књижевности.

Могућност таквог угледања и преузимања образаца из развијених литература Поповић види искључиво кроз учење страних језика и превођење, што су неопходни елементи физиономије компаратисте. Посебну пажњу Богдана Поповића заокупљала је теорија превођења, једна од грана у компаратистици, не више само у смислу избора превода, већ и начина превођења, гдје он кроз низ расправа посао преводиоца изједначава са радом умјетника, што је опет блиско Константиновићевом схватању естетске транспозиције, као „адекватном процесу структурирања естетског предмета, с тим што је реч о преношењу с другог језика. Но и у овом случају довољно је да дође до најмањег несклада па да се дело у преводу не реализује као естетски предмет“.⁶⁸

Одбацујући приговоре да би угледање на стране литературе и преузимање страних образаца штетило самосталности националног стваралаштва, Поповић потпуно исправно закључује да би то било само у случају голог подражавања без унутрашње

⁶⁷ Лако је уочити подударност овог Поповићевог размишљања, иако недовољно развијеног, са каснијим ставовима Диониза Ђуришина и Зорана Константиновића о проблему приступа општој историји књижевности.

⁶⁸ Зоран Константиновић, *Увод у упоредно проучавање књижевности*, *op. cit.*, стр. 140.

трансформације преузетих елемената и њихове промијењене функционалности. Расправљајући о карактеру позајмице, реминисценције, алузије као скривене реминисценције, Поповић се у ставовима потпуно приближио каснијим размишљањима Зорана Константиновића и могућностима успостављања интерлитерарних веза са страним књижевностима.

Коначно, својим схватањем о неопходности широког општег образовања због опсега који књижевност обухвата, те њене повезаности са осталим умјетностима, али и осталим дисциплинама, Богдан Поповић је индиректно изразио и своју свијест о интердисциплинарним повезаностима, што је за посљедицу имало бављење компаративном естетиком.

Као што смо раније напоменули, до ових изразито компаратистичких ставова Богдан Поповић је долазио посредно, јер су они, по правилу, били у функцији његовог реформаторског педагошког рада на подизању општег нивоа српске културе и духовности, али и књижевнотеоријских промишљања. Оваква повезаност између теоријских и компаратистичких ставова резултат је, на првом мјесту, једне дубље повезаности између теорије књижевности и компаративне књижевности, који се, на првом мјесту, огледа у историјском развоју компаратистике, у највећој мјери условљеним општим књижевнотеоријским кретањима. Мирослав Бекер сматра да су књижевне теорије „због своје међусобне испреплетености заправо одувијек спадале у подручје опће и компаративне књижевности. Но за разлику од других подручја у оквиру компаратистичког интереса, књижевне теорије су, премда и саме предмет интереса компаратиста, у доброј мјери и надређене компаративној књижевности одређујући њено усмјерење“.⁶⁹ И Зоран Константиновић у свом *Уводу у упоредно проучавање књижевности* напомиње да му је намјера да, ослањајући се на најновија сазнања о кретањима у књижевним системима, и компаратистику прикаже „пре свега као целовит систем унутар ширег система науке о књижевности“.⁷⁰ Пишоа и Русо такође указују на неодвојивост подручја дјеловања теорије књижевности и компаративне књижевности и износе мишљење да и теоретичар и компаратиста „желе да што брже изнађу све синтетичније формуле, али теоретичар, дедуктивнији, полазећи с опћих спознаја и истражује их

⁶⁹ Miroslav Beker, *Uvod u komparativnu književnost*, Školska knjiga, Zagreb, 1995, str. 160. Разликовање између књижевне теорије и теорије књижевности Бекер успоставља на следећи начин: „Док су књижевне теорије обично парцијалне, било да су временски одређене (нпр. књижевне теорије романтизма) или везане уз неки књижевни род (нпр. теорије романа), теорија књижевности жели сноптички, синхронизирати, обухватити сву битну проблематику књижевног стварања, па ће се као таква осврнути и на књижевне теорије“ (*Ibid.*, стр. 150).

⁷⁰ Зоран Константиновић, *Увод у упоредно проучавање књижевности*, *op. cit.*, стр. 7.

према примјерима; компаратист, индуктивнији, открива, описује, анализира чињенице. [...] Док компаратист размрсује везе међу свим дјелима који се сматрају прототиповима, непосредно или с помоћу посредних дјела, социолог, психолог, психоаналитичар, лијечник, теолог имају што да кажу. Свако проучавање неке теме нагло се разграђује. Теорија књижевности дат ће синтезу⁷¹.

Осим ових општих назнака о повезаности теорије књижевности и компаратистике, за боље разумијевање таквог одраза у дјелу Богдана Поповића врло је битно узети у обзир и његову наставну универзитетску праксу, гдје је предавао општу књижевност, теорију књижевности и упоредну књижевност. „*Littérature comparée / Comparative Literature* била је почев од последње деценије XIX века (у Француској и САД), заснована и развијена као чисто академска, универзитетска дисциплина у домену изучавања књижевне историје. У тај видокруг су теоријска питања могла ући као теорија саме компаратистике (Д. Ђуришин), и, начелно, како је већ помињано, кроз заснивање једне *компаратистичке* теорије књижевности (А. Марино). Трећи вид, *компаративна* теорија књижевности, наднационална [...], није била у непосреднијој вези с *littérature comparée*, и уводила се путем курсева (опште) теорије књижевности (књижевне теорије). Наиме, управо су академски узуси и високошколске потребе практичне природе, особито у другој половини XX века, водиле универзитетску наставу компаратистике ка обухватању подручја тзв. опште књижевности [...]. А термин *општа књижевност* је, историјски, имао различита значења која се могу подвести или под појам *општег проучавања књижевности*, с једне стране, или појам *опште историје књижевности*, с друге. [...] Тако је, дакле, и књижевна теорија природно улазила у компаратистичке одсеке; тамо где се *општа књижевност* разумевала у превасходно књижевноисторијском смислу, обухватала се уз њу и (општа) књижевна теорија, јер су компаратистички одсеци по правилу били једини који су излазили из организацијске схеме испарцелисане по језицима и одговарајућим књижевностима (уз, дакако, примат националне књижевности).“⁷²

С обзиром на то да је Богдан Поповић своје најважније књижевнотеоријске текстове написао крајем XIX и почетком XX

⁷¹ Claude Pichois, André M. Rousseau, *Komparativna književnost*, op. cit., str. 116, 117–118.

⁷² Gvozden Eror, *Književne studije i domen komparatistike*, Mali Nemo – Institut za književnost i umetnost, Pančevo – Beograd, 2007, str. 83–84.

вијека, он није могао улазити у сложени однос теорије књижевности и компаративне књижевности, јер ће се те расправе интензивирати тек у другој половини XX вијека.⁷³ Међутим, његови радови недвосмислено потврђују да је добро осјећао ту повезаност, а као француски ђак, Поповић је свакако имао увид у наставну праксу, тако да је био у контакту са општим европским кретањима у проучавању и настави књижевности, а индиректно је те идеје доносио и реализовао на тек основаном Београдском универзитету, што је, коначно, резултовало оснивањем наставне групе за упоредну књижевност са теоријом књижевности (1906), када се термин *упоредна књижевност* први пут уводи код Срба. Након Првог свјетског рата на Београдском универзитету долази до формирања самосталних катедри страних језика и књижевности, те се компаратистика покушава засебно везати и проучавати у оквиру сваке од њих. Супротстављајући се оваквом позиционирању компаратистике у универзитетској настави, Богдан Поповић 1924. године упућује представку у којој аргументује своје противљење: „Поделити упоредну књижевност на делове значи укинути је; и то у тренутку када се она у универзитетску наставу све више уводи. Она је синтетична наука, не аналитичка; она је упоредна. Што је већи опсег поређења, то су њене синтезе све потпуније и тачније.“⁷⁴ Осим што указује на Поповићеву изграђену свијест о специфичности компаратистике као научне дисциплине, ова представка садржи и препознавање актуелног тренутка у њеном развоју, који се огледа у све већем интензивирању упоредних истраживања која све више постају незаобилазан дио академских проучавања.

На основу свега реченог, можемо закључити да је паралелно уз Богдана Поповића – теоретичара књижевности, постојао и компаратиста. Парадоксално, његови књижевно-теоријски и педагошко-васпитни ставови, који су му ипак били примарни, нису издржали чак ни талас експресионизма у међуратном периоду, а камоли каснија модерна проучавања књижевности. С друге стране, његови компаратистички ставови, иако од секундарне важности и у функцији ових првих, и данас су врло актуелни када се поставе у контекст савремених упоредних истраживања. Након Банове *присподобљене књижевности*, као првог безуспјешног, али драгоцјеног покушаја увођења компаратистике као академске

⁷³ Студија Гвоздена Ерора *Књижевне студије и домен компаратистике* (Институт за књижевност и уметност – Мали Немо, Београд–Панчево, 2007) доноси и преглед тих расправа у посебном поглављу „Компаратистика и ‘теорија’“ (стр. 67–86).

⁷⁴ Цитирано према: Зоран Константиновић, *Увод у упоредно проучавање књижевности*, *op. cit.*, стр. 31.

дисциплине на Лицеј, компаратистика је таворила у оквиру курсева за општу књижевност, а тек заслугом Богдана Поповића, пола вијека касније, коначно се профилише као незаобилазна дисциплина у књижевним проучавањима, која ће у току XX вијека добијати све већи замањ. Поређењем Поповићевих компаративних промишљања са закључцима и методолошким оквирима до којих су стигла модерна упоредна истраживања књижевности, можемо закључити да је он у својим радовима практично поставио неке од кључних оквира и модела за каснија истраживања, иако то није препознато на прави начин.⁷⁵ Без обзира на, углавном оправдано, оспоравање његовог књижевно-критичког рада, Богдан Поповић заузима врло битно мјесто у развоју српске компаратистике, као један од утемељивача академске дисциплине, али и модерних упоредних истраживања.

Igor Simanovic

BOGDAN POPOVIC AS A COMPARATIVIST

The paper deals with the comparative aspect of the literary critic Bogdan Popovic, pointing out his understanding of literature as an organic unity, where it is impossible to separate elements of national literature from general trends in literature, and his attitude towards establishing relations with foreign literatures. In addition, by drawing attention to the scope of literature and its interconnectedness with other forms of art and scholarly disciplines, Bogdan Popovic raised awareness on interdisciplinary nature of academic research, which led him to dealing with comparative aesthetics. Even when subjected to contemporary paradigm of comparative studies, his theses are topical. After it had been introduced as an academic discipline at the Lyceé (later University of Belgrade) in the late 19th century, the comparative studies remained neglected among general literature courses until Bogdan Popovic made it an indispensable tool in literary studies.

Key words: *Bogdan Popovic, comparative studies, theory of literature, inter-literariness, interdisciplinary studies, comparative aesthetics.*

⁷⁵ Зоран Константиновић у Уводу у упоредно проучавање књижевности и Компаративном виђењу српске књижевности уопште не анализира компаратистичке аспекте рада Богдана Поповића. У домену његовог интересовања је само наведена Поповићева представка из 1924. године, као и значај Српског књижевног гласника за европеизацију српске културе, гдје се индиректно указује и на Богдана Поповића.

Ранко Павловић
Бањалука
pavlovic@blic.net

ЗАВИЧАЈ(И) У РОМАНИМА РАНКА РИСОЈЕВИЋА

Резиме: *Ранко Рисојевић је писац завичајних мотива и тема. То се посебно односи на његова, могло би се фигуративно рећи, четири завичаја, о којима је оставио дубок траг у своме дјелу.*

На првом мјесту је завичај рођења, дјетињства и одрастања, родно поткозарско село Календери и варошица Костајници у којој је завршио основну школу. Амбијент и људи овог краја посебно су присутни у његовом роману за дјецу Дјечаци са Уне, затим у роману о одрастању једне поратне генерације Сабласни шињел и у роману Ноћ на Уни у коме ту генерацију прати од завршетка Другог свјетског рата до краја двадесетог вијека.

Завичај његовог студирања, Сарајево, изњедрио је његов можда и понајбољи роман, преведен на више свјетских језика, Босански крвник, о аустријском државном целату Алојзу Зајфриду и времену у коме је обављао своју дужност.

Поред романа Археолог, Рисојевић је Бањалуци у којој живи већ више од четири деценије, посветио запажену трилогију о грађанском друштву у том граду с краја 19. па до почетка 21. вијека, о трговцима из српског народа, њиховим прецима и потомцима – Симана, Господска улица и Бескућник (роман који ће се ускоро појавити пред читаоцима).

У четвртом завичају, језику којим пише, Рисојевић се такође одлично сналази, чему је у овом огледу посвећена посебна пажња.

Кључне ријечи: *Ранко Рисојевић, завичај, завичајни мотиви, ауто-биографско, литерарни јунаци, Уна, романи.*

Када је, са по пет већ објављених збирки пјесама и прозних књига, у којима су, условно речено, доминирале опште теме, младим читаоцима понудио роман *Дјечаци са Уне* („Нолит“, Београд, 1982), Ранко Рисојевић је наговјестио да ће завичајни мотиви

ви у његовом даљем прозном стваралаштву заузимају врло важно мјесто. Роман, испричан у тридесетак међусобно повезаних прича, од којих свака може да егзистира и сама за себе, има сва обиљежја аутобиографског дјела и у њему је вјерно осликано одрастање уз самохрану мајку дјечака који је у Другом свјетском рату остао без незапамћеног оца. Његов долазак на свијет у ратној атмосфери родних поткозарских Календера, бјежање пред усташким и њемачким најездама, скривање у земуници, прво виђење свијета очима збуњеног и знатижељног дјечачића (*Први свијет* је и наслов одличне Рисојевићеве збирке пјесама намијењене одраслијим читаоцима, објављене 2003. године у издању Матице српске у Новом Саду), одрастање уз брижну мајку Милеву, бабу Стеванију и стрица Илију, одгонетање тајни које крију један сасвим обичан мљечар или можда још обичнија воденица, пресељење у Костајницу, полазак у школу, упознавање нових другова, проницање и у оне најтананије поре маловарошког, касабљишког живота, дјечачки несташлуци слични онима које чине јунаци Бранка Топића или Марка Твена, али по свему аутентични, дотад непознати у литератури (као што су игра бичем и зврком, или „стријељање“ буква), израстање до првих заљубљивања и исписивања првих љубавних стихова – то су окоснице овог занимљивог дјела које се с правом нашло у обавезној лектури за основце.

Наратор Мирко, Звоне, Фарко, Кемо, Раде и други дјечаци махом су дјеца која су у тек завршеном рату остала без очева. Њихове судбине су по много чему сличне и они нису оптерећени тим што су им родитељи страдали борећи се и на супротстављеним странама. Смисао налазе у безгранично маштовитој игри, при чему, у стваралачком чину посебне врсте, сами стварају играчке и утврђују правила чији је циљ да их што више зближе. Обале Уне, којој су, опчињени њеном љепотом, још Римљани дали име што означава њену јединственост, дјечије је царство пуно тајанствених закутака која ће њихова радозналост истраживати, баш онако како су обале Мисисипија биле изазовне за Твенове деране Тома Сојера и Хаклберија Фина.

Рисојевић добро зна да дјеца сама не чине једну варошицу, да она нису изолована из средине у којој се крећу, па су ту и одрасли јунаци ове приче, поред већ споменутих, учитељица Боса, апоте-

кар Хајдић, хармоникаш Ејуб и многи други, мада споредни, ипак живописно осликани ликови који се својим поступцима складно уклапају у причу, необичну највише по својој обичности. По др Љубомиру И. Милутиновићу (*Књижевност за дјецу*, Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци, 2016), „Рисојевић прича једноставно, природно и занимљиво... чиме се стиче утисак да је у роману све истинито и да је он дио пишчеве аутобиографије“.

Поред тога што је српску прозу за дјецу обогатио вриједним остварењем, роман *Дјечаџи са Уне* значајан је и по томе што је у њему Рисојевић створио атмосферу у којој ће се одвијати радња и његових других романа, намијењених одраслијим читаоцима, затим што је на неки начин детерминисао временски оквир у који ће смјештати радњу својих приповједних дјела и што је испрофилисао или бар назначио ликове готово свих својих дјела везаних за пишчев завичај и дјетињство.

Попут Андрића, који је до најситнијих детаља, врло увјерљиво, маниром врсног сликара, дочарао атмосферу, на примјер, Травника или Вишеграда, тако је Ранко Рисојевић, живописним бојама, с посебним смислом за детаљ и за оно што је карактеристика можда само тог амбијента, брижљиво и с љубављу, из стварности на папир преносио питорескну таписерију градића/ варошице/ касабе Костајнице (Босанске и Хрватске), смјештене на обје обале Уне, повезане прво дрвеним (Наполеоновим), а касније бетонским мостом, који је два, покатакд стопљена а покатакд раздвојена дијела насеља, зависно од историјских и друштвених околности, спајао у недјељиву цјелину или дијелио на непомирљиве половине. Костајница је кроз историју вазда била на граници и судару Оријента и Запада, хришћанства и ислама, Отоманског и Наполеоновог па Аустроугарског царства, двију различитих култура и често непомирљивих погледа на свијет. У та квим околностима и таквој атмосфери, коју је Рисојевић врло добро осјетио и у својим дјелима описао, живјели су његови јунаци, са свим особинама тла на коме су рођени и бивствовали, а све то битно је одређивало и радњу (тематику) његових романа коју он с посебном смирености, не бјежећи ни од савремених образаца, не дозвољавајући никад да му они, обрасци, сами по себи буду сврха, на занимљив начин приповиједа.

О томе шта завичај у мотивском и тематском погледу значи у његовом стваралаштву, писац је сам говорио у интервјуу датом НИН-у (2. децембар 1994): „Писац не може без завичаја. Андрић је стално говорио да је писац дужан свом завичају. Завичај му је превасходно његово дјетињство, његова породица, али и смрт. Смрт је његов стални пратилац, а прво искуство смрти јесте кључно животном искуство. Завичај је језик и зато се ја залажем за опстанак ијекавице као једне од важећих варијанти српског језика.“

Временског оквира што се тиче, у године и деценије после Другог свјетског рата Рисојевић смјешта фабуле својих романеских остварења, мотивски и тематски везаних за завичај у коме је рођен и одрастао. Истина, вјешто користећи ретроспекцију и фрагмент као књижевни поступак, он се у неким дјелима враћа у далеку прошлост, у времена турске владавине и Наполеоново доба, па неке појаве и ликове прати све до данашњих дана.

Његови дјечаци са Уне, несташни и радознали дерани широког срца и још богатије маште, са у душу дубоко утиснутим печатима и ожиљцима свога дјетињства и одрастања, из романа намијењеног најмлађим читаоцима, „израшће“ у ликове којима ће се бавити у потоњим дјелима. Тако је у роману *Сабласни шињел* („Рад“, Београд, 1993), испричаном у првом лицу једнине, његов безимени јунак у сталном дијалогу с околносима које су судбински одредиле животни пут његов и његових вршњака. То је истовремено и потресна прича о мајци која, слиједећи увјерења која је дијелила с погинулим мужем, још веома млада и снажна, али наче-та болом за губицима, трошећи и посљедње мрвице животне снаге, изводи сина на пут којим би га водио и отац да је преживио ратне страхоте, упоредо с тим спремна да, колико год може, даје свој допринос развоју друштва.

Шта се збило с Рисојевићевим дјечацима са Уне пола вијека после Другог свјетског рата? Куда су их одвели животни путеви, каква су им схватања и увјерења, какву су им идеологију у свијест утиснула друштвена збивања и превирања? Тиме се писац бави у угледном наградом „Златна сова“ овјенчаном роману *Ноћ на Уни* (Завод за уџбенике и наставна средства, Источно Сарајево, 2014), који је добио неподјељено високо мишљење књижевне критике и читалачке публике. Путеви тих дјечака, упоредо с њиховим

одрастањем и сазријевањем, били су по свему слични кретањима друштва у коме су живјели. Како је оно јачало и збијало се у, наоко, нераскидиву цјелину, тако су и они учвршћивали нити које су их повезивале, а како се касније заједничка држава почела растакати, тако су се и они удаљавали једни од других, стазама које су водиле на супротне стране.

На једном мјесту у роману *Ноћ на Уни* Р. Рисојевић не скрива дилему, па и страх наратора, спортског новинара Петра Лукача, који покушава да напише роман о Наполеоновом мосту у Костајници – а то је страх самог аутора (и) овог аутобиографског романа у ствари – да ли ће прича коју уобличава и која је *сасвим андрићевска по мотиву, остати неандрићевска по свему осталом*. „Ломило га је то бјежање од Андрићеве сјенке, жеља да остане изван те замке у коју се, прије или касније, сви писци с ових страна ухвате. Андрић је ту митски паук који је распростра видљиве и невидљиве нити и мреже, из којих се извуку они који им се нису ни приближили. Остали се ухвате“, пише Рисојевић да би нешто касније наставио: „Питаш се, гдје ћеш ти бити пласиран са својим, рецимо романом, када га објавиш? На којем мјесту? Ако те и примијете, рећи ће, као што је на свој иронични начин написао Чехов, то је већ написао Тургенев, а овдје, код нас, то је већ написао Андрић.“

Таквом страху заиста нема мјеста, јер – ма колико и у тематском и сваком другом погледу био на Андрићевом трагу – Рисојевић, као и у осталим својим романима у којима се бави сличним историјским темама као и наш нобеловац, његови ликови грађени су на сасвим другачији начин, прича историјску панораму користи тек као блиједу подлогу, усмјерава се на оно што дубоко проживљавају њени актери, а поглед на збивања која описује има другачији угао и визуру, нешто суженијег захвата, усмјереног само на тему којом се бави.

Ноћ на Уни је роман о једној послеријатној генерацији, о младости која је потирала или бар дубоко у себи затомљивала разлике због којих су често потезани ножеви и обарачи на оружју и због којих су остали и без очева, а која ће доживјети још један крвави рат, бесмислен колико и претходни. То је и роман о градњи моста на Уни, Наполеоновог моста, који ће, да поновимо, једнако спајати и раздвајати двије варошице стопљене у једну, чији су

људи упућени једни на друге, али су у различитим царевинама и различитих нација и вјера, разапети између два свијета, што их неким невидљивим и тешко ухватљивим нитима спаја, али осуђује и на сукобе. Јесте ово, на неки начин, и (аутобиографски) роман о роману који исписује његов главни јунак и који читалац, читајући га и преображавајући се у самог јунака, осјећа и као своје ауторско дјело.

Главни јунак ове Рисојевићеве завичајне приче Петар Лукач, дјечак одрастао без оца који је погинуо у партизанима, уз мајку окренуту љевичарским идејама, заправо је онај дјечачић Мирко из *Дјечака на Уни*. Он ће се свога дјетињства и живота у Костајници сјећати с извјесне временске дистанце, као одрастао, али животу можда недорастао човјек, као онај који је студирао у Сарајеву и тамо постао спортски новинар, да би пребјегао у Бању Луку када је на балканским просторима почео још један рат на крају другог хришћанског миленијума. С више жена стекао је више дјеце, у заједницама које није озваничавао браковима, носећи стално у мислима, и души, Ивану, љубав из дјечачких дана (можда баш ону којој је Мирко посветио своју љубавну пјесму), не схватајући ни тада а ни касније да је међу њима вјерски јаз, па и различите стране на којима су страдали њихови очеви.

Петров „полуимењак“ Перо, Хрват и католик, син погинулог усташе, најбољи друг из дјетињства, врло добро је извајан лик, о коме при сваком новом сусрету или опису неког новог догађаја, сазнајемо нове чињенице, мијењајући став и однос према њему. Он је графички радник у Загребу, кроз књиге на којима је радио прихвата и нека, до тада му страна, или негдје у дубини душе затомљена, схватања, његова национална свијест добија савим нова обиљежја.

Ту је и трећи „имењак“, градитељ моста, млади инжењер Пјер Делпеш, који је у Костајницу стигао с Наполеоновом инжењеријском јединицом, сав саздан од неке мекоће, кога ће изванредно профилисани Мустафа убиједити да због лијепе Туркиње Есме и њене пјесме остави цивилизацијске тековине своје земље, пређе на ислам и изгуби се негдје у лавиринтима увијек загонетног, никад довољно освијетљеног Оријента. Не баш широкој галерији ликова, у којој фијакерџија, музичари и друге чаршинлије имају

нешто истакнутија мјеста, придружиће се и четврти „имењак“, француски конзул у Травнику Пјер Давид, који ће се, да поновимо, ипак разликовати од Андрићевог конзула, одраније добро познатог читалачкој публици.

Коначно, добро заснован и остварен роман *Ноћ на Уни*, уз све оно што је овдје о њему већ речено, јесте на занимљив начин испричана прича о једној варошици у преломном времену и он показује како се историјске теме, умјесто исписивања дугих и покатад развучених, па и досадних хроника, могу обрадити кроз приказивање судбине појединаца, при чему епска распричаност не потискује лирска осјећања.

Ранко Рисојевић се школовао у више мјеста бивше Југославије, а студије математике завршио је у Сарајеву и у овом граду кратко радио као професор математике. Тако је добро упознао град, свој нови завичај, у који ће смјестити причу о аустријском државном целату Алојзу Зајфриду.

На самом почетку свог одличног романа *Босански целат* („Глас српски“, Бања Лука, 2004), преведеног на пољски, њемачки и чешки језик, у нултом поглављу, Рисојевић читаоца уводи у занимљиву фабулу објашњавањем приповједног поступка који није својствен дотадашњим прозним дјелима овог аутора. Стиче се утисак да то чини не зато да би упозорио да ће прича тећи из више међусобно вјешто и функционално испреплетених рукаваца – главни јунак, његов хендикепирани син Ото, архивиста и новинар, писац аматер и коначни писац – већ да би тако заголицао и подстакао читаочеву знатижељу и пажњу која ће све до задње реченице бити затегнута као жице на цитри главног јунака необичне приче.

Радња ове својеврсне босанске хронике с краја деветнаестог и почетка двадесетог вијека почиње оног тренутка када државни целат Алојз Зајфрид улази у Сарајево с аустроугарском силом која истјерује из овог града отоманску неман с чалмом на глави, а завршава када тој истој сили, змају претвореном у алу, по окончању Првог свјетског рата, поодсијецају главе и испраћају је пут сломљеног Беча. Мноштвом разуђених токова динамичне фабуле, међутим, пишчева и читаочева пажња усмјерава се и на догађаје који су претходили аустријској окупацији, при чему су, на примјер, посебно занимљиви дијалози Зајфрида са турским целатом

Мустафом и кадијом, по много чему индикативни, тим прије што увјерљиво свједоче о томе да ниједна власт, без обзира на начела на којима почива, не може без онога који у име државе кажњава и смрћу. Неким својим, никако случајним импулсима, радња прелази временске границе аустријске владавине у Босни и Херцеговини, јер крвника пропале монархије у својој служби задржава новостворена Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, што потврђује у роману нигдје изречену, али јасно видљиву тезу да нема државне творевине која може без целата. Фабула се практично завршава уласком ослободилачке војске у Сарајево на крају Другог свјетског рата, међутим, подсећањем на фелџон објављен у листу *Ослобођење*, она досеже и у године које ће након тога слиједити, али тако да ничим не скреће пажњу с главног тока приповиједања и не успорава динамику која карактерише ово дјело.

Главног јунака, државног целата освијетљеног из више угла и са више аспеката, никада не затичемо на самом дјелу вјешања осуђеника, чиме би радња са општег друштвеног фона могла лако да клизне на личну драму умирућег, па самим тим битно да поремети основну ауторову намјеру да створи белетристички увјерљиво уобличену историјску фреску с мноштвом чврсто повезаних детаља. Дobar познавалац дјела Ранка Рисојевића могао је то, наравно, и очекивати, јер овако искусан прозни писац не би никада себи дозволио да упадне у такву замку. Роман *Босански целат* својим рефлексијама само наоко узгредно осликава судар Истока и Запада на вјетрометним балканским просторима (што је чест мотив у Рисојевићевој прози), предочен и кроз обиље никад сувопарно коришћене документарне грађе. Иако често дат само у назнакама, тај сукоб цивилизација, култура, религија, схватања и начина свакодневног живљења, оцртава се у свој својој оштрини и жестини. Томе доприноси и на матрици тадашњег времена утемељеност поступака мноштва ликова, међу њима и доста заснованих на историјским фактима, извајаних увјерљиво, мада увијек само кроз неколико чињеница и карактерних особина. Ту се нарочито истичу Зајфридов син Ото (који, за разлику од оца што смисао опуштања налази уз звуке цитре у властитим рукама, свој однос према спољном свијету исказује бојом и линијама), тиха и скрајнута супруга, доктор Кречмар, језуита Пунтигам и већ речени турски целат.

Колико његова путовања по Крајини, Романији, Посавини, Херцеговини и другим крајевима балканског дијела Аустроугарске монархије, пажњу читалаца свакако ће привући и „излет“ у Црну Гору, када целат Зајфрид, током Великог рата, одлази у Колашин да изврши казну над тамошњим комитама и побуњеницима.

Мада се бави историјском темом, у Рисојевићевом роману нема огољеног историцизма; иако се радња одвија углавном у периоду анексије и окупације, дакле, у времену у коме је народу одузета слобода, па је у таквој ситуацији логична и суморна, мрачна атмосфера, у овом дјелу нема црно-бијелог сликања ни наслага мрака кроз које се не би могле видјети све нијансе живота у његовој пуној разноликости. Целат Зајфрид свој посао схвата као обавезу одговорног државног чиновника који држави служи онако као што би служио да се налази и на неком другом важном мјесту у хијерархији власти (државног финанси, на примјер, или шумског предрадника, управника жељезница или пошта) и управо такво његово поимање ствари аутору користи као подлога да пишући о њему слика вријеме и догађаје на начин који ће допринијети да читалац овај роман прихвати истовремено и као књигу о сасвим конкретном државном целату, историјски утемељеном, али и као хронику једног изузетно занимљивог историјског периода овог дијела увијек немирног Балкана на коме се непрекидно сукобљавају интереси два супротстављена свијета, Истока и Запада.

Босански целат, наравно, као и свако друго добро белетристичко дјело, кореспондира са књижевном баштином којој ће и овај роман без сумње припадати, али не на начин да би се подражавало или настављало тамо гдје су други стали, већ првенствено са тежњом да се на нов, оригиналан начин осликава једно вријеме и стање духа у њему, које је за многе књижевнике, па и нашег нобеловца Иву Андрића, било изузетно инспиративно.

Добра композиција и модеран приповједни поступак који омогућавају занимљиво изношење фабуле, увјерљиво осликавање атмосфере у Сарајеву, нарочито у времену великих историјских промјена, природан дијалог који овом дјелу даје посебну драж, језгровити описи ликова, ситуација, догађаја и природе, панорамско приказивање историјских кретања једноставном, кратком реченицом и богатим изражајним средствима – то су само неке умјетнич-

ке вриједности које роману *Босански целат* Ранка РISOJEVIЋА обезбјеђују значајно мјесто у савременој српској прози.

Коначно смо у трећем РISOJEVIЋЕВОМ завичају, подједнако значајном, као и оном првом, у коме је угледао свијет и спознао прва животна искуства, коначно смо у Бањој Луци, у којој писац већ деценијама живи.

Оставимо ли по страни РISOJEVIЋЕВУ поезију, поетску и кратку прозу, па и његово монографско дјело о музикологу и композитору, академику Влади Милошевићу, роман *Археолог* (Завод за уџбенике и наставна средства, Источно Сарајево, 2005) прво је значајније прозно остварење чију радњу овај писац смјешта у град који ће постати његово стално станиште, његов нови завичај.

„Психијатри су схватили свој значај и изашли из болница, распоредили се у војне и цивилне власти, паметни су они.“

Врло је индикативна, можда и кључна ова реченица у роману *Археолог* Ранка РISOJEVIЋА, јер би се са доста сигурности могло рећи да она увјерљиво дочарава стање колективног духа у смутним, нарочито предратним и ратним временима.

На занимљив начин писан, у форми исповијести у којој су се ријечи штедјеле као што се све оно што је човјеку потребно у ратним приликама за егзистенцију штеди, овај РISOJEVIЋЕВ роман бави се ратом на простору Босне и Херцеговине у посљедњој деценији двадесетог вијека и оним што је претходило том сулудом ратном сукобу у коме су сви поражени. Његова радња догађа се у Кастри (граду у коме ће упућенији читалац лако препознати Бању Луку), у њеним подземним катакомбама и казаматима, затим на ратишту, па и у затвору или психијатријској болници противничке стране, али се неће погријешити ако се каже да се добар дио динамичне фабуле одвија у фантастичном и фантазмагоричном амбијенту који ствара помућена (?) свијест.

Главни јунак Југослав Поповић (чије име само по себи свједочи о неким нашим заблудама), археолог по професији и опредјељењу, заљубљеник у римски период историје на подручју Кастре (Крајине и Босне), ратник на силу, болесник и затвореник, за неколико година доживљава оно што би несрећом могло да испуни два људска вијека, осјећајући немоћ да утиче на збивања и на соп-

ствену судбину. Заокупљен ископавањем и истраживањем подземља Кастре, окренут само својој љубави и породици док ју је имао, Југослав сам себе заваљава да жели побјећи од стварности која је сурова и неподношљива. Када на ратишту гине његов син, а убрзо затим, смрвљена болом, скончава и његова жена, Југослав спаса и смисао налази само у археолошким истраживањима и бјежању у измаштани свијет. Спаса, међутим, у времену рата, које је добро осликано у роману, нема – њега хватају и одводе на ратиште, одакле ће, опет, није важно да ли кроз болесничке собе психијатријске клинике или подземним ходницима, коповима бившег рудника, кренути у нову авантуру помјереног духа, а одатле у противниче руке и у њихово заточеништво. Ту ће га „исљеђивати“ његов бивши радни колега, етнолог по струци, Хрвоје Филиповић, и по његовом налогу исписиваће странице своје потресне исповијести.

Једину утјеху и једине свијетле тренутке Југослав доживљава у сусретима и разговорима са литерарно добро оствареним археологом аматером Луком, човјеком који, као и Поповић, врло добро зна да наша садашњост почива на прошлости и да ће од њеног спознавања зависити и наша будућност. У истраживањима подземне Кастре Лука се јавља као добри дух и нимало не смета главном јунаку да (у свом магновењу?) среће римска божанства Силана и Дијану и да са Дијаном (за коју ће се касније испоставити да је несрећна професорица латинског језика) доживљава страсну љубав.

Главни јунак овог романа увјерљиво је извајан, читалац просто осјећа све његове болове, безнађе и дилеме које га раздиру, проживљава и доживљава његову несрећу исто онако као што и он, главни јунак, доживљава несрећу свог народа. Он је у основи пацифиста, човјек који осјећа бесмисленост рата, а то, другим ријечима, значи да мора бити луд. Он то у својим исповијестима и признаје, чак сматра да би све кренуло боље када би и други увидјели да су окружени лудилом.

Археолог јесте роман о Југославу Поповићу, али је то истовремено и роман о једном времену и људима у њему, врло занимљиво свједочење о првој половини последње деценије двадесетог вијека и то што је радњом ограничен на нешто ужи локалитет уопште га не спутава да пластично изрази неке универзалне појмове и вриједности. То је такође роман о Бањој Луци, колико оној

подземној у археолошким наслагама историје, толико и оној која је, у „надземној Кастри“, боловала ратне ране и слутила свјетло које је на крају ипак морало да осветли људску несрећу и патњу.

Много прецизније је осликан и представљен у свеколикости живота у различитим историјским фазама овај град у прва два романа Рисојевићеве пројектоване трилогије о грађанској Бањој Луци – *Симани* и *Господској улици*. Дуго је овај писац, попут Андрића, прикупљао провјерену историјску грађу, прелистао је многе документе, ишчитао мноштво новинских фељтона, не да би чињенице до којих је дошао документаристичким поступком, што је манир многих савремених писаца, пренио у своју романескну причу, него да би створио пластичну, увјерљиву историјску и амбијенталну подлогу за изношење, стварне и умјетничке, истине о људима чије је дјелање обиљежило крај деветнаестог, цијели двадесети, па можда и почетке двадесет првог вијека у највећем крајишком граду и овом дијелу непредвидиве и увијек немирне Босне.

Први роман из ове трилогије, *Симана* („Глас српски – Графика“, Бања Лука, 2007) почиње на индикативан начин, чиме се ненаметљиво указује на то да ће услједити и паралелне романескне приче: Гори Бања Лука, а умире главна јунакиња Симана; одлази једно царство (Отманско) са својим јунацима, а долази друго (Аустроугарско), које ће донијети друге (литерарне) јунаке на историјску сцену; нестаје класа с феудалним обиљежјима, на позорницу ступа нова, грађанска класа. У свим тим историјским догађајима и ломовима, „... ми смо били и остали башка...“, како каже један Рисојевићев јунак. Баш о тој „обашкости“, специфичности поднебља и људи, нарави и гледања на суштину ствари, говори овај роман, чија стварна радња траје онолико колико и умирање главне јунакиње, а вјешто коришћеним поступком ретроспекције протеже се у прошлост и дуже него што је трајао готово цијели вијек дуг Симанин живот. Она се, користећи колективно памћење, сјећа своје лозе још у времену када су живјели у Москопољу или Корчи, а затим, ослањајући се на властито сјећање, пролази кроз село Чипуљић код Бугојна, гдје се удаје за калајџију и травара Јована (касније ће се, након Јованове смрти, удати за Димитрија) и Варцар, у коме су извјесно вријеме живјели, да би коначно стигла у Бању Луку и ту разгорјела огњиште, живећи углавном

усамљеничким животом у који мало живости уноси пријатељ Бодо. Она дуго умире, као што је дуго живјела, и у том магновењу у њеној свијести смјењују се слике које не осликавају само њен живот, него и историју овог краја. У причи која је „тешка као млински камен“, како на једном мјесту каже један јунак овог романа, сазнајемо да „Босном не владају ни валија ни мудир, нити суди кадија, него владају и суде ноћ и помрчина у људима“.

Описујући живот ове траварке и видовњака, која „цијели свој дуги живот живи са Црном господом (госпођом, кумом)“, са смрћу заправо, Рисојевић, поред занатлија и обичних људи, на сцену изводи многе личности које јесу стварне или би то могле бити: бањолучке трговце – Радуловиће, Делиће, Пиштелиће, бегове и аге Ђумишиће, Џиниће, Бојиће, познате јеврејске породице, затим историјске личности као што су Омер-паша Латас (Мићо), Васо Пелагић, Гавро Вучковић, аустријски конзули, Петар Петровић Пеција, владике бањолучке.

Као што је у роману *Симана* рушењем једног царства наговјестио крај приче која ће у том дјелу тек бити испричана, да би уступила мјесто новој, тако у *Господској улици* (Матица српска, Нови Сад, 2010), другом дијелу пројектоване трилогије, на самом почетку Рисојевић рушењем хотела „Балкан“ указује на то да ће се окончати приповијест о једном периоду историје Бање Луке, како би се могла наставити трећа, она коју тек очекујемо из радионице овог вриједног и свестраног писца.

За *Господску улицу* могло би се рећи да је породична хроника, фрагментарно испричана прича о три генерације породице Малеш. У њеном средишту је Ђорђије Малеш, син кројача и трговца Васе Малеша и, само условно, могло би се рећи да је он главни јунак сторије која започиње доласком Аустроугарске у ове крајеве, а завршава се, као и прича у већ спомињаном *Босанском целату*, њеним сломом.

Такође би се могло рећи да је хотел „Балкан“, стјециште свих збивања, посебно културних, и свих друштвених промјена у том бурном периоду, „главни лик“, односно мјесто на коме се и око кога се одвија све оно што карактерише највећи крајишки град краја деветнаестог и у првим деценијама двадесетог вијека. Можда је „главни јунак“ ипак Бања Лука, са свим промјенама које је захватају и људима који су носици тих промјена.

Најближе истини је тврдња да је Herrengasse, Господска улица, „главни јунак“ другог романа из Рисојевићеве трилогије. У живот који се одвијао у овој жили куцавици града у којем је грађанска класа, нарочито кроз трговину и прихватање културних вриједности које су долазиле са западних страна, убрзано стасавала, уплетено је мноштво ликова врло директно умијешаних у судбоносне догађаје који су захватили цијелу Европу, па тако и ове балканске просторе. Веома изражен утицај Беча, гдје су одлазили многи млади људи, нарочито трговачки синови, на студије, и, с друге стране, неизбјежна окренутост Београду, кроз шта се читовао и судар западњачког и источњачког поимања свијета, у роману *Господска улица* и те како су нашли свога одраза.

Вјерно сликање живота, града и његових житеља – можда је и највећа вриједност овог романа. Када би, не дај боже, у некој катаклизми, Бања Лука била збрисана са лица земље, Рисојевићев роман *Господска улица* могао би послужити за њену реконструкцију, посебно за изградњу нове Господске улице, са свим зградама које су вјерно описане, двориштима, трговинама, занатским радњама. На основу романа, сликар који никада није крочио у овај град, ма гдје живио, могао би да наслика серију слика Господске, режисер без посебног сценарија да сними филм, добар угоститељ да изгради и уреди градску кафану...

Читаоци, због свега тога, с нестрпљењем очекују трећи роман из ове трилогије, који ће, по најавама аутора, носити наслов *Бескућник* и наставити причу тамо гдје је заустављена рушењем хотела „Балкан“.

х х х

Коначно смо и у четвртом, можда и понајважнијем Рисојевићевом завичају – завичају језика.

Смиреност приповиједања једна је од основних одлика његовог стила. У мозаичном грађењу историјске фреске, у којој фрагменти чине компактну цјелину, панорамске слике увијек су подређене личном доживљају актера. Рисојевић приповиједа језгровитом, врло проходном реченицом, описи су му сликовити, језик богат и примјерен времену и простору на коме се одвија радња. Он је и у прози пјесник у чијем сликању догађаја, предјела и ликова емоције ненаметљиво прожимају рефлексiju.

С обзиром на мотивско-тематска обиљежја његових романа и на временски оквир у који смјешта радњу, а нарочито када је ријеч о овдје разматраним дјелима, за Рисојевића би се могло рећи да је увијек свој, па и онда када је на Андрићевом трагу.

Ranko Pavlovic

HOMELAND(S) IN THE NOVELS OF RANKO RISOJEVIC

Ranko Risojevic favours the motifs and themes of homeland in his novels. In this respect, we can distinguish between four homelands in his writing.

Firstly, there is his birthplace, a small village of Kalenderi, at the foot of Mt Kozara, and, afterwards, a small town of Kostajnica, where he spent his childhood and finished elementary school. This atmosphere is particularly visible in his novel for children, titled Djecaci sa Une, and elaborated further in the novels Sablasni sinjel and Noc na Uni, Bildungsromans featuring the growth of the post-WWII generation.

Secondly, there are his college years in the country's capital of Sarajevo, which yielded probably his best novel, Bosanski krvnik, on the Austro-Hungarian state executioner, Alois Seyfried, and his era.

Next, there is the city of Banja Luka, his home for the past four decades, to which he dedicated, apart from his novel Arheolog, his trilogy on the Serbian trade bourgeoisie, spanning the period from the end of the 19th century until nowadays – Simana, Gospodska ulica and Beskucnik (to be published shortly).

Finally, the fourth homeland in question is the language he uses and has a great command of, to which a special attention is paid in this treatise.

Key words: Ranko Risojevic, homeland, homeland motifs, autobiographical elements, the River Una, novels.

Бошко М. Бранковић
Филозофски факултет
Бања Лука
brbosko@gmail.com

ВИДОВДАН И ОСМАНСКО (ТУРСКО) ОСВАЈАЊЕ БЕОГРАДА 1521. ГОДИНЕ

Резиме Аутор у тексту даје прилог проучавању Видовдана као симбола идентитета српског народа, повезујући прошлост и садашњост, узимајући као примјер турско освајање Београда 1521. године.

Кључне ријечи: Видовдан, Београд, Срби, историја, идентитет, култ, Османско царство.

Уводник под насловом *Видовдан после освећеног Косова* објављен је на насловној страни листа *Политика* 13. јуна 1914. године,¹ а сам текст, можда, најбоље одсликава симболику Видовдана код српског народа. У тексту је, између осталог, написано:

„15 јуна освануће и ове године велики празник Видовдана, дана националног сећања. Тај велики празник туге добио је после освећенога Косова и други култ: он је дан нашег поноса. Али зар би било довољно скрстити руке и у поносу као и у тузи, и не размислити о Видовдану дубље и савременије о отаџбини? ... Видовдан не сме бити само дан туге, ни обичног поноса, он мора бити дан једне националне дужности. Само ако постане одиста такав, он ће бити и дан поноса, јер само национално свесни имаћемо разлога бити све поноснији на напредак и величину своје отаџбине. Напредак и величина отаџбине није само у проширењу отаџбине ... Пред нама је време које не сме пролазити узалуд, посленика ће бити све више, што буде више националне свести, а материјалних потребних средстава биће све више што се више будемо сећали својих дужности о Видовдану ... Видовдан после освећенога Косова нека буде потсетник на ту малу дужност ... према отаџбини ... Нека се тога дана манифестује најлепше наше

¹ Датум је наведен према јулијанском календару.

национално осећање, нека се опомене све што српски мисли и осећа на видовданску дужност ...“²

Иако међу српским историчарима постоје различита поимања и гледишта на поједине догађаје, како из даље, тако и из ближе историје српског народа, око једног се слажу, или углавном се слажу – а то је Видовдан. Нема датума у историји српског народа, даљој и ближој, на који се, случајно или намјерно, десило толико важних догађаја, догађаја пресудних за судбину српског народа с обе стране Дрине, као што је Видовдан. Од битке на Косову до данас, на Видовдан су почињале битке, склапана примирја, крунисани владари, раскидани савези, потписивани уговори, проглашавани устави – одлучивано је о даљој судбини српског народа. Некад случајно, некад намјерно, уз позивање на Косовски бој, Видовдан је коришћен као повод за остваривање политичких циљева, али не само српског народа и српске државе, већ и неких других. Најбољи примјер за то јесте османско (турско) освајање Београда у августу 1521. године, под командом султана Сулејмана Величанственог (1520–1566).

Сулејман Величанствени³ или Законодавац⁴ наслиједио је оца султана Селима Грозног (1512–1520) на челу Царства. На чело државе дошао је са положаја намјесника Манисе.⁵ Султан Сулејман је био јако образован за вријеме у којем је живио,⁶ али је исто тако био свјестан да свој ауторитет мора да потврди на бојном пољу и тако увјери улему, војску, везире и народ да је достојан султанске дужности. Хроничари тог времена су забиљежили да се Сулејман још као младић зарекао да ће повести војску на Београд, Родос, Малту и Јајце.⁷

Правци спољне политике султана Сулејмана у старту су се разликовали од политике коју је водио његов отац. Султан Селим је своју спољну политику у потпуности био подредио покоравању муслиманских држава у Анадолији, што је за резултат имало освајање Мамелучког султаната, као и стављање свјетских мјеста (Меке и Медине) под заштиту османске државе.⁸ За разлику од султана Селима, султан Сулејман се окренуо природним непријатељима муслимана – хришћанима у Европи.⁹

Султан Сулејман је добро промислио прије него што је одлучио да своје царство територијално шири на рачун хришћанских

² *Видовдан после освећеног Косова*, Политика, Београд, петак 13. јуна 1914. године.

³ За надимак Величанствени заслуге припадају француским путописцима тог времена, који су били одушевљени савршеном дисциплином у османској војсци, у чијим логорима, како су француски путописци тврдили, није било коцкања, пијанчења, туче, што није био случај са војним логорима западноевропских држава тог времена.

⁴ Надимак Законодавац добио је због ријешености да изврши кодификацију османских свјетовних закона (кануна).

⁵ *Историја Османског царства*, приредио Робер Мантран, Београд, 2002, стр. 172.6 Историји је познат и под пјесничким псеудонимом Мухиби.

⁶ Историји је познат и под пјесничким псеудонимом Мухиби.

⁷ Радован Самарџић, *Сулејман и Рокселана*, Београд, 1976, стр. 48; Дарко Танасковић, Ема Миљковић, Фелтон: „Истина о султану Сулејману – Силом на угарску капију“, *Вечерње новости*, Београд, 12. април 2012. године.8 Историја Османског царства, стр. 170–172.

⁸ *Историја Османског царства*, стр. 170–172.

⁹ Дарко Танасковић, Ема Миљковић, „Силом на угарску капију; Историја Османског царства“, стр. 174.

држава у Европи, јер је, поред опасности која му је пријетила у залеђу од нарастајућег персијског царства, процијенио да у Европи није довољно владати само Дунавом од Смедерева до његовог ушћа и Влашком на његовој лијевој страни,¹⁰ већ да је потребно ићи даље, у првом реду освојити Београд, који је представљао капију Угарске. Освајањем Београда, Османско царство би имало отворен пут ка Будиму и Пешти, као и Бечу, али и значајну тврђаву из које би османска војска лакше и брже могла да учествује у чишћењу Босне, освајању Бањалуке, Јајца, те даљем пробоју у Далмацију.¹¹

Нови султан је повод за рат са Угарском убрзо добио. Угарски краљ Лајош II не само да није платио харач за претходну годину, него је учинио и много већу увреду према новом султану – „демонстративно није, као други суседни владари хришћански и исламски, упутио изасланство да му честита ступање на престо, нити му је послао уобичајене дарове“, на што је Сулејман одговорио слањем поклицара Бехрам-чауша са захтјевом да му угарски краљ без одгађања пошаље харач или да се спреми за рат.¹² Краљ Лајош II се одлучио за рат.

Моћна Сулејманова војска упутила се ка балканским провинцијама половином маја 1521. године и само је мали број најближих султанових сарадника и људи од повјерења знало да је крајње одредиште Београд.¹³

Ситуација у Угарској, политичка и економска, у том моменту била је јако неизвјесна и није ишла у корист краљу Лајошу II. Због неслоге међу угарским великашима и недостатка финансијских средстава, одбрана границе на југу била је доведена у питање. Добијена помоћ била је симболична и недовољна да би се поразила надолazeћа турска војна сила. Цар Светог римског царства Карло V био је заузет борбом против протестаната у Њемачкој и ратом против Француске у Италији, папа Лав X, поред рата у Италији, имао је проблема у управљању Црквом, незнатну помоћ у људству послали су пољски краљ Сигисмунд I – 2000 пјешака и 500 коњаника, и аустријски надвојвода Фердинанд – 3000 пјешака, док је Млетачка република послала финансијску помоћ у износу од 30.000 дуката.¹⁴ Сулејманова војска прво је заузела Шабац 8. јула, а потом Земун 12. јула. У међувремену, један податак вриједан је пажње, а то је

¹⁰ Мисли се на лијеву страну ријеке Дунав.

¹¹ Глиша Елезовић, Гавро Шкриванић, „Како су Турци после више опсада заузели Београд“, *Зборник за источњачку историју и књижевну грађу*, Одељење друштвених наука, Серија прва, књ. 2, САНУ, Београд, 1956, стр. 30–31.

¹² Глиша Елезовић, Гавро Шкриванић, *наведено дјело*, стр. 31.

¹³ Радован Самарцић, *наведено дјело*, стр. 50; Дарко Танасковић, Ема Миљковић, *Силом на угарску капију*; Глиша Елезовић, Гавро Шкриванић, *наведено дјело*, стр. 32.

¹⁴ Глиша Елезовић, Гавро Шкриванић, *наведено дјело*, стр. 33; Дарко Танасковић, Ема Миљковић, *Силом на угарску капију*; Радован Самарцић, *наведено дјело*, стр. 49–50.

чињеница да је Јелена,¹⁵ господарица Срема, успјела да надмудри султана Сулејмана. У *Дневнику* који је вођен током похода у Сулејмановом табору, забиљежено је под датумом 10. јул: „Жена која беше господарица Срема, по неколицини неверника извести говорећи: ‘Срем земљу, над којом господарим, са свим њеним градовима предајем султану. И мој син нека дође да му падне лицем у прашину пред његове ноге. И ја да дођем да га лицем дотакнем. Где год мени одреди место, тамо, да седим. Земља је царева. Народ њен нека зароби. Земља нека се не пустоши.’ Речима јој се поверова. Посла јој се са једним тумачем царски ферман у коме се заповедало: ‘Од нас да јој не буде штете. Како год јој је драго нека јој буде и нека јој се чини пошта.’“¹⁶ Међутим, 12. јула Сулејману је стигла вијест да је Купиник празан и да је господарица Јелена побјегла са пратњом и драгоценостима: „стиже и вест да је жена, господар земље Срема, утекла из земље, да је своју престоницу напустила празну па побегла. Како се види: вест коју та жена беше послала о својој покорности, била је само једно лукавство, да би земљу сачувала. У коме је правцу утекла поуздано се није могло сазнати. Неверничка земља беше се претворила у низ збегова. А драгомана који јој беше дошао послала је краљу као ‘језик’“.¹⁷ Султан Сулејман је, протумачивши њен поступак као лукавство да добије на времену, како би се склонила дубље у унутрашњост Угарске, наредио Бали-бегу да крене у паљење и пљачку њене земље, а народ да убија или одводи у робље.

Сулејман је под Београд стигао посљедњег дана јула и одмах наредио да се крене са јуришом на Доњи град, по турској процјени, најслабије утврђен дио града. Међутим, браниоци су се храбро држали и одбијали турске нападе. Одлучујући напад на Доњи град, чији су браниоци већином били Срби, кренуо је 8. августа. Турска војска нападала је са три стране, са савске стране османском војском је командовао велики везир Пири Мехмед-паша, са дунавске стране војску је предводио везир Мустафа-паша, док је Ахмед-паша браниоце засипао топовском ватром. Доњи град је пао након осам дана борбе.¹⁸

Освојивши Доњи град, Турци су приближили топове тврђави у Горњем граду. Ахмед-паша је 16. августа покушао директан пробој, али без успјеха. У току напада посебну пажњу привлачи податак да је Ахмед-паша своје војнике мотивисао говорећи да је

¹⁵ Јелена је била кћерка Стевана Јакшића. Први муж јој је био српски деспот Јован Бранковић, са којим је имала двије кћерке. Послије смрти Јована, удала се за хрватског великаша Иваниша Бериславића, који је тим браком стекао титулу српског деспота. Са њим је добила два сина и двије кћерке. Старији син Стефан наслиједио је земљу и титулу српског деспота. Радован Самарџић, *наведено дјело*, стр. 55–56; Дарко Танасковић, Ема Миљковић, Фељтон: „Истина о султану Сулејману – Пред зидинама Београда“, *Вечерње новости*, Београд, 15. април 2012. године.

¹⁶ Глиша Елезовић, Гавро Шкриванић, *наведено дјело*, стр. 45–46.

¹⁷ Исто, стр. 47.

¹⁸ Радован Самарџић, *наведено дјело*, стр. 66–68.

тог дана Видовдан. У *Дневнику* је забиљежено: „Непријатеља је тукао без милости, а својој војсци разгласио да је ово дан Видовдан и тиме је задоби“.¹⁹ Сулејман је у Београд ушао 30. августа 1521. године.

Податак да је Ахмед-паша у једном од преломних тренутака борбе за Горњи град мотивисао своје војнике говорећи да је тог дана Видовдан, наводи нас на закључак да су Сулејман и његови официри сматрали да су главнину војске, која је бранила Београд, чинили Срби:²⁰ „Лаж којом се послужио паша не би ли у своје ратнике унео потребно самопоуздање, показује кога је он сматрао својим непријатељем у Београду – ‘углавном Србе’; и мало је вероватно ‘да би он српским празником подстицао своје чете на борбу против Угара’“.²¹ А да се нису преварили, свједочи податак да је послјије освајања Београда: „Бали-бег ... настојао да у своју службу преведе један број Срба који су бранили град ... Придобио је на првом месту Петра Овчаревића, шајкашког заповедника, који се одликовао храброшћу у одбрани Београда. Шајкаши су се, после пораза, расули, и Овчаревић их је делом сакупио да приступе султану у службу ... Војници и лађари Петра Овчаревића уведени су у ред мартолоса и насељени у Београд, где је једна мала четврт названа Овчар-оглу махала“.²²

Освајањем Београда, Османлије су побједнички завршили сто педесет година дуг сукоб са српским народом, везан за његово поробљавање. Не треба заборавити да је српска војска на мегдан султану Мурату I (1362–1389) изашла 1371. године, дочекавши га на ријечи Марици, гдје је до ногу потучена. Од тада, па до освајања Београда, Османлије су заузимале дио по дио српске земље, поробљавајући српски народ, све до Дунава. Побједом код Београда, султан Сулејман Величанствени је сломио отпор најљућих и најпостојанијих турских непријатеља – Срба, гурнувши их у таму вишевијековног ропства.²³ Османско освајање Београда савременици у Западној Европи су сматрали већим хришћанским губитком него што је био губитак приликом османског заузимања Цариграда 1453. године.²⁴

¹⁹ Глиша Елезовић, Гавро Шкриванић, *наведено дјело*, стр. 60.

²⁰ Дарко Танасковић, Ема Миљковић, Фелтон: „Истина о султану Сулејману – Милост уместо мача“, *Вечерње новости*, Београд, 16. април 2012. године.

²¹ Радован Самарцић, *наведено дјело*, стр. 72..

²² *Историја српског народа*, књ. 3, том 1, Београд, 1993, стр. 134.

²³ Исто, стр. 133–134.

²⁴ Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом веку (1492–1992)*, Београд, 2010, стр. 35.

Одговор на питање зашто је Ахмед-паша користио Видовдан за мотивацију османских војника можемо пронаћи у чињеници да је битка на Косову, на Видовдан 1389. године, била једина битка у историји османског царства у којој је страдао један султан, што је довело до тога да су каснији турски хроничари и историчари често наводили да се османској војсци на Косову супротставила војна коалиција хришћанских држава. Али, исто тако, треба знати да су за ову битку чули у Италији, Француској, у Русији је у 16. вијеку описана у *Историји свијета*, док је у Енглеској у 17. вијеку Ричар Нолс написао драму о њој.²⁵

Поред чињенице да је Видовдан, несумњиво, у историјском погледу, најзначајнији и најупечатљивији празник српског народа, можемо констатовати да је то и датум који ће трајно бити урезан у сјећање насљедника и потомака Османског царства. Такође, треба напоменути да би политички, историјски, или било који други покушај да се овај српски празник омаловажи или занемари представљао напад на идентитет српског народа. Видовдан је онтолошки најзначајнији датум у српској историји, датум који историју српског народа дијели на догађаје прије и догађаје после битке на Косову, датум који представља међу и мјерило у историји српског народа.

Сваком друштву, од уређене нације до обичне разбојничке дружине, потребан је минимум заједничких вриједности и моралних начела око којих се окупљају. Недостатак консензуса подједнако урушава и уређену нацију и разбојничку дружину, а то је оно што се данас дешава српском народу, како у културном, тако и у политичком смислу. Како професор Милош Ковић рече: „Постоји, дакле, духовни дисконтинуитет између садашњих српских генерација и њихових предака, између садашњих идеала и српских националних сећања“,²⁶ што нас враћа у вријеме „развода“ између критичке историје и народног предања, вријеме полемике између „борца за критичку историју“ калуђера Илариона Руварца и „борца за народно сјећање“ професора Панте Срећковића, али исто тако нас подсећа на Стојана Новаковића, који је успио да споји народно сјећање и критичку историју, показавши у чему је вриједност народног сјећања за критичку историју.²⁷

²⁵ Čedomir Antić, *Najveći praznik srpskog naroda*, <http://www.politika.rs>, преузето 2.4.2015. године у 21.30.

²⁶ Милош Ковић, *Знамења победе, узроци пораза: континуитет и дисконтинуитет у српској историји*, <http://stanjestvari.com>, преузето 04.4.2015. године у 14.15.

²⁷ Исто.

Ако се вратимо на уводни текст листа *Политика* од 13. јуна 1914. године, можемо се сложити са ријечима професора Дарка Танасковића:

„Савременици никада не могу бити у пуној мери свесни историјског значаја времена у коме живе ... Па ипак, савременицима је могуће, штавише њихова је људска дужност да покушају на време, па и унапред, разумети природу догађаја и смисао процеса, да проникну у смерове токова који их носе, а којима су кадри само крајње ограничено управљати, да спознају дух времена и схвате свет у превирању који их окружује и не оставља на миру ... Савременост ће најпогрешније тумачити, а и будућност предвиђати, они који поверују да историја почиње од њих ... Суштински је битно умети у дисконтинуитетима препознавати континуитете, а у континуитетима дисконтинуитете.“²⁸

Када сумирамо све наведено, видимо да је српска култура „гранична култура која је била и остала изложена утицајима спољних чинилаца и суседних култура. Спољни чиниоци били су и плоносни и разарајући. Напори за очување духовног идентитета морају данас бити снажни и промишљени, али не смеју тежити затварању ни бити замућени ксенофобијом. Чувајући националне културне вредности, самобитност и различитост, српска култура треба да остане отворена за спољне подстицаје и универзалистичке утицаје; при томе се мора разликовати америчко-мондијалистичка супкултура од аутентичних култура Европе, Русије и осталог света“,²⁹ јер „српски духовни простор је укупност културне делатности са тенденцијом да се оствари у сређеној држави свога доба, у свим покрајинама у којима је живео и живи српски народ“.³⁰

²⁸ Дарко Танасковић, *Неоосманизам: доктрина и спољно-политичка пракса*, Београд, 2010, стр. 5–6.

²⁹ Добрица Ћосић, *Тезе за праву*, Српски духовни простор, АНУ РС, Научни скупови, књ. 1, Одјељење друштвених наука, књ. 1, Бања Лука – Српско Сарајево, 1999, стр. 35.

³⁰ Милорад Екмечић, *Српски духовни простор на размеђи столећа*, Српски духовни простор, АНУ РС, Научни скупови, књ. 1, Одјељење друштвених наука, књ. 1, Бања Лука – Српско Сарајево, 1999, стр. 41.

Литература

Čedomir Antić, *Najveći praznik srpskog naroda*, <http://www.politika.rs>, преузето 02.4.2015. године у 21.30.

Видовдан после освећеног Косова“, *Политика*, Београд, петак 13. јуна 1914. године.

Милорад Екмечић, *Српски духовни простор на размеђи столећа*, Српски духовни простор, АНУ РС, Научни скупови, књ. 1, Одјељење друштвених наука, књ. 1, Бања Лука – Српско Сарајево, 1999, стр. 39–70.

Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом веку (1492–1992)*, Београд, 2010.

Глиша Елезовић, Гавро Шкриванић, „Како су Турци после више опсада заузели Београд“, *Зборник за источњачку историску и књижевну грађу*, Одељење друштвених наука, Серија прва, књ. 2, САНУ, Београд, 1956, стр. 1–83.

Историја Османског царства, приредио Робер Мантран, Београд, 2002.

Историја српског народа, књ. 3, том 1, Београд, 1993.

Милош Ковић, *Знамења победе, узроци пораза: континуитет и дисконтинуитет у српској историји*, <http://stanjestvari.com>, преузето 04.4.2015. године у 14.15.

Радован Самарџић, *Сулејман и Рокселана*, Београд, 1976.

Дарко Танасковић, *Неоосманизам: доктрина и спољнополитичка пракса*, Београд, 2010.

Дарко Танасковић, Ема Миљковић, Фељтон: „Истина о султану Сулејману – Силом на угарску капију“, *Вечерње новости*, Београд, 12. април 2012. године.

Дарко Танасковић, Ема Миљковић, Фељтон: „Истина о султану Сулејману – Пред зидинама Београда“, *Вечерње новости*, Београд, 15. април 2012. године.

Дарко Танасковић, Ема Миљковић, Фељтон: „Истина о султану Сулејману – Милост уместо мача“, *Вечерње новости*, Београд, 16. април 2012. године.

Добрица Ћосић, *Тезе за расправу*, Српски духовни простор, АНУ РС, Научни скупови, књ. 1, Одјељење друштвених наука, књ. 1, Бања Лука – Српско Сарајево, 1999, стр. 31–38.

Bosko Brankovic

**ST VITUS' DAY AND THE OTTOMAN (TURKISH) CONQUEST OF
BELGRADE IN 1521**

The paper represents a contribution to the study of St Vitus' Day as a symbol of Serbian identity, bridging the present with the past, with the Turkish conquest of Belgrade in 1521 as an example. The Serbian culture, as a border one, was and has been influenced by various external factors and neighbouring cultures, these external factors being both fruitful and devastating. Today, the efforts to preserve the spiritual identity must be well-thought and energetic yet not xenophobic and leading to self-isolation. By clinging tightly to its national values, identity and diversity, the Serbian culture should, at the same time, remain open for external influence, by which one must differentiate between the American globalist sub-culture and authentic cultures of Europe, Russia and the rest of the world, since the Serbian spiritual realm represents the wholeness of cultural endeavour, tending to realize itself in a stable state of its era, in all areas where the Serbian people lived and live.

Key words: *St Vitus' Day, Belgrade, Serbian people, history, identity, cult, the Ottoman Empire.*

Маја Золак
majajapan@gmail.com

ЕКОЛОГИЈА И РЕЛИГИЈА У ПЕРЦЕПЦИЈИ ЕКОЛОШКЕ КРИЗЕ

Резиме: Модерна екологија представља критику технократског, економски развијеног друштва и савремене, потрошачки усмјерене културе, а све већи акценат ставља на нужност промјене вриједносног система. Питање става и односа према природи почиње се све више посматрати из филозофског, социолошког, психолошког, па и религијског угла. Анализом односа екологије и религије долази се до једног новог поља преклапања и једног новог угла посматрања еколошких проблема. На том пољу преплитања фокус интересовања се премјешта од загађивања природне средине и начина уклањања те загађености, на контаминацију духовне средине. Са захтјевом за измјену вриједносног система, на коме почива индустријско-технолошка цивилизација, стиже се до једне квалитативно другачије димензије у анализи човјековог односа према природи. Читава проблематика сад поприма једну духовну димензију која уједно представља и тачку преплитања екологије и религије, а то је етика.

Кључне ријечи: екологија, религија, етика, индустријско-технолошка цивилизација.

Увод

Кључна теза савремене еколошке науке је да је експлоататорски однос човјека (друштва) према природи једино одговоран за појаву и ширење еколошке кризе. Стога се питање човјековог става и односа према природи не може и не смије свести на питање загађености воде, ваздуха и земље. Рјешавање проблема загађености природе захтијева више од проналажења техничких рјешења.

Модерна екологија представља критику технократског, економски развијеног друштва и савремене, потрошачки усмјерене културе, а све већи акценат ставља на нужност промјене вриједносног

система. Питање става и односа према природи почиње се све више посматрати из филозофског, социолошког, психолошког, па и религијског угла. Моја намјера у овом раду је да приближим екологију и религију и покушам да објасним њихов однос.

Анализом односа екологије и религије долази се до једног новог поља преклапања и једног новог угла посматрања еколошких проблема. На том пољу преплитања фокус интересовања се премјешта од загађивања природне средине и начина уклањања те загађености, на контаминацију духовне средине.

Са захтјевом за измјену вриједносног система, на коме почива индустријско-технолошка цивилизација, стиже се до једне квалитативно другачије димензије у анализи човјековог односа према природи. Читава проблематика сад поприма једну духовну димензију која уједно представља и тачку преплитања екологије и религије, а то је етика.

За ову тему сам се определијела из разлога што сматрам да се сваки покушај расвјетљавања еколошке проблематике може позитивно одразити на подизање еколошке свијести и унапређење нашег односа према природи.

Екологија и религија у перцепцији еколошке кризе

Развој екологије као науке углавном је везан за XX вијек и текао је у правцу проширивања и продубљивања предмета истраживања. У почетку су еколошки проблеми били проблем природних наука, прије свега биологије. Тако је у тим научним круговима екологија најчешће одређивана као наука која проучава однос живих бића према њиховој средини, као и њихов међусобни однос у средини и утицај природне средине на жива бића. Међутим, многобројни еколошки проблеми: нагли пораст становништва, смањење енергетских извора, повећање свих врста загађености, а усљед ширења свјетске трговине, повезаности свјетске економије, те трке у наоружању, указују на потребу за много ширим и обухватнијим истраживањима од биолошких. Зато се у разматрању еколошких проблема поставља захтјев за мултидисциплинарним приступом, те се за ову тему почињу интересовати и физика, хемија, медицина, географија, технологија, економија, правне науке, политичке

науке, социологија, филозофија, антропологија, психологија, историја итд. Нарочито када су покренуте дискусије о „границама раста“ (што је прије друштвени него природни процес), еколошка криза постаје све више предмет разматрања друштвених наука које истичу да је за њу одговорна научно-технолошка револуција и развој индустрије и капитализма.

Овим се не жели рећи да је еколошка криза карактеристична само за индустријску цивилизацију, већ се сматра да је она практично почела са преласком човјека из ловачко-сакупљачке привреде на земљорадњу и сточарство (8000. год. п.н.е.). Човјеков деструктивни и израбљивачки однос према природи постоји одувјек, али је он, са нововјековним развојем производних снага, подстакнутим нарочито индустријском револуцијом, постао доминантан, што је знатно усложнило и умножило еколошке проблеме. Капитал и на њему утемељени друштвени односи прелазе како преко свих граница и предрасуда, тако и преко става да природу треба обожавати, односно става да је потребно живјети у складу с природом. Оваквим размишљањима се све више ставља акценат на то да је за свеопшту кризу одговоран човјек и његов деструктивни однос према природи. Зато друштвене науке сматрају да је за рјешавање еколошке кризе неопходно поћи од критике модерних институција, а да се еколошка и друга људска права могу једино још осигурати екологијом човјековог духа. Тако се у савременој еколошкој мисли фокус интересовања премјешта од загађивања животне средине и начина уклањања те загађености на загађење духа и потребу за измјеном вриједносног система на коме почива индустријско-технолошка цивилизација.

Рјешење не лежи у механицистички оријентисаној науци и техници, већ у промјени начина мишљења, дјеловања и начина живљења. Јер, како каже Љубиша Деспотовић: „Наша нутрина и наше окружење дубоко су повезани и испреплетани. Оно што ми слимо, осећамо и радимо згушњава се око нас и чини нашу стварност. Ако је она лоша, то је најбољи доказ да и са нама нешто није у реду. Све то можемо видети, потребно је само да посегнемо за огледалом.“¹

Савремена еколошка мисао све више постаје свјесна чињенице да је у циљу повећања квалитета људске околине и уопште квалитета људског живљења, али и у циљу очувања живота на земљи, неопходно направити заокрет од антропоцентричне ети-

¹ Љубиша Деспотовић, *Еколошка парадигма*, стр. 134.

ке ка екоцентричној етици. Све ово подразумијева: критику рационалистичке свијести и на њој утемељене апсолутне монархије науке; критику нераскидивог чвора знања и моћи, науке и њене употребљивости; критику индустријализма и капиталистичког система робне производње, чији је примарни циљ стварање и задовољавање енормних потрошачких потреба; критику свих апарата надзора и контроле, на којима почива модерно друштво.

На истој релацији се налазе и теолошка размишљања, али су она још дубља. Суочена са посљедицама владајућег става да природу треба покоравати и прилагођавати потребама човјека, теологија се, попут осталих мисаоних система, од 70-их година XX вијека све више бави еколошким питањима и посебно етиком људске околине, наглашавајући притом посебно одговорност човјека у теолошкој перспективи за збивања у свијету. Темељни нагласак друштвене етике свих монотеистичких религија, што је посебно истакнуто у асишким декларацијама,² усмјерен је на настојања око стрпљиве борбе за здравији свијет и очување природе. Човјек је, наиме, како по хришћанској, тако и по осталим религијама, повезан са природом. Основна грешка човјека техничке цивилизације је што је запоставио ту своју везу и потребу те предвидио негативне посљедице техничког и економског напретка.

Оваква размишљања покушавају да укажу на то да човјечанство можда није делинквентна врста, већ да се налази у процесу еволуције свијести која води рађању нове планетарне културе. Осим тога, повезивање екологије и религије захтијева интелектуално окупљање и ангажман људи различитих вокација, прије свега теолога и научника, а у циљу рјешавања еколошке кризе, чиме се отвара могућност да коначно започне, у новом вијеку готово прекинут, разговор између вјере и разума.

Карактер друштвених односа, тј. укупне људске културе (материјалне и духовне) на датом степену историјског развоја, одређен, прије свега, степеном развоја науке и технике, одређује не само човјеков став према природи, већ утиче и на потискивање и подржавање религије као значајне друштвене појаве. Тешко је порећи да је религиозност, уопште узев, а тиме и степен њеног утицаја на став и однос према природи, била јача уколико је човјекова техничко-економска моћ била мања. Ако религиозност

² Међурелигијска конференција у Асизију у Италији 1986.

у најширем смислу дефинишемо као „осећање зависности од виших сила и ако је то осећање променљиво“, ³ чини се да постоји корелација (можда и каузална повезаност) између тог осјећања и човјековог одношења према природи.

Ставови према природи

Кроз историју, еволуција човјевких ставова према природи се може приказати кроз еволуцију човјевке религиозности, ⁴ и то:

1. Став „**обожавати природу**“ кроз:

а) општу анимологију – чији су манифестни облици култови природе и култови предака и у том склопу магијска пракса која их прати, као саставни дио сваке религије, при чему би први облик те религиозности могао бити манизам (поштовање предака свог народа);

б) демонологију – као виши и млађи слој религиозности, јер се природа и човјевки став посматрају као пребивалишта различитих демона и безличних волшебних бића, чији су манифестни облици тотемизам, зооморфизам, демонизам;

в) митологију – која представља, мање-више, уобличен систем митских ликова и божанстава, која се диференцирају у строго људском облику и која управљају одређеним природним појавама или људским дјелатностима. Манифестна форма ове религиозности је политеизам, тј. хтонизам – богови доњег свијета и соларна божанства.

2. Став „**живјети у складу с природом**“ кроз: монотеизам, као најмлађи ниво историјске артикулације религије, на којем свакако у мањој или већој мјери пробијају и сви претходни слојеви религиозности, а чија се суштина изражава у духовности једне божанске личности (Бога, Јехове, Алаха).

3. Посљедњи и, с обзиром на посљедице које са собом носи, најпроблематичнији став – „**природу треба покоравати**“ кроз развој науке и технике, са чиме и започиње нови тип „религиозности“, која се испољава кроз безграничну вјеру у стални човјевки напредак, а чији су основни параметри проширење моћи над

³ Вуко Павичевић, Социологија религије, Београдски издавачко-графички завод, Београд, 1980, стр. 12.

⁴ Исто, стр. 87.

природом, привредни и економски раст. Наука постаје средство покорављања природе и једини прави пут ка безграничном прогресу.

Сваки од наведених облика религије (манизам, аниматизам, политеизам, монотеизам и наука) представља одређен степен човјекове зависности од природе. Што је та зависност кроз природу бивала мања, човјек је све мање бивао религиозан, а његов став према природи деструктивнији, што је на крају довело и до еколошке кризе.

Екологија и религија – нова етика

У сфери социјалне егзистенције, екологија представља једно од полазишта у изналажењу консензуса вриједности између различитих култура и религија. Она је нова оријентација људске и друштвене одговорности према свим облицима живота, која жели освијестити неприродност и отворити нову димензију повезаности с природом. Данас је јасно да еколошки проблеми нису само посљедица техничког напретка, индустријализације и урбанизације, већ и производ оних који одлучују на који начин ће се тај напредак остваривати и куда ће се наука и технолошка достигнућа усмјерити.

Еколошка етика је нова етика која представља покушај да се расвијетли однос екологије и религије, у првом реду хришћанске, и размотри могућност успостављања екологије као нове етике. Овакве идеје можемо уочити у радовима наших теоретичара, а најексципитније у радовима Ђуре Шушњића и Љубише Деспотовића. И један и други постављају захтјев за отклањање духовне загађености и корјениту измјену система вриједности, а еколошку свијест виде као нову етику која има за циљ да критикује постојеће стање и да скрене пажњу са посебних интереса појединих група на универзалне вриједности људске заједнице.

Тако професор Ђ. Шушњић истиче да „природу треба посматрати као сабеседника и особу јер је само тако могуће разумети њене вредности и значење. Разумети природу значи живети у складу са свим што је у њој, тј. поштовати и љубити божански поредак“.⁵ А Љ. Деспотовић каже: „Нова етика, еколошки обликована, отвара простор новој солидарности, људском самообликовању,

⁵ Ђ. Шушњић, *Религија II*, Чигоја, Београд, 1998, стр. 308.

⁶ Љ. Деспотовић, *Еколошка парадигма*, Екоцентар, Београд, 1999, стр. 18. и 19.

достојанству и узајамном признавању човека и природе. Разум и осећајност проговарају данас кроз еколошку парадигму, једнако страсно, као што су то некада чинили религија и уметност, опчињене девичанством природе“.⁶

Нова, еколошки обликована етика отвара простор новој солидарности, људском самообликовању, достојанству и узајамном признавању човјека и природе. Нова етика јесте етика одговорности у сваком смислу, а питање одговорности за живот је питање којим се бави већина друштвених наука: филозофија, психологија, економија, социологија, правна, политичка, па и теолошка наука.

Кроз историју, како смо видјели на почетку, еволуција човјекових ставова према природи показује да се људи увијек враћају исконском питању: да ли је природа света или не? У првим стадијумима, степен контроле над природним појавама је био ограничен и природне силе су схватане као магичне или митолошке. Човјек тог доба се бојао природе и истовремено је обожавао. Обредима је симболизовао и славио своју повезаност са њом. Отуда је сасвим разумљиво што велики број теоретичара наглашава да је, до појаве монотеизма, као директна посљедица религијског става да је природа света, преовладавао еколошки начин мишљења и еколошки начин живота.

За разлику од паганских религија, у оквиру којих је природа посматрана као еманација божанства, хришћанство је у питању вредновања природе учинило корак напријед. Јудеохришћанска традиција (библијска, аврамска) даје човјеку богоподобне привилегије у односу на сва друга жива бића још од библијских визија о постању. Она проглашава да је човјек божији лик на земљи, обдарен влашћу над живом и неживом природом. Та антропологија дала је основу за развој права човјека, посебно на Западу. Као што видимо, та култура је јако антропоцентрична. Зато су јудаизам, хришћанство и ислам названи „историјске религије“, за разлику од азијских и афричких „природних религија“ које су више еколошке. У тим религијама је сваки корак човјека у природи морални чин. Антички мислиоци посматрали су свијет као да има душу. Аристотел је говорио о души биљака, животиња и људских бића, као и о души свијета, пошто су све душе посебне и све повезане у једну цјелину.⁷

⁷ М. Грчић, *Географија религија*, Географски факултет Универзитета у Београду, 2011, стр. 17–18.

Својом вјером, чија је суштина у томе да је Исус Христ оваплоћени Бог, син божији, хришћанство је афирмисало и издигло човјека у односу на сва остала жива бића. „Јеврејско схватање човека као иконе божије за хришћане је нашло реалну потврду у Господу Исусу Христу као очовеченом Богу. Да би човек постао бог, створен је као божанско биће“,⁸ каже Игњатије Мидић. Полазећи од овог учења, на Западу ће се, под утицајем античке филозофије,⁹ посредством Светог Августина,¹⁰ погрешно извући закључак да је човјек „икона божија“, тј. различит и супериоран у односу на друга жива бића зато што има способност да мисли. Тако ће у нововјековној филозофији Ренеа Декарта обезвређивање природе достићи врхунац. Својом реченицом „*Cogito ergo sum*“ („Мислим, дакле постојим“) он је природу прогласио протежном масом (*res extensa*), а човјека мислећом ствари (*res cogitans*). На основу овога, човјек се према природи почиње односити на конструктиван начин. Он је рационално анализира и, на основу своје анализе, све оно што мисли да му је потребно црпи из природе. Природа постаје објекат његове манипулације.

У том периоду, када је човјек све више кидао своје везе са Богом творцем, а све више истицао властиту аутономију, Библија је најчешће проглашавана назадном књигом, неспојивом са развојем природних наука и зато кочницом свеопштег развоја. Насупрот традиционалним религијама, створена је „нова религија“, која на пиједестал мјерила вриједности подиже знање, људски рад, привредни раст. Кад је крајем XX вијека, услед нагомиланих еколошких проблема, вјера у непрестани и неограничени напредак доведена у питање, Библија поново почиње да буди интересовање. Она се почиње посматрати и читати под видом забринутости за будућност и судбину не само човјечанства, већ читавог створења. При том се поставља питање може ли Библија понудити надахнуће и подстицаје за одговорнији однос према природи, за успостављање склада између природе и брзог савременог развоја технике и индустрије. Да ли је Библија зелена? С обзиром на своју улогу у западној и капиталистичкој култури, која је била извор еколошки деструктивне индустријализације, то је кључно питање.¹¹

С обзиром на то да ли се на ова питања, као и на многа друга која се тичу односа човјека и природе, одговара позитивно или

⁸ И. Мидић, „Хришћанство и екологија“, у зборнику *Екологија и религија*, Екоцентар, Београд, 1997, стр. 21.

⁹ Сматра се да је до прве напуклине у односу човјека и природе дошло још у античком добу. Сократове тезе „Врлина је знање“ и „Спознај себе самога“ суштина су његове антрополошке филозофије. Ћ. Шушњић каже: „Њему није стало до тога да упозна свет око себе него себе: он учи да се од дрвећа не може ништа научити, а од људи може све“.

¹⁰ Аурелије Августин био је утицајни средњовјековни хришћански филозоф и епископ.

¹¹ Gottlieb, Roger S., *Greener Faith: Religious Environmentalism and Our Planet's Future*. Cary, NC, USA: Oxford University Press, USA, 2006, стр. 34.

негативно, могу се издвојити два приступа у разматрању односа екологије и религије: позитиван и негативан. Указивање и на један и на други је подједнако релевантно, ако не за апсолутно рјешење еколошких проблема, а оно макар за трасирање пута ка њиховом рјешењу.

Полазећи од старозавјетног извјештаја о стварању свијета, природа се посматра као створење. Човјек такође. Међутим, створивши човјека, мушко и женско, по свом облику, Бог му упућује слjedeће ријечи: „Рађајте се и множите и напуните земљу и владајте њом и будите господари од риба морских и од птица небеских и свега што се миче по земљи“ (прва књига Мојсијева 1:28). Ово мјесто у Библији је управо кључна тачка у разматрању односа екологије и хришћанства. Сматра се да готово нема формулације из Библије која је међу еколозима изазвала веће расправе и неразумијевање од ове.¹²

Многи „непријатељи хришћанства“, али и озбиљни хришћански мислиоци, теолози, па и обични вјерници, у критици хришћанског односа према природи полазе управо од наведене формулације из Библије. Стављајући акценат на ријечи „владајте њом и будите господари“, они ће извести погрешан закључак о човјеку као средишту свијета и његовом господару.

Међутим, постоји и друго тумачење ове формулације, на основу кога се поставља позитивна веза између екологије и религије. По овом тумачењу, ријечи упућене човјеку: „Напуните земљу и владајте њом и будите господари“ не треба тумачити у духу крутог антропоцентризма. Браниоци Библије и хришћанства сматрају да овде није ријеч о господарењу над природом које се може и смије злоупотребити, већ је ријеч о одговорном старању о свему што је Бог створио и поставио у људском окружењу. У прилог еколошки примјереној интерпретацији иду и псалми Давидови из којих се види да земља и све на њој припадају Богу, а не човјеку: „Господња је земља и што год је у њој, васиљена и све што живи на њој“ (ПС 24:1). А у псалму 23 у првој строфи пише: „Господ је пастир мој, ништа ми неће недостајати“, односно „Да пођем и долином сјена смртнога, нећу се бојати зла, ти си са мном, штап твој и палица твоја тјешу ме“ у четвртој строфи. На основу ових стихова се јасно види да човјек очекује пастирску бригу и милосрђе од Бога изнад себе.¹³

¹² В. Павловић, „Религија и еколошка криза“, у зборнику *Екологија и религија*, стр. 32.

¹³ В. Павловић, „Религија и еколошка криза“, у зборнику *Екологија и религија*, стр. 34.

Како је човјек други по реду у ланцу Бог – човјек – остало створење и једноставно биће, он је дужан да води пастирску бригу о свему што је у тој хијерархији испод њега. Дакле, суштина позиције која, из еколошке перспективе, брани хришћанство, може се, како каже Вукашин Павловић, исказати „метафором о човеку који је у односу на остала жива бића само пастир слуга, никако искључиви господар“.¹⁴

Потврду да је природа свједок Божије мудрости, свемоћи и љубави можемо наћи у збирци од 150 псалама.¹⁵ Ови псалми бране тезу да је хришћанство, без обзира на то што се прво обраћа човјеку, прије свега теоцентрично. Посебну пажњу захтијева псалм 104, који неки с правом називају поемом стварања природе. Милан Мештров каже: „У њему посебно долази до изражаја свјезина слика описујући свемир и разнолики живот тако живо као да присуствујемо трајном стварању, трајној Створитељевој разиграности у стварању разноликости станишта и живих бића на земљи“.¹⁶

О томе да човјек често заборавља да је Божији представник на земљи и да често представља самог себе и своју самосталну величину, те да његово дјеловање врло често није у складу са Божијом промисли, свједочи еколошка криза. Упозорење од опасности еколошке катастрофе садржи и Књига о постању или прва књига Мојсијева.

Да се подсјетимо: прва књига Мојсијева казује да је Бог у првих пет дана створио небо, земљу, свјетлост, таму, копно, воду, биљни и животињски свијет и на крају, шестог дана, по свом обличју, човјека. Након сваког свог дјела, осим након стварања човјека, понавља се констатација: „И видје Бог да је добро“. У оквиру еколошких разматрања, поставља се питање да ли то значи да је Бог наслућивао да ће имати проблема са човјеком. Наиме, пошто је Бог поставио човјека Адама и човјечицу Еву у Еденски врт, односно рај, поставља му задатак да се стара о свему што је створено и да га обрађује. Тако је човјек, са једне стране, постављен за старатеља над свим створењем, а са друге стране њему је остављена могућност властитог уређења животног простора и развијања живота у њему. Можда из разлога што је бог наслутио да људска похлепа може бити проблем, он човјеку поставља границу

¹⁴ Исто, стр. 34.

¹⁵ Псалми (хеб. תְּהִלִּים *Техилим* – „хвале“) представљају једну од књига хебрејског Танаха, односно хришћанског Старог завјета. Псалми су молитве у стиховима.

¹⁶ Милан Мештров: „Химна створења (природе) Божијој мудрости“, у зборнику *Одговорност за живот*, стр. 286.

као заштиту дарованог живота и свијета. Бог човјеку поставља двије забране: да не узима плодове са дрвета добра и знања, као и са дрвета вјечног живота. На наговор змије, Ева узима плод са дрвета знања и даје га Адаму, након чега су они протјерани из раја.

Прича о изгону човјека из раја говори о човјековој несавршености и грешности. У чему је човјек погријешио и изнова гријеши? Ријеч је о некој врсти похлепе јер човјек жели повећати оно добро које му је стављено на располагање и преко постављених граница. Браниоци хришћанства истичу да су само услед човјекове неодговорности и крајњег егоизма трајно нарушени односи између Бога и човјека, мушкарца и жене, људи и њиховог животног простора из кога је нестало првобитне хармоније. Човјек се удаљио од Бога, себе самог (науком и техником пориче своју теоцентричност), сопствене природе и природе која га окружује.

Судећи на основу онога што је задесило свијет, нарочито у протеклих педесет година (ратови, болести, еколошке несреће), јасно је да је човјек исувише тјелесно мудровао, а да је на божији закон заборављао. Човјек је заборавио на праву духовност коју чине ред, љубав и хармонија који једино могу да од егоистичног човјека заштите друге људе и природу. У процесу преображења, у коме је циљ, слобода у Духу, хришћанин мора препознати своје мјесто и озбиљно схватити своју улогу. Зато човјек из еколошке перспективе не смије свијет и природу злоупотребљавати и претварати је у пуко материјално средство које ће му служити, већ га као божије створење мора поштовати, саосјећати са њим и штитити га. Човјек мора чинити све да читаво створење буде измирено са Богом и да буде „Бог све у свему“, а не човјек све у свему. Нарушени ред и хармонија у природи морају поново бити успостављени. Једино је тако могуће спасити човјека и природу од сигурне пропасти. Епископ браничевски Игњатије Мидић о односу екологије и хришћана још каже: „Нити екологија као покрет за очување природе може да испуни свој циљ без хришћанског схватања односа човека и природе, нити пак хришћанство без очувања и спасења природе може објаснити појаву човека у свету као оваплоћење Бога, који је постао човек ради спасења целокупне творевине“.¹⁷

¹⁷ И. Мидић: „Хришћанство и екологија“ у зборнику В. Павловића *Екологија и религија*, стр. 25.

Дакле, питање заједничке будућности хришћана и осталог човјечанства и свијета није у првом реду ни техничке

ни материјалне, него теолошке и моралне природе. Једино рјешење је промијенити однос човјека према природи. Према увјерењима неких теоретичара,¹⁸ будућност планете је могућа само успостављањем алтернативне цивилизације. Ријеч је о некој врсти културне револуције у којој очекивања, жеље и позиције у све већем броју противрјече савременом систему производње и расподјеле добара, те идеологији владања природом која је типично обиљежје модерног духа.

Нова алтернативна цивилизација мора да почива на новој етици. Та нова етика мора да полази од увида еколога у садашње стање свијета, и да у себе угради нове вриједности преузете из религијске моралности: љубав, саосјећање и кооперативност, уважавање и поштовање других облика живота, склад и хармонију. Тако многи теоретичари покушавају да у облику теза поставе морални оквир за успостављање новог односа човјека према природи, тј. успостављање нове духовности. Један од њих је и Ђ. Шушњић, чије препоруке описане у десет еколошких заповијести представљају, како каже Жељко Мердешић, прави „мали бисер људске мудрости и химне природи“.¹⁹ Ево неких од њих:²⁰

„Природа је бескрајно Божије дисање“;

„Ако природу не оставиш на миру, ни сам нећеш имати мира, јер је мир у теби позајмљен из природе“;

„Природа не трпи варалице као што не трпи неред“;

„За сазнање (природе) увек има времена, за очување више нема, јер је то питање живота и смрти“.

Ријечи Ђ. Шушњића представљају критику модерног свијета утемељеног на рационализму и инструментализму и темељ еколошке парадигме као могуће визије нове стварности.

Закључак

Еколошки проблеми са којима се среће човјечанство су алармантни, како по обиму, тако и по озбиљности. Пажљива анализа свих еколошких проблема указује на то да се њихов узрок не налази у научном, техничком и индустријском напретку, већ у односу

¹⁸ Љ. Деспотовић, Ђ. Шушњић, Д. Коковић, Руди Супек, Ентони Гиденс, Роберт Вајт, Карл-Мајер-Абих, итд.

¹⁹ У зборнику: *Одговорност за живот*, стр. 451.

²⁰ Детаљније видјети у Ђ. Шушњић: *Религија I*, стр. 318.

човјека и природе. Управо из тих разлога, екологија и религија су уско повезане.

Повезивање екологије и религије је значајно, јер код човјека развија поглед на цјеловитост наше везе са природом као што је то било карактеристично за премодерна друштва. Наравно, не можемо се вратити том начину живота и свијести, али можемо још увијек владајући научно-антропоцентрични тип рационалности, на коме су сазидане наше политичке, социјалне и економске институције, замијенити новом рационалношћу, која ће препознати и усвојити важне људске и еколошке вриједности традиционалних култура.

Нова, еколошки обликована етика мора да на сличан начин третира и људе и природу. Нова етика јесте етика одговорности у сваком смислу: одговорност за друге људе, за сва жива и нежива бића. То је одговорност за живот.

Религија је та која треба да побуди код сваког човјека свијест о јединству са природом, те је и основна порука асишких декларација да природу треба поштовати и вољети, јер је само тако можемо спасити од сигурног пропадања. Да бисмо спасили сопствени живот, нужно је спасити природу.

ЛИТЕРАТУРА

- Берђајев, Николај, *Савремена криза културе*, Градина, Ниш, 1992.
- Берђајев, Николај, *Ново средњовековље*, Хипнос, Београд, 1990.
- Берђајев, Николај, *Судбина човека у савременом свету*, Логос, Београд, 1999.
- Библија у преводу Ђуре Даничића и Вука С. Карадића, Библијско друштво, Београд, 1997.
- Браун, Лестер, *Свијет без граница*, Глобус, Загреб, 1979.
- Браун, Ф. Стивен, *Хришћанство*, Чигоја, Београд, 2002.
- Висковић, Никола, „Екологија и право“, у зборнику *Одговорност за живот*.
- Гиденс, Ентони, *Последице модерности*, Филип Вишњић, Београд, 1998.
- Гордон, С. Метју, *Ислам*, Светске религије, Чигоја, Београд, 2001.
- Горц, Андре, *Екологија и политика*, Просвета, Београд, 1982.

Gottlieb, Roger S., *Greener Faith: Religious Enviromentalism and Our Planet's Future*. Cary, NC, USA: Oxford University Press, USA, 2006.

Грчић, Мирко, *Географија религија*, Географски факултет Универзитета у Београду, 2011.

Грул, Херберт, *Једна планета је опљачкана*, Просвета, Београд, 1985.

Даглас, Мери, *Чисто и опасно*, Плато, Београд, 1993.

Деспотовић, Љубиша, *Еколошка парадигма*, Екоцентар, Београд, 1999.

Деспотовић, Љубиша, *Еколошка парадигма: прилози заснивању политичке екологије* (2. изд), Stylos print, Нови Сад, 2002.

Деспотовић, Љубиша, *Екологија и криза*, Поља, Нови Сад, 1989.

Ђорђевић, Б. Драгољуб, *Социологија forever*, Ученичка задруга Гимназије „Светозар Марковић“, Ниш, 1996.

Ђорђевић, Јован, „Екологија, човекова средина и улога науке у савременом друштву“, у зборнику *Човек, друштво и животна средина*, САНУ, Београд, 1981.

Елијаде, Мирча, *Окултизам, магија и помодне културе*, Зора, Загреб, 1981.

Елијаде, Мирча, *Космос и историја*, Прогрес, Москва, 1987.

Joseph R. des Jardin, *Enviromental ethics, An introduction to enviromental philosophy*, 4th edition, by Wadsworth, Thomson Learning Company 2006.

Коковић, Драган, *Социологија образовања*, Матица српска, Нови Сад, 1994.

Коларић, Иван, *Филозофија*, НАЈ, Горњи Милановац, 2004.

Кур'ан, превео Besim Korkut, Fahd Mushafi Šerifa, Medina Munevvera.

Липовецки, Жил, *Доба празнине*, Књижевна заједница, Нови Сад, 1987.

Лубре, Х. и Стокер, Е., *Еколошки проблеми у културалној мијени*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1990.

Maja Zolak

ECOLOGY AND RELIGION

Modern-day ecology represents a criticism of a technocratic, economically developed society and contemporary, consumerism-directed culture, with an ever-increasing emphasis on the necessity of change of value system. These days, the issue of our attitude towards nature is being increasingly perceived from the perspective of philosophy, sociology, even religion. It is the latter that offers an overlapping platform regarding ecological issues. On this platform, the focus is shifted from pollution of the environment to contamination of our spiritual sphere. Demands to change the value system upon which the industrial-technological civilization rests lead to a qualitatively different dimension in the analysis of the human-nature relation. There is a spiritual dimension to this whole affair, causing the notions of ecology and religion to intersect at the point called ethics.

Key words: ecology, religion, ethics, industrial-technological civilization.

Слободан Наградић
Републички завода за заштиту културно-
историјског и природног наслеђа
Бањалука
slobodannagradic@hotmail.com

КУЛТУРНЕ И КУЛТУРОЛОШКЕ ПРЕТПОСТАВКЕ ИДЕНТИТЕТА ЈУГОСЛОВЕНА ИЛИ: ЗАШТО ЈУГОСЛОВЕНИ ДАНАС НИСУ И НЕ МОГУ БИТИ НАЦИОНАЛНА МАЊИНА

Резиме: У раду се проблематизује правно-политички статус, и консеквенције које (би) из њега (требало да) произлазе, једне друштвене групе која се самоименује Југословенима. Тако су се, наиме, изјаснили неки грађани на пописима становништва одржаним у државама насталим од бивших југословенских република. Аутор заступа тезу и широко је образлаже, посебно на искуствима постдејтонске Босне и Херцеговине, да Југословени нису и да не могу ни бити национална мањина, у значењу и са посљедицама које су санкционисали легислатива у новоствореним државама и Оквирна конвенција Савјета Европе за заштиту националних мањина, јер намају довољно разликовних својстава и елемената у односу на конститутивне народе, „праве“ националне мањине и остало становништво, да би се могли правно и политички легализовати и етаблирати као мањина етничке провенијенције и капацитета. Једина област у којој југословенство оних који се тако идентификују, па и шире, има неког смисла и утицаја јесте култура, али и унутар ње није било и нема одвећ пуно заједничких садржаја, него се оно покушава ревитализовати и легитимисати сјећањем на оно што је некад повезивало и прожимало све народе бивше Југославије.

Кључне ријечи: нација, национална мањина, конститутивни народ, устав, закон, југословенство, култура (сјећања), културно наслеђе, језик, стваралаштво, попис становништва, Оквирна конвенција за заштиту националних мањина Савјета Европе.

Да би се данас, колико-толико, сувисло, конзистентно и са макар неком социолошком и/или политиколошком аргументацијом

одговорило на питање јесу ли Југословени, у мјери у којој их има, национална мањина или пак нешто друго (и шта), односно дао исказ на упит и дилему колико је легитиман и оправдан захтјев једне групе људи, покрета, иницијативе, тражења и сл., за добијањем статуса националне мањине и потоњим третирањем те групације људи као националне мањине од стране власти, ваља претходно казати неколико ријечи о томе **шта су и ко су националне мањине**. Наш одговор ће се углавном односити и заснивати на анализи историјског искуства и других релевантних конституенаса и њихове семантике који се налазе унутар правно-политичког оквира и збиље зване Босна и Херцеговина, као и на промишљању и тумачењу ситуације у вези са Југословенима и југословенством у тој некадашњој централној републици бивше заједничке нам државе: СФР Југославије, те осталих детерминанти феномена националномањинског идентитета, искустава и изазова, с тенденцијом да не занемаримо стање и перспективе ни у осталим некадашњим југословенским републикама, а данас од њих новоствореним државама, такође у мјери у којој су та искуства, факти и пракса различити у односу на све то у постдејтонској Босни и Херцеговини.

На питање које (све) националне мањине данас, на почетку 21. вијека, постоје у Босни и Херцеговини – која се у колоквијалном жаргону све чешће назива постдејтонска, чиме се јасно прави вододијелница, дистинкција у односу на ону предратну, социјалистичку БиХ, што је била само република, тј. имала статус тек једне федералне јединице унутар међународно признате, суверене и самосталне државе, Југославије – или у неком од два њена државотворна и равноправна ентитета, сматрамо да је најбоље одговорити тако што ће се свака од њих, тј. друштвених група типа и квалитета националне мањине, именовати и набројати понаособ. Дакле, **националне мањине у данашњој Босни и Херцеговини су: Црногорци, Македонци, Словенци, Албанци, Чеси, Италијани, Јевреји, Мађари, Нијемци, Пољаци, Роми, Румуни, Руси, Русини, Словаци, Турци и Украјинци.**

Другим ријечима, за **17 националних**, односно **етничких заједница** у БиХ – а то наравно није исто, али у овој расправи, која је нужно својеврсна симплификација, не прави се битна и ствар-

на семантичка разлика међу њима, због чега ће се најчешће и користити у синонимном смислу – може се рећи да јесу, односно да им се може **признати и правно-политички кодификовати статус националне мањине**. Наиме, толико мањинских заједница, по критеријуму и „кантару“ националне припадности и „квалитета“ друштвене групе, засноване и обликоване по тој основи, принципу и другим својствима, признаје, санкционише **Закон о заштити права припадника националних мањина, који је усвојила Парламентарна скупштина Босне и Херцеговине 2003. године**, као и закони у ентитетима у БиХ: Републици Српској и Федерацији БиХ,¹ који, такође, третирају статус и права припадника националних мањина и њихових заједница, колективитета, а који су, у највећој мјери, продукт и посљедица праксе и баштињења „ресавске школе“ од стране ентитетских законодаваца. По том закону, дакле, других националних мањина, као *de iure* признатих етничких колективитета и субјеката, у БиХ нема. Али, за социолошку, политиколошку и културолошку анализу битно је питање, тачније, одговор на њега: има ли мањинских националних заједница *de facto*, мимо оних наведених у закону, тј. неких које нису обухваћене и легализоване поменутих и другим правним прописима.

Прије свега, у сваком иоле озбиљнијем социолошком и/или политиколошком – каквих у Републици Српској и БиХ готово да и нема у постдејтонском периоду њихове историје – а потом и јуристичком, промишљању и експликацији феномена националних мањина као таквих, па сходно томе и оних у БиХ, ваља поћи, за овај пут, димензију и ниво елаборације актуелизованог феномена, од **статистичких података**, тј. од **бројчаног стања** припадника дотичних националних мањина понаособ, или свих њих заједно, а које, додуше, само по себи, **није пресудно за дефинисање и добијање статуса и квалитета националне мањине** неке друштвене групе детерминисане националним критеријумима и припадношћу. А нема бољег средства, механизма и метода од редовног **пописа становништва** да се дође до т(акв)их података, ма колико то сложен и скуп социјални процес, а потом и административни захват био. Међутим, у вези са њим, тј. пописом становништва у БиХ, (за)остале су немале потешкоће и недоумице. Наиме, **посљедњи редовни попис становништва у Босни**

¹ Република Српска је свој Закон о заштити права припадника националних мањина донијела исте године кад и парламент БиХ, 2003, иако је објављен наредне, 2004, док је Федерација БиХ у том погледу озбиљно каснила у односу на РС – тек 2008. њен парламент је усвојио Закон о заштити права припадника националних мањина у ФБиХ. Република Српска је отишла и корак даље, не у вриједносном, него у фактичком смислу, доношењем подзаконских аката с циљем лакше имплементације поменутог закона.

и Херцеговини обављен је још **априла 1991.** године, дакле, прије више од двадесет година, и то у (другој) држави, СФР Југославији, која је тада имала **пуни територијални интегритет, суверенитет и међународноправни субјективитет**. Дакле, била је, као што је напријед већ истакнуто, самостална, независна и јединствена држава, у којој је Социјалистичка Република Босна и Херцеговина била само дио, једна **федерална јединица**. Тај факт је битан због тога што су у тренутку пописа становништва неке садашње националне мањине имале статус конститутивних народа ондашње државе, СФР Југославије². То се прије свега односи на Црногорце, Македонце и Словенце, који су били конститутивни/државотворни, равноправни народи државе у којој су живјели, док су данас „само“ националне мањине.

Подаци из поменутог пописа објављени су тек августа 1992. године, у вријеме грађанског рата у БиХ, што код објективних истраживача не може а да не изазове бар **позорење**, ако већ не и **отворену сумњу** у њихову **егзактност и вјеродостојност**. Разлози за скепсу налазе се у факту да је попис становника и свега остало што се пописује и статистички евидентира, обављен у условима, по правилима и за вријеме политичко-правне егзистенције и функционисања једне друге, „старе“ државе, СФР Југославије, а резултати објављени у другој, новој држави, Босни и Херцеговини – насталој разарањем/разбијањем управо оне претходне државе, заједничке, СФРЈ, који, уз то, никад није верификован, нпр. у Народној скупштини оновремене, предратне БиХ. Упркос тој сумњи, нама данас, 20 година касније, једино (пре)остаје да (о томе) преуземо, подастремо и протумачимо бројке и друге податке из **Статистичког годишњака за 1992. годину** и тако учинимо очигледним и довољним доказом о постојању националних мањина у БиХ и о броју њихових припадника, макар за временски период у којем је попис одржан. Из једноставног разлога што вјеродостојнијег извора у БиХ нема.

Ево шта „каже“ табеларни приказ броја припадника националних мањина по последњем важећем попису становника у БиХ из 1991. године: **Црногорци – 10.048, Македонци – 1.596, Словенци – 2.190, Албанци – 4.922, Чеси – 590, Италијани – 732, Јевреји – 426, Мађари – 893, Нијемци – 470, Пољаци – 526, Роми – 8.864,**

² Додуше, тај израз, тј. *конститутивност*, тад се врло ријетко употребљавао. Умјесто њега, у политичком, јуристичком, па чак и у стручном и научном дискурсу радије се говорило о равноправности народа, а онда се, посебно после Устава ФНРЈ/СФРЈ из 1963, томе додавало „и народности“, што је био својеврсни супститут за данашњу категорију „национална мањина“.

Румуни – 162, Руси – 297, Русини – 133, Словаци – 297, Турци – 267 и Украјинци – 3.929. То су подаци о *de iure* припадности националним колективитетима у БиХ, који су накнадно законски дефинисани као националне мањине, што не значи да се они, подаци, у потпуности, код свих националних мањина, подударају са *de facto* бројним стањем припадника етничких заједница чију посебност и аутохтоност нико није доводио у питање. Из више разлога, скептичност се нарочито односи на Роме, Албанце, Црногорце и др., због тога што је ромску популацију до сада увијек било тешко евидентирати, чак и кад се они не би мимикријски и добровољно асимиловали, односно што су се, кад је ријеч о Албанцима, тако изјашњавали и нпр. Горанци, баш као што се у случају Црногораца, осим националне, „књижила“ и географска, завичајна припадност, али о томе шире други пут.

Премда је горња „табела“ крајње једноставна и прегледна, ипак из ње не сазнајемо све битно што би требало да се зна кад је ријеч о националном изјашњавању становника БиХ априла 1991. године, односно актуелном *de facto* стању *vis-a-vis* националних мањина у тој држави. Изнад свега, у овој „табели“ су изостали, са становишта важности за елаборацију ове теме, **најзначајнији, бројчани показатељи о Југословенима**, затим о **национално неопредијељеним** становницима/грађанима, својеврсним апстинентима кад је национално опредјељење и изјашњавање посриједи, те о онима који су се **регионално/завичајно, еклесијално-конфесионално или „непознато“** опредјелили и декларисали, а и једни и други и трећи су тада попис(ив)ани. Данашњим, **постдејтонским језицима (српски, хрватски и босански³)** у БиХ казано, све горе поменуте категорије становништа спадале су, разврстане су у групацију, тј. у рубрику „остали“, односно тада су се ту заводиле. Због тога се у овом чланку посебно и елаборише статус и судбина Југословена, односно значење и импликације једне потенцијално, пројективно, жељено, нове националне категорије, друштвене групе својстава и капацитета националне мањине под именом Југословени, односно показује због чега они у БиХ, при садашњем стању ствари и поретка, **(још) не могу бити национална мањина**, призната и равноправна са свим осталим. Ако тако изгледа стање ствари *vis-a-vis* могућности да Југословени у БиХ по-

³ Као легалисти, тј. они који прихватају и проводе Дејтонски мировни споразум, не можемо а да не користимо поменуто уставно име језика, премда се називи језика, бар тако је било у досадашњој историји европских, те неких других народа и држава у свијету, дају по имену народа или друштвене групе која га користи, па би се и босански требао звати бошњачки(м) језик(ом), иако се и ту, заправо, ради о српском језику. Та инверзија и језичка апостасија и јесте једна од специфичности босанскохерцеговачке социјалне транзиције, у којој је дошло, поред осталог, и до вавилонске пометње језика.

стану призната национална мањина, онда ни у другим државама, у њеном сусједству и сличне генезе, не може бити боље. О томе ће још бити говора у овој нарацији.

Кад је, дакле, ријеч о **Југословенима**, којих тада није било мало – око **5,5%**, што је у апсолутном броју износило **242.682 грађана** – онда се данас, у условима у којима нема, како је већ назначено, било каквих, а посебно не мериторних емпиријских истраживања и новог пописа становништва у БиХ, једино може претпоставити, односно поставити **теза** са високим степеном поузданости/извјесности, тј. са неколиким хеуристичко-логичким и конкретним историјским аргументима, да су се они „**претопили**“ или **расточили**, тј. **вратили на етничку супстанцију, потку или конституцију од/из које су саткани, тј. на националну припадност колективитета из којих су потицали и долазили**, тачније: од којих су својевремено, из ко зна којих, а за њих валидних и оправданих мотива и разлога, покуша(ва)ли да се дистанцирају, „еманципују“, да је превазиђу тако што су се изјашњавали као Југословени и то тумачили, боље казати: себе разумијевали као **ненационално опредељење**, као политички, и морално чак, изнад оних својих суграђана и санародника који су остајали и изјашњавали се традиционално, као припадници нације својих очева и дједова, својих саплеменика, братственика, већине људи из свог завичаја који су потицали из истог народносног агрегата или основе.⁴

Једноставније казано, **Југословени у БиХ су у процесу рушења и разградње Југославије, у периоду рата у БиХ и непосредно иза њега, опет поста(ја)ли Срби, Муслимани – Бошњаци или Хрвати** (они понајмање, јер их је из тог етноса најмање „одлазило“ у Југословене), односно припадници неке од националних мањина коју смо претходно већ навели, а понеки и као Босанци, чији идентитет такође није препознат и легализован као националномањински, мада и даље има оних, истина невелик број, који се и данас, *anno domini* 2011. и касније, изјашњавају као Југословени, судећи по подацима добијеним из пописа одржаних те године у *ex-уи* републикама, а што се не може увијек објаснити само тзв. југоносталгијом, него је очигледно посриједи више мотива и узрока, укључујући и својеврсну потребу и склоност ка **кон-**

⁴ У вријеме разби-распада Југославије (појам који је први инаугуришао Милош Кнежевић), којем је претходила политичка плурализација њеног јавног простора, било је немало политичких субјеката и фактора – међу којима су најгласније биле неке политичке странке, које су тако реаговале на настанак и дјеловање Странке Југословена о којој се ширило мнијење, а и сама га је подстицала и артикулисала, да она није национална партија, него нека наднационална, управо зато што је мултинационална, политичка организација – који су тврдили да су и Југословени национална категорија, национална група, без обзира на контраверзност етничке етиологије и основе, да се ни по чему, па ни по моралном квалитету, не уздижу и не предњаче у односу на ма коју „стару“ нацију или пак националну политичку партију.

вертитству, па и **инату**, који тако постаје легитимна теоријска и политичка категорија за такво (не)национално декларисање, које се, наравно, са становишта људских права и достигнутог степена толеранције, права и грађанских слобода на овим просторима, не може оспоравати и пренебрегнути. Као Југословени су се у преддејтонској БиХ, а и шире, што значи и у другим *ex-уи* републикама, најчешће опредјељивали, осим већ скицираних **наднационално еманципованих и космополитски оријентисаних а идеолошки инспирисаних и импрегнираних нарацијом о братству и јединству** „свих наших народа и народности“, припадници радничке класе, радних људи и грађана предратне БиХ и СФР Југославије, они становници ових административно-политичких ентитета који су, етнички посматрано, често били **припадници или потомци национално мјешовитих бракова, односно породица чији су припадници као „соломонско рјешење“ најчешће одабирали југословенство као своју, *sui generis*, националну припадност и вриједност**, односно (они који се) нису никако национално опредјељивали, или се изјашњавали за припадност нацијама које никад нису постојале, односно чији припадници нису живјели у предратној БиХ, па ни у СФРЈ (нпр. Ескимима, Индијанцима, Папуанцима и сл.), са образложењем да су они **изнад традиционалних националних подјела и припадности, зато што су наводно надишли националну детерминацију** и сл., односно многи грађани који су припадали и живјели у браковима национално различито детерминисаних и декларисаних супружника, у тзв. мјешовитим браковима. Тако су ови „саучесници“, тј. припадници и потомци, а понекад, реверзибилно, накнадно, и преци, из и/или у национално мјешовитим браковима, и против своје воље давали за право теоријама и идеологијама које су тврдиле, а и данас се јављају сличне, да је нација, заправо, биолошка категорија, односно да се нацији припада по рођењу, по крви, да је она унапријед дата, а не да се припадником нације (не)постаје у дугом и противрјечном процесу социјалног одрастања у сасвим конкретним историјским, политичким, економским, културним, духовним условима и хабитусу, на темељима, по критеријумима и са мотивацијом која, ипак, не измиче објективној фактичности и егзактној провјери. Да није тако, онда нико не би доводио у питање право људи у БиХ да се *vis-a-vis* етничког поријекла и националне припадности изјашњавају

како хоће, па тако и као Кинези, Бушмани, Лапонци и сл., већ би, напротив, то било сувисло и оправдано.

Такође, као Југословени су се изјашњавали и они појединци чије етничко поријекло није спорно, непознато и не-етаблисано, нити су потицали из породица са етнички различито одређеним брачним партнерима, али су се они ипак тако декларисали, што због **властитог идеолошког и политичког увјерења и одређења, што због демонстрације припадности држави – Југославији, која је за њих, Југословене, била виша вриједност, фундаменталније одређење** од тамо неке, „тривијалне“ националне припадности.⁵ У географско-просторном смислу ријечи, бивши Југословени су у највећем броју живјели у национално мјешовитим геополитичким и популационим подручјима у којима ниједна нација није била апсолутно већинска, а посебно у већим градовима,⁶ односно дестинацијама у које су долазили мигранти различитих инспирација и провенијенција. Тако је било не само у пређејтонској БиХ, него и у цијелој бившој СФРЈ, наравно у мјестима у којима су живјели Југословени, а њих је највише било у Србији, посебно у Војводини, што и није тешко објаснити с обзиром на њену мултиетничку етиологију и структуру, затим у Македонији, али и Црној Гори.

Ради комплетирања „слике“ и спознаје о националној конфигурацији предратне БиХ, а која се „прелива“, зрцали и упливише и на оовремени комплексни и испремрежени фактицитет а-рго-рос националних мањина у постдејтонској БиХ, а што (може да) има посљедице и на/по статус фактички или потенцијални, футурни, самих Југословена или оних који би се хтјели тако изјаснити и идентификовати, на овом мјесту елаборације неопходно је још једном **теоријски, правно-политички и конкретно-историјски актуелизовати феномен „осталих“, тј. оних који се нису одредили и декларисали ни као Југословени ни као припадници било које од 17 националних мањина**, односно народности и етничких заједница, како се категорија „национална мањина“ третира у вријеме пописа из 1991. године. Ово због тога што је по резултатима поменутог пописа у категорији „остали“ било и оних који се нису могли или нису знали национално идентификовати и изјаснити, односно оних које је као такве „рубриковао“,

⁵ Као Југословени су се углавном изјашњавали припадници и потомци партизанских породица, идеолошко-политички чланова и сљедбеника КПЈ/СКЈ, и оних који су сматрали да је национално самоодређење буржоаски, класни рецидив, неспојив са постулатима тзв. бескласног друштва, комунизма, идеалисти, фанатичне присталице Југославије и њеног политичког система, те појединци из разлога и са мотивима претходно наведеним итд.

⁶ Тако је велики број Југословена живио, поред Сарајева (посебно у његовим општинама: Центар, Ново Сарајево, Илиџа, Нови Град и Вогошћа), Мостара, Тузле, Зенице и Бање Луке, као „великих“ градова у БиХ, али и у нпр. Дервенти, Б. Броду, Приједору, Варешу, Бихаћу, Бијељини, Лакташима, Новом Травнику, Лукавцу, Требињу, Добоју, Прњавору итд.

тј. уписао у рубрику „остали“ неки неуки или некоректни пописивач, а у попису или непосредно након њега, због општег амбијента у самој БиХ, није било услова и могућности за корекције. Наравно, то је тек један од разлога и оправдање/образложење чињенице да су се десетине и стотине становника БиХ у вријеме пописа на питање о националној припадности изјаснили имајући на уму своје религијско/конфесионално опредјељење и исходиште, односно завичајно-географску детерминацију и дестинацију у којој живе или из које потичу, или пак неки трећи критеријум и опцију. Отуда се на (малобројним сачуваним) пописним листама могу наћи изјаве становника који су се изјаснили нпр. као православци, католици, муслимани (дакле, вјерска идентификација и припадност, па због тога и мало почетно слово “м”), Босанци, Крајишници, Херцеговци, Горанци, Власи, Сарајлије, Мостарци, Бањолучани, Посавци, Семберци, србоправославци, Каравласи, Санџаклије, Шокци, Косовари, православци из БиХ, херцеговачки католици и сл. Данас, 20 година након тога, шансе за успјех потенцијалних кривотвораца пописних материјала су знатно мање из, најмање, два разлога: први је у порасту процента опште писмености и образованости, захваљујући и факту о природном прираштају, односно морталитету, старијих и неписмених становника БиХ, други је освијешћеност огромне полупације грађана БиХ о свом идентитету, посебно етничко-националном, па и религијском, што је посљедица грађанског рата у БиХ 1992–1995. и потребе да се изабере „права“ страна у њему. Заједно са онима који се нису никако национално декларисали, дакле **национално неопредјељенима, у предратној БиХ је било 68.096 грађана и грађанки** који/-е су се изјаснили/-е у складу са самодефинисаним и прихваћеним критеријумима, мотивима и разлозима из претходне дескрипције. Оних пак који су се на поменутом попису изјаснили као припадници одређених националних мањина, као што показује напријед наведена табела, било је **36.343 лица**. Збирно, у овој категорији, а **статистичкој рубрици „остали“, било је те „преломне“ године у БиХ укупно 104.439 становника**, што износи тек **2,4%** пописане популације у тадашњој централној југословенској републици, БиХ.

Међутим, овим још нисмо показали и описали конфигурацију и ситуацију а-про-пос националних мањина у

данашњој, постдејтонској Босни и Херцеговини, посебно оног сегмента ове проблематике који се, у овом контексту, односи на категорију „остали“. Другим ријечима, поставља се једноставно питање – а на једноставна питања неријетко су компликовани и тешки одговори – **има ли данас, на почетку 21. вијека, у БиХ осталих**; затим **ко су они**; како они настају; одакле се регрутују, тј. ко би се тако, евентуално, определијелио и декларисао уколико би се у овом тренутку, почетком 2. деценије 21. вијека, организовао и провео некакав попис становништва, односно на који етнички супстрат, темељ, заједнички именилац и поријекло би се могли свести, па на неки начин и поистовијетити са њима, уколико би „остали“ пристали да их се своди на било које почело, коријен и називник. При томе, а узимајући у обзир управо специфичност ентитета, категорије „остали“, која се не да и не може колективизовати, јер „остале“ чине управо они појединци који се из неких, а за њих легитимних и смислених разлога национално не декларишу или пак опредјељују за припадност етничким и националним колективитетима који законима у постдејтонској БиХ нису признати као националне мањине, до иоле сувислог и увјерљивог, егзактног одговора могло би се доћи само уколико би се конструисао упитник са питањима на која би одговорио свако онај ко се није изјаснио да припада неком од конститутивних народа и националних мањина, појединачно. Пошто то, из више разлога, није изводиво, онда остаје да се интуитивно-контемплативно (уколико је то синхроно, непротиврјечно), посједовањем и у садејству са, тј. демонстрирањем социолошке имагинације, али примјењујући и методе компарације и аналогije са искуствима у другим геополитичким ентитетима, претпостави и што „пластичније“ опише и представи какво је њихово мнијење и опредјељење апропо било какве националне детерминације и потенцијалног декларисања за ма какво национално опредјељење у будућности, односно при неким промијењеним, новим историјским, социјално-политичким околностима и правним оквирима. Другим ријечима, на питање да ли се из социјалног агрегата званог „остали“ могу и хоће регрутовати неки будући Југословени, што је већ неко, макар и ембрионално национално сврставање, одговор не може бити недвосмислен и егзактан, зато што је могуће да осим према југословенству и Југословенима грађани из те „групације“ инклинирају и

ка друг(ачиј)им опцијама, тако што би се људи појединачно опредјељивали било као припадници неке од етаблираних националних мањина, било као Босанци, или пак и даље остајали национално „несврстани“.

Такође, неопходно је казати још коју ријеч у прилог тези, претходно назначеној и дјелимично експлицираној и аргументисаној, о **процесу и исходу нестајања некадашњих Југословена**, којих у БиХ није било мало – тако се на посљедњем попису становништва 1991. године изјаснило више од 242 хиљаде људи. За нас је чињеница, коју доказују и илуструју судбине, поступци и примјери бројних појединачних ангажмана, да су се Југословени, макар већина њих, већ на самом почетку рата у БиХ 1992. године политички определијелили и сврстали на страну оних националитета или етноса из којих су ти људи потицали, тј. били поријеклом, и активно учествовали у оружаном сукобу. Само то, кад не би било ничег другог, а има још штошта, јасно индицира, ако већ не и доказује, да за велики дио те категорије становништва у т(акв)им тренуцима и околностима, а можда и раније и дубље, оно претходно опредјељење и декларисање као Југословени и није било одвећ **чврсто, утемељено, обавезујуће, искрено** и сл., него најчешће политички мотивисано и прорачунато, да је било ствар **јавне курентности, конјуктуре и личног компромиса зарад komodитета и помодности**, односно да су се неке груп(аци)је и појединци тако изјашњавали и због тога да би „лакше продирали на више нивое друштвене хијерархије.“⁷ Претходно казано је тек обрис или нацрт једног аргумента уз тезу о неизвјесној будућности Југословена, не само у БиХ, него и на осталом ех-у простору, односно о скромним могућностима проглашења заједнице људи који су се изјаснили као Југословени националном мањином која би имала правни, политички и друштвени статус какве имају друге мањине националне провенијенције у државама насталим разбијањем СФР Југославије. Нама се чини **да је то у датим условима неизводиво**. У даљој експликацији навешћемо неколике разлоге за то.

С друге стране, а комплементарно нашем досадашњем излагању и аргументисању, ваља у аналитичко поље увести нови изазов, а то је питање суочавања са спознајом о томе да би опција југословенства као националног идентитета и опредјељења **теш-**

⁸ Марина Благојевић, „Друштвене карактеристике етничких група: како мерити дискриминацију“, у: *Положај националних мањина у Савезној Републици Југославији*, САНУ, Београд, 1996, стр. 657.

ко издржала, испунила/задовољила критеријуме установљене и санкционисане актуелном Оквирном конвенцијом о заштити националних мањина Савјета Европе,⁸ јер у тој опцији и изјашњењу и није било ничег посебног, објективног, различитог у односу на идентитет, тј. оно особено и непоновљиво у националитету већине конститутивних народа и националних мањина из којих су се деривисали, тачније: водили поријекло они који су опирали за југословенство и тако се изјаснили на поменутом попису. Ти упосебљујући чиниоци који двоје једну од друге нације и/или националне мањине, јесу, првенствено, језик, етничко/национално поријекло, култура, традиција, обичаји, конфесионалност и сл. Другим ријечима, **југословенство и Југословени и нису били нација**, у смислу у којем је нека друга друштвена група имала тај квалитет, идентитет и статус, па (нису могли бити) ни национална мањина у преддејтонској, а поготово не у постдејтонској БиХ, али јесу, и *de iure* и *de facto*, нешто друго, другачије од „класичних“ националитета, тј. људских заједница чији припадници прихватају и живе националну детерминацију и „етикецију“. Они су били, тј. **правно, политички и статистички су третирани**, приликом пописа становништва 1991. године, као **остали**, а и данас су то исто – посматрано са правно-политичке тачке гледишта, како у односу на конститутивне народе, тако и све националне мањине – у мјери у којој их још има,⁹ а то истичемо управо због тога што њихов субјективитет и посвемашња посебност нису више политички курентни ни правно кодификовани, па се све мањи број грађана идентификује са њима и декларише као они.

Због свега напријед наведеног, а у првом реду због **слабих кохезионих веза, лабавог и краткотрајног социјалног утемељења**, тј. политичко-духовне егзистенције оних који су се само изјашњавали као Југословени, они и јесу, у већини, тако брзо, преко ноћи, **„шаптом пали“**, **нестали у „босанском лонцу“** и **караказану**, а прије тога и у грађанском рату изазваном хрватском сецесијом од Југославије, који су се показали као недостатни, **лажни melting pot**, чим се појавило прво озбиљније искушење са којим је требало да се суоче и кад више није било никаквих **бенефита** од таквог опредјељења и декларисања. Као што је некада, нпр. приликом пописа становништва или неког другог

⁸ Видјети: „Оквирна конвенција о заштити националних мањина Савјета Европе“, у књизи: *Права мањина*, Министарство вањских послова Босне и Херцеговине, Сарајево, 1997. Сви цитати из тог, за актуелизовану тему, изнимно значајног документа су по том издању, уз напомену да их се у међувремену намножило на српском језику, те осталим језицима у службеној употреби у БиХ.

⁹ Због свега тога сматрамо одрживом оцјену по којој Југословени представљају „посебну групу. Они остају без своје државе (бивше Југославије) и тиме постају мањина, а СРЈ носи њихово име. При томе, они немају језик, културу нити етничко порекло које би их разликовало од других.“ Душан Јањић, „Социолошко-политиколошки аспекти мањинске политике и заштите мањина у Савезној Републици Југославији“, у: *Положај мањина у Савезној Републици Југославији*, САНУ, Београд, 1996, стр. 632.

евидентирања грађана, односно попуњавања одређених образаца и упитника у којима се тражила и национална припадност оног ко је био субјект/објект давања података и обезбјеђивања неког статуса на основу тог изјашњења, било довољно да се неко, тј. конкретан појединац, само изјасни,¹⁰ у писаној или усменој форми, да јесте Југословен или да припада тој категорији становништва, као што се припада и било којем другом националном ентитету, тако је у постдејтонској БиХ – у другим државама насталим на развалинама бивше СФР Југославије, такође – било dostatно да се неко, исти тај грађанин који се претходно, једном или више пута, декларисао као Југословен, просто одрекне тог опредјељења и припадности, тј. да се он сам више не „осјећа“ и себе више не сматра, не доживљава и не идентификује (са) Југословеном, па да га више ни било ко други, официјелно, јавно или приватно, не сврстава у ту групу и не третира као Југословена. То и јесте један од разлога због којег и данас, на почетку друге деценије 21. стољећа, у постдејтонској БиХ једва да има Југословена, или их је пак толико мало да, **са становишта социологије и политикологије**, статистички, а потом и друштвено, правно, политички и сл., представљају скоро занемарљив број и фактор. Анализе пописа становништва у другим државама насталим осамостаљењем некадашњих република экс-Југославије у процесу њене деструкције и разбијања, који су одржани 2001. и 2011. године, такође говоре да су и у њима Југословени готово „изумрли“, односно, у најбољем случају, да тек вегетирају. С друге стране, **нема видљивих индиција на основи којих би се могло закључити да ће се такво (бројно) стање *vis-a-vis* Југословена убрзо промијенити набоље**. Једноставно, нема „врела“ из којих би се они регрутовали.

Међутим, упркос томе, тј. без обзира на то колико људи појединачно би се изјаснило као Југословени, они **на такво опредјељење и изјашњење имају право. То им гарантују устави оба ентитета у БиХ и Устав државе БиХ, као и међународноправни инструменти за заштиту људских права и основних слобода**. У вези са тим, и у другим републикама некадашње Југославије законске норме су сличне онима у БиХ, па се и у њима евентуално проглашење Југословена националном мањином мора одвијати по процедурама усклађеним са

¹⁰ Занимљиво је, овим поводом и у овом контексту, навести став Европског суда за људска права из пресуде у предмету Сејдић и Финци против Босне и Херцеговине (Апликације бр. 27996/06 и 34836-/06): „У бившој Југославији о етничкој припадности одлучивало је искључиво лице самоопредјељењем. На тај начин, нису се тражили никакви објективни критерији као што је познавање одређеног језика или припадност одређеној религији. Исто тако није било потребно да остали чланови одређене етничке скупине то прихвате. Устав не садржи одредбе које се односе на одређивање нечије етничке припадности: изгледа да се претпостављало да је традиционално самоопредјељење довољно.“ Стразбур, 22. децембар 2009. Ово је цитат (из) документа преведеног на бошњачки језик јануара 2010. године.

тамошњом легислативом. Од права на такво декларисање и можебитног постајања националном мањином треба разлучити и разликовати факт о томе како су Југословени правно-политички третирали у БиХ или некој другој републици бивше СФР Југославије, односно јесу ли они признати као национална мањина или нису. Наравно, **кад је ријеч о постдејтонској БиХ, Југословени се, за сада, могу једино третирали као тзв. „остали“**, управо онако како се правно-политички третирају сви они који се нису или не би изјаснили да припадају једном од три конститутивна народа или некој од 17 законом признатих националних мањина. Још 1991. године, по подацима из тадашњег пописа становништва у БиХ, било је у њој оних који су се, ко зна из којих разлога – то, у крајњој инстанцији, и није релевантно – изјаснили као нпр. Ескими, Папуанци; Индијанци или Кинези.¹¹ Од таквог опредјељења и декларисања националне припадности тада, а и данас, нико није правио никакав посебан проблем, па, по аналогiji, нико не би требало да прави ма какву сметњу било коме да се и ако се и у 21. вијеку изјасни као Југословен.

Међутим, да ли ће та категорија становништва, **иначе нестанички детерминисана и дефинисана социјална група**, добити статус признате националне мањине и кад ће то бити, то зависи од, најмање, двије ствари. **Прво**, бар кад је о данашњој БиХ ријеч, треба, полазећи од реалних ововремених политичких габарита и силница, сачекати и обавити попис становништва, који се планира за 2013. годину, и видјети колико ће се њених грађана изјаснити као Југословени, иако то није и, са становишта људских права, одлучујуће за нечији правни статус. **Друго**, а што је у вези и што зависи од овдје поменуте прве ствари и сплета збивања, односа и околности, након обзнањивања података о броју становника у БиХ, буде ли у њој и Југословена, што као могућност, из више разлога, не треба искључити, **треба покренути иницијативу за измјену закона ентитета и БиХ о националним мањинама и тражити да се у њима и Југословени експлицитно прогласе и признају као национална мањина, у статусу и са правима која има ма која од данашњих 17 националних мањина у БиХ**. Разумије се, као и у случају неких од садашњим законима признатих националних мањина у БиХ, само број припадника конкретне националне

¹¹ Данас, *ano domini* 2011, такво декларисање не би било изненађење с обзиром на то да се у међувремену више хиљада Кинеза населило у БиХ.

мањине, укључив и Југословене, није и не би требало да буде пресудан. Наиме, у БиХ има неколико националних мањина чији укупан број припадника не прелази 300, па немају мања права од оних мањина које броје више хиљада припадника.

На евентуалну контрааргументацију, тј. оспоравање права оним појединцима који су се или би се изјаснили као Југословени да они не могу бити национална мањина због тога што југословенство није нација или пак што (више) нема Југославије као државе, а што је, наравно, све тачно, може се одговорити позивањем на чињеницу да и у БиХ, као и у неколико других држава насталих од бивших република или и шире, **већ постоје признате националне мањине које немају своје матичне државе**, нпр. Русини и Роми, а у Србији нпр. као националне мањине признати су и Цинцари, Власи,¹² Буњевци, иако не постоје такве нације, односно нема националних држава у којима су припадници ових мањина већинско становништво. То искуство се може користити у легализацији Југословена и у настојању да и они, евентуално, буду проглашени за националну мањину.

Такође, снажну и плаузибилну аргументацију за добијање статуса националне мањине, они који се и даље самодоживљавају и декларишу као Југословени, могу црпити из **сфере културе и културне баштине**, у ширем смислу тог појма. Југословенима су првобитно сматрани, што им и само име говори, у ширем значењу те лексеме, припадници неког од јужнословенских народа (Срби, Словенци, Хрвати, касније и други, али увијек без Бугара). **Ти народи су несумњиво етнички, историјски, језички и културно веома сродни и блиски, без обзира на историју и посљедице дјеловања неповољних историјских силница и њиховог међусобног сукобљавања, нарочито у 20. вијеку.** Већина тих народа говори истим језиком, који данас има три или четири имена,¹³ због чега се сви међусобно добро разумију. Изузев неколико егзибиционистичких покушаја, прије свега у области и приликом приказивања старих југословенских филмова и телевизијских серија (додуше, у Републици Хрватској тај „обичај“ се, изгледа усталио и тамошњи чимбеници још га се придржавају), кад су титловани поједини дијалози у њима, литерарна дјела се не превode.

Култура и умјетничко, духовно стваралаштво, културно наслеђе, те конзумација тих креација талента, духа, маште,

¹² Власи можда и нису најбољи примјер због тога што та национална мањина, која насељава источни дио Србије, углавном подручје Хомоља и Неготинске Крајине, сматра да већина нације којој они припадају живи у Румунији као њен конститутивни народ, равноправан, ако не и старији и важнији од Румуна, али са тим се не би сложили Румуни због тога што они, тј. њихове официјелне институције и легитимни представници, сматрају да у Румунији постоји само румунски народ, а да су сви који се у дијаспори декларишу као Власи, заправо, румунска национална мањина у тим државама.

¹³ Имена тог једног, тачније истог језика, која су данас у оптицају су: српски, хрватски, босански (бошњачки) и црногорски. Да је у питању исти језик показује и његово именовање у Хашком трибуналу као „б-х-с“ језик, што само потврђује да су све то варијетети српског језика.

вјештина и других способности, јесу основа, стимуланси и најјачи кохезиони елементи идентитета Југословена. **Југословенство данас понајвише има смисла, могуће га је промовисати и (лакше) за њега се (из)борити уколико се оно постулира и третира као својеврсно културно заједништво и заједничарење**, односно, прецизније казано, као заједничко дјеловање у области културе и културног стваралаштва. Јер, уколико се тежи ка ширим геополитичким интеграцијама и процесима, од Европске уније, преко Евроазије, до нпр. неоосманистичких амбиција неких држава и сл., а данас нема никог озбиљнијег са политичке сцене на *ex-уи* државном простору ко се не залаже за неко интегрисање и припадање ширим асоцијацијама, онда се чини сасвим нормалним да одређени интеграциони процеси, наравно, не политичког карактера, међу народима и националним мањинама сличним по историјско-културним параметрима имају „право првенства“, имају оправдање и покриће у плодноним размјенама културних добара и остварења. Тим прије, уколико су настали на језицима и другим изражајним средствима која њихови актери и конзументи међусобно разумију без посредника. Зато је у посљедњих неколико година и отпочела сарадња између институција и појединаца који се баве културом, умјетничким праксисом, нарочито у подручју филмске умјетности, позоришног стваралаштва, телевизијских продукција, издавачке дјелатности, музичких приредби, концерата, али и тзв. заједничких наступа према „трећим“ дестинацијама и амбијентима, изван *ex-уи* простора. Српски филм, ма шта да му је тема, проседе и сл., лакше ће се разумјети у Хрватској или Македонији, упркос томе што још увијек има организованог и споља, тј. изван круга конзумента, подстицаног отпора презентацији српске културе у неким хрватским установама и миљеима, него у Грчкој, Швајцарској или у САД, баш као што се и литература настала у Хрватској без посебних предговора и тумачења хрватске историје, традиције и менталитета још – питање је, наравно, докад – може читати у Србији, БиХ, Црној Гори, Словенији. Чињеница да се 70 и више година ипак живјело у заједничком државном оквиру, чак и кад се он политички није прихватао, не може а да не посљедичи свијешћу о томе, не може а да се не преиспитују историјски токови и разлози стварања југословенске државе, баш као и узроци њеног разбијања, те истражују садржаји и форме живота једних (народа) покрај дру-

гих. У том смислу данас и овдје су нарочито популарне разне ретроспективе и репризе филмских и телевизијских остварења, као и изложбе, старе позоришне представе и други садржаји и форме приказивања оног што је некад стварано и наста(ја)ло у бившој Југославији, будући да рецепијенте тих остварења носталгично враћа у вријеме и околности њихове младости и полета, у доба кад су се могли поистовијетити са вриједностима државе којој су припадали и њеним каквим-таквим престижом у ономадном свијету. Нема сумње, већина људи преферише и „његује“ конформизам, боље се сналази и лакше функционише у амбијентима у којима их и други, не увијек и другачији, како се то вели у постмодерном, квазидемократском и тзв. политички коректном дискурсу, разумију и уважавају, тј. уколико живе у ширим заједницама које немају проблема са својим идентитетом, опстојношћу, перспективом и сл. Због тога **нације и јесу, упркос свим технолошким промјенама, манипулацијама свијешћу и осталим новотаријама, толико жилаве, трајне, и даље су „опијум“ за појединце и друштвене групе.** Из таквог хоризонта онда треба посматрати и валоризовати за сад спорадичне политичке иницијативе с циљем (поновног) успостављања статуса националне мањине за људе који (би) се изјашњава(ли)ју као Југословени. Таквих иницијатива има и не треба их игнорисати, чак и кад би се могло, а не може.

Међутим, „реверсна“ страна такве иницијативе и тог феномена је нешто другачија, односно с обзиром на другачије улазиште наратије и одсјаје с друге стране „медаље“ детектоване и идентификоване као могуће проглашење Југословена националном мањином, може имати и другачије исходиште и посљедице.

О чему је ријеч?

О томе да прије доношења политичке одлуке о правном статусу једне групације национално специфично (не)декларисаних становника у некој од *ex-уи* република у новим уставним и политичким системима и другим социјалним околностима у њима – јер проглашење неке друштвене групе националном мањином или пак конститутивним народом, односно нацијом у западноевропском смислу ријечи, јесте политички чин *par excellence* – посебну пажњу треба обратити не само на то да ли би таква одлука произвела неколике политичке консеквенције које би, затим,

посљедичиле могућом нестабилношћу тих држава и непотребном стигматизацијом, односно другим садржајима и формама дискриминације припадника „нове“ националне мањине, подједнако од стране конститутивних народа и осталих, раније признатих, националних мањина у њима, него и на још важнији сплет факата и контекст околности и дилема садржаних и исказаних питањем: **да ли та групација грађана, становника и држављана тих новостворених држава испуњава објективно дате и дистингвирајуће услове и критеријуме** – прописане нпр. Оквирном конвенцијом за заштиту националних мањина Савјета Европе, да друге међународне инструменте овом приликом не „потежемо“ – у односу, како према конститутивним народима, тако и према осталим националним мањинама, да буду проглашене националном мањином и потом уживају заштиту и бенефите које им држављанице Оквирне конвенције СЕ морају гарантовати пошто их већ легализују као мањинске етничке субјекте. Другим ријечима, **да би Југословени, тј. они који хоће да то буду и томе теже**, у ма којој данашњој новој независној држави, а некадашњој југословенској републици, **били проглашени националном мањином, неопходно је да се они макар по неколиким својим етничким и/или националним особинама и знамењима разликују, двоје од (припадника) конститутивних народа и других националних мањина у дотичним државама**. У та кључна разликујућа национална обиљежја и особине спадају, прије свега, језик, култура, традиција, укључујући и историјску прошлост и заштиту споменика културе и другог наслеђа, а ту су још и остали елементи из сфере начина репродукције живота, друштвене надградње и идентитетских карактеристика. На једноставно питање: по чему се потенцијални Југословени објективно, емпиријски провјерљиво и доказиво, разликују од, нпр. Бошњака, Хрвата, Срба и Црногораца, одговор је, с једне стране посматрано, такође једноставан – ни по чему, разлике нема! С друге стране, а то је управо онај реверс, друга страна процеса националномањинске „југославизације“ на којем инсистирају они становници-држављани од *ex-um* република створених држава, **разлика и јесте у томе што ти грађани не желе, неће да буду, одбијају да их се идентификује и третира са или као припаднике ма којег од претходно наведених конститутивних народа, иако у односу на њих немају другачију**

етничку генеалогiju, посебан језик, културу, духовност и остала идентитетска знамења и исходишта. Дакле, разлика је искључиво у домену субјективне димензије и садржаја права на националну идентификацију и јавно (не)декларисање таквог опредељења. Слично се може (у)тврдити и кад су посриједи разлике између популације/припадника будуће потенцијалне националне мањине(?) Југословени и неких етаблираних националних мањина и оних њихових припадника који не знају језик својих предака, односно своје етничке заједнице, чија је историјска прошлост, макар у једном периоду, тијесно испреплетена са историјом и традицијом народа из којих потичу и „долазе“ они који не желе да се са њима поистовијете и декларишу као већина њихових припадника данас. Наиме, те разлике, ма колико биле легитимне, још нису, код оних који то разматрају, анализирају и о томе одлучују, очигледне и тиме достатне, „подобне“ за легализацију и етаблисање, јер Оквирна конвенција на коју се позивају обје „стране“ – тј. и државе, њене чланице, али и грађани који нуде иницијативу да добију статус националне мањине и да он буде признат од власти тих истих држава, које **неприхватање таквог статуса управо правдају неподударношћу аргументације грађана који се декларишу као Југословени и који сматрају да имају потенцијал и капацитет националне мањине, због чега и сматрају да га треба озваничити, и норми садржаних у Оквирној конвенцији Савјета Европе у којима је таксативно наведено шта је све неопходно да (има) нека социјална група да би била призната као национална мањина** – осим субјективног фактора, тј. гарантовања права да се свако национално определијели како хоће или никако, те да од других тражи и очекује да се тако према њему опходе и третирају га, да се не би склизнуло у голи волунтаризам или банализацију етничке детерминације, ипак нормира императив **објективизације националне припадности**, што значи да се морају „посједовати“ макар минималне националне карактеристике, бар унеколико другачије, једне групе у односу на друге, да би се она идентификовала као различита од њих и другачије назвала.

То значи да сви они појединци, ма из које бивше југословенске републике потицали и долазили, који се нису национално идентификовали и декларисали као припадници неког од конститутивних

народа или законима признатих националних мањина, а не желе да буду и да их се третира као „остали“, имају право да се осјећају и изјашњавају као Југословени, да то исказују на попису становништва или за неке друге потребе, али то још **не значи да они јесу, да могу и треба да буду национална мањина у смислу како је то легализовано Оквирном конвенцијом за заштиту мањина или националним законодавством држава у којима (још) живе** они грађани којима је оптирање за и припадање југословенству од животне важности. Једноставније речено, могу неки грађани-појединци бити Југословени, али то само по себи не значи да тиме аутоматски стичу статус националне мањине и да су државе у којима правно-политички егзистирају дужне да им гарантују сва колективна људска права које би имали да су легализовани као припадници мањинске популације етнички детерминисане. Ако би се пак Југословени оквалификовали као национална мањина и ако би се легислативом поменутих држава признао такав њихов статус, тј. пројектовани и жељени циљ, онда би они били **једна од оних мањина етничке детерминације, исходишта и суштине која нема своју матичну државу.**

По томе Југословени не би били изузетак у државама формираним од бивших република СФРЈ. Али, изузетак би били по нечему другом, такође важном за напацију о задобијању статуса националне мањине, а што није уобичајено и „стандардизовано“ у „процедури“ легализације националних мањина и етаблисања њиховог статуса. Наиме, и у Републици Словенији, а Македонији још и више, има (још) оних грађана који себе идентификују као Југословене и тако се декларишу, који, наравно, говоре свој матерњи језик, међутим многи међу њима (више) не знају некадашњи српскохрватски (данас: српски, хрватски, бошњачки/босански и црногорски) језик којим говори убједљива већина оних који се дефинишу и декларишу као Југословени, а живе у Србији, БиХ, Црној Гори и Хрватској. То би значило да нова нација, Југословени, који, због тога што су изразита мањина у свакој од напријед поменутих држава, могу бити само национална мањина – а национална мањина је, такође, нација, тачније дио нације чија већина живи у некој другој држави, а сви остали конститутивни елементи су исти – тј. њени припадници не говоре исти(м) језик(ом). Неки говоре

српским – њих, додуше, разумију и Југословени у Хрватској, Црној Гори, БиХ – а неки пак словеначким или македонским језиком и тешко се, због лексичко-семантичких разлика, разумију, чак и кад немају политичких неспоразума. С правом се, онда, поставља питање о каквој се то јединственој нацији, односно националној мањини ради кад се њени припадници у међусобној комуникацији не разумију или им је за то потребан преводилац. Тим прије што у **свјетској историји и ововременој пракси нису чести примјери етничког билингвизма** – иако га, наравно, има (нпр. Канађани, Индијци, Швајцарци /уколико су они јединствена нација у класичном, средњоевропском смислу ријечи, баш као и неке афричке нације, које се подударају, као и у претходно наведеним државама, са државним оквиром и припадношћу истој/ итд., да оставимо по страни апсурдну ситуацију у којој и данашњи Бошњаци говоре два језика: босанским у БиХ и српским у Рашкој области/ Санџаку, тј. Србији) – тј. да **припадници исте нације или националне мањине, свеједно, не говоре истим језиком, а то би се могло десити и Југословенима уколико буду признати за националну мањину у постјугословенским државама**, или макар некој од њих. И то је онај „фактор одвраћања“ за субјекте који одлучују о томе коју социјалну групу легализовати као националну мањину и дати јој статус који има већина других националних мањина у новоствореним државама.

Сљедеће што треба имати на уму у анализи избора и одлуке унутар дисјункције или-или, тј. одлуке за признавање статуса националне мањине Југословенима или не, јесте **феномен носталгије**. Одмах треба рећи да носталгија, па била она и **југоносталгија**, није довољно упосебљујући идентитетски елемент да би неко ко је осјећа и живи био проглашен националном мањином, ма какву **културу сјећања**¹⁴ имао. Поготово уколико се има на уму факт да је свака носталгија повремена и привремена појава, да ње има код оних који су живјели и који се имају чега сјећати у бившој Југославији, а то значи да је она „својина“ и особина старије генерације, тачније: појединаца у њој, јер носталгија је увијек индивидуални осјећај и доживљај. При томе, њихова будућност не оставља недоумице: ускоро тих генерација више физички неће бити јер ће се на њима „аплицирати“ закони биологије: смрт им

¹⁴ О феномену културе сјећања на српском језику најкомпетентније је писао проф. др Тодор Куљић. Видјети његову књАигу *Култура сећања*, „Чигоја“, Београд, 2006.

је неизбежна пошто су сви људи смртна бића. **Консеквенција те објективне датости јесте да ће ускоро они који и даље преферишу југословенство као своју (над)националну детерминацију и опредјељење нестати, а самим тим се радикално умањити, те дерогирати и настојања значајног дијела популације оних који данас захтијевају добијање статуса националне мањине.** Ако је то већ тако, а јесте дуже од двије деценије, онда актуелни властодршци у новоствореним државама, прагматички резонујући, имају разлога да не журе у одлучивању о томе који ће правно-политички статус додијелити својим суграђанима југословенске провенијенције. Тим прије што су у тим државама/ политичким заједницама на власти они актери и субјекти који углавном немају проблем са носталгијом, јер им сјећање на и искуство са Југославијом није живо, емотивно, непосредно, лично, него посредовано свједочењем других, литературом, историографијом, сукцесијом и сл., па и одлуке које се макар једним дијелом односе на нешто што се тиче те заједничке прошлости могу доносити руководећи се првенствено рационалним критеријумима и интересима, а не само ради задовољавања носталгичних порива дијела генерације у силаску са повијесне сцене. Истине ради, то не значи да би се све, аутоматски, промијенило да су неке друге гарнитуре у власти.

Све претходно наведено обеснажује аргументацију оних који су поднијели иницијативу за озакоњење субјективне самоперцепције њиховог властитог етничког исходишта и „проседеа“ као националне мањине. Истовремено, то јача подозрење не-Југословена спрам њих, учвршћујући их у увјерењу да су у праву они чиниоци који и даље онемогућавају самовољно декларисане Југословене да постану национална мањина. Штавише, волунтаристичко-аксиолошка уздржаност спрам идеје и захтјева за легализацијом југословенског националномањинског идентитета полако еволуише и прераста у рационално-гносеолошки став по којем се научно и не може оправдати и природно доказати постојање југословенске националне мањине, због чега ју је немогуће правно утемељити и озбиљити, а непотребно политички инаугурисати.

Осим наведеног, евентуално проглашење оних који су се или би се декларисали као Југословени националном мањином, има,

посебно у геополитичким условима постдејтонске БиХ, додатни изазов и носи нова искушења. Јер, **уколико би се Југословенима правно признао статус националне мањине, одмах би исти такав статус и потоњи третман у јавном простору тражили и они грађани у постдејтонској БиХ који се у наведеној фази њене повјеснице изјашњавају као Босанци**, чак и кад их нико не пита за националну припадност. Декларисање за босанство и покушаји његовог етаблисања као националне мањине је политички пројект. То је покушај одређених политичких снага идеолошки импрегнираних тзв. интегралним босанством, прије свега из бошњачког националног корпуса и миљеа, да се сви они који су се некад, у предратној Босни и Херцеговини као чланици, административно-територијалној јединици државе Југославије, без обзира на њено друштвено и државно уређење, изјашњавали као Југословени, сад, кад више нема Југославије, а има Босне и Херцеговине, па макар и дејтонски редуковане државности, декларишу као Босанци (не и као Херцеговци), да се та опција и могућност изјашњавања, на шта свако има право, етаблише и легализује као припадност националној мањини чији би се статус затим правно изједначио са положајем свих 17 осталих националних мањина у БиХ. Таквим снагама, наравно, није стало да се легализује статус Југословена. Напротив! Оне, бар у постдејтонској БиХ, не подржавају иницијативу да се онима који се изјашњавају као Југословени призна статус националне мањине и тамо гдје њихови припадници и представници о томе одлучују, то се неће ни десити. Због тога су **у постдејтонској БиХ босанство и југословенство у политичкој напетости, бинарној опозицији и супротности, између којих компромис није могућ**. Или-или! Уз то, аргументација која прати процес **босанизације** неких социјалних група и појединаца у дејтонски заснованој босанскохерцеговачкој државности, скоро да је идентична оправдању својевременог оптирања за и етаблисања југословенства: заједничка територија, држава, завичај(ност), политичка опередијељеност и перспективе, привредни амбијент, потенцијали и интереси, свакодневни живот, тзв. мјешовити бракови, који опет, као некад у искуству југословенства, постају важан фактор унутар вриједносне скале и оптирања за појединачну припадност, иако су посљедица социјалне везе биолошки различитих чинилаца, чиме се кокетира са биологистичким теоријама

и легитимизацијом националног исходишта и опредјељења итд. Зато, било ко да се определијели да буде Босанац и да се то легализује као припадност одређеном националним ентитету, неће и не може прихватити да се допусти онима који су се изјашњавали као Југословени да, исто тако, буду признати и прихваћени као национална мањина, а то свакако, „природно“ не желе, не траже и не подржавају конститутивни народи, као и већина осталих националних мањина, из чијих редова су се, такође, „регрутовали“ они који су се сматрали и звали Југословенима. Упркос другачијој јавној реторици – нико озбиљан неће наглас рећи да људи, појединци, немају право да се национално изјасне како желе или пак никако, те да је то чак и добро, јер се тако признаје, глорификује различитост, а она се у данашњем политички коректном „дискурсу“ због нечега *a priori* сматра добром, дјелотворном, корисном и сл. – **конкурвенцију мало ко воли и зазива**. Због тога се посљедњих година идеја и иницијатива легализације Југословена као националне мањине у државама Западног Балкана – тај геополитички појам се данас чешће и радије користи него израз бивша Југославија (то, наравно, нису апсолутни синоними), можда и због тога што је вриједносно неутралнији и неоптерећен негативним политичким конотацијама – упркос повременим медијским промоцијама, и заглибила у ћорсокак босанскохерцеговачке мимикрије и „логи-ке“, по којој је за моје и наше штетно све што је другима, њима и њиховим, добро и корисно. И *vice versa*.

И у осталим *ex-uu* републикама шансе Југословена да добију статус и постану национална мањина нису велике. Осим неколико скицираних разлога за инсуфицијенцију те могућности, ту је и „традиционални“ страх држава на Балкану, на *ex-uu* простору посебно, од отварања ма ког и ма чијег националног питања, па било то и једне бенигне националне мањине, за чим теже они који су се декларисали или би се и даље изјашњавали као Југословени. **То је посљедица историјски верификоване чињенице да је стављање у фокус националног питања било којег колективитета народносне детерминације и етиологије на простору бивше Југославије у 19. и 20. вијеку неминовно изазивало сукобе и ратове, а да су неријетко узрок или повод томе била мањинска права неких етничких заједница.** Осим

домаћим војно-политичким актерима, који су упркос свијести и страху од отварања националних питања, иста ипак распакивали и борили се за властиту националну хомогенизацију, експанзију, па и доминацију, то је и појединим свјетским силама служило као оправдање за вођење ратова и у тзв. цивилизованој Европи средином 20. вијека (случај наводног занемаривања права судетских Нијемаца као повод Хитлеровој Њемачкој за рат против Чехословачке или позивање на заштиту права Нијемаца у Пољској ради оправдања интервенције у њој, чиме је почео Други свјетски рат итд.), па је и због тога разумљива опрезност политичких фактора у државама насталим од бивших југословенских република у одлучивању о евентуалном додјељивању статуса националне мањине оним њиховим грађанима који су се изјаснили и даље би се изјашњавали као Југословени. Због свега наведеног Југословени и нису национална мањина.

Наравно, ту је и **питање културног наслеђа**, односно, како се то чешће каже: културно-историјског наслеђа, баштине, традиције и сл., као саставног елемента културног идентитета, које (би требало да) је особено југословенско и које би потенцијална југословенска национална мањина могла баштинити (само) као своје, а оно пак, тј. наслеђе, њој помоћи да заснује и учврсти свој идентитет. Међутим, поставља се питање има ли т(акв)ог наслеђа, а да оно истовремено није и наслеђе „свих наших народа и народности“ – с тим да су некадашње народности у већини новостворених држава данас националне мањине – што су заједно живјели, у истој држави, неколико деценија? Изгледа да (више) нема, ако га је икад и било, односно да је оно толико мало, бенигно, да не представља никакву политичку чињеницу, која би се и данас могла артикулисати у смислу подупирања иницијативе за легализацију Југословена као националне мањине. Јер, у **грађанским ратовима на крају 20. вијека, у којима је дошло до крвавог „разби-распада“ (М. Кнежевић) СФР Југославије, свеколика културна и историјска баштина је одмах издиференцирана по етничким критеријумима и поцијепана по границама националних шавова; сваки народ је идентификовао своје вриједности и наслеђе**, па су тако Хрвати узели оно што је њихово; Словенци ионако нису имали проблема са тим питањем јер се културно ни-

кад и нису интегрисали у Југославију; једино су Срби морали доказивати шта је специфично њихово и борити се за то, због чега су и били тако жестоки сукоби тамо гдје они нису били у већини, односно гдје су идентитет „дијелили“ са другима и са другима полагали право на исто наслеђе, које је својевремено, у највећем дијелу, изворно било њихово, као што је то било у БиХ, у којој су религије, вјероисповијести и цркве и/или вјерске заједнице биле и остале главне вододјелнице међу народима (М. Екмечић), па, сљедствено томе, и међу културама и наслеђем које је из њих произашло.

Тако брзо, драматично и дефинитивно (!?) разбијање Југославије, упркос вишедеценијској напацији која је гарантовала њено вјечно постојање и најбоље друштвено уређење и политички и економски систем истовремено (социјалистичко самоуправљање, као „предзиђе комунизма“, а он је пак „ријешена загонетка историје“ /К. Маркс/), по таквим теоријама, тј. парадигмама мишљења, наступило је и „одрадило“ своју задату улогу између осталог и због тога што у њој „није било могуће никакво културно наслеђе државе коју су чиниле различите етнице, него само паралелна наслеђа појединих народа који су је настањивали.“¹⁵ Колико год цитирана реченица била утемељена и потврђена у историјском искуству народа који су чинили бившу заједничку државу, толико и „дискурс“ по којем се државе распадају зарад дисхармоније или сукоба културних идентитета у њој, посебно у случају бивше Југославије, која се и није распала него је разбијена, не „држи воду“. Државе нестају као посљедица дјеловања далеко битнијих фактора и њиховом „концентрацијом“ у правом историјском тренутку. Чар је историје и изазов живота баш у томе што се унапријед не зна кад је тај прави тренутак.

Претходно казано **није амнестирање Југословена од одговорности за нестанак државе са којом су се они идентификовали и по којој су били именовани, а на основи чега би и данас да се дефинишу као национална мањина, да друг(ачиј) и то прихвате и да их тако третирају, јер они и нису имали толики разарајући потенцијал, поготово што су се многи од њих, као што смо напријед показали, тако декларисали из разлога политичке курентности, а не стварног унутрашњег доживљаја и идентификације, него је наша експликација тек констатовање по-**

¹⁵ Љубинка Гавриловић, „Непостојеће наслеђе земље које нема“, у: *Огледи о југословенском културном наслеђу*, уредник: проф. др Иван Ковачевић, Филозофски факултет и Српски генеалошки центар, Београд, 2012, стр. 53. Нажалост, у нашој, српској науци, а прије свега у политикологији, затим социологији, етнологији, па и културологији, ма шта она била, таквих радова је мало.

литичких факата и потврда политиколошке спознаје о пресудности односа снага у друштвеним и политичким процесима и односима. **Југословени, ма шта и ма колико да су чинили, нису могли да зауставе разбијање и нестанак Југославије, посебно друге или СФРЈ**, а неких покушаја с тим циљем и намјером је заиста било, не само због дефицијентности њиховог потенцијала, ресурса и енергије неопходних за то, него и зато што је она знатно раније била осуђена на пропаст у центрима моћи изван ње саме, и што се одмах нашло довољно домаћих „извођача радова“ на тој „траси“. Та чињеница, тј. брзо и „ефикасно“ разбијање државе, која је постојала преко 70 година, додуше уз један насилни ендехазијски дисконтинуитет у вријеме Другог свјетског рата, показује да је њено утемељење (било) врло спорно, крхко и порозно, недемократско, **да су дезинтеграциони фактори били јачи од интеграционих, да у свему томе културно прожимање није било снажно и дјелотворно, да оно није могло нивелисати или избрисати дотадашње националне и културне разлике** које су постојале у тренутку кад су ти народи, односно њихови легитимни и, самим тим, легални представници, одлучили да створе једну, заједничку државу – Југославију, која је то била и кад се другачије звала, дакле и у вријеме Краљевине СХС.

Ипак, упркос свему, **понешто од културног наслеђа те државе је створено, па чак и претекло њену правно-политичку и историјску егзистенцију**. Са тим материјално-духовним творевинама, а потоњим наслеђем, идентификовали су се они који су се изјашњавали као Југословени, а те садржаје, вриједности, стваралаштво и наслеђе су и креирали и конзумирали управо појединци који су себе доживљавали и осјећали се као Југословени, при чему то осјећање и декларисање није увијек и у цјелини значило и одрицање од етничке националности унутар које су се родили, образовали, стасали, па и свакодневно егзистирали. **То значи да је било периода, околности и појединаца који своје југословенство нису нужно сматрали опозитним, супротним својој ранијој националној припадности, односно већ етаблираним нацијама, па и неким националним мањинама**, које су конституисале ту државу и њено уставно уређење. На примјер, такав период је био одмах послје Првог свјетског рата, нарочито кад

се има у виду све оно што се збивало у оквиру српске нације и из српске перспективе, кад се унутар српске јавне свијести готово и није правила разлика између српства и југословенства, које је било непроблематично и, што би рекао М. Ломпар, безусловно усвајано као идеологија, вриједност, смисао, садржај и циљ постојања и даљег развоја српске нације и њене улоге у новоствореној држави, па је **свеколика српска култура великодушно „превођена“ у југословенску и „дијељена“ са свим осталим народима троимене краљевине**. Јасно, тако се углавном понашала српска елита, а не обичан народ. Такво југословенство називано је **интегралним**.

Међутим, нису сви у тадашњој држави то тако доживљавали и разумијевали. Демонстрације југословенства и културе која би га легитимисала и интегрисала народе чији су легитимни представници својим политичким дјеловањем свакодневно показивали да су полисемно различити, као октроисаних вриједности и медијума, било је и непосредно након увођења и имплементације Шестојануарске диктатуре краља Александра Карађорђевића 1929. године, али тај „пројекат“, упркос факту да се проводио репресивним средствима и методима, није дао очекиване резултате. Након смрти његовог „пројектанта“, краља ујединитеља, држава и све потенцијалне заједничке вриједности су у крви разбијени, а сâмо пак југословенство дискредитовано као унитарно. Из тог периода данас се можда још **баштини, као југословенско културно наслеђе, понеко Мештровићево кипарско дјело, рана Андрићева књижевна остварења и понеки есеј, Уједићев стих или Готовчева опера „Еро с онога свијета“ и, дјелимично, фудбалска репрезентација која је учествовала на Првом свјетском првенству у Уругвају 1930**. И то је готово све! Недовољно да би га се било ко данас, изузев најужег круга посвећеника, сјећао.

Из периода друге или социјалистичке Југославије, која је трајала 20 година дуже него прва, монархистичка, о актуелизованој теми треба анализовати период од краја Другог свјетског рата, па до почетка 70-их година, **при чему су референтне године 1963, 1964. и 1966.**¹⁶ Наиме, првих неколико послеријатних година, наравно, мисли се на Други свјетски рат, питање националног одређивања се готово није ни постављало. **Идентификација са припадношћу држави, тзв. новој Југославији, била је јака, распрострањена и**

¹⁶ Година 1963. значајна је по томе што је држава (ФНРЈ) промијенила Устав и име у Социјалистичка Федеративна Република Југославија, али и што је тад започео процес конфедерализације државе, тј. јачање република и покрајина на рачун савезних институција и надлежности. Година 1964. је година 8. конгреса СКЈ, на коме су органи СКЈ по први пут бирани по тзв. републичком кључу, тј. делегати су кандидовани у републичким партијским организацијама, а у савезне органе СКЈ бирани пропорционално снази републичке партије. Уз то, на том конгресу Јосип Броз Тито се по први пут, у партијским документима социјалистичке Југославије, изјаснио као Хрват, а до тада се „писао“ као Југословен. Његов примјер слиједили су потом и други „високи“ партијски и државни функционери, чиме су показали да им је важнија републичка/покрајинска база, него федерални ниво власти у који су бирани. Године 1966. одржан је чувени Брионски пленум ЦК СКЈ, на коме су осуђени тзв. југоунитаризам и етатизам, персонализовани у Александру Ранковићу, тада потпредсједнику Републике, након чега је дерогирање Југославије настављено легално и са партијским „благословом“. Послије тога, Југословена је било све мање, а „републиканаца“ и „покрајинаца“ све више, те је започео процес разградње савезних културних установа, што ће Устав СФРЈ из 1974. само „аминovati“.

дјелатна. Више је разлога због чега је то било тако. Један од њих је последица или израз чињенице да је званично, од стране државних власти и идеолошког апарата, медија комуникације и осталих канала и полуга државног утицаја и обликовања јавне свијести, **снажно и свеобухватно промовисана политика и вриједност братства и јединства**, по којем су, бар начелно и декларативно, сви народи, односно њихови припадници (требало да буду) равноправни, што је, као циљ политике, као идеал, неспорно, вриједно подршке и покушаја имплементације. Т(акв)о стање, у којем је **својеврсна социјална мимикрија била свакодневна пракса и алиби за нечињење другучијег**, народи оновремене Југославије – у којој се већ увелико говорило о радним људима и радничкој класи као новим, легитимним носиоцима суверенитета, власти, али и укупног друштвеног развоја – прихватили су, додуше из различитих разлога и оправдања. Србима је то одговарало и нису се бунили против југословенства, како због тога што су они и створили ту државу, тако и ради Срба из БиХ, Хрватске, тј. респектовања чињенице да је српски народ једино у Југославији могао живјети у једној држави, а и да би српско комунистичко руководство делегитимисало етикету и оптужбе комуниста из других југословенских република, нарочито Хрватске и Словеније, на рачун великосрпског хегемонизма између два рата. **Хрватима је Југославија била својеврсно прибјежиште, заклон од одговорности за већинско подржавање нацифашистичких сила Осовине и почињени геноцид над српским, јеврејским и ромским народима у и путем НДХ** и није им одговарало да форсирају своје хрватство као нешто што је **супротно и сепаратно југословенству, иако је оно, у основи и већински, одувијек то било**. Оновремено југословенство, увелико испражњено од ма каквог реалног и обавезујућег садржаја и значења, било је прихватљиво и хрватским политичким руководиоцима и културним радницима, нпр. М. Крлежи. **Словенци** су били свјесни да без југословенског оквира у оновременим међународним односима не представљају никакав фактор, па се нису ни трсили *a-pro-pos* своје самобитности, аутархичности и „словеншчине“ све до пада Ранковића, а **новопроглашене нације: црногорска и македонска**, тек су се „тријезниле“ од опијености изненадним даром којим их је „частио“ партијски врх додјељујући им статус нације. Остављамо за неку другу анализу питање ко-

лико је опосебљавање и легализовање црногорске и македонске нације истовремено дезоријентисало и деструисало српску нацију и за дужи период је онеспособило за снажније и ефикасније артикулисање властитог положаја и перспективе. Српски народ се од тога није дуго опоравио, све до пред крај 90-их година 20. вијека, а тад је већ за много шта било доцкан. Исходи разбијања Југославије о томе најбоље говоре.

Други разлог за израженије идентификовање са југословенском државом, у односу на оно са властитом нацијом, садржан је у чињеници да је држава, иако се звала федеративна, дуго била централистички организована, а **сва власт концентрирана и персонализована у личности Јосипа Броза Тита**, који је више година истовремено обављао неколико важних државних функција: предсједник Владе, касније Савезног извршног вијећа (СИВ), а од 1953. године и предсједник Републике, те партијских и паропартијских: генерални секретар КПЈ, односно предсједник СКЈ, предсједник ССРНЈ, неко вријеме предсједник и СУБНОР-а, и, што је с његове тачке гледишта, можда и најважније: врховни командант Оружаних снага Југославије.¹⁷ Толика концентрација власти и реалне моћи у рукама једног човјека, као што ју је имао Тито до краја 60-их година 20. вијека, већ у његово вријеме била је непримјерена и за већину европских крунисаних глава, а на њој су му могли позавидјети и бројни афро-азијски и латиноамерички диктатори. Човјек са толико функција и овлашћења, а несклон демократској процедури и провјери властитог легалитета и легитимитета, у држави тек изашлој из рата, који је истовремено био и ослободилачки (против наци-фашистичких окупатора: Њемачке, Италије, Мађарске, Бугарске) и грађански (усташе, четници, балисти, муслиманске милиције и сл.) и није могао другачије владати него ауторитарно, **свјесно градећи свој култ личности и идентификујући своју власт са државом и земљом Југославијом**.¹⁸ Тито је тад у свијести многих његових поданика, тј. грађана Југославије, па макар они припадали категоријама „радних људи“ и „радничке класе“, фигурирао као гарант слободе, независности, безбједности, напретка, модернизације и сл., био синоним за Југославију и због тога се велики број људи осјећао и изјашњавао као Југословени, не нужно у значењу неког новог

¹⁷ Повремено и привремено Броз је обављао још неколико функција, као што су предсједник Савеза резервних старјешина Југославије, Савјета народне одбране, генерални секретар Покрета несврстаних земаља итд., те већи број почасних дужности, као што су председавање појединим манифестацијама, одборима и сл., што значи да је апсолутно све контролисао.

¹⁸ О Јосипу Броз Титу опширније смо писали поводом двадесетогодишњице његове смрти 2000. године. Видјети: Слободан Наградић, „Конверзија и издаја епигона“, *БУМ*, бр. 34, Бања Лука, јун, 2000. Исти, „Јосип Броз Тито: 20 година послје“, *Градишки зборник*, бр. 4, Градишка 2002. Чланак је прештампан у ауторовој књизи *Друштвословне енеаде*, „Бесједа“ и „Ars libri“, Бања Лука – Београд, 2003.

националног ентитета и идентитета, него у смислу припадности држави Југославији, поистовјећивању са њом, потребом њене одбране и очувања, што је нови садржај, тачније: садржај новог, југословенског патриотизма, при чему су се етничко поријекло и национална припадност у први мах и на феноменолошкој равни стављали у други план, осим кад су Црногорци и Македонци били у питању. Свакако, у свему томе, тј. у таквим опредјељењима тзв. обичних људи, било је доста последица идеолошког и пропагандног приступа и садржаја, што је за оновремене услове био *conditio sine qua non* политичког/јавног дјеловања, али то за многе ипак није било одлучујуће.

Другим ријечима, **већина људи је из егзистенцијалних разлога оптирала за југословенство**, интуитивно наслућујући да је то за њих боље и да на тај начин иду „у корак са временом“, да тако исказују лојалност држави која их брани од спољних пријетњи (СССР и његови сателити), санира ратне ране и отвара перспективу, бесплатно школује, лијечи, даје шансе сиромашним итд. **Склони чврстој руци и ефикасном дјеловању власти**, што је она првих неколико послеријатних година и била, додуше кад се то не вреднује са становишта садржаја и смисла њених активности и потеза, многи грађани су јој указивали повјерење не питајући се притом за њен легитимитет, а једна од „**тачака**“ „**уговора**“ **између власти и поданика, тј. грађана, радних људи и радничке класе**, била је да они као појединци не инсистирају одвећ често и пуно, поготово не у јавном простору, на свом етничком односно националном идентитету – религијско-конфесионално-црквеном још и мање – него **да примат дају свом класном положају и идентитету и из њих изведеним правима, статусу и перспективи**. И заиста, велики дио становништва обновљене југословенске државе био је спреман за својеврсну **адопцију, тј. прихватање новог идентитета, југословенства**, при чему оно није увијек и од свих доживљавано као одрицање од свог традиционалног етничког поријекла и националне припадности, него као једна форма, „**љуштура**“, коју треба задовољити, не марећи одвећ што тај садржај, којим се пуни та форма, може бити и споран и сиромашан. То је одговарало и новим властима, којима би етничке напетости и конфликти из тих разлога и садржаја представљали препре-

ку за стабилизацију новог друштвеног уређења, политичког система, међународног положаја и других легитимационих инсигнија ФНРЈ. Уосталом, у држави као што је (била) **Југославија – мулти-национална, вишерелигијска, полијезичка, мултикултурна и структурно неуједначена по низу других критеријума и параметара** – другачије се и није могло управљати, пацификовати тзв. неуралгичне тачке, одржавати унутрашњу безбједност и сигурност од напада споља, помирити у нетом завршеном грађанском рату тешко завађене народе, развијати економију, а уз њу и тзв. друштвену надградњу, дизати стандард свим људима, отварати перспективу и сл. Зато је **југословенство у таквим условима и у том времену (по)служило као својеврсни *modus vivendi***, као медијум и механизам јавног артикулисања, како националних осјећања и преференција једног дијела грађана, тако и потребе нових, револуционарних власти – које су почивале на и своју снагу и углед црпили из легитимитета „класичне“ љевичарске провенијенције, који и није баш пуно марио за националну идентификацију, него је увијек фаворизовао тзв. општељудску, универзалну еманципацију – за самопотврђивањем и ефикасним дјеловањем, па се оновременим државним и партијским органима (у)чинио да ће нарацијом о југословенству превазићи бројне противрјечности, остварити „братство и јединство“ свих наших „народа и народности“, ¹⁹себе овјековјечити а радне људе и радничку класу увести у срећну будућност. Резимирајући претходни „дискурс“, скицирано југословенство могли бисмо назвати **ТИТОИСТИЧКИМ**.

Та пројугословенска „идила“ трајала је тек непуне двије деценије, да би се почетком 70-их година, као што је већ речено, ствари почеле, прво „еволутивно“, а затим и радикално мијењати. Власти су покушавале своје неуспјехе амортизовати институционалним, а потом и економским реформама, које су се огледале у јачању република и покрајина, те отварањем југословенског тржишта, чији нуспроизвод ће бити масовни одлазак радника-самоуправљача у иностранство на тзв. привремени рад, који ће убрзо постати трајан, а за многе грађане тадашње државе у којима су нашли посао постаће земље дијаспоре. Такође, раних 70-их година, а посебно након тзв. Брионског пленума ЦК СКЈ из 1966, почињу и прве међунационалне трзавице, **али и отварање мусли-**

¹⁹ Изван ове анализе, за неку другу прилику, остављамо очигледну логичку противрјечност садржану у синтагми „братство и јединство народа и народности“, коју су користиле власти социјалистичке Југославије, јер о каквом братству и јединству би се могло радити ако нема народа, па и народности, тј. националних мањина по данашњем политичком дискурсу, ко би се онда братимио да не постоје народи, да они нису (били) различитог исходишта и уточишта, поријекла, политичког капацитета и циљева. Тиме су и саме власти и идеолошки чиниоци признали националну различитост, па и супротстављеност националних ентитета у држави, као и потребу да се те различитости и противрјечности држе под контролом. О свему томе свједоче бројни стенограми са тзв. затворених сједница партијских форума и органа.

манског питања, прво унутар СКЈ,²⁰ а потом долази и до уставног, дакле државног признања нове нације – Муслимана.²¹ На супрот томе, у Хрватској се прво отворило тзв. језичко питање, које се исказало као непристајање на формулацију српскохрватски, односно хрватскохрватски за назив језика којим се говори и служи у Хрватској. *Quintessentia* тог покрета била је *Декларација о положају и називу хрватског језика*, која је не само негирала тзв. Новосадски договор из 1954, којим се језик који су говорили Срби, Хрвати, али и сви остали становници БиХ и Црне Горе, назива српскохрватски, односно хрватскохрватски, него и **отворено довела у питање културне основе братства и јединства, заједништва, националне равноправности** и сл., што је био први велики „допринос“ дезинтеграцији југословенске државе. Након тога, антијугословенска „гибања“ у Хрватској узела су маха и кулминирала у тзв. Хрватском прољећу 1971, кад су неки политички кругови, прво унутар Савеза комуниста Хрватске, а онда и изван њега, **тражили да се не само преиспита федерални карактер заједничке државе, него и сама њена опстојност**, па чак и пријем Хрватске у Уједињене нације, па све до новоушташког покушаја устанка у Западној Босни 1972. То је онда охрабрило њихове, до тад прикривене, истомишљенике и у Словенији (тзв. цестна афера и др.), и „Пандорина кутија“ је била отворена, без обзира на то што су те сепаратистичке, антијугословенске тенденције и праксе биле политички поражене. Након тога, **југословенска федерација је, што би рекао хрватски комунистички лидер и *spiritus movens* хрватског сепаратизма Владимир Бакарић, наставила да федерира**, слаби и растаче се, све до свог неславног краја, почетком 1992. године.

²⁰ То се десило и прије 1966. године, јер је већ у Уставу БиХ из 1963. први пут назив Муслиман писан великим почетним словом, а то је настављено после партијског савјетовања, тј. сједнице ЦК СКБиХ 1968, на којој су охрабрене идеје, иницијативе и одлуке за признање босанскохерцеговачких муслимана за нову нацију и то пренесено највишем државно-партијском руководству СФРЈ.

²¹ Прво су уставни амандмани из 1971. легализовали претходно донесену и у попису становништва те године примјену одлуку СКЈ да се Муслиманима да статус нације, а онда је то дефинитивно верификовао Устав СФРЈ из 1974. године.

Па ипак, дакле, упркос таквом трагичном крају, кад је социјалистичка и федеративна, друга Југославија насилно и у крви разбијена, та држава и власти у њој оставиле су, тачније: и након њих је остало, као својеврсно културно наслеђе свих народа и народности/ националних мањина у њој, неколико „артефаката“, истина мање као траг нечег што би се могло идентификовати као наслеђе настало институционалним дјеловањем за то позваних субјеката и чинилаца, а више као наслеђе „у јединим областима где је то било могуће – у свакодневном животу и популарној култу-

ри²². Ти артефакти, ти биљези поменутог културног наслеђа нису бројни, па ни епохални, али имају неки значај и значење готово за све оне који се идентификују и траже да се легализују као Југословени, а затим и за неколике социјалне слојеве, групе, па и појединце, који су и онда, тј. у вријеме Југославије, припадали, а и данас припадају конститутивним народима илити нацијама. Таквих садржаја и вриједности има, иако у скромним габаритима, и оне живе, више међу тзв. обичним људима, него у елитама новоформираних држава, дјелатне су и прихватљиве и онима који нису били ни рођени кад су те вриједности и артефакти културног наслеђа настали и етаблисали се, односно распала се држава чији су дио идентитета били.

На поједностављено питање шта су (били) конкретни садржаји и симболи, а посебно „остаци“ тог наслеђа, одговарамо, такође симплификовано: то су – кад се културно наслеђе постулира и разумијева у најширем смислу ријечи, као укупна производња и репродукција свијета материјалног и духовног живота – **поједини елементи исхране** (нпр. данас се популарни босански ћевапчићи, који су изворно, наравно, оријенталног поријекла, не конзумирају само у тој држави, него их сервирају и у европској дежели, тј. Словенији; слично је и са македонским паприкама и ајваром), **рок и поп музика** (од краја 60-их и почетка 70-их година прошлог вијека, кад је та врста музике и културе, те својеврсног погледа на свијет и система вриједности, које је она изњедрила, наста(ја)ла и етаблисала се и у оновременој Југославији, па све до њеног краја и касније, до данашњег дана (2015), јер она је подједнако практикована у свим *ex-uu* републикама, међу свим народима, код неких раније, код других касније, код неких више, а код других можда и мање, што (је) зависи(ло) и од дотадашње музичке традиције и праксе. Та музика се још практикује и конзумира, што значи да је (била) дубоко укоријењена и на југословенском тлу, да је служила као својеврсно легитимационо ткиво, кохезиони фактор и механизам интеграције различитих ентитета у бившој Југославији, али она то више и не може бити. Сад је само музика и, евентуално, повод за носталгију).²³

Осим те врсте тзв. популарне културе, **као културно наслеђе друге Југославије могуће је још третирати и дио**

²² Љиљана Гавриловић, цитирани рад, стр. 53.

²³ Српски етнолог Иван Ковачевић сматра да је југоносталгија такође дио југословенског културног наслеђа. Види његов текст „Југословенско културно наслеђе – од југословенске идеје до југоносталгије“, у: *Огледи о југословенском културном наслеђу*, цит. издање, стр. 7–20. С друге стране, да сама југословенска идеја чини димензију, садржај југословенског културног наслеђа, поред њега сматра и историчарка Мира Радојевић у тексту „Југословенска идеја као део југословенског културног наслеђа“, у: *Огледи о југословенском културном наслеђу*, стр. 21–38.

филмског стваралаштва, посебно неколике ратне филмове, тачније: филмове о партизанској епици и етици („Козара“, „Мост“, „Битка на Неретви“, „Десант на Дрвар“, „Валтер брани Сарајево“ и др.), не толико по њиховим високим умјетничким дометима, колико пак по идеолошко-васпитној функцији коју су имали у промовисању славе и чистоте револуције и херојства њених протагониста, те учвршћивању социјалистичког поретка. Упркос томе што су сви наведени и низ других тзв. партизанских филмова били државни пројекат, што је у њих улаган велики новац, они нису резултовали неким значајнијим међународним успјесима, што се већ не би могло рећи за филмове тзв. црног таласа (Ж. Павловића, Ж. Жилника, Д. Макавејева итд.) и неке изразито ауторске, од С. Петровића и његових „Скупљача перја“ до Е. Кустурице са остварењима „Отац на службеном путу“ и „Дом за вјешање“, који су овјенчани престижним европским и свјетским наградама. Међутим, тешко да било који од тих филмова данас исто значи или бар конотира у Србији, Хрватској, БиХ или Словенији, због чега и нису дио југословенског културног наслеђа. Ти филмови ни југоносталгичарима не могу помоћи да се њихов осјећај трансформише у национални идентитет и легализује као мањинска нација. Кад је о *ex-уи* кинематографији ријеч, могло би се још можда рећи да у југословенско наслеђе спада, да има тај потенцијал **филмски фестивал у Пули**, с обзиром на чињеницу да су ту приказивани филмови настали у свим центрима бивше државе, при чему су награде често добијане „по кључу“, а „Златна арена“ се и данас додјељује.

Неславан крај југословенства у култури социјалистичке Југославије можда понајбоље илуструје судбина једног од посљедњих пројеката и покушаја његовог спашавања и очувања у тзв. духовној сфери, прије свега у области образовања, а посредно и културе. Ријеч је о тзв. заједничким образовним језгрима, што је био еуфемизам за настојање да се у наставне програме из предмета српскохрватски/ хрваткосрпски језик за основне и средње школе, а потом и словеначки и македонски језик и књижевност, „дефинише“ минимум заједничког програма из наставе књижевности, укључујући и обавезну лектуру, који би подразумијевао да се у свим републикама и покрајинама у дијелу наставе који се тиче

књижевности уведу заједничке језгре, тј. садржаји који би се изучавали у свим републикама и покрајима, док би други дио наставе из тог предмета био сепаратно одређен у свакој федералној јединици понаособ, у складу са њеним националним и културним специфичностима. Међутим, тај „пројекат“, који је инаугурисан у појединим пројугословенским образовним, културним и научним „крugовима“, а подржан и од дијела политичких фактора и јавности 80-их година 20. вијека, доживио је дебакл, прво у Словенији, потом у Хрватској, а њим нису били одушевљени ни у Македонији, на Косову и Метохији, Војводини, па чак и у неким срединама у Босни и Херцеговини. Судбина тог пројекта показала је да се без адекватне политичке подршке, државне – у случају СФРЈ, савезне – јурисдикције и ресурса, више није могла имплементисати и одржати и најбоља идеја и најсветији циљ. А тадашња Југославија скоро двије деценије није имала савезног министарства образовања и културе, нити икаквих ингеренција у тим областима. Сепаратизам је већ одавно био на дјелу и свако заједништво је било немоћно.

Од осталих сфера живота, бивше Југославије, некадашњи њени, а данас грађани, народи и националне мањине цијелог низа независних држава ће се сјећати и по неколиким **спортским догађајима, резултатима и актерима**. Ту, прије свега, мислимо на резултате кошаркашких репрезентација, на више европских, свјетских и олимпијских титула (златних и сребрених медаља), затим на ватерполисте, који су, такође, доминирали европском и свјетском сценом више од двије деценије, па рукометну репрезентацију и њену златну медаљу на Олимпијским играма у Минхену 1972. и касније у Лос Анђелесу (1984), баш као и фудбалску и њену чувену побједу над репрезентацијом СССР (у другој утакмици која се, такође, играла у граду Тампереу) на Олимпијади у Хелсинкију 1952. Ту су и појединачна прегнућа на великим такмичењима, којих се и данас многи сјећају у већини некадашњих југословенских република, као што су успјеси Фрање Михалића (атлетика, сребрена медаља у Мелбурну, 1956), Мирослава Церара (гимнастика, златна медаља у Токију 1964. и касније), Мате Парлова (бокс, златна медаља на Олимпијади у Минхену 1972, европском и свјетском првенству у боксу у Хавани 1974, а касније је

био и свјетски првак у професионалном боксу), па Ђурђе Бједов (пливање, злато у Мексику 1968), Бојана Крижаја и Јуре Франка (скијање, Сарајево 1984. и касније) итд. Елементе југословенског спортског, а у ширем контексту и културног наслеђа имају и **Зимске олимпијске игре у Сарајеву 1984**, без обзира на то што су одржане у БиХ, а не, рецимо, у Словенији, која је, у такмичарском погледу, била доминантна спортска дестинација у зимским спортовима у бившој држави. Нажалост, њен видљиви распад почео је на спортском пољу.

Па, ипак, нама се чини да је **најснажније наслеђе социјалистичке Југославије, које је и данас живо и интригантно, као својеврсни југословенски „бренд“, сам Јосип Броз Тито**, али и много шта што је (било) у вези са њим. Тито је дио наслеђа свих народа, свих република (и покрајина), како оних који су га вољели, тако и оних који су га оспоравали, односно данас оспоравају. Нема сумње да је Тито био успјешан политичар, па и државник, посебно уколико се политика макијавелистички перципује и тумачи. Прво, увијек је успијевао да елиминише све своје противнике и конкуренте – остављамо за другу прилику одговоре на питања, како, по којој цијени, којим средствима и сл. – друго, ујединио је државу која је у претходном грађанском рату била тешко девастирана и политички разједињена; треће, увео је Југославију у модерне свјетске токове, индустријализацијом, електрификацијом, изградњом саобраћајница, али и инфраструктурних ресурса (школе, болнице, факултети, културне установе и сл.); четврто, допринио је еманципацији и афирмацији нових народа у СФРЈ, као што су Црногорци, Македонци, Муслимани (додуше, то ће се касније показати као „јабука раздора“), баш као и народности/ националних мањина, а посебно Албанаца и Мађара; пето, извео је своју државу, Југославију, на свјетску сцену, **инаугуришући и одржавајући Покрет несврстаних земаља**, као алтернативу блоковској подијељености оновременог свијета, што му је, можда, и најзначајнија политичка тековина која ни данас не оставља равнодушним насљеднике у новоствореним државама, а свијет по њему и даље идентификује и Србе и Хрвате, БиХ, Словенију, бившу Југославију. Разумије се, то је тек аверсна страна Брозовог вишедеценијског „дјела и лика“, док реверсну стра-

ну, која се понајвише састоји од елемената технологије владања – посебно његовања овдје већ поменутог култа личности, затим ношења штафета и обиљежавање тзв. Дана младости, хедонизма, интригирања, лавирања од самоуправљања до чврстог курса Партије, арбитражања у идеолошким и естетичким питањима, те чињеницу да је он владао Југославијом готово десет година након смрти – за многе је и данас ауторитет без премца – односно да је био једини маршал у свијету који је тај највиши официрски чин добио након претходног капларског итд. – њеног укупног учинка и посљедица које су остале и „проговориле“ кад је он „отишао у бајку“ (Б. Ћопић), остављамо за неки други повод и потребу, односно другом истраживачу.

Од преосталих елемената потенцијалног југословенског културног наслеђа из сфере политике и друштвеног живота, у ширем смислу тог појма, свакако треба навести и призвати у сјећање **феномен омладинских радних акција**, зато што је он баштина многих генерација грађана, радних људи и радничке класе бивше Југославије, односно већине народа и народности/националних мањина који су некад конституисали ту државу, а данас су суверени у својим самосталним и „независним“ државама. При томе, за разлику од неких других истраживача тог феномена, а он је пристојно изучаван и описиван са становишта говото свих социјалних наука,²⁴ ми правимо значајну вододијелницу у периодизацији, карактеру и друштвеној функцији тзв. добровољног омладинског рада кроз ОРА. Наиме, чини нам се да су омладинске радне акције у прве двије деценије, па и дуже, постојања социјалистичке Југославије имале првенствено економско-развоју, градитељску улогу, да су организоване и извођене с циљем да и оновремени млади нараштаји буду укључени у обнову и изградњу државе, а пошто је било недовољно радника, нарочито са квалификацијама, онда је то могао надомјестити и тзв. добровољни омладински рад. У те сврхе мобилисане су десетине хиљада омладинаца и омладинки, што је нарочито тешко доживљавано у руралним, патријархалним амбијентима, у којима се **тзв. добровољни рад доживљавао као обавеза, као намет нових власти**, као нешто што се мора извршити без обзира на то да ли се то жели или не, а првих послијератних година било је отпора ОРА и из идеолошких разлога, али то је било

²⁴ Шире о томе у: Гордана Горуновић, „Сећања на омладинске радне акције као елемент југословенског наслеђа: из перспективе учесника и активисте“, у: *Огледи о југословенском културном наслеђу*, цит. издање, стр. 159–192. Међутим, ауторка овдје не наводи, изузев имена социолога Срећка Михаиловића, који је заиста једно од најзначајнијих имена југословенске/српске „омладинологије“, па тако и изучавања ОРА, доприносе осталих истраживача, из области историје, политикологије, социологије, културологије, психологије и других наука.

маргинално и сасвим неефикасно, с обзиром на апарат присиле којим је режим располагао. У том погледу, **наша је теза да омладинске радне акције и регрутовање велике масе омладинаца нису имали карактер добровољности.** Напротив! Више година након рата знало се тачно колико који реонски или општински комитет СКОЈ-а, Партије (КПЈ/СКЈ) или Народног фронта треба да мобилише младих људи, укључујући врло прецизно њихову класну и другу структуру, тј. колико радника, колико ђака, студената, сељака, мушкараца, дјевојака и сл. У таквим условима само су они идеолошки највјернији и најборбенији заиста добровољно одлазили на акције и били ударници, тј. награђивани за резултате који су често превазилазили физичке границе.²⁵ То су били прави фанатици идеје и праксе изградње социјалистичког друштва. На радним акцијама у прве двије деценије друге Југославије заиста се (г)радило, а не забављало. Извршење задатих норми и постизање видљивих резултата иза себе у лику конкретних објеката био је примарни циљ,²⁶ а тек потом садржаји тзв. културног уздизања, у којем су на првом мјесту били елементарно описмењавање, нарочито сесоске омладине, затим организовање разних курсева на којима су најбољи и најупорнији обезбјеђивали себи и неку квалификацију, а потом и политичка социјализација, и, на крају, укључивање у друштвено-политички рад.

Овлаш описани карактер и неке функције омладинских радних акција социјалистичке Југославије трајали су до почетка 70-их година 20. вијека. Након тога су, по нашем мишљењу, суштина, сврха и разлог организовања омладинских радних акција значајно еволуисали. То се показало и прије чувене, револуционарне '68, кад су се радне акције почеле организовати не толико због кубних метара и/или километара остварених норми, него више због упознавања и дружења омладине из свих крајева Југославије, ради њиховог социјалистичког освјешћивања, развијања и јачања братства и јединства, социјалистичког заједништва и патриотизма, ради предупређивања негативних утицаја на младе, прије свега са Запада итд. Другим ријечима, омладинске радне акције које су организоване у СФРЈ након '68. биле су израз добровољности њених актера, задужење и брига само СОЈ, касније ССОЈ,²⁷ а не више партијских и народнофронтовских органа као у ранијем периоду. У

²⁵ Симбол тог прегнућа је млади рудар из БиХ, Алија Сиротановић, који је неколико пута пребацивао норму и виšekратно добијао ударничке значке за то. Он тај свој „социјални капитал“ није (ис)користио.

²⁶ Таква је била већина ОРА из тог периода, а њени парадигматични примјери су ОРА „Шамац–Сарајево“, изградња пруге „Брчко–Бановићи“, ауто-пута Београд–Загреб, подизање Новог Београда, а касније и друге ОРА од Триглава до Ђевђелије, до краја 60-их година. Послије тога, радни ефекти само једном су имали примат у односу на рекреацију и политичку социјализацију: СОРА „Шамац–Сарајево '78“.

²⁷ СОЈ – Савез омладине Југославије; ССОЈ – Савез социјалистичке омладине Југославије, од 1974. године.

тој фази југословенске повјеснице млади су на радне акције ишли углавном из забавно-рекреативних разлога, а они из сиромашнијих слојева и због тога што нису могли себи приуштити љетовање у другим дестинацијама, а посебно на мору, неки и због љубави, а тек потом из идеолошких и политичких разлога. У тој другој фази значајно се измијенила структура акцијаша: омладине са села сасвим је нестало, повећао се проценат дјевојака, а осјетно се поправила и квалификациона структура учесника ОРА. Умјесто великих градилишта и задивљујућих резултата, сад се тежиште ОРА помјера на историјске меморијале²⁸ – наравно из НОБ-а, уз обавезно глорификовање партизана и комуниста из револуције – спортске објекте,²⁹ туристичке дестинације,³⁰ уређење простора и сл.

Омладинске радне акције трајале су до пред сам крај државе у којој су настале и служиле за њену легитимацију. Оне су надживјеле Тита, који је био нека врста њиховог заштитног знака, промотер и покровитељ. Њихова судбина у социјалистичкој Југославији била је вишеструко прожета. Није случајно да је на узвик неког грлатог акцијаша: за кога?, цијела „бригада“, смјена или насеље одговарало: за Тита! Такође, није случајно да је више акцијаша, нарочито кад се на ОРА ишло заиста добровољно, било из република и крајева у којима су Тита више вољели и уважавали, као што су Босна и Херцеговина, Македонија, Србија, Црна Гора. Због свега наведеног, а посебно због чињенице да су ОРА одржаване у вријеме кад су њихови актери били млади и безбрижни, сјећање на њих и данас је снажно, носталгично и саморазумијева се као дио југословенске културне и политичке баштине коју (треба да) традирају не само њени оновремени појединачни ствараоци и конзументи, него и сви „наши народи и народности“, сви који су ма шта наслиједили из бивше државе. Наравно, ОРА су само за неке данашње грађане некадашњих југословенских република њихово наслеђе и зато га они и славе. За оне који су рођени кад су ОРА биле у пуном процвату и замаху, оне су тек егзотични елементи и манифести неких колективистичких и тоталитарних заноса и илузија.

²⁸ Мислимо у првом реду на СОРА, „Козара“, „Сутјеска“, „Кадињача“.

²⁹ Таква је, нпр., ОРА изградње објеката за потребе Зимских олимпијских игара у Сарајеву 1984, којом приликом су градилишта била на свим дестинацијама на којима су се касније одвијала такмичења.

³⁰ То се односи на ОРА на Палићком језеру и другим мјестима.

Претходно разматрање је тек прилог аргументацији тезе да Југословени данас нису и да не могу бити национална мањина, равноправна са другим националним мањинама које постоје у државама насталим од некадашњих република СФР Југославије. Аргументи који су садржани у нешто дужим експликацијама су, мање-више, редуковани на и изведени из сфере културе, али културе појмљене у њеној широј семантици, од језика до културног наслеђа. Наша елаборација је показала да у државама насталим разбијањем претходне, заједничке државе, Југославије, постоје грађани који се у националном погледу субјективно осјећају и декларишу као Југословени, да је то њихово легитимно право – не нужно и легално, због тога што у неким од тих држава, као нпр. у БиХ, Југословени нису признати као законска категорија, него се приликом пописа становништва и за друге потребе воде као „остали“ – да се они међусобно разумију и кад не говоре истим језиком, јер прихватају и „дијеле“ неке друге заједничке вриједности, од тога да су историјски и етнички били упућени једни на друге, до заједничког културног наслеђа, макар оно било минимално и недовољно за чвршћу кохезиону везу данас. Међутим, управо у том факту, тј. у етничкој сродности, културној блискости и протканости истим садржајима и значењима, и лежи највећи проблем за признавање Југословена за националну мањину. Јер, да би они били то, односно да би добили статус националне мањине према којој би све новонастале државе имале обавезе као према било којој другој етничкој мањини, на што те државе обавезује и *Оквирна конвенција за заштиту мањина Савјета Европе*, чије су оне чланице, Југословени се, управо по императивима поменутих конвенције, морају довољно разликовати од ма којег народа из којег потичу да би добили признање да су посебни, нешто друго у односу на већинску популацију држава у којој живе. То, засад, није могуће, а „нада и постоји због оних који су без наде“.

Литература

1. Благојевић, Марина, „Друштвене карактеристике етничких група: како мерити дискриминацију“, у: *Положај мањина у Савезној Репу-*

блици Југославији, научни скупови, књига LXXXIV, Одељење друштвених наука, књига 19, Српска академија наука и уметности, Београд, 1996, стр. 653–666.

2. Вукоичић, Јелена, „Грађански рат у БиХ и српски национални идентитет“, *Политеиа*, бр. 4, Бања Лука, 2012.

3. Гавриловић Љубинка, „Непостојеће наслеђе земље које нема“, у: *Огледи о југословенском културном наслеђу*, Филозофски факултет и Српски генеалошки центар, Београд, 2012.

4. Горуновић, Гордана, „Сећања на омладинске радне акције као елемент југословенског наслеђа: из перспективе учесника и активисте“, у: *Огледи о југословенском културном наслеђу*, Филозофски факултет и Српски генеалошки центар, Београд, 2012.

5. Димитријевић, Војин, „Старе и нове мањине после ‘реалног социјализма’“, у: *Положај мањина у Савезној Републици Југославији*, научни скупови, књига LXXXIV, Одељење друштвених наука, књига 19, Српска академија наука и уметности, Београд, 1996, стр. 329–338.

6. *Закон о заштити права припадника националних мањина*, Министарство за људска права и изbjеглице Босне и Херцеговине, Сарајево, 2004.

7. Екмечић, Милорад, „Национални идентитет, синтетичке нације и будућност демократије“, у: *Дијалог прошлости и садашњости*, „Службени лист СРЈ“, Београд, 2002.

8. *Етничка обликежја становништва*, Статистички билтен, бр. 233, Сарајево октобар/листопад, 1993.

9. *Етно-религијски односи на Балкану*, Југословенско удружење за научно истраживање религије ЈУНИР, Ниш, 1997.

10. Јањић, Душан, „Социолошко-политиколошки аспекти мањинске политике и заштита мањина у Савезној Републици Југославији“, у: *Положај мањина у Савезној Републици Југославији*, научни скупови, књига LXXXIV, Одељење друштвених наука, књига 19, Српска академија наука и уметности, Београд, 1996, стр. 625–638.

11. Касаповић, Мирјана, *Босна и Херцеговина: подијељено друштво и нестабилна држава*, „Политичка култура“, Загреб, 2005.

12. Кецмановић, Ненад, *(Не)могућа држава*, „Глас Српске“, Бања Лука, 2007.

13. Ковачевић, Иван, „Југословенско културно наслеђе – од југословенске идеје до југоносталгије“, у: *Огледи о југословенском културном наслеђу*, Филозофски факултет и Српски генеалошки центар, Београд, 2012.

14. Кукић, Славо, „Положај националних и вјерских мањина у Босни и Херцеговини“, *Политичка мисао*, број 3, Загреб, 2003, стр. 122–137.
15. *Људска права у Босни и Херцеговини послје Дејтона: од теорије до праксе*, Центар за људска права Универзитета у Сарајеву, Сарајево, без године издања.
16. Марковић, Горан, *Босанскохерцеговачки федерализам*, Службени гласник и Univesity press – Издања Магистрат, Београд–Сарајево, 2012.
17. Милићевић, Неђо, „Људска права и основне слободе националних мањина у правном систему БиХ“, *Људска права*, бр. 2, Сарајево, 2000.
18. Милошевић, Биљана, „Нација, национализам и национални идентитет“, *Социолошки годишњак*, Социолошко друштво РС, бр. 3, Пале, 2008.
19. Наградић, Слободан, *Националне мањине и Роми у БиХ*, Завод за уџбенике и наставна средства, Источно Сарајево, 2008.
20. Наградић, Слободан, „Јосип Броз Тито – 20 година послје“, *Градишки зборник*, бр. 4, Градишка, 2002.
21. *Огледи о југословенском културном наслеђу*, уредник: проф. др Иван Ковачевић, Филозофски факултет и Српски генеалогички центар, Београд, 2012.
22. *Оквирна конвенција за заштиту националних мањина Савјета Европе*, у: *Права мањина*, Министарство вањских послова и Независни биро за хуманитарна питања, Сарајево, 1997.
23. *Положај мањина у Савезној Републици Југославији*, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књига LXXXIV, Одељење друштвених наука, књига 19, Београд, 1996.
24. *Пресуда Европског суда за људска права у предмету „Сејдић и Финци против Босне и Херцеговине“*, Стразбур, 22. децембар 2009.
25. Пухало, Срђан, *Етничка дистанца и (ауто)стереотипи грађана Босне и Херцеговине*, Fridrich Ebert Stiftung, Сарајево, 2009.
26. Радојевић, Мира, „Југословенска идеја као део југословенског културног наслеђа“, у: *Огледи о југословенском културном наслеђу*, Филозофски факултет и Српски генеалогички центар, Београд, 2012.
27. Савић, Снежана, *Конститутивност народа у Босни и Херцеговини*, Бања Лука, 2000.

28. Становништво Босне и Херцеговине – народносни састав по насељима, Загреб, 1995.

29. Устав Босне и Херцеговине, у: Устави: Босне и Херцеговине, Федерације Босне и Херцеговине, Републике Српске, Кантона у Федерацији Босне и Херцеговине, Федерално министарство правде, Сарајево, 1999.

Slobodan Nagradic

CULTURAL ASSUMPTIONS OF YUGOSLAV IDENTITY OR: WHY IS IT THAT YUGOSLAVS ARE NOT AND CANNOT BE A NATIONAL MINORITY TODAY?

The paper deals with the issues of legal-political status and the possible consequences resulting (or that might result) from it of the social group proclaiming themselves as Yugoslavs. This is exactly the ethnic designation of some citizens in the former Yugoslav countries in their respective census returns over the past decades. The author argues, taking into consideration the post-Dayton Bosnia and Herzegovina in particular, that Yugoslavs are not and cannot be a national minority in the capacity these groups are treated in legislation of the aforementioned newly-formed countries and the Framework Convention for the Protection of National Minorities of the Council of Europe, due to the lack of substantial differentiating features compared to constitutive peoples, 'genuine' national minorities and other citizens. The only field where this designation makes sense and exerts some influence is culture, but even within it there were and are few common contents; rather, efforts are made to revitalize and legitimize the Yugoslav sentiment through memories of what used to connect and intertwine the peoples of former Yugoslavia.

Key words: nation, national minority, constitutive people, constitution, law, Yugoslav sentiment, cultural heritage, language, census, Framework Convention for the Protection of National Minorities of the Council of Europe.

Матеј Савић
Факултет политичких наука
Бањалука
matej.savic@unibl.rs

РАЗВОЈНИ ПУТ МЕЂУНАРОДНОГ ПРАВА ПРЕДСТАВЉАЊА

Теоријскоправни и историјскоправни аспект развоја међудржавних односа и дипломатско-конзуларног права¹

Резиме: У овом раду је анализиран историјски развој међународних јавноправних односа – односа између држава, као и теоријски и историјскоправни аспект дипломатско-конзуларног права. Развојни пут међународног права представљања и успостављања права посланства – *ius legationis*, преко успостављања првих сталних посланстава, па до модерног права представљања – *ius representationis* и сталних дипломатских мисија налази се у нуклеусу овог рада. Посебан нагласак је стављен на модерни систем дипломатско-конзуларног права, чији позитивноправни темељ представља *corpus diplomaticus*, односно међународне конвенције које овај појам обухвата.

Кључне ријечи: међународно право представљања, *corpus diplomaticus*, дипломатско-конзуларно право, дипломатија, држава, посланство, дипломатска мисија.

ПРЕТХОДНА РАЗМАТРАЊА

Правда, као један од најсложенијих појмова у семантичком и друштвено-квалитативном смислу, одувijek је имала посебно мјесто у човјековој свијести. Међутим, наспрам правде кроз историју се константно наметала сила, борба за превласт, дискриминација и др. У погледу појма правде, право и политика су се у различитим временским периодима преплитали у тумачењу овог термина. Како је историја показала, превласт политике у односу на право доводила је до турбуленција у друштву – великих реформи, револуција, ратова, док је, с друге стране, право најчешће

¹ Овај рад је резултат једног дијела истраживања аутора за израду књиге *Дипломатско-конзуларно право и међународноправни поредак*, која ће бити објављена у току 2016. године.

обезбјеђивало одређени поредак и друштвену стабилност, иако је и ова стабилност знала бити далеко од правде. У сваком случају, од најстаријих дана централну улогу у развоју човјечанства заузимала је идеја права и правде, док се с друге стране политика темељила на борби за власт и моћ, а често је и подразумијевала злоупотребу идеје правде. У оним тренуцима када је право стављано у други план свијет је био поприште великих криза и недаћа. Историја је показала да је правни поредак, готово увијек, гарант стабилности и развоја.² Из тог разлога су се у најстаријим временима и развила прва правна правила, а са њима и правна свијест о њиховој вриједности и обавезности. На основу ових правила градиле су се друштвене заједнице и древне цивилизације, уређивали су се односи између старих држава, стварали су се обриси међународног поретка који данас познајемо. Тако прихваћена правна правила су у међународном поретку старог вијека имала изузетну важност. Ова прва међународноправна правила стварала су се много теже од унутрашњих, при чему су, можда, имала и већу важност од ових других. Њима су се уређивала питања посланства и статус посланика, трговински односи, закључивали су се војни савези, дефинисао се начин ратовања, као и престанак сукоба и склапање мира, од којих су, неријетко, зависиле судбине народа који су тежили изградњи правног поретка. Тако је још у старом вијеку, у периодима када су се напуштале општеприхваћене вриједности (правног) поретка, готово увијек долазило до потпуне самовоље појединаца, експанзије политичке борбе за ширење моћи и исцрпљујућих ратова, као што је нпр. Пелопонески рат и касније пунски ратови.³ Такође, у средњем вијеку познајемо велики број случајева у којима се поредак замјењивао хаосом рата. Случај одустајања од права и кршења норми, а с циљем остварења политичког волунтаризма, можемо примјетити и у поступцима европских држава у оквиру Друштва народа непосредно пред почетак Другог свјетског рата. Државе су тада преузеле ствари у своје руке и замијениле политичке конфликте до тада невиђеним ратом. У првим деценијама XXI вијека свједоци смо (ре)афирмације (државног) волунтаризма у форми тзв. политике моћи (Power politics), која потискује међународно право и наглашава конфликте и сталну борбу за превласт, уз све интензивнију међународну институционализацију

² М. Савић, “Међународно право на почетку XXI вијека – Теоријски поглед на савремену доктрину, процесе и проблеме међународног правног поретка”, Правна ријеч, бр. 44/2015, год. XII, стр. 155–183.

³ Тукидид наводи да је главни узрок рата јачање Атине и страх осталих полиса (чланова Делског савеза који је формиран током грчко-персијских ратова) од губљења самосталности. Атина као предводник Делског савеза, постепено је укидала независност другим полисима. Спарта као најјача војна сила у античкој Грчкој организовала је Пелопонески савез и напала Атину и њене савезнике. Рат је трајао од 431. до 404. године п.н.е. Ш. в. С. Шаркић, Општа историја државе и права, Београд, 2010, 41. Пунски ратови, од 264. до 146. године, водили су се због сукоба у погледу територијалног ширења и политичке превласти између Римске републике и Картагине. И данас је остала упамћена Катонина изрека: „Уосталом, сматрам да Картагину треба разорити – Ceterum censeo Carthaginem esse delendam“.

⁴ Што је, опет, какав-такав цивилизацијски напредак. Међутим, државе и њихове спољне политике са континуираним злоупотребима међународних институција стварају још већу пријетњу за човјечанство у цијелости, што указује на то да је политика моћи, утемељена још у XX вијеку, потпуно погрешна и, свакако, опасна концепција, посебно

у савременим међународним односима и међународном праву.

⁵ Тренутно у свијету траје велики број специфичних грађанских оружаних сукоба (нпр. сукоб у Јужном Судану, оружани немири у Бурундију, рат у Украјини, Малију, Либији, Сомалији, Мозамбику итд.) и неколико међународних (рат у Сирији, Ираку, Јемену, Афганистану и др.). Потпуни подаци доступни на: <http://www.warsintheworld.com/> као и на: <http://liveuamap.com/>, приступљено јуна 2016. Међутим, већина грађанских ратова који се данас дешавају, како је пракса показала, до те мјере су интернационализирани да је упитно да ли их уопште можемо сматрати унутрашњим (грађанским) оружаним сукобима. Поједини аутори ове сукобе, нпр. рат у Украјини, називају хибридним ратовима. Такође, природа актуелних међународних сукоба је изузетно сложена. Тако, рат у Сирији, иако се номинално дефинише као грађански сукоб, с обзиром на број различитих учесника, обим ратних дејстава и територијални оквир, без дилеме је међународни рат. У сиријском сукобу активно учествују, поред сиријских оружаних снага, Турска, САД и друге НАТО чланице, Русија, Иран итд., као и посебне сиријске наоружане политичке групације и, наравно, тзв. Исламска држава (Daesh). Слична је ситуација са ратом у Ираку. Ако ове конфликте посматрамо у ширем смислу, можемо примјетити да је овдје ријеч о једном великом међународном рату против тзв.

такве политике и конфликта.⁴ Ипак право и правда на својој страни данас имају изграђен међународни позитивноправни систем у структури савременог међународноправног поретка, у оквиру којег дипломатско-конзуларно право представља најуређенију област, док се дипломатски односи интензивно и једнообразно одржавају. Иако је међународни живот посебно данас бременит оружаним сукобима,⁵ мирна коегзистенција држава још увијек је од приоритетног значаја. Област дипломатско-конзуларног права заправо треба да буде један од темеља мирне коегзистенције у међународним односима.

Дипломатски и конзуларни односи представљају односе најстаријег датума. Право посланства – *ius legationis* у правној пракси и међународном животу уопште присутно је колико и *ius ad bellum*. Тако су се, још од најстаријих времена, обичајна правила посланства развијала упоредо са обичајним правилима ратовања. Човјек је одувјек ратовао, а ратове је ваљало превести у мир. Зато су оружје и дипломатија увијек ишли руку под руку, иако у есенцији искључују једно друго.⁶ То је заправо и један од многих разлога зашто су данас ове двије дисциплине – дипломатско-конзуларно и ратно право успјешно кодификоване. Право посланства је еволуирало у позитивно право међународног представљања, чије утемељење можемо пронаћи у основном праву држава на представљање – *ius representationis*, али и у праву на уговарање – *ius contrahendi*, те једнакости, као и у праву на суверену независност⁷ итд. С друге стране, дошло је до развоја хуманитарног права, правила ратовања и заштите у ратним сукобима – *ius in bello*, док је право на рат, уз изузетке самоодбране и заштите међународног мира и безбједности,⁸ Повељом ОУН забрањено.⁹ Касније је Генерална скупштина ОУН у складу са одредбама о забрани употребе силе, утврдила и дефиницију агресије Резолуцијом 3314 (XXIX) из 1974. године.¹⁰ На овај начин је тзв. праведни рат заправо дефинисан међународним правом, што и јесте (једна од) основа примјене хуманитарног права.¹¹

Позитивноправну димензију дипломатско-конзуларног права неопходно је посматрати кроз *corpus diplomaticus*, односно до-

кументе који га чине, а то су: 1) Бечка конвенција о дипломатским односима (БКДО), потписана у Бечу 18. априла 1961. године, ступила на снагу 24. априла 1964. године;¹² 2) Бечка конвенција о конзуларним односима (БККО), потписана у Бечу 24. априла 1963. године, ступила на снагу 1967. године;¹³ 3) Њујоршка конвенција о специјалним мисијама (ЊКСМ), потписана у Њујорку 8. децембра 1969. године, ступила на снагу тек 21. јуна 1985. године;¹⁴ 4) Конвенција о спречавању и кажњавању кривичних дјела против лица под међународном заштитом, укључујући дипломатске агените, позната и као Конвенција о заштити дипломата (КЗД), потписана у Њујорку од 14. до 28. децембра 1973. године, а ступила на снагу 20. фебруара 1977. године;¹⁵ 5) Бечка конвенција о представљању држава у њиховим односима са међународним организацијама универзалног карактера (БКПД), која је усвојена у Бечу 14. марта 1975. године,¹⁶ као *in senso generali*; 6) Генерална конвенција о привилегијама и имунитетима Уједињених нација (ГКУН), усвојена у Њујорку 13. фебруара 1946. године, ступила на снагу 17. септембра 1946. године;¹⁷ те 7) Конвенција о привилегијама и имунитетима специјализованих агенција (КСАУН), усвојена у Њујорку 21. новембра 1947. године, ступила на снагу 2. децембра 1948. године.¹⁸ Сматра се да основу за *Corpus Diplomaticus* можемо пронаћи у прве двије конвенције које регулишу дипломатске и конзуларне односе, а које представљају општеобавезујуће и тзв. системске уговоре закључене у оквиру ОУН. Сви остали документи су израђени и закључени у складу са БКДО и БККО и, уз њих, чине изворе генерички јединствене цјелине дипломатско-конзуларног права. Изузетак од овога су ГКУН и КСАУН, које су раније ступиле на снагу, а посебно су значајне због одређења међународноправног субјективитета ОУН, а *implicite* и међународних организација уопште.

2. ОПШТА РАЗМАТРАЊА ИСТОРИЈЕ МЕЂУНАРОДНО-ПРАВНИХ ОДНОСА

У теорији међународног права и међу писцима историје дипломатије постоје различита мишљења о постанку модерне дипломатије. “Једнима је француски краљ Луј XI поткрај XV

Исламске државе на Блиском истоку, који се одвија на широком простору, заузимајући дијелове територија неколико држава.

⁶ М. Савић, “Бечка конвенција о дипломатским односима – Темел савременог међународног права представљања”, Годишњак Правног факултета у Бањалуци, 2016, год. 38, бр. 38, 93–125.

⁷ Шире в. М. Савић, „Сувереност, независност и једнакост у контексту основних права (и дужности) држава у савременим изазовима међународног права“, Годишњак Правног факултета у Бањалуци, 2015, год. 37, бр. 37, 203–233.

⁸ Поглавље VII, члан 51. и члан 42. Повеље ОУН, текст доступан у В. Хаџи-Видановић и М. Милановић, Међународно јавно право, збирка докумената, Београд, 2005, 51. и 53.

⁹ Члан 2. став 4. Повеље ОУН предвиђа да се „сви чланови у својим међународним односима уздржавају од претње силом или употребе силе против територијалног интегритета или политичке независности сваке државе...“. Шире в. исто, стр. 47.

¹⁰ Шире в. Definition of Aggression, General Assembly resolution 3314 (XXIX), OUN Audiovisual Library of International Law, Documents, 2014.

¹¹ О доктрини праведног рата у међународном праву шире в. М. Јовановић, „Доктрина праведног рата и међународно право“, Међународни проблеми, год. LIX, бр. 2–3, Београд, 2007, 243–265.

¹² Исто, стр. од 63. до 74. те оригинални текст Vienna

Convention on Diplomatic Relations из 1961. године, доступан на: http://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/9_1_1961.pdf (приступљено децембра 2015), као и у: Службени лист СФРЈ, Међународни уговори и други споразуми, бр. 02/1964.

¹³ Исто, од 74. до 92. теоригинални текст Vienna Convention on Consular Relations из 1963. године, доступан на: http://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/9_2_1963.pdf, (приступљено децембра 2015), као и у: Службени лист СФРЈ, Међународни уговори и други споразуми, бр. 05/1966.

¹⁴ Convention on Special Missions, текст доступан на: http://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/9_3_1969.pdf (приступљено новембра 2015).

¹⁵ Convention on the Prevention and Punishment of Crimes against Internationally Protected Persons, including Diplomatic Agents, текст доступан на: http://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/9_4_1973.pdf (приступљено децембра 2015), као и у: Службени лист СФРЈ, бр. 54/1976.

¹⁶ Vienna Convention on the Representation of States in their Relations with International Organizations of a Universal Character, текст доступан на http://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/5_1_1975.pdf (приступљено децембра 2015), као и у: Службени лист СФРЈ, бр. 03/1977.

¹⁷ Convention on the Privileg-

стољећа оснивач модерног система дипломатских представништава у иноземству (Flassan); други, опет, као Charriere, приписују улогу оснивача дипломатије, као опћеевропског института, француском краљу Фрањи I (1494–1547). Неки (Cibrario) означају XV стољеће као временско раздобље у којем се у међудржавним односима јављају организациони облици модерне дипломатије – стална, укоријењена, резидирајућа дипломатска представништва за разлику од ранијих, искључиво привремених дипломатских мисија; неки су за XVI стољеће и још касније (Reumont, Ranke, Garden). Неслагање је још веће око питања постанка модерне дипломатије. Једнима су опуномоћеници римских провинција и савезника Рима, који су чешће дуље времена боравили у Риму, претече модерних дипломатских представништава (Gentilis); други их називају у сталним представницима Римске курије и појединих црквених првака на бизантском двору, познатих у историји под именом *responsales*, *apocrisarii* (Luxardo); трећима су то конзули из касног средњег вијека (Leroу, Thomas и други); четврти тумаче појаву сталних дипломатских представништава постепеним, аутоматским и, заправо, непримјетним пријелазом и прерастањем дипломатских мисија *ad hoc* у нове облике међудржавног саобраћаја: стална дипломатска представништва.¹⁹ Са друге стране, М. Кисовец наводи да се „историја дипломатије обично дели у два периода која разграничава XV век. Тек од XV века даље јављају се, упоредо са стварањем великих централистичких држава, и стална дипломатска представништва у западној Европи те почиње историја дипломатије у модерном смислу те речи. Ипак, већ у старом веку налазимо веома развијено дипломатско право. Ископине учињене у Тел-ел-Амарну крајем прошлог века сведоче о интензивној дипломатској преписци египатских фараона са осталим владарима ондашњег цивилизованог средоземног света још у XIV веку пр. Хр. Већина тих докумената писана је на асирском, који је у то време био дипломатски језик, као што је данас француски.“²⁰

Међутим, сматра се да у једној ствари код ових аутора влада „потпуна једнодушност“. Наиме, „сви се слажу у томе да је Италија колијевка модерне дипломатије уопће и да је Венеција, на челу градских република и државица Апенинског полуотока, највише придонијела размјерно брзој побједи новог обли-

ка одржавања дипломатског додира између дворова и држава у XVI и XVII стољећу.²¹ На другој страни, поједини аутори, понављајући већ познату мисао да је „историја дипломатије дуга колико и историја друштва и државе, права и политике“, историју дипломатије најчешће периодизују на 1) раздобље од почетка старог века до XV века и 2) раздобље од XV века до данашњег доба. У првом раздобљу владари (суверени) повремено су слали и примали дипломатске изасланике. У другом раздобљу створена је установа сталне дипломатске мисије и уведена пракса сталних дипломатских представника у односима међу сувереним државама.²²

Односи између држава су још од својих почетака изузетно сложени. Тако је и право посланства – *ius legationis*, односно појам и суштина дипломатске мисије и права представљања – *ius representationis* за теорију и историју права врло интересантно питање. Природа међудржавних односа је таква да њихово утемељење и остварење зависи од интереса и потреба да се одређена питања ријеше на међународном плану. Циљ је увијек одређен различитим стајалиштима и сваки поступак, сваки корак, условљен је кораком, поступком, одговором или дијелом оног другог.²³ Државе се у овим односима крећу од реципроцитета до досљедности – континуираног поступања у одржавању односа и од поступања у доброј вјери *bone fides*, долазећи својим поступцима чак до дерогације међународног права.

Од периода најстаријих држава, изолованих култура, дипломатски односи обављали су се без средстава комуникације. Мандати мисија су трајали изузетно дуго, јер су директни преговори били заробљени тадашњим процедурама и мукотрпним церемонијалима, при чему не смијемо изоставити и фазу одласка и доласка (путовања) посланика, у тадашњим условима саобраћаја. Затим, негдје у периоду XV и XVI вијека, и даље без савремене технологије, ипак, долази до континуираног развоја и поступног, али тешког²⁴ стварања сталних дипломатских мисија и устоличења редовних односа између држава. На овај начин се, прво прихватањем, а затим и ширењем дипломатске праксе, отворио пут ка успостављању мултилатералне дипломатије којом ће касније бити обезбијеђена уистину боља комуникација између држава, која је употпуњена, између осталог, и технолошким развојем.

es and Immunities of the United Nations, текст доступан на страници: <http://www.un.org/en/ethics/pdf/convention.pdf> (приступљено децембра 2015), као и у: Службени лист ФНРЈ, бр. 20/1950.

¹⁸ Convention on the Privileges and Immunities of the Specialized Agencies, текст доступан на: <http://www.ifrc.org/docs/idrl/1295EN.pdf> (приступљено новембра 2015), као и у: Службени лист ФНРЈ, бр. 20/1950.

¹⁹ Б. Кризман, Дипломати и конзули у старом Дубровнику, Загреб, 1957, 11.

²⁰ М. Кисовец, Дипломатски представници, Београд, 1939, 5.

²¹ Исто, стр. 12, а шире в. Е. Nys, “Les commencements de la diplomatie et le droit d’ambassade, jusqu’a Grotius”, *Revue de droit international et de legislation comparee*, Bruxelles, 1883–1884, vol. XV, XVI.

²² Д. Ђ. Дашић, Савремена дипломатија, Београд, 2013, 7.

²³ Шире в. М. Савић, цит. дј.

²⁴ Дипломатија се тешко, али ипак сигурно развијала кроз вијекове. Дипломатски ставови Византије, Османлијског царства, али и осталих империја на тлу Европе, касније, одржавали су вијековима међудржавне односе неравноправним. Нпр. “Желећи да ту божанску снагу свога цара прикажу и приликом званичних сусрета са представницима страних држава, Византинци су детаљно разрадили правила протокола и церемонијала. По

У XVII вијеку долази до значајне примјене комуникацијских технологија у дипломатским односима, при чему у другој половини XVIII вијека, развојем буржоазије и грађанства а у смислу промјене владајуће класе, можемо примијетити зачетке данашње глобализације. Међутим, овако посматрајући, овај процес чини се врло динамичним, али извори историјско-правне природе упућују на то да је припрема за прелазак у сваку нову фазу била дуготрајан и тежак процес, а уопште еволуција ових односа је заиста континуитет вишевијековне интеракције.

3. ИСТОРИЈСКИ РАЗВОЈ ПРАВА ПОСЛАНСТВА ДО XV ВИЈЕКА

У теорији међународног права, преовладава схватање да развој, односно историјат дипломатско-конзуларног права није тако дуг као што је дуг историјат реалних (стварних) дипломатских односа, као и установе конзулата, генерално посматрајући, који почиње од првих људских заједница, још давно прије неголи су се образовале државе у модерном смислу ријечи. Овај развој је почео прије много вијекова, иако се дипломатско право, што је и логично, јавља тек установљењем држава и настајањем међународних односа и неке врсте међународне заједнице, односно свијести о потреби међусобне комуникације, односно о потреби међусобних односа између држава.

Морамо напоменути да се установа дипломатије сматра за једну од најстаријих установа међународног права, која се среће већ с појавом најстаријих држава на Истоку (Тел-Амарнска преписка из XV–XVI в. п.н.е., Асирија, Индија, Грчка, Рим). Међутим, о сталној дипломатији се може говорити тек од краја средњег вијека, а о општој установи дипломатије пак, тек од средине XVII вијека. Важно је истаћи да је, од самог настанка дипломатије, била признавана неповредивост дипломатских представника.²⁵

Наравно, и прије установљења, односно успостављања првих модерних држава, у савременом смислу ријечи, постојали су изасланици-мандатари (јер је то била потреба) племена и појединих људских заједница, као и правила о вршењу њихових послова. То је доба међусобних ратова, далеко мање сарадње и нор-

њима, никакав странац, ма ког ранга био и ма коју државу представљао, није могао заузети исти ранг са царем, нити је чак могао да седне у његовом присуству, већ је пред њим морао да клечи или стоји.“ Шире в. С. Ђорђевић и М. Митић, Дипломатско и конзуларно право, Београд, 2000, 15. Управо из тих разлога, питање *preseansa* наметнуло се кроз вијекове, као једно од најбитнијих питања кодификације међународног права уопште.

²⁵ Шире в. С. Ђорђевић – М. Митић, Дипломатско и конзуларно право, Београд, 2000, 13, о чему шире в. и Политичка енциклопедија, 161, као и Правна енциклопедија, 212.

малних односа међу племенима и заједницама, што је и логично. Наиме, првобитна функција државе била је одбрамбено-нападачка, што је практично значило – заузми територију и њоме овладај.²⁶ Међутим, и у таквим односима, постојала је потреба међусобне комуникације. Тако, између осталог, историја биљежи да изасланици Мојсијеви моле краља Едомићана да им дозволи пролаз кроз своју земљу. Краљ Давид одашиље и прима посланике, а Соломон такође одржава везе путем неке врсте посланика. Такође, индијски владари шаљу своје посланике Киру и римским владарима Августу и Клаудију.

С. Савић, наводи да “из анализе најстаријих историјских извора, али и из посматрања урођеничких народа у прелазним уређењима између племена (или савеза племена) и државе, може се закључити да је организација политичке власти од почетка имала првенствено нападачко-одбрамбену функцију. Држава се вјероватно и рађала у припреми и извођењу освајачко-пљачкашких похода и у одбрани од таквих похода међу сусједним народима – нарочито међу номадским и сједилачким народима, како су то у својим теоријама истицали Опенхајмер и Гумплович. Ова функција државе, по мишљењу неких аутора, није нестала ни у наше вријеме, иако је увелико потиснута од других, више цивилизованих функција политичке власти”.²⁷

Стари индијски законик Ману, из IV вијека прије нове ере, садржи детаљна правила о поступању са посланицима, као и правила о њиховим задацима. Такође, постоје докази да су тзв. варварска племена сјеверноамеричких Индијанаца преговарала међу собом по утврђеним правилима и обичајима.²⁸ На основу историјских докумената може се закључити да су сви стари народи имали неку врсту гласника за преговоре о разним питањима, разним врстама удруживања (која су била нужна за опстанак заједнице), за преговоре о миру, али, такође, и за објаву рата. Тако се често у литератури, и научној и публицистичкој, помиње да су старе грчке државе сматрале да је неправедно започети рат ако преко посланика није учињен покушај да се спор ријеши, да се, евентуално, отклони неспоразум и да се дође до задовољења и, потенцијално, накнаде мирним путем.²⁹ Исто тако су се, често, по завршетку рата, односно битке, слали изасланици да затраже примирје за сахра-

²⁶ С. Савић, *Основе права*, Бања Лука 2005, 55.

²⁷ Исто, 55, о чему шире в. Н. Висковић, *Теорија државе и права*, Загреб, 2001, 35.

²⁸ О овоме шире в. С. Ђорђевић – М. Митић, *цит. дј.*, 13.

²⁹ Исто.

ну погинулих, размјену заробљеника као и успоставу примирја, односно мира. У релевантним документима се биљежи да су стари Грци имали двије врсте изасланика: гласнике, који су доносили неку специјалну поруку или пак обавјештење; и посланике, који су водили преговоре у правом смислу ријечи. Ови други су имали овлашћење да постижу договоре, тј. неку врсту нацрта уговора о појединим питањима. Међутим, за важнија питања, државе су обичавале слати по неколико посланика. Поједини аутори³⁰ често помињу Лакедемоњане који су, обично, у те мисије слали неколико лица која се међусобно не подnose, како би се узајамно контролисали и на тај начин спријечили појаве подмићивања, превара, као и сличне нелојалне радње које би могао евентуално да учини појединац-преговарач. Такође, посланици су добијали упутства од Сената, а некада непосредно од стране народа. За несавјесно извршавање повјерених задатака изасланика, као и за подмићивање биле су предвиђене веома строге казне.³¹

Веома је интересно поменути да се, већ у то доба, јавља свијест о потреби гарантовања неповредивости личности посланика и преговарача. Управо тада се појављују прва правила о њиховом имунитету. Сматра се да установа дипломатског имунитета вуче свој коријен из прадавног обичаја неповредивости личности страног посланика. Отуда, захваљујући имунитету, дипломатски представник не може бити подвргнут хапшењу или притвору и ослобођен је сваке кривичне, грађанске или управне јурисдикције државе код које је акредитован.³²

Наиме, сматрало се да је лична безбједност тих људи била основни предуслов за извршење њихових, често веома сложених, задатака. Управо стога су они, обично, као спољни знак распознавања, носили бијелу палицу, зелену гранчицу или пак посебан, препознатљив појас. Поред овога, веома често се сматрало да су они под заштитом божанства те да је „њих повређивати грех једнак безбожности“.³³

С. Ђорђевић и М. Митић наводе да постоје забиљешке Ирода о томе како су Лакедемоњани бацили у бунар Даријеве посланике јер су их позивали на предају, али да су се касније покајали и да су послали два своја грађанина у Персију да испаштају због

³⁰ Исто, 14.

³¹ Ово потврђује да проблем корупције није проблем новијег датума. Откад је свијета и вијека, човјек је, нажалост, у материјалном смислу изузетно кварљиво биће.

³² О чему шире в. Правна енциклопедија, исто.

³³ С. Ђорђевић – М. Митић, цит. дј., 14.

гријеха своје државе. Међутим, нови персијски владар, Даријев наслједник, пустио их је на слободу, изјавивши да он неће бити таква као Лакедемонјани, који су, убивши посланике, погазили и оборили основно правило свих народа.³⁴

Поред овога, у литератури се често наводе старе свете кинеске књиге, у којима се међу праведним узроцима рата наводи и рђаво поступање са посланицима, као и повреда посланика. Такође, често се помиње и то да сјеверноамеричка племена, са највећим уважавањем, примају и посланике непријатељских страна, без обзира на то што су њихови захтјеви често супротни интересима индијанских племена и што ће их они због тога одбити. Сматра се да је неповредивост посланика једно од најстаријих правила међународног права уопште. Тако М. Кисовец³⁵ цитира Гершића, који, како он наводи, с правом каже да је то „једно правило међународног права, које је најстаријега датума међу свим његовим правилима и које се признаје и врши од стране свих народа и племена без разлике времена и ступња културног развића; ниједно се друго начело и правило међународног права не може похвалити тако општим и свестраним признањем и применом“.³⁶

Може се рећи да су стари Римљани усавршили и до врхунца довели правила о неповредивости страног посланика.³⁷ Тако је кроз читаву историју римске државе повреда посланика третирана као злочин.³⁸ У историјским документима забиљежено је да је римски Сенат Сатурнина осудио на смрт управо зато што је тешко повриједио посланике краља Митридата. Управо оваква свједочанства допринијела су томе да се често каже да је дипломатско право, раније звано посланичко право, свој највећи процват, у односу на све античке народе, доживјело управо у старом Риму.

„Римљани, као народ еминентно правничкога духа, довели су посланичко право на врло висок степен развитка. Они су у своје доба најпрецизније изrekli и образложили начело посланичке неповредивости, које је у старом веку, па још дубоко у нови век, било једно од најважнијих посланикових атрибуција. Лична безбедност била је некад од много већег значаја него данас, пошто појединац, а нарочито странац, није још био општеправно заштићен, као што је то данас у цивилизованим земљама“.³⁹

³⁴ Исто, 14.

³⁵ М. Кисовец, цит. дј., 5.

³⁶ Г. Гершић, Данашње дипломатско и консуларно право, 105.

³⁷ М. Кисовец, цит. дј., 6.

³⁸ С. Ђорђевић – М. Митић, цит. дј., 14.

Сматра се да се у овом периоду ствара и један од најстаријих органа за односе са другим државама – колегијум од 20 фецијала – чланова највишег свештеничког ранга.⁴⁰ Фецијали су се могли сматрати „дипломатским кором римске државне управе“. Управо тада се ствара тзв. фецијално право, које је представљало скуп правила која су се односила на спољни правни саобраћај и које садржи правила и обичаје о правима и дужностима посланика, тј. зачетке данашњег, савременог дипломатског права. Међутим, стварно руковођење спољним пословима, као и вођење преговора са другим државама ипак је остало у надлежности Сената, гдје је управо била и управа спољних послова Римске републике. За вршење дипломатских послова, као и за преговоре у иностранству Сенат је слао посебне посланике који су се звали легати. Тако су називани не само представници Римске републике у иностранству, већ и страни посланици који су долазили у Рим. Страни посланици имали су не само личну неповредивост, већ и изузеће од плаћања пореза, као и од надлежности домаћих органа власти, што је и данас суштина савремених дипломатских имунитета и привилегија. Падом Римске републике, највиша власт у области спољних послова припала је непосредно императорима, што је, у ствари, било правило и у византијској империји.

Традицију римске дипломатије настављају Византија, папска држава и касније италијански трговачки градови. Како то наглашава М. Крећа, могло би се рећи да су наведене „дипломатије једине на европском простору одржавале, а у неким релевантним елементима и подигле стандарде дипломатског општења постављене у старом веку.“⁴¹ Када је ријеч о Византији, важно је истаћи да се сматра да су Византинци, „с обзиром на моћ свога царства и идентификовање поглавара са Богом, на један специфичан начин детаљно разрадили правила о дипломатији, тј. протоколу и церемонијалима“.⁴² По њиховим схватањима, никакав странац, ма кога ранга био, и ма коју државу представљао, није могао заузети исти ранг са царем, нити је, чак, могао да сједне у његовом присуству, већ је пред њим морао да клечи или пак да стоји. Када су, за вријеме крсташких ратова, кроз Цариград почели да пролазе и монаси са запада Европе, настали су велики скандали и инциденти око постојећих византијских правила.⁴³ Тако је цар Кон-

³⁹ Исто, 14.

⁴⁰ Исто.

⁴¹ М. Крећа, Међународно право представљања, Београд, 2014, 18.

⁴² С. Ђорђевић – М. Митић, цит. дј., 15.

⁴³ Исто.

рад одбио сусрет са византијским царем јер је византијски протокол доживљавао као нечувено понижење. „Тек је Лудовику VII, а касније и јерусалимском краљу Балдуину IV дозвољено да седну, али за степеницу ниже од византијског цара.“⁴⁴ Дипломатски протокол био је до детаља разрађен с циљем да код страних посланика, посебно оних који су долазили из варварских народа, створи утисак о моћи Византије. „Обиловао је, посебно приликом аудијенције код цара, сценским ефектима који су, између осталог, подразумевали подизање и спуштање стропа и престола, златне птице које узлећу и певају, шаролику костимографију итд.“⁴⁵

„У политичком хаосу на почетку средњег века једино Византија наставља, без прекида, наравно са нешто источњачке примеси, традиције старог царског Рима. У Цариграду је постојало нарочито надлештво, данас би рекли Министарство иностраних послова, давно пре него што је таква институција била позната у осталој Европи. За време њиховог боравка у Цариграду, страна посланства била су смештена о државном трошку у за ту сврху намењеној палати и за њих се бринуо нарочити уред назван надлештво за варваре (Sscrinion Barbaron).“⁴⁶

У неуређеном међународном амбијенту средњег вијека, у коме је владао закон јачег, папска држава и италијански трговачки градови били су природно и неизбјежно упућени на дипломатију као средство за очување опстанка и развоја. Дипломатија је за њих била једино ефективно средство у том смислу – супститут за дефицит у војној сили.⁴⁷ Тако је папска држава развила изузетну дипломатску праксу. Њен циљ је био, прије свега, јачање свјетовне улоге папе на међународном плану, при чему је папа имао на располагању специфична средства, као што су анатеме које је бацао на непослушне владаре, екскомуникације, папско миропомазање итд. Не смијемо занемарити и то да је у доктринарном смислу папа био вјерски ауторитет у универзалистички пројектованој католичкој цркви и тако је одувјек био врховни поглавар свих католика, ма гдје да они живе.⁴⁸

Отоманска царевина, „у којој су се правила о опхођењу са дипломатима и протоколу касније развила, такође је, пре свега, истицала достојанство свога султана. Султан је једино француском

⁴⁴ Исто.

⁴⁵ В. П. Потемкин, цит. дј. Историја дипломатије, књ. I, Београд, 1923, 103.

⁴⁶ М. Кисовец у цит. дј., 6.

⁴⁷ М. Крећа, цит. дј., 19.

⁴⁸ Исто.

цару признавао титулу падише, односно цара“.⁴⁹ У овом периоду положај дипломатских представника био је доста тежак, јер су, по турском схватању, страни посланици имали два својства: представника свог суверена код султана, кога треба да информишу о вољи свога владара, и таоца, одговорног за повреду уговора који чини њихов владар према турској царевини. Иако је у Турској важило правило да посланика не може снаћи никаква несрећа, било је, неријетко, случајева варварског поступања према њима, као што су протјеривање, физичка тортура, затварање и сл. Свечани пријем страних посланика код султана обично се одвијао уторком, када су посланици морали да буду одјевени у тзв. диванско одијело. Непосредно прије тога, одвијао се сусрет са великим везиром, који је, у стојећем ставу, учествовао и на пријему код султана. На пријему су говорили посланик и велики везир, а султан никада. Посланик се обраћао великом везиру, а он је морао да посланикову бесједу преведе, односно пренесе султану у само двије ријечи.⁵⁰ Иначе, сматра се да су у Турској дуго постојале сметње за успостављање редовних дипломатских односа. Проблеми системског карактера су постојали у пријему страних дипломатских представника, а посебно у погледу слања турских дипломата у иностранство. Све до краја XVIII вијека Турска се није могла одлучити да и она на основу узајамности акредитује своје сталне посланике код страних дворова, мада су друге државе такве сталне посланике већ одавно имале код ње акредитоване.“ У прво доба турске најезде владало је и међу хришћанским државама мишљење да са Турцима, као непријатељима свих хришћана, не треба уопште имати никаквих редовних односа. Једино су Млеци у томе чинили изузетак и имали су, већ у почетку XVI века, свог сталног дипломатског представника у Цариграду. После њих долази ускоро Франсоа I, који, мада по титули *Roi tres chretien* (*rex christianissimus*), у борби са Карлом V, као први од хришћанских владара ступа у везу са Портом. Затим почињу и друге државе да шаљу своје посланике код Порте“.⁵¹

Турци су према страним посланицима имали „велико неповерење и налазили да су од њих најбоље заштићени кад их држе под катанцем и стражом.“ Као карактеристичан пример поступања према страним посланицима, М. Кисовец наводи, по Гершићу, „случај посланика краља Фердинанда, Ласкија, који

⁴⁹ Исто, 16.

⁵⁰ Исто, 17.

⁵¹ М. Кисовец, цит. дј., 11.

⁵² Шире в. М. Кисовец, у цит. дј., 11–12.

је дошао у Цариград 1539. године. Његовој пратњи било је, под претњом смртне казне, забрањено да се удаљава из одређене куће и да се ма с ким састаје. Кроз месеце дневник једног дипломате гласио је лаконски: *Nemo ad me permissus est, mansi itaque solus*. (Никога к мени не пуштају и тако остадох сам).⁵²

Сматра се да је тек у XVIII вијеку, када је Турска сила почела нагло опадати, Отоманска империја постепено промијенила свој поступак према страним посланицима, покушавајући једино да што дуже одржи свој уобичајени церемонијал при пријему на султановом двору. Такође, истиче се да се „Порта нарочито дуго опирала да прими сталног посланика Русије, чије су јој растућа моћ и претензије према православним народима Отоманског царства уливале само страх и неповерење. Док су друге државе већ одавно имале свог сталног посланика код Порте, први стални руски представник долази у Турску тек 1701. године... Тек у XIX веку Турска ступа у сталне дипломатске односе са другим државама на основу узајамности“.⁵³

Њемачке државице су, у прво вријеме, „практиковале састанке самих владара – дипломатију на врху (како би се формулисало савременим речником), али касније и оне уводе систем слања посланика које прима владар, уз евентуално учешће највишег државног тела (скупштине или највиших функционера)“.⁵⁴ У франачкој монархији практикује се, такође, систем избегавања индивидуалних посланика, тј., по правилу, слала су се два посланика, од којих је један обавезно био из реда свештених лица. Посланици су имали акредитивна писма свога владара, упућена владару земље у коју су упућивани, а упутства и поруке су добијали тајно или пак јавно, усмено или писмено. Такође, важно је напоменути, постојало је правило да је држава пријема прихватала све обавезе издржавања и смјештаја страних посланика (што је био обичај и у Римској републици). Такође, и код њемачких држава важило је правило о неприкосновености личности посланика.

Почетком средњег вијека, настанком феудалне расцјепканости ранијих држава долази до стагнирања у развоју дипломатије. Тако ће тек у XII вијеку италијански градови-државице, „створени на тлу бивше римске империје, доживјети процват међусобне трговине, а тиме и међусобних односа који су захтијевали и стварање

⁵³ Исто, 14.

⁵⁴ С. Ђорђевић – М. Митић, цит. дј., 17.

⁵⁵ Исто, 18.

једне нове дипломатије⁵⁵. Прије свега, то су Верона, Фиренца, Пиза, Ђенова, Милано. У свему овоме, у тако сложеним односима, најчувенија је била млетачка дипломатија. Наиме, већ у XIII вијеку постоје млетачки конзулати (конзул-бајоли) на Леванту, у Аки, Тиру, Триполису, Тунису, Византији. Тако је развијена млетачка дипломатија одржавала редовне везе са Француском, Енглеском, Турском, Шпанијом и Холандијом.

Познати писац међународног права Е. Нис (Ernest Nys) „посветио је овом питању цијелу расправу и у њој приказао бројне прописе Венеције о уређењу дипломатске службе. Он у њој, у почетку, приказује опћу историјску ситуацију на прагу XV стољећа: Француска, Шпањолска и Енглеска су ојачале, док државе и државице Италије нису фактор првога реда. То је династичко раздобље, пише он; династије (у првом реду Луј XI и Фердинанд Католички) настоје да уреде и организују државу. Међу факторима који су довели до измјене структуре Европе тог времена он наводи и дипломатију. Њени почеци датирају из XIII стољећа; у почетку су постојала посланства (мисије) кратког вијека и пролазног карактера, али убрзо су се стали оцртавати обриси нове, чвршће и сталније организације. Дипломатски представник борави на страном двору све дуље; он не напушта мјесто у иноземству за вријеме трајања мисије, док се на крају јављају стална представништва, која послују и онда кад шефа мисије нема. На њих се, затим, надовезује организација средишњег министарства: министарства вањских послова. Талијанске су градске државице... дале примјер а нарочиту пажњу заслужује организација дипломатије Венеције, јер је она редовито функционирала у доба кад тај инструмент за одржавање додира међу државама у осталој Европи још није био формиран. Већ у XIII стољећу налазимо прописе Венеције о уређењу и функционирању дипломатске службе. Декрет Великог вијећа из 1236. године забрањује представницима Венеције у Риму да било коме прибаве неку част или повластицу без претходног налога дужда и Малог вијећа; 1268. године Вијеће забрањује представницима у иноземству да задрже дарове примљене за вријеме мисије, док им други декрет прописује да морају полагати присегу прије одласка; 1288. године прописана им је обавеза да 15 дана по повратку с мисије поднесу завршни извјештај, а тај се пропис

⁵⁶ Б. Кризман у цит. дј., 12.

поновио 1296. и 1533. године. Тако је Велико вијеће Венеције, у вријеме кад је администрација готово свуда у Европи била препуштена збрци и анархији, а политичка се знаност налазила у повојима – точним прописима прописало дужност оних које је Република бирала да је представљају на страним дворовима⁵⁶.

Када је Турска освојила Цариград 1453. године, „млетачки бајол добио је статус посланика првога реда“⁵⁷. Поред тога, установљена су и детаљна правила дипломатске службе. Међутим, М. Кисовец пише нешто другачије и наглашава да се “још у вријеме крсташких ратова појављују млетачки конзули (baiuli) у Леванту. У XII веку постоји већ организована млетачка дипломатска служба регулисана нарочитим уредбама и правилницима. Млетачка дипломатска организација најзнаменитија је у то доба, њу зову *esole et pierre de touche des ambassadeurs*“⁵⁸. У сваком случају, дипломатска пракса италијанских градова на овај начин ће бити узор и за образовање много ширих и јачих дипломатских служби у већим европским државама тога доба, прије свега у Француској.

4. ИСТОРИЈСКИ РАЗВОЈ ДИПЛОМАТСКИХ МИСИЈА ОД XV ВИЈЕКА

Већина историчара дипломатије сагласна је да у XV вијеку почиње ера сталних дипломатских мисија, а разлике настају управо у питању гдје су настале прве дипломатске мисије. Раније се сматрало да је оснивач установе сталних дипломатских мисија француски краљ Луј XIV, али се, већ крајем прошлог вијека, јавља теза да је то ипак заслуга римске курије, односно Ватикана, и то кроз установљење тзв. апокрисиарија (*apocrisarii*), који су слали као стални папини изасланици на византијски двор.⁵⁹ „Међутим, с обзиром на то да су то били углавном црквени заступници, тешко би могла да се прихвати теза о првим сталним дипломатским представништвима у правом смислу речи.“⁶⁰

Међутим, највећи број каснијих аутора слаже се са ставом да је колијевка сталних дипломатских мисија пракса италијанских градова-држава из средњег вијека, када је, у XV вијеку, настала ова установа, посебно у млетачкој држави, да би се, већ крајем

⁵⁷ С. Ђорђевић и М. Митић, исто.

⁵⁸ М. Кисовец, цит. дј., 7.

⁵⁹ Б. Кривокапић у цит. дј., 24.

⁶⁰ Исто, 19.

XVI вијека, иста проширила и на остале, посебно сјеверне, европске државе, а затим се почетком XVII вијека, напokon, „потпуно одомаћила на европском континенту“.⁶¹ Тако нпр. М. Новаковић наводи да се „установа сталних посланстава, стална организација дипломатске службе, јавља тек у XV веку, и то у Млетачкој републици, а одатле је прихватају Француска, Шпанија, а у северним европским државама је уведена тек у XVII веку. Тек од тада, од Вестфалског конгреса 1648. године надаље, могло се, дакле, говорити о сталним дипломатским односима и тек од тада су се могла утврдити правила по којима ће се стални односи регулисати и одржавати“.⁶² У складу с тим, у области конзуларних односа, прве одредбе које конкретно регулишу питања послова, привилегија и имунитета конзула, али и уопште природе конзуларних односа, садржане су у економским и конзуларним уговорима (нпр. француско-шпанска конвенција Пардо од 13. марта 1769. године).⁶³ Такође, како смо и раније навели, економски и међународно водеће нације (државе) започеле су студије како би дефинисале послове конзула у иностранству. Послови конзула су одређени у „француским Уредбама из 1781. и 1833. године, холандским Конзуларним прописима из 1786. године, актима Сједињених Држава о конзуларним службама из 1792. и 1856. године, као и у британском Акту о конзуларним односима из 1825. године.“⁶⁴

Надаље, учвршћивању установе сталних дипломатских мисија и стварању дипломатског права несумњив допринос дала је и Француска, у којој је „за време Луја XIII кардинал Ришеље основао прво министарство иностраних послова. Владавина Луја XIV доводи до перфекционизма тзв. дворску дипломатију, употпуњујући не само правила дотадашњег дипломатског права, него и правила протокола и церемонијала, пратеће реквизите сталне дипломатије.“⁶⁵ Сматра се да је и насљедник кардинала Ришељеа, кардинал Мазарин, „много урадио у том правцу. Под њиховим вођством Француска заузима у политичком и културном погледу водеће место на континенту, а њена дипломатска организација постаје узор другим државама. Латински језик, до тог времена језик дипломата и уопште међународни језик образоване класе, уступа у дипломатији своје место француском. Већ 1676. године на конгресу у Нимвегену (Nimwegen) све се конференције држе на француском језику. На

⁶¹ Исто.

⁶² М. Новаковић, *Основи међународног јавног права*, 1, Београд, 1936, 2.

⁶³ Шире в. L. T. Lee, *Consular Law and Practice, Franco-Spanish Convention of Pardo*, 7.

⁶⁴ Исто.

⁶⁵ Б. Кривокапић, *цит. дј.*, 19–20.

Бечком конгресу 1815. године и Париском конгресу 1856. године говорило се искључиво француски⁶⁶.

У XVII вијеку може се забиљежити убрзан развој дипломатског права, као и церемонијала.⁶⁷ Међутим, истовремено, што је својствено људској природи, између посланика појединих држава јавља се суревњивост, сујета и љубомора ради првенства, па долази до, „за данашње доба, смешних сукоба, који прерастају и у обичну јавну тучу између највиших представника страних држава и њихових пратњи“.⁶⁸

Поред овога, интересантно је напоменути да неке европске државе, попут Русије, све до XVIII вијека, одбијају да прихвате установу сталних дипломатских мисија, „упркос покушајима разних држава за размену мисија. Тек Петар Велики почиње са установљавањем сталних мисија, које се отварају при свим значајнијим европским дворовима“.⁶⁹

Ово није нимало чудно ако се има у виду руска доктрина о апсолутном суверенитету државе која је дуго година била владајућа у овој земљи.⁷⁰ Ова доктрина се, у практичној примјени, од свих европских држава, можда и најдуже задржала баш у Русији. Такође, положај и схватање цара у православној Русији и карактер подређености његовој вољи непосредно су утицали и на односе са другим државама. Значајно је нагласити да су Русија (Руско царство) и Турска (Отомански султанат) од европских држава најдоцније ушле у редовне дипломатске односе са другим земљама.⁷¹

Наиме, сматра се да „из верских разлога православна Русија није одржавала у прво време везе са латинским Западом, већ скоро искључиво са Византијом. Те везе Русије са Византијом почињу у другој половини IX века и трају све до пада Византијског царства. Већ 911. године закључен је уговор о пријатељству и трговини између кијевског кнеза Олега и византијског цара Лава VI. Али, и у тим односима послата су само специјална и пролазна посланства“.⁷² Многи аутори наводе да са осталом Европом Русија дуго времена није имала дипломатских односа и да тек у XV веку Москва почиње пригодно да шаље посланике у западне државе, „понајвише кад је тражила помоћ и савез у борбама са Пољском,

⁶⁶ М. Кисовец, цит. дј., 9–10.

⁶⁷ Б. Кривокапић, исто.

⁶⁸ Исто, 89. Кисовец наводи: „Године 1657. сретеше се у холандској престоници кола француског и шпанског амбасадора. Ниједан од њих није хтео да скрене са пута и тако су обе екипаже остале стајати једна према другој, закрчивши читав саобраћај. После дугог већања холандски дипломата Бевернингк нашао је излаз из потешкоће који није вређао ниједног од амбасадора. Послата је чета војника која је срушила један плот с десне стране шпанског амбасадора, те су тако обадвојица без повреде достојанства могли наставити пут. Сваки амбасадор замишљао је да је победа на његовој страни; шпански стога што је одржао своје место с десне стране, а француски што је прошао обичним путем и није морао с њега скренути. Озбиљније последице имао је инцидент између обеју држава који се десно 1661. године приликом доласка новог шведског амбасадора у Лондон. Кола француског амбасадора грофа д'Естраде хтела су да заузму у поворци место одмах иза шведског амбасадора, а испред шпанског амбасадора, баруна д'Ватвила. Дошло је до тучњава у којој су Шпанци убили коње грофа д'Естраде, ранили једног од његових људи, збацили му кочијаша са сједишта и заузели тако место испред Француза. Кад је о томе чуо Луј XIV, протерао је шпанског амбасадора из Париза, опозвао свог из

Шведском и Турском. Но и та су изузетна посланства имала ретко кад успеха, и то у знатној мери због необичног и охолог понашања руских посланика, који су своје презирање западноевропских обичаја и етикете изражавали веома упадљиво и на увредљив начин“.⁷³

Преовладава мишљење да су први односи Русије са иностранством потицали увијек „из иницијативе странаца, који су из трговачких интереса дошли у земљу. Тако се рано почињу усељавати окретни енглески трговци, а са њима долазе и конзуларни и дипломатски представници Енглеске. Већ почетком XVI века Енглеска има у Москви свог конзула, а половином XVII века и сталног дипломатског представника“.⁷⁴ Такође, сматра се да су после мира између Русије и Шведске, 1721. године, почели редовни међународни односи између Русије и европског Запада, када је Русија примљена „као пуноправни члан у коло европских држава. Од тог времена ниједно знатније међународно питање није се могло решавати без њеног учешћа“.⁷⁵

Ипак, у науци постоји сагласност да се за почетак савременог развоја дипломатског права означава Бечки конгрес 1814–1815. године, који у Анексу Д) Завршног акта доноси Правилник о класама и рангу дипломатских представника, постављајући темеље билатералне дипломатије. Коначна кодификација и развој савременог дипломатског права извршени су Бечком конвенцијом о дипломатским односима из 1961. године, Бечком конвенцијом о конзуларним односима из 1963. године, Конвенцијом о специјалним мисијама из 1969. године и Бечком конвенцијом о представљању држава у њиховим односима са међународним организацијама универзалног карактера из 1975. године. Заједно са, већ донесеним, Конвенцијом о привилегијама и имунитетима ОУН и Конвенцијом о привилегијама и имунитетима специјализованих агенција, ове конвенције представљају свеобухватну досадашњу кодификацију дипломатског права – *corpus diplomaticus*.

У радовима домаћих аутора⁷⁶ често се истиче да велика заслуга за кодификацију савременог дипломатског права припада управо бившој СФРЈ, која је 1952. године у ОУН покренула иницијативу да се кодификацији материје дипломатских односа и

Мадрида и прекинуо преговоре које је водио са Шпанијом у Фландрији. Поред тога, објавио је своме тасту Филипу IV да ће се против њега заратити ако убудуће француски посланици не буду имали првенство пред шпанским, и ако му Филип не да свечану сатисфакцију за нанету увреду“.

⁶⁹ С. Ђорђевић и М. Митић, цит. дј., 20–2

⁷⁰ Шире в. С. Савић, Држава као субјект међународног привредног права, Бања Лука, 1996, 62.

⁷¹ М. Кисовец у цит. дј., 10.

⁷² Исто, 10.

⁷³ Исто.

⁷⁴ Исто, 10–11.

⁷⁵ Исто, 11.

⁷⁶ С. Ђорђевић – М. Митић, цит. дј., 22.

имунитета да првенство те да Комисија ОУН за међународно право у најскоријем могућем року приступи изради нацрта одговарајућих конвенција (А/2144 и А/2144/Адд.1). Поступајући по приједлогу СФРЈ, Генерална скупштина Организације уједињених нација је 5. децембра 1952. године донијела Резолуцију бр. 685/VII, којом захтијева од Комисије ОУН за међународно право да што прије предузме кодификацију дипломатских односа и имунитета и да је сматра својим приоритетним задатком. Основни разлог због кога је СФРЈ покренула ово питање била је „флагрантна повреда свих основних постојећих правила дипломатског права према дипломатским мисијама и конзулатима Југославије и њиховом особљу од стране држава-чланица Коминформа, а посебно игнорисање дипломатских имунитета и привилегија кроз малтретирање, физичке нападе, хапшење, ограничавање слободе кретања, одбијање пружања медицинских и других услуга, ограничење снабдевања, илегалне уласке у просторије мисија, спречавање службених контаката, цензуру, спречавање пријема поште и новина и сличне акте“.⁷⁷

Бечком конвенцијом о дипломатским односима из 1961. године; Бечком конвенцијом о конзуларним односима из 1963. године; Њујоршком конвенцијом о специјалним мисијама из 1969. године; Конвенцијом о спречавању и кажњавању кривичних дјела против лица под међународном заштитом, укључујући дипломате, од 1973. године; и Бечком конвенцијом о представљању држава у њиховим односима са међународним организацијама универзалног карактера из 1975. године, завршава се савремена кодификација дипломатског и конзуларног права и потврђује достигнути ниво прогресивног развоја међународног права у овој области. У области дипломатско-конзуларног права, како је већ истакнуто, често се ових пет конвенција називају *corpus diplomaticus*.

Овај корпус одражава постојећи статус дипломатских, специјалних и сталних мисија и конзулата и њиме се „крунишу вековна настојања држава, поред свих злоупотреба и повреда тада важећих правила, да обезбеде нормалан развој међудржавних односа и пуну заштиту представника држава и међудржавних организација с циљем омогућавања неометаног вршења своје функције, а не остварења личних погодности и интереса, ни као

⁷⁷ Исто.

последицу превазиђене тезе о екстериторијалности. Разумљиво, још има места за даљи прогресивни развој, па и кодификацију насталих обичајних правила у неким питањима која нису разматрана и решена досадашњом кодификацијом. Међутим, са сигурношћу се може констатовати да су кроз постојећих пет конвенција уређена сва битна питања која су у дипломатији ранијих периода била нерешена и отворена“.⁷⁸

5. ЗАКЉУЧАК

На крају, може се рећи да се „основна карактеристика савременог међународног права састоји у томе да се оно налази у процесу сталних промена и настојања да се прилагоди и одговори захтевима које постављају дубоке промене настале у међународним односима. Овај динамичан процес испољио се и у дипломатском праву као посебној грани међународног права. Ове промене настале су услед деловања бројних непосредних и посредних чинилаца. Већ су се у другој половини XIX века испојили неки елементи, али су они све више присутни после Првог светског рата, да би се по завршетку Другог светског рата развили разни облици дипломатског општења и представљања савремених субјеката међународног права.“⁷⁹ Због тога нема сумње да је „дипломатско право у свом досадашњем развоју прешло пут од класичног до савременог дипломатског права. Овај процес условљен је бројним чиниоцима, а пре свега интензивним развојем међународне сарадње, нарочито у оквирима међународне организације, као и нараслим потребама држава да што више у међузависном и повезаном свету међусобно сарађују решавајући не само своје, већ и заједничке проблеме. Појава мултилатералне дипломатије је тако била од пресудног значаја за развој савременог дипломатског права које је створило разне инструменте за општење. Унутар држава дошло је, услед таквог нараслог општења, до настајања разних органа за општење, како за стално тако и повремено представљање. Овакав развој дипломатског права није, као што неки сматрају, довео до опадања улоге и значаја традиционалне дипломатије, већ

⁷⁸ Исто, 23.

⁷⁹ Исто.

се ради о нужности да државе на данашњем степену разних облика својих органа за представљање, врше координацију својих мисија, не дозвољавајући да се испоји конкуренција између њих, јер сва су представништва (стална или повремена), само инструменти за спровођење јединствене спољне политике сваке земље.“⁸⁰ Како је то давно рекао Демостен, а подвукао Д. Пиндић, „амбасадори не располажу ратним бродовима или тешком пешадијом. Њихово оружје су речи и повољне прилике“. Међународне конвенције „усвојене у досадашњој кодификацији и прогресивном развоју савременог дипломатског права са визијом да се дође до једног *code diplomaticus-a* у будућности – могу са своје стране да допринесу јачању улоге дипломатског општења у нашем неизвесном свету где је употреба силе тако присутна“.⁸¹

ЛИТЕРАТУРА

E. Nys, “Les commencements de la diplomatie et le droit d’ambassade, jusqu’a Grotius”, *Revue de droit international et de legislation comparee*, Bruxelles, 1883–1884, vol. XV, XVI.

L. Dembinski, *The Modern Law of Diplomacy*, UNITAR, 1988.

L. T. Lee, *Consular Law and Practice*, 2008.

L. T. Lee, *Consular Law*; Franco-Spanish Convention of Pardo, 1998.

L. T. Lee – J. Quigely, *Consular Law and Practice*, Vol. III, 2009.

M. N. Shaw, *International Law*, Seventh Edition, Cambridge University Press, 2014.

А. Савановић, *Анархокапитализам, политичка филозофија антидржавног капитализма*, Бања Лука, 2011.

Б. Кризман, *Дипломати и конзули у старом Дубровнику*, Загреб, 1957.

В. П. Потемкин, *Историја дипломатије*, Београд, 1923.

Г. Гершић, *Данашње дипломатско и консуларно право*, Београд, 1898.

Д. Ђ. Дашић, *Савремена дипломатија*, Београд, 2013.

Д. Пиндић, „Процес развоја савременог дипломатског права“, *Југословенска ревија за међународно право*, 1–2, Београд, 1987.

М. Крећа, *Међународно право представљања*, Београд, 2014.

⁸⁰ Д. Пиндић, Процес развоја савременог дипломатског права, 275.

⁸¹ Исто.

- М. Новаковић, *Основи међународног јавног права*, 1, Београд, 1936.
- М. Савић, „Сувереност, независност и једнакост у контексту основних права (и дужности) држава у савременим изазовима међународног права“, *Годишњак Правног факултета у Бањалуци*, 2015, год. 37, бр. 37.
- М. Савић, „Бечка конвенција о дипломатским односима – савремени темељ међународног права представљања“, *Годишњак Правног факултета у Бањалуци*, 2016, год. 38, бр. 38.
- М. Савић, „Међународно право на почетку XXI вијека – Теоријски поглед на савремену доктрину, процесе и проблеме међународног правног поретка“, *Правна ријеч*, бр. 44/2015, год. XII.
- М. Кисовец, *Дипломатски представници*, Београд, 1939.
- Н. Висковић, *Теорија државе и права*, Загреб, 2001.
- М. Јовановић, „Доктрина праведног рата и међународно право“, *Међународни проблеми*, год. LIX, бр. 2–3, Београд, 2007.
- С. Ђорђевић – М. Митић, *Дипломатско и конзуларно право*, Београд, 2000.
- С. Савић, *Држава као субјект међународног привредног права*, Бања Лука, 1996.
- С. Савић, *Основе права*, Бања Лука, 2005.
- С. Шаркић, *Опита историја државе и права*, Београд, 2010.
- В. Хаџи-Видановић и М. Милановић, *Међународно јавно право*, збирка докумената, Београд, 2005.

ДОКУМЕНТА

- Convention on Special Missions
- Convention on the Prevention and Punishment of Crimes against Internationally Protected Persons, including Diplomatic Agents
- Convention on the Privileges and Immunities of the Specialized Agencies
- Convention on the Privileges and Immunities of the United Nations
- Definition of Aggression, General Assembly resolution 3314 (XXIX), OUN
- Vienna Convention on Consular Relations
- Vienna Convention on Diplomatic Relations
- Vienna Convention on the Representation of States in their Relations with International Organizations of a Universal Character
- Charter UN

ОСТАЛИ ИЗВОРИ

Службени лист СФРЈ, бр. 03/1977.

Службени лист СФРЈ, бр. 54/1976.

Службени лист СФРЈ, Међународни уговори и други споразуми,
бр. 02/1964.

Службени лист СФРЈ, Међународни уговори и други споразуми,
бр. 05/1966.

Службени лист ФНРЈ, бр. 20/1950.

Политичка енциклопедија, Савремена администрација, Београд,
1975.

Правна енциклопедија, Савремена администрација, Београд, 1979.

http://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/9_3_1969.pdf

http://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/9_4_1973.pdf

<http://www.ifrc.org/docs/idrl/I295EN.pdf>

<http://www.un.org/en/ethics/pdf/convention.pdf>

http://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/9_2_1963.pdf,

http://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/9_1_1961.pdf

http://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/5_1_1975.pdf

<http://www.warsintheworld.com/>

<http://liveuamap.com/>

Matej Savic

**THE DEVELOPMENT PATH OF INTERNATIONAL
DIPLOMATIC LAW**

The paper deals with an analysis of historical development of international public law relations – relations between states, as well as with the theoretical and historical aspect of the diplomatic-consular law. In the narrow sense, the paper is focused on ius legationis – international law regarding establishment of first representative missions and ius representationis – establishment of permanent diplomatic missions, the modern system of diplomatic-consular law in particular, which is legally grounded in corpus diplomaticus, that is, international conventions that this notion encompasses.

Key words: *international diplomatic law, corpus diplomaticus, diplomatic-consular law, diplomacy, state, diplomatic mission.*

Немања Ђукић
Факултет политичких наука
Бањалука
nemanjadjukic00@yahoo.com

ДРУШТВЕНА УЛОГА ФЕМИНИЗМА (АГЕНДА 21 – СТУДИЈА СЛУЧАЈА)

Резиме: У првом дијелу чланка одређујемо појам биосуверенитета као показатеља медиализације савременог друштвеног живота. У другом дијелу чланка, бавимо се феноменолошким анализом одабраних садржаја Агенде 21 – документа са конференције УН-а о демографској динамици и одрживом развоју одржане 1992. године. Овај документ је значајан из два разлога. Прво, он као кључан аспект одрживог развоја дефинише смањење укупне свјетске популације посредством промоције права жена (Поглавље 5) и развојем медицине (Поглавље 6). Друго, значај овог документа почива и у томе што је у првим годинама његове реализације у статистички значајној мјери смањен број склапања бракова, повећан број развода бракова, повећан број абортуса, смањен број рођених итд.

Кључне ријечи: Агенда 21, одрживи развој, феминизам, еугеника, депопулација.

Увод

У модерној слици свијета, појам суверенитета је повезиван са начином организовања простора типичним за националне државе у њиховој модерној форми. Отуда је он одређиван као способност успостављања поретка искључивог располагања простором.¹ У постмодерној слици свијета, појам суверенитета се повезује са контролом репродукције становништва и његовим здрављем, тј. са контролом количине и квалитета хране, воде, ваздуха, биљног и животињског свијета. Отуда, биосуверенитет представља контролу биолошких услова (ре)продукције самог живота.² Због Другог свјетског рата, обједињујући појам ових елемената – *lebensraum*,

¹ Schmitt, C. (1985). Political Theology. Four Chapters on the Concept of Sovereignty. Cambridge, Massachusetts, and London, England: The MIT Press.

² Опширније: Фуко, М. (2005). Рођење биополитике. Нови Сад: Светови.

крајем 20. и почетком 21. вијека добио је нови облик – *одрживи развој*. Значењска повезница ова два појма, бар на општем семантичко-конотативном нивоу, састоји се у томе што и један и други представљају нарочит (аутоцентричан) облик бриге за животни простор.³ Саставни елементи овог „аутоцентричног бригања“ јесу екологија, биодиверзитет, људска права и развој медицине (нарочито у земљама трећег свијета). Екологија се односи на директно управљање квалитетом и количном воде, ваздуха те индиректно и квалитетом и количином хране. Биодиверзитет се односи на управљање биљним и животињским свијетом. Људска права и развој медицине односе се на управљање (ре)продукцијом становништва. Дискурс о људским правима и дискурс о развоју медицине не могу се одвајати с обзиром на то да њихову заједничку основу представља на тзв. „вишку становништва“ утемељена „аутоцентрична забринутост“ за одрживи развој. Отуда, сам дискурс о људским правима, нарочито дискурс о правима жена, родним и сексуалним правима, правима хомосексуалаца и трансродних особа, дискурс о правима дјеце итд., по себи јесте биополитички јер се већ налази смјештен у шири еугенистички контекст популационе политике као окоснице одрживог развоја.

Постмодерна слика свијета отуда је експлицитно биополитичка. Њену окосницу представља синергија индиректне (политике еманципације) и директне (развој медицине) медијализације друштвеног живота, у којој се биополитичко искуство стварности намеће као једини мјеродавни принцип социјалног организовања. А биополитичко искуство стварности изведено је из развоја модерне медицине која је колонизовала појмове и искуства здравља и болести. Док су у предмодерним сликама свијета (антици и средњем вијеку) појмови здравља и болести били извођени из усклађености (равнотеже или хомеостазе) човјека са „поретком свијета“ (духовном структуром свијета), због чега је искуство здравља представљало уравнотеженост, а искуство болести неуравнотеженост са цјелином стварности, те при чему је битан моменат ове опозиције представљала хомеостатичност (способност самосталног враћања у равнотежу);⁴ модерна слика свијета, захваљујући, прије свега, развоју модерне науке (између осталог и модерне медицине, која у свом модерном руху губи онтолошку повезаност са својом предмодерном природом на коју се врло радо

³ Опширније о појму аутоцентричног присвајања видјети: Валденфелс, Б. (2005). *Топографија страног*. Нови Сад: Стилос, стр. 54–55.

⁴ Античко (старогрчко) схватање здравља и болести, као модела за објашњавање људског тијела и његових функција, био је филозофски модел равнотеже који је изражавао космички хармоничан поредак ствари. Појединац је био здрав уколико је био у хомеостазу (ομοιότητα) са цјелином бића (εἶναι), а болестан уколико је ова равнотежа нарушена. Равнотежа цјелине бића као супстанцијални (αρχή) и универзално важећи (νόμος) ум и ред ствари (Λόγος), дедуктивно се појављивала на неколико нивоа: 1. космичка равнотежа цјелине бића као равнотежа природе и духа (φύση - Λόγος); 2. равнотежа природе и државе (φύση/Λόγος - πόλις); 3. равнотежа државе и човјека (πόλις - άνθρωπος); 4. равнотежа душе и тијела у човјеку (ψυχή - σόμα); и 5. равнотежа органа у тијелу (ὄργανα).

позива како би оповијестила своју модерну мјеродавност), појам здравља и болести изводи из усклађености са „свјетским поретком“ (важећим политичко-идеолошким концептом).⁵ Како постмодерно стање одликује глобализација као пројекат и процес (пројекат идеолошког конструисања глобалне будућности те процес његове реализације), тако појмови здравља и болести сада бивају транспоновани са модерног (друштвеног) на постмодерни (глобални) ниво. Модерно питање здравља и болести као израза друштвене (дис)функционалности сада се појављује у постмодерном облику као питање (дис)функционалности са становишта очувања самог глобалног поретка (тзв. одрживи развој). Отуда, здравље представља усклађеност, а болест неусклађеност са циљевима глобалног политичко-идеолошког пројекта. Саставни дио овог глобалног пројекта представља успостављање сасвим особеног еугенистичког поретка, који се састоји у правилном распоређивању и контролисаном смањењу укупне свјетске популације и то на такав начин да право на опстанак бива загарантовано одабраном (елитном) дијелу популације, док се истовремено остатак популације (њен неелитни дио) настоји контролисано смањивати на онај број који је оптималан у производно-услужном смислу – то је број становника који може обезбјеђивати дуготрајне социјално-економске предуслове за угодну грађанску егзистенцију становника првог реда (феномен менаџмента људских ресурса управо указује на логику контроле оног дијела популације којем је у глобалној редистрибуцији друштвене моћи припала улога производно-тржишног ресурса). Озбиљење ове еугенистичке идеје настоји се постићи на два начина. Први начин представља промоција идеје о људским правима и слободама, што обухвата: 1) права жена и родну равноправност (феминизам), 2) права сексуалних мањина и трансродних особа (хомосексуализам), 3) сексуални либерализам, 4) сексуално васпитање, 5) сексуалну заштиту, 6) хедонизам (забаву) као основни принцип културе, 7) индивидуализам (социјални самоеротизам) као основни принцип социјалне организације итд. Заједничку карактеристику свих ових права и слобода представља депопулација као резултујућа посљедица њиховог упражњавања. Други начин, али са истом сврхом, намјером и циљевима, представља развој медицине (нарочито у земљама трећег свијета) у оним (експери-

⁵ О модерном значењу појмова здравља и болести као изразу друштвене функционалности и дисфункционалности опширније видјети: Parsons, T. (1951). *The Social System*. Glencoe: Free Press; Parsons, T. (1972). „Definition of Health and Illness in the Light of American Values and Structure”, in: Gartly Yago (ed.), *Patients, Psychicians and illness*. New York: Free Press; Parsons, T. (1975). *The Sick Role and the Role of the Psychician Reconsidered*. Milbank Memorial Fundation Quarterly 53.

менталним) аспектима који нису директно повезани са тзв. примарном, секундарном и терцијарном здравственом заштитом становништва. Развој медицине у земљама трећег свијета, говорећи у духу Слотердијка, представља еуфемистички слоган циничног ума⁶ који истребљење хуманитета оправдава „бригом“ за судбину (тог) хуманитета. Отуда, уводно ваља закључити да људска права и модерна медицина имају првенствено биополитичку, а не хуманистичку функцију. У њиховом средишту сажето је цјелокупно западно искуствовање повијести. А то није хуманитет него биосуверенитет. Њихов предмет више није човјек него контрола биолошких услова (ре)продукције самог живота.

Агенда 21 – донети једног феноменолошког читања

Пето поглавље Агенде 21, под називом „Демографска динамика и одрживост“, након краћег увода у коме се сажето наводи садржај поглавља, започиње програмским ставом (тачка 5.2): „Demographic trends and factors and sustainable development have a synergistic relationship.“⁷ Ово је важно претходно назначење које одређује оквир феноменолошког читања (феноменолошке анализе садржаја) којом ћемо се у наставку бавити. Овим чланом, заправо, изражена је јасна свијест о каузалној вези између демографске динамике на једној и одрживог развоја на другој страни, и то на такав начин да се латентно имплицира како демографска динамика представља кључно питање одрживог развоја, а не обрнуто, што би, логички посматрано, могла бити једина преостала могућност. Међутим, овај став не изражава само јасну свијест о каузалној вези, него и одређује контекст у коме сва даља разматрања поменути агенде треба да буду разумљена. А основни контекст цјелокупне агенде представља „забринутост“ због „вишка“ укупне свјетске популације те разматрање циљева и активности на њеном смањењу у контексту „одрживог развоја.“ Јер нема исто значење, него управо супротно, изражавање забринутости за права и здравље дјете, младих и жена, те сходно томе предлагање одређених циљева и активности, у контексту повећања укупне свјетске популације и у контексту њеног смањења. У првом случају брига, циљеви и активности имају позитиван вриједносни предзнак, а у другом случају

⁶ Слотердијк, П. (1992). Критика циничног ума. Загреб: Глобус.

⁷ United Nations Conference on Environment & Development, Rio de Janeiro, Brazil, 3 to 14 June 1992, Agenda 21 – Chapter 5, Demographic Dynamics and Sustainability, 5.2.

негативан. У првом случају, брига афирмише свој предмет, а у другом га негира. Управо ова „негативна брига“ јесте семантичко-конотативни контекст поменутих агенде.

Неколико страница даље, у односу на програмски циљ, у тачки 5.12. наводи се: „Awareness should be increased of the fundamental linkages between improving the status of women and demographic dynamics, particularly through women’s access to education, primary and reproductive health care programmes, economic independence and their effective, equitable participation in all levels of decision-making.“⁸

Овај члан од фундаменталног је значаја за правилно разумијевање друштвене (биополитичке) улоге (функције) феминизма – он најдиректније указује на то да се питање демографске динамике (смањења укупне свјетске популације) ставља у контекст побољшања положаја жена кроз њихов приступ образовању, њихову укљученост у програме заштите репродуктивног здравља те њихову економску независност и учешће у свим нивоима одлучивања. Поставимо реторичко питање: како се озбиљење садржаја овог навода може одразити на популациону динамику?

Неколико чланова даље, у одјељку Циљеви, у тачки 5.17. наводи се: „Full integration of population concerns into national planning, policy and decision-making processes should continue. Population policies and programmes should be considered, with full recognition of women’s rights.“⁹ Дакле, пуна интеграција забринутости за вишак популације у националне политике и стратегије свих нивоа власти треба да се настави, али на такав начин да националне популационе политике и програми узму у обзир пуно признавање женских права, која смо навели у претходном члану. Међутим, унутар претходног члана, који одређује права жена, не помиње се (право) рађања ((ре)продукције). У том смислу, опет ваља реторички питати: да ли је бијела куга спонтан феномен? Јер треба имати у виду да поменута агенда у завршном дјелу садржи нацрт финансирања механизма разрађених у претходним поглављима. Та финансирања би, према нацрту Агенде, требало да буду вршена од стране Свјетске банке и других глобалних економских институција. А форма финансирања су грантови за пројекте „изградње капацитета“. Стога, како невладин тако и владин сектор међународна финансијска средства могу добити само за пројекте

⁸ *Ibid.*, 5.12.

⁹ *Ibid.*, 5.17.

изградње институција и институционалних капацитета, али у сврху смањења популације и репродукције, а не њеног повећања. Због тога није могуће обезбиједити финансијска средства потребна за реализацију пронаталитетне популационе политике, о чему свједочи чињеница да, од 1992. године до данас, ниједна држава у којој је примијењен концепт права жена, осим Русије (што је опет директна заслуга Константина Малофејева и његовог фонда Свети Василије Велики), није успјела да обезбиједи позитиван природни прираштај (21 рођено дјете на 1000 жена је нулта стопа природног прираштаја).

Потом, у тачки 5.21. стоји: „Vulnerable population groups (such as rural landless workers, ethnic minorities, refugees, migrants, displaced people, women heads of household) whose changes in demographic structure may have specific impacts on sustainable development should be identified.”¹⁰ У чему почива циљ идентификације „рањивих група“ у контексту популационе политике? Ако рањиве групе представљају оне групе чијим управљањем може бити модификована њихова демографска структура, али и чијим управљањем може бити модификована демографска структура цјелине друштва у којем се као групе налазе, онда у контексту одрживог развоја идентификација ових група може имати само негативан (или негирајући) предзнак. Да ли је могуће да у контексту опште забринутости због „вишка“ укупне популације, постоји намјера повећања броја становника на селу, или можда броја становника код етничких мањина (нпр. Мексиканаца у САД), или броја избјеглица, миграната, бескућника или самохраних мајки? Да ли овај члан, можда, идентификује социјално депривираних групе и слојеве становништва, који са становишта функционалног очувања глобалног политичког система, због своје социјалне маргинализованости и социјалне искључености, представљају носиоце негативне друштвене енергије, те је стога са становишта ултимативног функционалитета глобалног система неопходно извршити њихово биолошко редуковање?

Дискусија

Формулисање циничних циљева глобалне депопулационе политике кроз њихову идентификацију са општим те стога

¹⁰ *Ibid.*, 5.21.

претпостављеним и неупитним вриједностима (право било које друштвене групе или слоја становништва на побољшање сопственог егзистенцијалног положаја), смјера ка онемогућењу њихове критике јер се због позивања на опште вриједности критика циничних циљева појављује као оспоравање општег – као најбезочнији примитивизам који оспорава опште као претпостављено. Отуда, позив на побољшање друштвеног положаја жена представља општи механизам циничног ума помоћу кога савремени еугенистички пројекти изграђују захтјев за својим универзалним важењем у који је имплицитно урачуната латентна немогућност њихове критичке делегитимације.

На основу феноменолошког читања одабраних ставова, постаје јасно да позив на „побољшање“ друштвеног положаја жена, нажалост, није у функцији стварног побољшања друштвеног положаја жена, на који се номинално односи, већ он представља манифестно декларисање које латентно смјера ка смањењу фертилитета жена на које се реално односи.

Већи број студија показује да високообразовани у брак улазе касније од оних мање образованих, због чега се може закључити да образовни статус негативно утиче на рађање првог дјетета јер високообразоване жене одгађају рађање у поређењу са женама са нижим степеном образовања.¹¹ Образованији добијају дјецу у каснијој фертилној доби, због чега немају могућност рађања већег броја дјеце јер им је репродуктивно доба скраћено образовањем.¹² Дакле, образовање одгађа родитељство због времена неопходног за његово окончање.¹³ Отуда, општа корелација између нивоа образованости и стопе наталитета по карактеру нужно мора бити негативна. У Канади 51% становника је високообразовано.¹⁴ Стопа наталитета износи 10,3. У Израелу 46% становника је високообразовано. Стопа наталитета износи 19,7. У Јапану 45% становника је високообразовано. Стопа наталитета износи 8,3. У САД 42% становника је високообразовано. Стопа наталитета износи 14. На Новом Зеланду 41% становника је високообразовано. Стопа наталитета износи 13,7. У Јужној Кореји 40% становника је високообразовано. Стопа наталитета износи 9,3. У Великој Британији 38% становника је високообразовано. Стопа наталитета износи 12. У Финској 38% становника је високообразовано. Стопа наталитета износи 11,2.

¹¹ Martin, G. T., Bazian, P. (2006). “The Impact of the Type of Education and of Educational Enrolment on First Births”. *European Sociological Review*, 22 (3): 259–275; Nicoletti, C., Tanturri M. L. (2008). “Differences in Delaying Motherhood across European Countries: Empirical Evidence from the ECHP”. *European Journal of Population*, 24 (2): 157–183.

¹² Liefbroer, A. C., Corijn, M. (1999). “Who, What, Where and When? Specifying the Impact of Educational Attainment and Labor Force Participation on Family Formation”. *European Journal of Population*, 15 (1): 45–75.

¹³ Blossfeld, H. P., Huinink, J. (1991). “Human Capital Investment or Norms of Role Transition? How Women’s Schooling and Career Affect the Process of Family Formation”. *American Journal of Sociology*, 97 (1): 143–168; Blossfeld, H. P. (1995). *The New Role of Women: Family Formation in Modern Societies*, Boulder: Westview Press.

¹⁴ Стопа наталитета на 1000 жена према подацима УН за период 2005–2010. Највећи наталитет имају Либерија, Конго и Гвинеја Бисау (49,6) а најмањи Хонг Конг (7,6).

У Аустралији 38% становника је високообразовано. Стопа наталитета износи 12,4. У Ирској 37% становника је високообразовано. Стопа наталитета износи 15,5. Дакле, десет најобразованијих нација на свијету нема биолошку способност саморепродукције (биолошког одрживог развоја).

Програми заштите репродуктивног здравља жена нису у функцији стварне заштите њиховог репродуктивног здравља него у функцији његове латентне (скривене) и перманентне негације. О томе свједочи пораст броја најтежих облика обољења репродуктивних органа код жена.¹⁵ Овај пораст, сасвим условно говорећи, и не би био толико „споран“ да истовремено и упоредо није забиљежен развој самог програма заштите репродуктивног здравља жена.¹⁶ Опет ваља реторички питати: да ли су ове појаве у корелацији или коинциденцији? Програми заштите репродуктивног здравља жена промовишу експерименталне облике (пилуле, стерилизацију путем вакцинација итд.) превенирања трудноће (живота) и намјерно (абортус) прекидање трудноће (различите начине дјецоубиства). Стога, поменути програми заправо представљају облике самодеструкције репродуктивног здравља жена јер се заснивају на идеји и пракси негације саме репродуктивности. Према процјенама Свјетске здравствене организације, број легалних абортуса изведених 2003. године у свијету износио је око 42 милиона. Број илегалних абортуса није познат, али се претпоставља да на једно рођено дијете долазе три (абортусом) убијена. Проценат легалних абортуса у односу на 1000 живорођене дјеце према земљама износи: Гренланд преко 50%; Русија, Кина, Мађарска, Естонија, Румунија између 30% и 50%; САД, Канада, Аустралија, Француска, Британија, Шведска, Норвешка, Србија, Чешка, Украјина, Казахстан 20%–30%; Шпанија, Италија, Хрватска, Словенија, Турска 15%–20%; Португал, Њемачка, Грчка 11%–15%; Јужноафричка Република 8%; Индија 5%; Пољска, афричке земље, Мексико, Чиле 0%–2%. Овдје је врло важно дати логички деконструктивну опаску деридијанског типа у вези са легалношћу/илегалношћу абортуса. Наиме, само питање легалитета смрти је бесмислено јер питање живота и смрти на једној те легалитета на другој страни не почивају у истој равни анализе (равни упоредивости) с обзиром на то да представљају радикално другачије нивое

¹⁵ Опширније: http://globocan.iarc.fr/Pages/fact_sheets_cancer.aspx.

¹⁶ Опширније: http://www.who.int/reproductivehealth/publications/general/lancet_3.pdf

стварности. А абортус јесте смрт просто отуда јер није живот. Стога, неизбјежно је питати: Како смрћу обезбјеђивати живот? Како смрћу обезбјеђивати здравље? Наравно, оваква онтолошко-етичка питања слободе концептуално нису укључива у дискурс о правима и слободама. Опет и изнова ваља питати: зашто?

Промоција идеје о економској самосталности жена није у функцији њихове стварне економске или какве друге самосталности, већ у функцији латентног (скривеног) разарања породице путем смањивања броја склопљених бракова и повећања броја разведених бракова. Стопа економске развијености обрнуто је пропорционална стопи склопљених бракова и директно пропорционална стопи развода. Што је неки регион економски развијенији, то је стопа развода већа. У контексту економске развијености предњаче Сјеверна Америка и Аустралија, затим Европа, потом Азија и Јужна Америка, а напоследку долази Африка.¹⁷ Стопа развода бракова најмања је у Африци, потом у Јужној Америци, затим у Азији, а највећа је у Европи и Сјеверној Америци.¹⁸ Сходно томе, промоција идеје о економској самосталности жена налази се индиректно у функцији депопулације.

Промоција идеје о учешћу жена у свим нивоима власти није у функцији повећања политичког значаја жена него у функцији промоције лажног каријеризма који, имплицирајући индивидуализам као обавезујућу социјалну норму, већ унапријед рачуна са одсуством адекватне родитељске бриге према потомству те стога представља промоцију анти-васпитања. Будући да самоеротизовани родитељи одсуствују због учешћа у свим нивоима одлучивања (због партиципације у свим нивоима власти), дјецу која су имала среће да буду рођена сада нема ко да васпитава. Осим, наравно, масовних медија који преузимају улогу основног агенса социјализације и интернализације, а коју опет због своје техничке природе могу само негативно да врше.¹⁹

¹⁷ Опширније: United Nations, Commission on the Status of Women (2005), „Equal participation of women and men in decision making processes at all levels. Report of the Secretary General”. Такође и: SOCIAL WATCH (2006) 91–93, 130–145.

¹⁸ Опширније: <http://divorcescience.org/for-students/world-divorce-statistics-comparisons-among-countries/>

¹⁹ О друштвеној улози савремених медија и њиховој немогућности да адекватно врше процесе интернализације и социјализације постоји више десетина студија. Наведимо само неке: Postman, N. (1985). *Amusing Ourselves to Death*; Postman, N. (1993). *Technopoly: The Surrender of Culture to Technology*; Келнер, Д. (2004). *Медијска култура*, Београд: Клио; Herman, E., Chomsky, N. (1988). *Manufacturing Consent: The Political Economy of the Mass Media*, New York: Pantheon; Чомски, Н. (2003). *Моћ и терор*. Загреб: Наклада Јасенски и Турк; Чомски, Н. (2001). *Медији, пропаганда и систем*. Загреб: Што читаш; Чомски, Н. (2009). *Контрола медија. Спектакуларна достигнућа пропаганде*. Нови Сад/Београд: Рубикон/Беокинг.

Литература

Blossfeld, H. P. (1995). *The New Role of Women: Family Formation in Modern Societies*, Boulder: Westview Press.

Blossfeld, H. P., Huinink, J. (1991). "Human Capital Investment or Norms of Role Transition? How Women's Schooling and Career Affect the Process of Family Formation". *American Journal of Sociology*, 97 (1): 143–168.

Валденфелс, Б. (2005). *Топографија страног*. Нови Сад: Стилос.

Келнер, Д. (2004). *Медијска култура*, Београд: Клио.

Liefbroer, A. C., Corijn, M. (1999.) "Who, What, Where and When? Specifying the Impact of Educational Attainment and Labor Force Participation on Family Formation". *European Journal of Population*, 15 (1): 45–75.

Martin, G. T., Bazian, P. (2006). "The Impact of the Type of Education and of Educational Enrolment on First Births". *European Sociological Review*, 22 (3): 259–275.

Nicoletti, C., Tanturri M. L. (2008). "Differences in Delaying Motherhood across European Countries: Empirical Evidence from the ECHP". *European Journal of Population*, 24 (2): 157–183.

Parsons, T. (1951). *The Social System*. Glencoe: Free Press.

Parsons, T. (1972). „Definition of Health and Illness in the Light of American Values and Structure”, in: Gartly Yago (ed.), *Patients, Psychicians and illness*. New York: Free Press.

Parsons, T. (1975). „The Sick Role and the Role of the Psychician Reconsidered”. *Milbank Memorial Foundation Quarterly* 53.

Postman, N. (1985). *Amusing Ourselves to Death*.

Postman, N. (1993). *Technopoly: The Surrender of Culture to Technology*.

Schmitt, C. (1985). *Political Theology. Four Chapters on the Concept of Sovereignty*. Cambridge, Massachusetts, and London, England: The MIT Press.

Слотердијк, П. (1992). *Критика циничног ума*. Загреб: Глобус.

SOCIAL WATCH (2006).

United Nations Conference on Environment & Development, Rio de Janerio, Brazil, 3 to 14 June 1992, AGENDA 21 – Chapter 5, DEMOGRAPHIC DYNAMICS AND SUSTAINABILITY, 5.2.

United Nations, Commission on the Status of Women (2005), „Equal participation of women and men in decision making processes at all levels. Report of the Secretary General”.

Фуко, М. (2005). *Рођење биополитике*. Нови Сад: Светови.

Herman, E., Chomsky, N. (1988). *Manufacturing Consent: The Political Economy of the Mass Media*, New York: Pantheon.

Чомски, Н. (2003). *Моћ и терор*. Загреб: Наклада Јасенски и Турк.

Чомски, Н. (2001). *Медији, пропаганда и систем*. Загреб: Што читаш.

Чомски, Н. (2009). *Контрола медија. Спектакуларна достигнућа пропаганде*. Нови Сад/Београд: Рубикон/Беокунга.

http://globocan.iarc.fr/Pages/fact_sheets_cancer.aspx.

http://www.who.int/reproductivehealth/publications/general/lancet_3.pdf

<http://divorcescience.org/for-students/world-divorce-statistics-comparisons-among-countries/>

Nemanja Djukic

THE SOCIAL ROLE OF FEMINISM (AGENDA 21 – A CASE STUDY)

The first part of the paper deals with the definition of biosovereignty as an indicator of an increased influence of medical science in the contemporary social life. In the second part, the selected contents of the Agenda 21 – a document issued at the UN Conference on demographic dynamics and viable development, held in 1992 – are analyzed. The document is significant for two reasons; firstly, it defines, as the key aspect of the viable development, the reduction of the overall human population through promoting women's rights (Chapter 5) and developing medical science (Chapter 6) and, secondly, it reveals, on a statistically relevant scale, a decreased number of marriages and newborns, as well as an increased number of divorces and abortions etc in the first years of its implementation.

Key words: Agenda 21, viable development, feminism, eugenics, depopulation.

**ГРАБА
ИЗ
КУЛТУРНЕ
ПРОШЛОСТИ**

ПОЗОРИШНЕ КРИТИКЕ МИОДРАГА БОРИСАВЉЕВИЋА

УВОДНА РИЈЕЧ

Међу бројним позоришним критичарима између два свјетска рата у Бањој Луци огласио се и приповједач Миодраг Борисављевић (Титово Ужице, 1893 – Београд 1978).

Похађа приватну трговачку школу у Београду. Током Првог свјетског рата, као војник, прелази Албанију, потом се бори на Солунском фронту и ослобађању Србије и других простора будуће Краљевине. Послије уједињења ради као чиновник Министарства финансија (1919–1922), затим је на разним дужностима на „Белу“ (1922–1932). У Бањој Луци неколико година, између осталог, уређује *Врбаске новине* и *Књижевну Крајину*. Почетком Другог свјетског рата поново је мобилизован. Након априлског слома избјегава заробљавање и живи повучено у околини Лознице до 1943. године, када ступа у НОБ. По ослобођењу Шапца постављен је за главног уредника *Гласа Подриња* (1944/45). Поново се враћа на „Белу“, гдје се запошљава као управник Рибарске централе и локалног бродарства у Апатину. Још од 1932. године објављује приповијетке по разним листовима и часописима, у којим су главни мотиви рат, лов, природа и човјек у њој, што му доноси епитет „панонски Тургенев“. Објавио је сљедеће књиге приповједака: *Вукови* (1951), *Међу људима* (1956), *Заробљени свет* (1958), *На земљи* (1961), *Из подунавских шума* (1961), *Новеле* (1969), *Између два света* (заједно са Стеваном Раичковићем, 1971), *Светлости у тами* (1975) и *Шумским стазама* (1976).

Од 2013. године, Народна библиотека у Апатину носи његово име, под чијим је окриљем, нешто раније (2010), установљена награда „Миодраг Борисављевић“ за кратку причу. Ова библиотека је и издавач његових сабраних дела (2015).

Током боравка у Бањој Луци, М. Борисављевић је објавио у *Врбаским новинама* сљедеће приказе позоришних представа: *Два*

цванцика од Милована Глишића (ВН, Бања Лука, год. V, 3. новембар 1933, бр. 249, стр. 3), *Госпођа министарка* (ВН, Бања Лука, год. VI, 20. фебруар 1934, бр. 337, стр. 3), *Цврчак на огњишту*, (ВН, Бања Лука, год. VI, 3. март 1934, бр. 347, стр. 3), *Краљ на Бетајнови од Ивана Цанкара* (ВН, Бања Лука, год. VI, 1. април 1934, бр. 371, стр. 3), *Г-ђа Жанка Стокић по други пут на бањалучкој позорници* (ВН, Бања Лука, год. VI, 1. април 1934, бр. 371, стр. 3).

Осим изворних критика М. Борисављевића, ради јасније слике о овој изузетно занимливој личности, на наредним страницама доносимо изводе из успомена Бранка Топића, као и осврт Васе Павковића на његово укупно стваралаштво.

Младен Шукало

СВЕТЛО У ТМИНИ

(О приповедачу Миодрагу Борисављевићу, поводом књиге
Сабрана дела Апатин, 2015)

1

Нема веће даљине од заборава – говорио је мудри Милош Црњански.

Тај заборав једна је од доминанти српске књижевности и њене вишевековне историје. Без обзира на пищев статус за живота, у националној књижевности, врло брзо после његове смрти креће тај тешко заустављиви процес. Али и ту, као и у животу, ствари нису ни јасне, ни једноставне, ни чисте. Постоје писци који, незнано како, и често успркос мањим естетским вредностима својих остварења, преживе тај фатални *период заборава* који траје отприлике десет одлучујућих година, али постоје и њихове колеге, које успркос вреднијим и значајнијим делима, не остану на видiku шире, па често ни (нај)уже културне јавности.

Разлози за овакво стање сложени су и било би предуго и заморно улазити у све појединости, а никада не бисмо исцрпели

све узроке (као ни последице), по српску књижевност иначе врло утицајне и битне.

Однос књижевних нараштаја и појединаца који им више или мање припадају ту се указује као битнији од пишчевог карактера, сензибилитета и амбициозности. Релације поетичких групација и стилских формација не мање су битни. Дамоклов мач историје пак виси изнад свих глава и његови ратни или кризни удари, такође, веома помажу забораву и убрзавају тај заборав, ту даљину. И таму.

Какав је, тако гледано, положај приповедача Миодрага Борисављевића?

2

У тексту Томислава Шимуновића *По стазама панонског – српског Тургенева*, објављеном на крају књиге с насловом *Сабрана дела*, тексту који се бави животом Миодрага Борисављевића, врло прецизно је описан његов животни пут, динамичан и пун заокрета. Из описа тог пута, видљив је Борисављевићев људски карактер и наслутљива општа судбина, како писца тако и његовог дела.

Будући приповедач је рођен 1893. године у Ужицу. Осам година доцније породица Борисављевић сели се у Лозницу, где ће Миодраг стећи основно образовање, али ће ту, крај Дрине, заволетити лов и риболов. Наставак школовања отпочеће у Београду 1910. године на Трговачкој академији. Већ у то доба он је упознао левичарске идеје, које ће постати његове идејне водиле у многим деценијама које ће доћи, идеје које ће очито одговорати његовом бунтовном и праведничком духу.

У причу Борисављевићевог живота тад „продиру“ балкански ратови и убрзо Велики рат, у којем ће, као двадесетогодишњак, узети врло активно учешће. Драматична догађања током рата нису га мимоишла и будући писац је претрпео мноштво искушења, ратујући, повлачећи се преко Албаније, и јуришајући преко Македоније, ка отаџбини, три-четири године касније.

Синдикални ангажмани и борба за праведнији живот најдиректније ће погађати Миодрага Борисављевића и његову младу породицу, у мутним поратним годинама, годинама које нигде на свету нису оправдале очекивања ни ратника ни цивила. Рад

на државном ловишту „Беље“ вратио је Миодрага Борисављевића природи, лову и риболову и обогатио његова животна искуства. Она ће постати основ његовог приповедачког рада, једнако као и Велики рат.

На самом почетку Другог светског рата затичемо Миодрага Борисављевића (поново) као борца, у јединици одређеној за одбрану нашег главног града (о томе види у тексту Т. Шимуновића). Илегални рад у Београду, а од 1943. и учешће у борби за ослобођење Југославије у оквиру партизанских јединица, на свој су начин обезбили пищев живот, али и његову приповедачку поетику.

Игром судбине, после разних перипетија, Миодраг Борисављевић ће се, брзо по окончању ратног сукоба, вратити у бељске шуме, овог пута као управник рибарске задруге. Тамо ће провести наредне године, радећи и пишући приче. И после пензионисања и стицања уметничке пензије 1959. он ће остати да живи и ствара у близини Апатина, на Лавачу, где су му његови рибари изградили кућицу. И тако, са зимским боравцима у Београду, у дубокој старости, све до смрти, августа 1978. године.

3

Миодраг Борисављевић се на сцени српске књижевности јавио доста касно, тек 1932. године. Тада је у Српском књижевном гласнику објављена његова ратна прича „Ордонанс“. У до тог часа анонимном реалистичком приповедачу критичар и тадашњи уредник СКГ-а Милан Богдановић препознао је писца од талента. Неколико прича које је Борисављевић објавио пре почетка новог рата потврдиле су аутентичност и вредност његове поетике. Тим стицајем ратова, професионалних проблема, селидби и отказа на послу, десило се да је Борисављевић своју прву збирку прича *Вукови* објавио врло касно, тек 1951. у београдској „Просвети“. Уследиле су затим књиге прича *Међу људима* (1956), *Заборављени свет* (1958), *На земљи* (1961), *Из подунавских шума* (1951), *Новеле* (1969).

Две године касније Срђан Шерер је у Апатину приредио заједничку књигу Миодрага Борисављевића и његовог пријатеља, песника Стевана Раичковића, симболичког наслова *Између два света*. У плавом колу СКЗ-а, са одличним предговором Драгана

М. Јеремића, штампана је 1976. књига изабраних и нових прича Миодрага Борисављевића *Светлости у тами* – што је било можда и највеће књижевно признање које је писац добио за живота. Потом је, исте године, изашла и књига *Шумским стазама*.

Уследила је затим дуга пауза одсутности и заборава, коју је донекле прекинула Татјана Цвејин књигом Борисављевићевих изабраних прича *Годишња доба* (1994), да бисмо десет година доцније она и ја приредили још једну његову књигу с насловом *Стари ловац прича*. Дакле, у том посмртном периоду, за близу 40 година, и до овог издања, појавиле су се само две збирке изабраних прича Миодрага Борисављевића.

Додаћу томе да су се и неки антологичари сетили панонског Тургењева.

Кад кажем *антологичари*, мислим, рецимо на Михајла Пантића, који је у књигу најбољих риболовачких прича српских прозаиста, с насловом *Читање воде*, уврстио Борисављевићеву причу „На летовању“. Такође, ја сам у књигу *Београд – антологија прича* уврстио његову урбану сторију „Жена“, а у књигу с насловом *Девет заборављених приповедача* и још три приче: *Пљачка*, *У риту* и *Зашто ли је човек плакао?*

За сада најновија потврда тог *сећања на писца* уочљива је у антологији српске ратне приче с насловом *Епитафија рата*, коју је 2014/2015. објавио Младен Весковић. У њој је поново штампана његова ратна прича „Пљачка“.

4

Упитаћемо се да ли је то довољно?

Одговор је недвосмислен – није, ако се узме у обзир вредност Борисављевићевих књига и појединачних прича. И не теши нас, при томе, што и многи други наши писци из ближе, даље или баш далеке прошлости јесу у још *тамнијем забору* од панонског Тургењева.

Књига Миодрага Борисављевића са насловом *Сабрана дела* (Апатин, 2015) доноси у свом садржају све познате приче овог писца, подељена на три књиге.

Прву књигу чине *Приче из рата*, другу *Приче из природе*, а

трећу *Приче за младе*. Ово је сасвим прихватљива подела, заснована пре свега на тематским особинама његових прича. Иако ћемо у понеким причама из природе сусрести и понеки ратни(чк)и мотив или сцену, а у причама за младе понеки лик који смо упознали у претходној књизи, посвећеној причама из природе, начињена подела Борисављевићевог приповедаштва је природна и убедљива. Она поштује не само тематику, него и дубински пиščев порив за заснивање и приповедање сваке од ових прича, уграђен у његово поимање и доживљај света и историје, али и најдубљи смисао приповедања.

Без обзира на то да ли су превасходно намењене одраслима (прве две књиге) или младима и деци (трећа), све приче су испричане маниром и стилем реалистичког приповедања, са импресивним осећајем за напацију и дескрипцију. Такође, у извесним деловима текста, када се служи дијалозима, Миодраг Борисављевић је динамичан и убедљив. Изостају било какви експерименти у тесту, засновани, рецимо, на авангарднијим прозним проседеима, као и одлучније посезање за фантастичким обрасцима приповедања.

Видљиво је да је Миодраг Борисављевић писац који се труди да својим причама пренесе стечена и доживљена искуства, у рату и природи, писац који верује да то *преношење искуства* из вишемање критичних или узбудљивих ситуација чини прави посао приповедача. И да, са једне стране следећи своје искуство, сећања и успомене, рецимо, а са друге посежући за одговарајућим драматуршким обрасцима, увек дискретно и ненаметљиво, жели да читаоцу предочи *искуство живљења*, како у историјски турбулентним временима (два светска рата!), тако и у пространствима ван града, у дивљој природи. Породични односи и односи пријатељства, односно сарадње у послу, дефинишу социјални аспект прве две књиге. Као што међугенерацки односи, али и однос према домаћим и дивљим животињама, обележавају пиščеве приче за младе.

5

Ако пажљивије погледамо прву књигу овог издања, посвећену ратовима, видећемо да је Борисављевић дванаест прича посветио Првом светском рату, а шест другом. Између њих налази се при-

ча *У гостионици*, коју није уврстио ни у једну своју књигу. Она је остала мало позната, штампана премијерно 1939. године у Летопису Матице српске, и ово је фактички њено друго појављивање пред нашом књижевном публиком. Прича је вишеструко интересантна јер говори о нарастању нацизма и претњи која се надвила над светом. У њој се појављује и лик *усамљеника*, карактеристичан за читав опус овог писца, којег можемо персонификовати са самим Миодрагом Борисављевићем.

Искуствима из Великог рата посвећене су приче: *Вукови*, *Ордонас*, *Пљачка*, *Бегунац*, *Битка*, *Ускрс на Кожуфу*, *На Бабуни*, *Купиново*, *Лек*, *Две Мице* и две минијатуре без наслова. Сем у причама *Вукови*, *На Бабуни* и другој мини-причи без наслова, у којима се јавља свезнајући приповедач и приповедање у трећем лицу, у свим осталим је приповедање организовано из првог лица, као исповедни говор о тегобном, драматичном ратном и ратничком искуству. И сами једночлани наслови, који истичу актера, ситуацију или место дешавања, избегавајући метафоричност, рецимо, сведоче о уверењу суштинског реалистичког писца да је довољно казивати о виђеном, доживљеном и спознатом, без тежње за снажнијим симболичким потезима или гестовима. Врхунски стил којим су приче написане, сигурност драматургије која је у њима спроведена, чине их антологијским делом српске кратке прозе која је посвећена Првом светском рату. Иду у ред са делима Драгише Васића, Станислава Кракова, Вељка Петровића, Милице Јанковић...

Искуствима из Другог светског рата посвећено је двоструко мање Борисављевићевих прича. Мислим на наслове: *Цвјета* и *Цвијо*, *Лука*, *Шпијунка*, *На превијалишту*, *Лешинари* и једну минијатуру. И ове приче су написане одличним Борисављевићевим стилем, али већински као да не досежу највише домете претходно коментарисаних прича. У дубоком складу са тим је и чињеница да је само *Шпијунка* испричана из првог лица, а све остале из позиције трећег лица и тзв. свезнајућег приповедача. Рекло би се као да је утисак који је Велики рат оставио на младог човека био снажнији, као да су и поратна горка искуства „између два рата“, утицала на писца и пре и после његовог учешћа у Другом светском рату. Као да су илузије о улози појединца у историји биле мање, пригушене. Говорећи о Другом светском рату из позиције

борца, али избегавајући идеолошке клишее, помињање партизана и комуниста, рецимо, Миодраг Борисављевић је ипак написао неколико одличних наслова које по вредности иду у ред онога што су о том добу написали, рецимо, Бранко Ћопић, Антоније Исаковић, Михајло Лалић...

У оба циклуса видно је пишчево дубоко хуманистичко усмерење, које иначе карактерише најбоље приче српских прозних писаца током целог прошлог века, о чему у новије доба најбоље сведочи *Епитафија рата*, поменута антологија српске ратне приче Младена Весковића.

6

У другој књизи овог издања налазе се *приче из природе*. Оне су настале на вишеструком и вишегодишњем боравку Миодрага Борисављевића и његове супруге, односно породице, у тзв. белским шумама, на Лавачу, у међуречју Драве и Дунава. Неке од њих ситуиране су у митску ситуацију усамљеног човека, ловца, који с пушком о рамену или у рукама, пешачи помињаним природним пределом у потрази за дивљачи. Такве су, међу 25 наслова из ове књиге, приче: *Зашто ли је човек плакао*, *У риту*, *Шумске варијације*, *Орао*... Неке друге, једнако успеле приче, ситуиране су у ситуацију човека риболовца, који у чамцу или пак са обале покушава да улови рибу. Такве су, на пример: *Између два света*, *Прича са реке*, *Жаба*, *Рибар*, *Светлости у тами*, *На реци*... У неким од ових прича, за главног јунака постаје врло важно *сећање*, па чак и сећање на поједине сцене из неких ратних прича. Главни јунак *Светлости у тами*, којег можемо сасвим персонификовати са Миодрагом Борисављевићем, сетиће се и ратних сукоба на планини Бабуни. Рат ће походити старог ловца и у причи *Шумске варијације*.

Ситуација и лова и риболова биће искориштена у *Кубикаши-ма*, причи посвећеној неким од ликова које је, живећи на Лавачу, радећи и као управник рибарске задруге, писац срео, у току професионалне каријере, али и након ње. У ту групу би спадале и приче *Шлеп*, *Ћумураш*... Лик супруге, који ће се појавити у више прича, као лик присног и драгоценог пријатеља, биће нарочито важан у

смисаоно сложеној причи *Жена*, али и у причама какве су драматична *Лед је кренуо*, *На реци...*

Управо због ових садржинских компоненти врло је добро што је друга књига именована насловом *Приче из природе* – јер је природа оквир свих збивања у њима, а лов и риболов их не исцрпљују у њиховој целокупној тематици.

Као посебан вид ових прича издвојио бих, рецимо, приче о животињама и њиховом животу, какве су, на пример: *Сунарници*, *Кошута* и *Орао*. Луцидан посматрач живота у природи, Борисављевић је у овим, често врло кратким причама, успевао да створи симболички сложене текстове изразите уметничке снаге.

Посебно бих желео да издвојим причу *Рибар*, својеврсну невероватно успешну реплику Хемингвејеве новеле *Старац и море*, као и антологијску причу *Зашто ли је човек плакао?*, чији метафорички потенцијал можда носи и врхунац читаве приповедачке уметности Миодрага Борисављевића.

Сваки читалац овог круга моћи ће да ужива у деликатним описима природе: како шума, тако и ритова; како раних јутара испуњених влагом и језом, тако и сумрака и залазака сунца, вејавица и олуја... Експресивно и убедљиво, као мало ко у нашој прози, Борисављевић је знао да у танчине опише дубоку зиму у залеђеном шумском свету, долазак високе воде и пуцање леда, нагле промене времена, олује, мирне заласке сунца, прелет птица селица, али и смрт једне старе кошуте. С једнаком луцидношћу знао је да пише о орловима и врапцима, о видрама и јеленима, о буцову који разгони ситну рибу над вировима Дунава и крупним сомовима који вребају из дубине.

7

Трећу књигу сабраних прича Миодрага Борисављевића чине *Приче за младе*. Има их двадесет и две и, као и у претходне две књиге, крећу се од тзв. мини-приче до врло развијене приче односно приповетке. Танана разлика између прозе за одрасле и децу код нашег писца постаје још деликатнија, тако да би многе од овде уврштених прича могле да се нађу и у претходној књизи односно циклусу.

Ово свакако није место на којем бисмо могли прецизно да утврдимо критеријуме по којима би нека прича била искључиво намењена младима, а са друге стране нека друга прича имала карактеристике које би је чиниле искључиво причом за одрасле. Па ипак, могло би се рећи да би у прву групу могле да спадају Борисављевићеве кратке прозе чији су јунаци деца и у којима се и приповеда о доживљајима деце односно њиховим карактерима. Такве су приче у којима се, рецимо, као важан лик појављује *девојчица*, унука главног јунака, усамљеног ловца и риболовца, који живи у природи. Издвојио бих овом приликом приче: *Девојчица*, *Доручак*, *Ловци*, па и причу чији је јунак Моша Пијаде, с насловом *Чика Моша спава*. У исти круг, али са другим јунацима, спадале би и приче *Старац и дечац*, *На летовању*... При оваквој подели узимамо у обзир и пишчев однос према тим причама. За свог живота он их је уврштавао у своје књиге намењене млађој публици.

У групу дечјих прича, са доста ваљаних аргумената, могли бисмо да сврставамо и неке од прича о животињама. На пример, такве су: *Шиља* и *Бандула* (о два ловчева верна пса), *Врабац*, *Одбегла глумица* (о једној веверици), као и две повезане приче о псима: *Мишко* и *Циганче и пас*. Лежернији тон приповедања, свезнајући приповедач као „одсутна“ доминанта наративе, тежња да се исприповедају одређени доживљаји без улажења у дубљу психолошку анализу, као и нешто једноставнији језик неке су од одређујућих карактеристика ових дечјих прича.

Нешто теже, и с нешто мање аргумената, могли бисмо у ову групу убацили и приче које се баве детињством, односно сећањима на детињство, чија сериозност, међутим, показује да би се могле наћи и у другој књизи овог издања. Мислим ту, на пример, на приче *За несанице* и *Самац*.

Приче које се баве портретима људи које је Миодраг Борисављевић упознао у Копачком риту и околини Апатина, на обалама реке и по шумама, понекад у оквирима ситуација лова и риболова, такође су амбивалентне по жанру. Мислим на приче *Коритар Мија*, *Тунина колиба*. Неке од прича о животињама пак носе у себи знатно већу тежину *симболичког терета* од просечних или стандардних дечјих прича. Такве су антологијске сторије *Кукавица* и *Узбуна у шуми*.

Међу најузбудљивије пишчеве приче о лову, на пример, спадале би и *Лисице*, *Јазавац*, а посебно изванредна прича *Вејавица*.

Уосталом, када је писац Миодраг Борисављевић стварао, он никада и није размишљао о жанровима и поделама него му је пре свега било стало да исприповеда уметничка и људска сведочанства о животу у природи и међу људима.

У скоро свакој од прича панонског Тургејева читалац ће се сусрести са луцидним описима природе, каквих је одиста мало у српској књижевности, описа насталих не само на основу големог искуства приповедача, у два рата и дугогодишњем животу у дивљини, него и на основу његовог језичког талента, талента исконског народног приповедача, што је писац био у души. Борисављевић вазда прича неусиљено, аутентично, а његов стил се може мерити са најбољим српским реалистичким писцима. Не претерујем кад га у том погледу видим у низу који отпочиње Лазом Лазаревићем, а преко Симе Матавуља и Вељка Петровића врхуни у једном Иви Андрићу. Тај светли низ настављају Антоније Исаковић, Михајло Лалић, Младен Марков, Данило Николић...

Миодраг Борисављевић је племенит писац чије дело спада у светле приповедачке странице српске књижевности и верујем да ће књига с насловом *Сабрана дела* снажно допринети да његово име заувек остане у њој.

Као снажан и јасан симбол људске усамљености, етичке чврстине и уметничке вредности, као нарочито *светло у тмини*.

Васа Павковић

„МОЈИ ВИТЕЗОВИ ТУЖНА ЛИКА“
(Из разговора са Бранком Ћопићем)

Прву и мени најдражу критику написао је о мени Миодраг Борисављевић, пензионисани управник рибног газдинства и књижевник. Не знам је ли карактеристично и судбоносно за мене што ми је прву критику написао човек који ће се касније, више него писањем, бавити само рибама и њихов језик слушати. Ја га изистински волим јер он веома много личи на мог драгог деда-Раду, који се, истина, бојао риба, а чика Миле, ето, воли и рибе и њихове природне савезнике, пензионере свих профила, који и даље, уз обале река, настављају своје дискусије и говоре, а рибе су им стрпљиви слушаоци... Чика Миле је, као члан редакције „Књижевне крајине“ у Бањалуци, написао ту прву критику на једну моју причу која и данас *стоји* – мислим критика *стоји*, за причу не знам! – зато што је била писана поштено и с изузетном љубављу. Чика Миле сад већ годинама негде, код Апатина, гледа историјске воде старог Истера, што ће рећи Дунава, и сигурно долази до закључка да у свету настаје време када ће писци и рибе говорити ... истим језиком.

(Забележио: Драгослав Адамовић, 1974–75)

ДВА ЦВАНЦИКА
(Од Милована Глишића)

Девета по реду у овој сезони, синоћна премијера оставила је леп утисак на гледаоце. После *Патриоте*, *Пожара страсти*, *Узорног мужа*, *Квадратуре круга*, *Он и његова сестра*, *Мале Бираги*, *Доброг војника Швејка*, *Балтазара* и *Мрака* – синоћ нам је Позориште пружио Глишићева *Два цванцика*, популарну сеоску шалу у четири чина.

Иако на први поглед без свега тога што би савременог човека могло да заинтересује, ова лака сеоска шала ипак се успешно од-

ржава на позорници. Сравњена са новијим позоришним творевинама, доведена у везу са данашњим животним ритмом, упоређена са многим далеко снажнијим и озбиљнијим комадима које је успешно надживела, она нас доводи у извесну недоумицу. У чему лежи животна снага која овај лаки, наивни комад одржава деценијама на сцени? Материјална култура мења, истина, из основа ток живота, али човек у суштини остаје увек исти. Битне одлике његове душе дају се модификовати, сублимирати, али не и искоренити. Ведро, весела шала остаје вечна једна од главних састојина душевне хране...

Стару причу о узајамној подвали два сељака на вашару писац је обрадио у четири чина. Истргнути је сада из свог шароликог амбијента и лишити све оне сировости сеоског начина изражавања, па је приказати у неколико речи, није захвална ствар. Па ипак... Кића, сеоски момак, више из склоности за шалу него у циљу користољубља, доноси на вашар торбу у коју је испод малог слоја ораја ставио шишарку. Осећајући ипак неупутност преваре, он на вашару избегава купце све док се не сусретне са својим другом Мићом, момком из суседног села. Мића је такође дошао сличним послом. Понео је да прода торбу вуне, али у торби уместо вуне налази се маховина. Другови се споразумеју да вуну трампе за ораје, с тим да Кића доплати Мићи два цванцика. Уједно се при растанку побратиме. Дошав кући, откривају узајамну подвалу, која истина са Мићине стране није потекла са његовим знањем. Извргнути задиркивању околине, они се узајамно жучно окривљују видећи сваки само подвалу оног другог. Под утицајем старијих они се најзад некако мире, с тим да погодба ипак остане на снази, то јест да Кића доплати Мићи два цванцика. Он на то пристаје, али увек избегава да испуни обећање. То ствара шаливе заплете, који су изазивали буран смех пуне дворане. Тврдоглаво Мићино настојање да дође до обећана два цванцика, редовно се разбија о упоран инат и шеретлук Кићин. Забадава молбе и савети укућана, њих двојица су увек на ратној нози због та два цванцика. У том се дешава похара у селу. Опљачкан је богати сељак Вилиман. Сеоски кмет, иако у непријатељским односима са Вилиманом, одређује на дужности потеру за разбојницима. Кића као учесник у потери одлази у заседу на сеоско гробље. Мало после наилази у истом циљу и Мића.

Кића се више уплаши од свог повериоца него од разбојника. Да би га и овог пута изиграо, он хитро легне на носила у капели и направи се мртав. Прозревши његов трик, Мића седне крај „мртваца“ са чврстом намером да чека све док се он не повампери, како би му могао затражити дужна два цванцика. Али у том наилазе – разбојници. Капела на гробљу учинила им се као најпогодније место за поделу плена. При појави разбојника, Мићу напушта храброст и он се скрије за врата капеле, док његов побратим сад још уверљивије изиграва мртваца.

При подели плена разбојници се посвађају око једног упљачканог јатагана. Да би оценио да ли га је достојан харамбаша наређује једном од разбојника да са њим отсече главу „мртвацу“. Под оштрим сечивом Кића дрекне од страха, а разбојници престрављени од „вампира“ зажде на врата, оставивши сав плен. Побратими, задовољни срећним обртом и успехом у потери, радосно разгледају плен. Али и поред свег злата и богате опреме, између њих опет искрсава стари спор око два цванцика. Док они настављају своју жучну препирку, главни део потере сусреће и хвата разбојнике. Побратими су јунаци дана. Њима сви честитају и хвале их, али спор око два цванцика наставља се и даље...

Позоришни ансамбл синоћ није имао тежак проблем. Но то ипак не значи да његова вредност није дошла до израза. Успешно интерпретирати један комад коме недостају виши уметнички квалитети, комад без снажних потеза и узбудљивих заплета који могу да прикрију многе недостатке у извођењу, могу заиста само неоспорни уметници. Своју високу вредност, коју је са овог места г. Бранко Загорац у више прилика лепо истакао, позоришни ансамбл је и овог пута подвукао. Синоћња премијера, како у погледу игре тако и режије, није имала ниједног слабог места. Према складности игре целокупног ансамбла био би грех истицати појединце. Па ипак, о појединим уметницима који својим снажним индивидуалностима дају нарочити значај нашем позоришном ансамблу проговоримо другом приликом, у погоднијем комаду.

М. Б.

ГОСПОЋА МИНИСТАРКА
(15. фебруара)

Да је ко други а не Бранислав Нушић написао ову шалу, она не би била тако лако уведена у репертоар наших позоришта, јер би аутор изазвао њоме протесте, депутације, интриге, па можда и примену неког параграфа из закона о штампи. Али г. Нушићу се одавно и много што-шта пропушта, као највећем савременом југословенском писцу комедија, и није чудо што се *Госпођа министарка* изнела на позорницу без довољно брисања и дотеривања.

Ни у једној другој својој комедији г. Нушић се није са толико безобзирне поруке околио на своју средину, као у овој „шали“. Овде-онде сатира прелази у најсвирепију карикатуру, какву о нама не би изразило ни неко злурадо и непомирљиво „ревизионистичко“ перо, на страни наших непријатеља. А што је најгоре, има у њој и таквих ласцивних места и алузија због којих се она не може приказивати школској омладини.

„Госпођа министарка“ представља мало срећну мешавину правих комичних сцена (са духовитим запажањима) којих несумњиво има у већем броју, и највулгарније буфонерије. Догађај је комбинован просто али доста смело, управо онако како је лакше за аутора. Уместо да су појединачне судбине свих лица претходно проверене на принципима стварног живота па тек онда спојене према пишевој фабули, писац своје јунаке ређа случајно и сасвим спокојно на сцени и ту им, конверзације ради, одређује како да се представе и чиме да заинтересују гледаоце.

Један начелник министарства постаје министар. То није тако значајна ствар. У време кад се радња дешава, то је било нешто сасвим обично. Него је много важније што његова Живка постаје „Живана“ и „госпођа министарка“. Циганин је, кажу, поставши цар обесио свога оца. А Живка хоће да отера из куће свога зета и да својој кћери нађе бољег мужа, који ће више одговарати министарском дому. Ради тога она спрема младом пару у кући прави препад. Треба само да служавка по њеном наговору намами дисквалификованог зета Чеду Урошевића, у своју собу, „да му скине капут“ и ето

разлога за развод... А онда ће министарску распуштеницу запросити Риста, кожарски трговац и почасни конзул Никарагуе. Чеда нема дипломе за државну службу али има препредености за подвалу и освету. Он искуша „Никарагуу“ и открије „заверу“. И онда наравно „консула“ склања пред измишљеном појавом зета осветника (Чеда му се издавао за другог) и упути га право у спремљену клопку. А мало затим полиција и сведоци затекну Ристу у загрљају собарице. Чеда овај скандал као Живкину авантуру са једним секретаром, обелодани преко једног опозиционог листа. Министар Сима морао је да поднесе оставку. То је „догађај“. Све остало послужило је као објашњење: невоспитање и враголије министрова сина, љубавне лекције и каријера др Нинковића, „конференција“ Живкине родбине, сентиментална сервилност Пере писара „из административног одељења“, уплитање учитељице енглеског језика и ујка Васе, итд. Да су изостављене многе безначајне и неприкладне ствари, радња би се могла саставити и у три чина. Г. Нушић се одлучио за четири дужа чина.

Сама главна личност – „госпођа министарка“ – је непостојана и произвољно нацртана као карактер. Живка се испољава у неким необичним контрастима и неочекиваним променама: она је проста, глупа, патриархална, сујеверна, конзервативна, брутална, амбициозна, властољубива, енергична, узбудљива, довитљива, лукава, саможива, грабљива, осветољубива, сујетна, лажљива, корумпирана, бестидна, лакомислена.

Као тип много је стварнији и доследнији Чеда Урошевић. Ујка Васа је немогућан као карактер. Риста Тодоровић је сасвим овлаш скициран. Дара као да нема ни мало мајчине – Живкине крви и готово је незаинтересована оним што се догађа. Док су Пера писар и Пера мистериозни Живкин рођак врло изразити и истинити. Што се тиче конверзације у г. Нушића, она се ретко одликује у стилској израђености. Има понављања израза и шаблона. Често се осећа како један мозак мисли оно што ће више уста изрећи.

Од глумачких творевина најтрајнија ће бити она коју нам је дао г. Васо Косић. Има он спретног замаха и потребне ширине у покрету као и личног хумора и довољно богатства у изражајним средствима. Његов Чеда Урошевић живео је на позорници пуним животом и нама се чини да је верност унутрашњег лика добро

погођена. Али г. Косићу као редитељу морамо приметити да је у подели улога и избору маски и костима био превише попустљив. Статисти су сасвим остављени сами себи.

Г-ђа Љубица Ј. Јовановић је приказала „Министарку“ на експресиван и непосредан начин. Она игра са напрегнутошћу целог свог уметничког бића, искрено и са уживањем, чак и онда кад улога, као ова на пример, није у свему подударна са њеним природним диспозицијама. Г. Пера (писар) г. Душана Цветковића може служити као модел. То је једно мало глумачко ремек дело. Г. Јосип Петричић је оставио утисак склада и мирноће, савесне обраде и допуне (јер се писац према Сими, министру, показао доста немаран). Г. Витомир Качаник (Пера Каленић) и Миодраг Аврамовић (др Нинковић) били су и овог пута запажен као одмерени, углађени и симпатични салонски актери. Г. Аца Цветковић (Риста Никарагуа) наводио је гледаоце на неуздржљиво срдечно смејање. Биле су интересантне и „тетке“ Савка и Даца (г-ђе Љубица Ш. Јовановић и Царка Јовановић), Дара (г-ђица Коларевић), Анка (гђа Злата Цветковић).

Портрет ујка Васин не може да се одржи дуго у линијама и колориту уметничког стварања г. Петра Пајића. Баш зато што је аутор у тој личности „промашио“, требало је више размишљања о улози. То исто важи и за Раку Г. Зељковића. Потребна је била и родитељска интервенција да би се онемогућило да талентовани више рачунају на своју даровитост него на систематски напор и темељно опремање.

В.

ЦВРЧАК НА ОГЊИШТУ

Ова Дикенсова романтична приповетка, која је доцније прерађена у позоришни комад, тешко може да забави и заинтересује данашњег човека. Рађена у атмосфери рентијерског пензионерског спокојства, она је сва у оквиру домаће идиле и романтичарске болећивости. Такав материјал не може да послужи као духов-

на храна неспокојне садашњице, у којој милосрђе и осећајност, са којима је Дикенс у своје време тако моћно оперисао, нису довољни да реше тешке проблеме пред којима се налазимо. Сурово је и видљиво да се од данашњег човека не може тражити да саучествује у ситним боловима и радостима једног спокојног времена. – Па ипак постоји једна нит која нас и данас присно спаја са овим некад толико вољеним писцем. Његова љубав за мале и понижене у оно доба, када милосрђе није било нужно средство да се спокојни заштите бедних, и данас нам је блиска као узвишена манифестација људске душе.

У скромној кућици Цона Пирибингла тече идиличан породични живот. Песма цврчка на огњишту симболизује домаће спокојство и тиху љубав између мужа и жене. Њихов сусед и пријатељ, скромни занатлија Калед Племер живи у сиротињи са својом слепом ћерком Бертом. У жељи осећајна човека да својој јединици ублажи патње, он јој још од детињства црта живот у ружичастим бојама. Бедни, оронули старац приказује јој себе као лепа снажна човека. Његов капут од вреће преображава се у фини огртач небоплаве боје. Њихов оскудни намештај добија украсну политуру. Сви људи око њих добри су и племенити. Њихов послодавац Греф Теклтон, окрутни саможивац, оличење је честитости и доброте. Да би заташкао његове грубе испаде принуђен је да га све више улепшава и уздиже у њеним очима. Под утицајем тих прича слепа девојка заљуби се у Теклтону, који, разуме се, и не обраћа пажњу на то. Одлучује да се жени и успева да вери девојку која је некад волела Каледовог сина односно Бертиног брата, кога су животне струје однеле у далеки свет и за кога се држало да је тамо умро. Иако човек без осећаја, Теклтону ипак не оставља равнодушним породична срећа Цона Пирибингла. Рад би био да и он стекне такву љубав и оданост жене. За то време слепа Берта тешко пати и са болним одрицањем жели му срећу. Њен отац увиђа како је својим причама унесређио ћерку. Нагнан болом он јој назад открива истину. Разочарење је дубоко потреса, али кроз бол она схвата сву лепоту душе њеног сиромашног оца. У том се изненада појављује њен брат. Прерушен у старца долази у кућу свог старог пријатеља Пирибингла. Сазнао је за удају своје некадашње веренице и рад би био да то спречи. Бојећи се да га његов пријатељ не би издао својом доброћудном говорљивошћу, он само његовој жени открива ко је и остаје у њиховој кући као непознати старац.

Услед његове несмотрености Пирибингл сазнаје да се под маском старца крије леп младић. Испуњен је болом и срџбом, коју подстрекава зловни Теклтон. Мржња према подмуклом „заводнику“ своје жене наводи га на мисао о убиству. У очекивању погодног момента, седи са пушком у руци крај огњишта. Али у том моменту јавља се цврчак... У складу са његовом песмом све се после – баш као у доброћудном америчком филму – лепо објашњава и срећно завршава.

Комад је одигран складно и са разумевањем. Г. Петричић у улози Цона Пирибингла задовољио нас је потпуно. Истина, у првим моментима као да се тешко сналазио у улози срећног мужа, али је зато доцније а нарочито на крају комада био управо сјајан. Г-ца Шекулин са интелигентним схватањем уживљавала се у улогу срећне и заљубљене Мери. Г. Д. Цветковић са утанчаном уметничком осећајношћу приказао је старог Калеба Племера. Сирота слепа Берта нашла је у г-ци Коларевић дивну интерпретаторку. Г. Бакотић је у појединим моментима сувише подвлачио окрутност фабриканта Теклтона, али он је уметник несумњиве вредности и његова игра као целина увек је на висини. Г. Аврамовић и игром и појавом оставио је леп утисак. Једино би му се могло замерити на маскирању – био је сувише млад старац, те контраст није имао жељеног ефекта. Г-ђа Љубица Ј. Јовановић (г-ђа Филдинг) способна је да у свакој прилици оживи ситуацију и насмеје публику а то у глумачкој уметности није мала ствар. Г-ца Павловић је дивно схватила и дала улогу Феје.

Режији би се могло замерити што су у трећем чину глумци постављени леђима окренути публици, кад се то врло лако и без штете по природност ситуације могло избећи.

М. Борисављевић

КРАЉ НА БЕЛТАНОВИ

Од Ивана Цанкара

Комадима ове врсте, кад им се већ не може оспорити уметничка вредност, често се чине начелне замерке садржане у безброј питања. Али као што по закону статике свака лабилна ствар тражи своју противтежу, подршку, тако и та питања садрже уједно и одговор. Зашто износити мрачне стране живота кад је он ионако тежак. Зашто нам уместо забаве пружати узбуђења кад је духу потребна разонода као и телу одмор. Зашто брљати по муљу кад на површтини има и цвећа... Нојевски менталитет не допушта да се трезвено погледа у стварности и постави сасвим просто питање: чему то служи?

У свакодневном животу, где се укрштају интереси, сусрећу симпатије, сукобљавају тежње, оцењивање људи и појава око нас мање више је површно и деломично, у сваком случају заинтересовано. У односу људи човек је добар или рђав првенствено према ономе како се његово деловање, посредно или непосредно, одражава на наше интересе и уверења; а уверења чешће чине уступке интересима него обратно. Жупник и праља у овом комаду изразити су представници тог нашег заинтересованог мерила. У односу са богатим и моћним Кантором жупник има користи и стога је његов став према њему благонаклон; праља је оштећена и поводом тога је њена осуда беспопштена. Да је Канторово деловање било штетно, уместо што је било корисно, по попине личне интересе, он би њега зачас прогласио антихристом и својим верницима указивао на његов неморалан живот. Да је Кантор праљиног мужа задржао у служби, уместо што га је отпустио, он би за њу и даље био исправан послодавац, а да му је, уместо што га је упропастио, још мало повисио плату, он би за њу био добри газда Кантор. Што он друге пљачка, упропаштава, убија – то би за њу било нешто магловито, неодређено. Можемо ми овакав став осуђивати, одрицати га се, али у животу је обично тако. Док неко није прокажен или уздигнут изнад наше дневне скале, ми га тешко видимо. Отуда и она огромна изненађења кад се у раду и животу појединаца открију прљаве ствари, које су нам у ствари биле мање више познате и раније, али

које је сакривала копрена наших личних интереса. Један осуђен грађанин у суштини је исто оно што је био и пре осуде, а како нам он сада изгледа друкше!

Да би нас навео да ствари ценимо по једном вишем општељудском мерилу, уметник нам их износи потпуно разголићене. Можемо се ми љутити на њега, ужасавати се над појединим људским гадостима које нам износи, али је несумњиво да ћемо после тога бити бољи или бар на то подстакнути. А тиме је најплеменитија намена уметности постигнута.

У уметничкој вредности овог Цанкаревог комада меродавна критика изрекла је свој суд. А наше позориште је овом премијером забележило значајан датум у својој историји. Но пре него што бисмо рекли свој суд о извођењу комада, осврнућемо се са реч-две на саму глуму. При оцени извођења једног комада мора се имати на уму да је глума најнеблагодарнија и, што може изгледати чудно, најоригиналнија грана уметности. Све што ми знамо научили смо од других, а у колико знамо и нешто више научили смо од других како да то постигнемо. Претпоставка да је Толстој могао умрети као неписмен човек да се родио и живео под другим околностима, показује релативан значај самог талента. Не може се замислити један писац који није прочитао своје велике претходнике. До њихових дела он релативно лако долази и цело њихово стварање пред њим је – отворена књига. Иза великих писаца, сликара, скулптора, музичара остају њихова дела. Како је међутим несравњено тежи положај једног глумца у погледу култивисања његове уметности. Иза смрти Анатола Франса остала је нетакнута његова духовна ризница, али иза смрти Саре Бернар остала је само успомена на „Божанску Сару“, која једном глумцу може да послужи као подстрек, али не и као извор за усавршавање, као што на пример Франсова дела служе једном писцу. Па и на изглед доступна средства за његово усавршавање њему су у ствари недоступна. Један позоришни критичар може врло лако прочитати све оно што су мајстори критика рекли о позоришној уметности, а колико има глумаца који имају могућности и прилике да виде на сцени своје велике савременике? ... Све то налаже један поштенији став према позоришној уметности него што је то обично случај. Истина, велики васпитни утицај позоришта налаже да оно увек буде под при-

смотром критике, али она мора бити заснована на једном вишем људском поштењу.

Узето је по тој скали, вредност нашег позоришног ансамбла је и до сада била несумњива, али као да је био потребан један комад снажне уметничке вредности, па да она дође до овог пуног изражаја. – Прексиноћња премијера могла је да задовољи и оне који су случајно видели велика позоришта па сада ствари посматрају разроким очима. Лепота интерпретације, склад игре и пуно уметничко поимање ствари извођачког особља доминирали су сценом. Г. Васо Косић, г-ца Соња Сирекова, г-ђа Љубица Ш. Јоановић, г. Драган Јовановић, г-ђа Ана Качаник, г. Јосип Петричић, г-ђа Царка Јовановић, г. Витомир Качаник, г. Љубиша Филиповић, као носиоци главних и главнијих улога, заслужили су наше пуно признање и освојили неподељене симпатије публике.

М. Борисављевић

Г-ЋА ЖАНКА СТОКИЋ ПО ДРУГИ ПУТ НА БАЋАЛУЧКОЈ ПОЗОРНИЦИ

Размак од три године између првог и другог гостовања г-ђе Жанке Стокић у бановинском позоришту осетио се у нашем реконструктивном разабрању о њеним ранијим улогама у вези са ефектом који је она произвела својом игром 24 и 25 марта у репризама *Госпође Министарке* и *Зулумћара*.

Г-ђа Стокић је одвећ изгубила од „линије“ и од љубавничког „плама“ да би могла и даље да се прерушава у Емину, која је у вечитом цветању. Али у исто време док уметници Жанки приговарамо због покушаја рекордног подмлађивања, ми се искрено дивимо њеној смелости и способностима које је показала баш у тој улози.

Међутим, као Живка министарка г-ђа Стокић је испуњавала све услове и дала једно узорно дело које се тешко може подражавати и које ће остати у галерији позоришног стварања. Она има из-

разиту и сугестивну мимику, а осим тога уме да јој прилагоди сваки гест и сваки акценат. Њена су средства, проста, природна и вешто распоређена. Најзад види се по свему, да г-ђа Жанка Стокић одлично познаје београдску средину и механизам типова из домаћих комедија, особито оних из Нушићеве серије. Наши аутори позоришних шала могли су само добити њеном дискретном сарадњом.

Beauvais

¹ Икона носи инвентарни број 1292. Музеју, тада Галерији ликовних умјетности РС, јануара 2003. године поклонила ју је Нада Зарић, учитељица у пензији из Бање Луке. Икона је поклоњена заједно са портретом Нике Узуновића, радом Шпире Боцарића (дим. 102 x 73 cm, инв. бр. 1300). О ранијој историји иконе, сем да је по свој прилици породично наслеђство, није ништа познато. Икону смо прегледали и фотографисали у јулу 2014. године предсудетљивошћу директора МСУРС др Сарите Вујковић и кустоса збирки Жане Вукичевић, на чему им се овдје најсрданије захваљујемо.

² О иконама у Епархијском двору у Бањој Луци, манастиру Гомионици и на другим мјестима у Босанској Крајини: Ђ. Mazalić, *Slikarska umjetnost u Bosni i Hercegovini u tursko doba (1500–1878)*, Сарајево 1965, 127–131, сл. 62 на стр. 99, сл. 65 на стр. 101; С. Ракић, *Иконе Босне и Херцеговине (16–19. вијек)*, Београд 1998, 140–141, 157–158, 203, 223. Шире о иконама у области Босанске Крајине: Ј. Шево, *Православне цркве и манастири у Босни и Херцеговини до 1878. године*, Бања Лука 2002, 55–97. (на разним мјестима), ил. стр. 19, 30, 38, 69, 88. Изузетак од овог малог броја икона сачуваних у Босанској Крајини представља богати фонд цркве-брвнаре у Палачковцима, између Прњавора и Дервенте.

³ Даска је састављена из једног комада дрвета, на чијој се задњој

Марко Катић

ЈЕДНА ИКОНА ДЕИЗИСА У БАЊОЈ ЛУЦИ

У збирци Музеја савремене умјетности Републике Српске у Бањој Луци се стицајем околности нашла и једна икона¹. С обзиром на то да је у том граду и његовој околини сачувано релативно мало примјерака старијег иконописа,² тиме је њен значај, мислимо, већи, те нам је због тога намјера да је овдје представимо.

На икони је представљен Деизис са Богом Оцем и св. арханђелима Михаилом и Гаврилом (сл. 1). Икона је димензија 50 x 37,3 x 1,9 cm, и сликана је у техници темпере на дрвету.³ Позадина иконе је златна, са уским спољним црвеним рубом. Злато је мјестимично, особито на површинама између фигура, јако истрвено, што се препознаје кроз његов изблиједјели изглед. У доњем дијелу је лак који покрива икону доста потамнио.

Главна тема иконе је Деизис. Христу се молитвено обраћају Богородица и св. Јован Претеча⁴ (сл. 2). Све три личности су представљене у пуним фигурама. Христос сједи на китњастом трону са црвеним јастуком и одјевиен је у црвени хитон и плави химатион. Ноге држи на црвеном подесту испод трона. Тамне је косе и браде, а по лицу и горњем дијелу фигуре постоји неколико мањих оштећења. Означен је натписом IC XC лијево и десно од главе. Натпис је изведен бијелим словима, постављеним између двије урезане линије. Унутар кракова крста Христовог ореола, који су означени једноструким и двоструким црвеним линијама, налазе се слова OΓΩΝ, такође бијеле боје (сл. 3). Христос благосиља десном руком, а у лијевој држи растворен кодекс на коме је изведен натпис ΠΡΙИ/ΔΪΤΕ/ ΒΛΒΕ/ΝΝΙ*/ ΟΩЦΑМ/ΟΕГО/ НАСЛ/БОУИТЕ... (Матеј 25, 34). Кодекс је изведен врло пажљиво: спољна страна листа је црвена, слова су црна, а почетно слово Π је црвено (сл. 4). Тиме је директно имитиран изглед рукописних књига. Химатион је сликан врло детаљно, а дијелом је пажљиво сложен на Христовом лијевој кољени. Преко бојеног слоја на химатиону су изведене гу-

сте, танке златне линије, које представљају наборе. Може се уочити да су кодекс те набори одјеће на једном дијелу химатиона прије ношења боје овлашно означени урезивањем.

Трон на коме сједи Христос је изразито китњаст и посебно занимљив због своје орнаментације. Наслон трона је полукружан, са извијеним бочним странама украшеним волутама и акантусима. На наслону иза Христових леђа су два анђела (сл. 5–6). Горња страна наслона има посебно обрађен руб, украшен палметам, на чијим крајевима су два крста на декоративним подножјима. Испод јастука на коме сједи Христос назире се перспективно представљено сједиште. Испод њега је један уски декоративни вијенац са палметам, а даље испод овога врло богати орнаменти у виду валовитих листова акантуса. Они су завршени ногама у виду јако извијених волута, које асоцирају на барокне лавље шапе. Читав трон је изведен јаким, дебелим тамносмеђим линијама, на које је додато окер сјенчење и шрафирање у циљу тродимензионалних ефеката, те мјестимично бијеле тачке, као бисерни украс трона.

Са Христове десне стране стоји Богородица, означена око главе МР ΘΟΥ (сл. 7). Она пружа руке према Христу у гесту молитвеног обраћања. Одјевена је у загаситоцрвени мафорион испод кога носи плаву хаљину. На ногама има јасноцрвене ципеле. На плавој хаљини набори су изведени танким златним линијама, а златан је и орнамент око врата, рукава и доњег руба хаљине. Унутрашња страна мафориона око главе такође је изведена златом.

Са Христове лијеве стране представљен је св. Јован Претеча. До главе је означен С ΙCΘΝ (сл. 8). Ова слова, као и она око Богородичине главе, изведена су идентично онима која означавају Христа. Бијеле су боје и налазе се између две урезане линије. Претеча је десну руку испружио и спушта је, док је лијеву подигао молитвено се обраћајући Христу. Његова коса и брада су разбарушени, а одјевен је у крзнену тунику преко које носи окер огртач. Крзно је представљено валовитим бијелим линијама на сиво-плавој подлози. Одјевни предмети му сежу до лаката, односно до испод листова. Ноге су му босе. У односу на Богородицу, његова фигура је до некле згурана на десној страни иконе, па чак ореол дијелом залази у црвени руб иконе.

Специфичност ове иконе Деизиса је у њеном горњем регистру. Ријеч је о уском пољу одвојеном од главног дијела урезаном

страни налазе два кушака. Ријеч је о попречно хоризонтално постављеним ужим комадима дрвета, чија намјена је да спријече кривљење даске. Икона се није много искривила, али је даска на једном мјесту у горњем дијелу вертикално пукла, све до горњег кушака. На дрвету нема црвоточине. Сликани слој је углавном јако добро сачуван, сем што су на лицима појединих фигура уочљива мања оштећења. Ова и сва ниже наведена обавјештења о техничкој страни иконописа, како уопште тако и на примјеру којим се овдје ближе бавимо дала нам је Дијана Пешикан Егић, виши конзерватор Музеја Републике Српске у Бањој Луци, на чему јој се најсрдачније захваљујемо.

⁴ О теми Деизиса: Л. Мирковић, „Деисис крушедолског иконостаса“, у *Иконографске студије*, Нови Сад 1974, 351–366; Н. В. Кливидзе, „Деисис“, у *Православная энциклопедия*, т. XIV, Москва 2007, 316–319. О представама Деизиса у византијској умјетности до XV вијека, различитим значењима тог израза, као и другим називима за истовјетну композицију: С. Walter, „Two Notes on the Deësis“, *Revue des études byzantines*, 26, 1968, 311–336; idem, „Further Notes on the Deësis (planches)“, *Revue des études byzantines*, 28, 1970, 161–187; А. Cutler, „Under the Sign of the Deësis: On the Question of Representativeness in Medieval Art and Literature“, *Dumbarton Oaks Papers*, 41, Studies on Art and Archeology in Honor of Ernst Kitzinger on His

тамном линијом. У средини је представљен Бог Отац, а са страна су св. арх. Михаило и Гаврило. Сви су представљени у попрсју. Свака фигура је у засебном пољу благоцрвене позадине шрафиране танким бијелим линијама, одвојеном од преостале површине иконе сиво-бијело тонираним облацима. Бог Отац благосиља са обје руке и сиједе је косе, браде и обрва (сл. 9). Одјевен је у тамноцрвену тунику и плави химатион, на коме су набори изведени златним линијама. Око главе има троугаони златни ореол, у коме су црвена слова OΓΩΝ. У црвеном пољу око њега минуциозним потезима је изведено неколико глава серафима са крилима. Испод овако изображеног попрсја Бога Оца, у оквиру појаса облака представљен је голуб Св. Духа усмјерен надоље. Он је бијеле боје, са црвеним кљуном и ногама, а препознају се и назначене очи. Лијево од Бога Оца представљен је св. арх. Михаило, означен црним словима Α Μ, а десно Гаврило, означен словима Α Γ (сл. 10–11). Голобради су и тамне косе. Благо су усмјерени према Богу Оцу, а руке су им прекрштене на грудима. Имају јаркоцрвена крила на којима је перје означено танким, валовитим златним линијама. Одјевени су у тунике чији рукави иду до лаката, а завршени су широким бијелим бордурама. Лице арх. Михаила је у извјесној мјери оштећено, а његова туника је плава са златним наборима. Туника арх. Гаврила је тамноцрвена, без злата, а лице му је јако добро сачувано.

Јака, пуна линија обликује, дефинише и прати фигуре, дајући им линеарни, готово графички карактер. Фигуре Христа, Богородице и св. Јована Претече су добро пропорционисане, али се одликују једним помало крутим ставом. Посебно упада у очи механичко држање руку Богомајке и Претече, са шакама на којима прсти нису одвојени. За разлику од тога, прсти Христове десне руке која благосиља изведени су врло пажљиво. Лица су крупних тамних очију за јасно означеним зјеницама, јаким извијеним обрва и малих уста сликаних црвено-наранџастом бојом. Дугачке лучне линије изнад и испод очију означавају горње и доње капке. Инкарнат је свијетао са тамним сјенчењем на странама лица, испод браде и око очију. Ово сјенчење је изведено тонирањем без шрафирања. На представама Христа, Претече и арханђела, коса и браде су изведени подсликавањем као кестењастосмеђе плохе, преко којих

Seventy-Fifth Birthday, 1987, 145–154. У овим радовима цитирана је и шира литература о овом питању.

су густо распоређене јако танке црне линије које представљају појединачне власи. Слично је и на представи Саваота, на којој је, како изгледа, доња површина сива, а преко су изведене бијеле и црне линије, што представља његову сиједу косу и браду. На лицима Христа, Богородице и св. Јована представљен је благ, смирен израз, али одсуствује емоционална издиференцираност ових личности коју тема Деизиса на извјестан начин захтијева. На лицима Бога Оца – Саваота и арханђела, иначе по димензијама доста мањим, да се примијетити одређена меланхолија. На лицима ове последње три фигуре сјенчење је нешто другачије и са више прелаза него на онима на главном дијелу. Наизмјенично тамни и свијетли дугачки и крупни потези киста представљају наборе одјеће, а карактеристични су по изостанку оштрих углова и јасној заобљености. Важну улогу у обликовању набора играју танке златне линије. Њихова примјена је посебно истакнута на Христовом химатиону⁵ и јастуку, Богородичиној доњој хаљини и унутрашњој страни мафориона, те на химатиону Бога Саваота. Слова којима су означене фигуре Христа, Богородице и Претече су бијеле боје, постављена између двије урезане хоризонталне линије. Посебно су занимљиви ореоли. Њихов спољни руб је изведен урезивањем. Преко су стављани отисци грубљим предметом квадратног пресека,⁶ што је очигледна имитација пунцирања на иконама XVI и XVII вијека. На ореолима Богородице, Христа и св. Јована, они иду непосредно преко урезаног руба. На Христовом ореолу су густо отиснути у угаоним међупросторима кракова крста да би створили утисак једне потпуно другачије текстуре, док су унутар ореола Богородице и св. Јована ови отисци радијално распоређени у групама по четири. На ореолима арханђела отисци се налазе у једном радијалном низу непосредно са унутрашње стране округлог руба ореола. Генерално, сликар иконе има врло добар осјећај за композицију цјелине и пропорције фигура. Донекле се не сналази са представљањем руку, али са сликањем лица успјешно излази на крај, поготово ако су она мањих димензија. Строжа, конзервативнија анализа могла би му замјерити преистакнуту улогу јаке линије у обликовању, посебно на спољним рубовима фигура. Посебну техничку вјештину показује у постављању и извођењу танких златних линија на драперијама.⁷ Христов трон је, као нека врста орнамента, изведен сасвим беспријекорно и чак са извјесном лакоћом.

⁵ По суптилности примјене златних линија истиче се дио химатиона сложен на Христовом лијевој кољену.

⁶ Ореоли су вјероватно изведени шестаром или преко округле основе. Што се тиче алата којим су остављани отисци, највјероватније се ради о засјеченом дрвеном предмету, држачу киста или неког другог оруђа, којим су прављени отисци у још влажној подлози припремљеној за наношење боје.

⁷ Више о употреби злата те о сликарском материјалу и технологији старих иконописаца: Ђ. Мазалић, „Сликарски материјал старих иконописаца који су радили у Сарајеву и начин како су га употребљавали“, *Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини* (=ГЗМ), XLVI, 1934, 113–168, посеб. 130–133. О поријеклу, карактеру и симболизму злата у умјетности средњовјековне Србије: С. Радојчић, „Злато у српској умјетности XIII века“, *Зограф*, 7, 1977, 28–35. Примједбе о мјесту злата у византијској и српској средњовјековној умјетности вриједе, *mutatis mutandis*, како за поствизантијску умјетност, тако и за барокни и постбарокни иконопис, све до дубоко у XIX вијек.

⁸ Ђ. Mazalić, *Slikarska umjetnost u Bosni i Hercegovini u tursko doba (1500–1878)*, 126, сл. 58. на стр. 94; Z. Kajmaković, „Tešanjске ikone“, *Naše starine*, X, 1965, 165–188, посеб. 179–181, сл. 13. Икона се данас налази у Епархијском двору у Бијељини. Кајмаковић је приписује Теодору Стефановићу Ваљевцу – Гологлавцу, али мислимо да је ова атрибуција неодржива. Овај сликар јесте радио у Босни, али икона показује сасвим површну сличност са осталим његовим радовима.

⁹ Ђ. Mazalić, *нав. djelo*, 131, сл. 60. на стр. 97. Данашња локација иконе није позната.

¹⁰ Исти, *нав. djelo*, 131, сл. 61. на стр. 98.

¹¹ Исти, *нав. djelo*, 129–131. Мазалић истом аутору приписује још неколико икона Деизиса које карактерише као „помало барокне“, али их не репродукује. Ради се о иконама тад у власништву породице В. Милошевића у Бањој Луци, те у црквама у Врућици, Добоју и Житомилићу. Ове иконе нисмо били у могућности да провјеримо.

¹² Квалитет репродукције не дозвољава поближу анализу.

Аналогија за начин сликања лица и драперија на овој икони је икона св. врача Козме и Дамјана из тешањске збирке⁸ (сл. 12). Видимо на идентичан начин обликоване очи, носеве и уста, са сличним благим изразима на лицима. Ту су и паралелни, дугачки и крупни свијетли и тамни потези киста, који представљају наборе на одјећи. Истовремено, ту су и серафими у виду глава са крилима, као и слично представљени облаци. Сљедећа аналогија је икона Деизиса са пророцима и светитељима, некад у приватном власништву у Сарајеву⁹ (сл. 13–14), те икона св. Николе у Музеју Старе цркве у Сарајеву¹⁰ (сл. 15). Обе ове иконе је објавио Ђоко Мазалић и приписао их идентичном непознатом сликару, али без ближе анализе.¹¹ На обе иконе пажњу првенствено привлаче престоли на којима сједе Христос, односно св. Никола. Они су нешто једноставније варијанте престола на икони Деизиса у Бањој Луци. На идентичан начин су обликовани наслон, бочне стране, а особито масивне извијене ноге. Такође, лица су на обје иконе мањевише конципирана слично. Химатион Христа на сарајевском Деизису је у много чему сличан ономе на бањолучкој икони. Прије свега, упада у очи начин на који су набори сложени на Христовом лијевом кољену, сликани идентично као у Бањој Луци, али и дио пребачен преко Христовог десног рамена. Подест на коме он држи ноге такође је исти. Крзнена туника св. Јована Претече је сликана са истим бијелим и тамним линијама. Коначно, ту је имитирање пунцирања на рубовима ореола, које јако подсјећа на оно на бањолучкој икони¹². На икони св. Николе облаци који окружују Христа и Богородицу у горњим угловима и бијеле линије у позадини подсјећају на оне уз представе Саваота и арханђела на икони у Бањој Луци. Натпис на раствореној књизи коју држи св. Никола, што је куриозитет ове иконе, исти је као онај на књизи коју држи Христос на бањолучкој икони (Матеј 25, 34), чак је и његово скраћење изведено на идентичан начин. Због свега тога можда би се могло сматрати да је аутор иконе у Бањој Луци и икона у Сарајеву исти, или да су бар њихови аутори били сарадници, то јест да су припадали истој радионици.

По читавом низу својих карактеристика бањолучка икона се са доста убједљивости може датирати у XVIII вијек. Исто је и са двије поменуте иконе из Сарајева, можда радовима истог мајстора.

Првенствено су ту у питању заобљени, мекани облици набора на одјећи представљених личности. У ранијем иконопису се набори тканина изображавају танким линијама постављеним под врло оштрим угловима. За разлику од тога, у новијем иконопису под утицајем барокне умјетности Запада, који код нас долази преко Русије и Украјине, набори тканина су умекшани и заобљени. Облаци који одвајају засебне сегменте неба се у православном иконопису јављају у каснијем периоду, током XVII вијека, да би у XVIII постали на неки начин правило. Облаци и црвена позадина су посебни иконографски инструменти, који указују на вишу сферу божанске егзистенције, сакривену и несазнајну људским чулима, до које се долази вјеровањем. Серафими у сегменту неба око Саваота, у виду дјечијих главица са крилима, елемент су западног утицаја *par excellence*.¹³ У православни иконопис они улазе током XVII вијека и у XVIII су равноправан елемент његовог ликовног језика. И облаци и серафими у овом случају могу бити посматрани као елементи барокизованог ликовног језика касног иконописа. Потпуно барокни у свом карактеру је и трон на коме сједи Христос. Насупрот једноставнијим и понекад чак једва уочљивим троновима у старијем сликарству, у итало-критском иконопису се током XVI вијека јављају богатије обликовани тронове. Они носе стилске одлике италијанске ренесансе. Током XVII вијека, а посебно у његовој другој половини, како у грчком и српском тако и у руском сликарству, тронове на којима сједе Христос, Богородица и светитељи постепено добијају све китњасте и богате облике, да би у XVIII вијеку били сасвим уобичајена појава. Аналогију за трон Христа на овој икони могуће је пронаћи на појединим руским примјерима XVII вијека.¹⁴ У појединачним детаљима и цјелини сличне тронове срећемо у српском иконопису у XVIII вијеку.¹⁵ Из тога би произлазио закључак да је његово поријекло и овдје такво. Још неке одлике вриједи споменути. Бијелим словима су означени Христос, Богородица и Претеча. У иконопису се на читавом низу примјера бијела слова почињу појављивати крајем XVII вијека, да би у XVIII преовладали. Несумњиво важан елемент је злато. Иконописац слиједи сликарску поетику у којој је наглашена употреба злата на позадини иконе и драперијама фигура главни ретроспективни елемент, који треба да посвједочи о вјерности традицији.¹⁶

¹³ Јављају се у сликарству католичке контрареформације у другој половини XVI века, као последица Тридентског концила. О оваквом начину представљања анђела: М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, Нови Сад 1996, 306.

¹⁴ В. Г. Брюсова, *Русская живопись 17 века*, Москва 1984, на разним мјестима; *The Holy Monastery of Aghiou Pavlou. The Icons*, М. Vassilaki – I. Tavlikis – E. Tsigaridas, Mount Athos 1999, 148, ил. бр. 78; 150–151, ил. бр. 79–80.

¹⁵ Д. Давидов, *Иконе српских цркава у Мађарској*, Нови Сад 1973, 168–174, бр. 41–52, т. X–XII, LXXII–LXXIII; 182–184, бр. 61–64, т. XX, LXXV–LXXVI.

¹⁶ О преплету византијског и барокног уметничког проседа у употреби злата у иконопису зографског модела на Балкану: Н. Макуљевић, „Литургија, симболика и приложништво: Иконостас цркве Свете Тројице у Врању“, у: *Саборни храм Свете Тројице у Врању 1858–2008*, прир. Н. Макуљевић, Врање 2008, 45–109, на 75. Аутор анализира употребу злата на иконама Дича зографа. Види и М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, 232–235.

¹⁷ Види горе фус. 4. За примјере икона Деизиса у Босни и Херцеговини: С. Ракић, *Иконе Босне и Херцеговине (16–19. вијек)*, 94–95, 104, 144, 146, 155, 165–167, 248, 251, 270, 285.

¹⁸ Матеј 25, 34: „Тада ће рећи цар онима што му стоје с десне стране: ходите благословени оца мојега; примите царство које вам је приправљено од постања свијета“.

¹⁹ Матеј 25, 31: „А кад дође син човјечиј у слави својој и сви свети анђели с њиме, онда ће сјести на пријестолу славе своје“ (курзив аутор).

²⁰ Примјер укључивања Св. арханђела Михаила и Гаврила у композицију Деизисног чина је епистил, настао средином XVI века, у параклису Св. Ђорђа у светогорском манастиру Св. Павла: *The Holy Monastery of Aghiou Pavlou. The Icons*, 55–74, сл. 18, 22, 24. Арханђели се налазе непосредно иза фигура Богородице и Претече и одвајају их од апостола, што одговара њиховом мјесту у хијерархији личности Небеског двора.

²¹ Нпр. на Деизису Остоје Мркојевића из 1692. године, Д. Давидов, *Иконе српских цркава у Мађарској*, 152, бр. 8, табла VI. Сљедећи примјер би биле две иконе Деизиса у Босни, С. Ракић, *Иконе Босне и Херцеговине (16–19. вијек)*, 144, 155.

²² Види горе фус. 19. За примјер ликовне представе види ниже фус. 24.

²³ О представама Св. Тројице и анђела у српској умјетности

Значење композиције Деизиса у православној умјетности од XVI вијека је сасвим јасно.¹⁷ Ријеч је углавном о скраћеној евокацији Страшног суда, гдје се Христу, Страшном судији који ће на крају времена доћи да суди свим живима и мртвима молитвено обраћају главни заступници људског рода пред Божјим престолом – Богородица и Св. Јован Претеча. Њих двоје су практично живјели са Христом, и током његовог живота су најбоље спознали његову људску и божанску природу, а по хришћанском вјеровању налазе се и најближе Његовом престолу. Отуда је и логично да су они главни молитвени заступници људског рода. Да је на овој икони несумњиво у питању евокација Страшног суда, јасно је из натписа на Христовој књизи, скраћеном цитату из Јеванђеља по Матеју 25, 34.¹⁸ То је позив праведницима да наслиједе царство Божје, у склопу Христовог пророчанства о Страшном суду из друге половине 25. главе Матејевог јеванђеља. Чак и китњасти барокни трон са анђелима на коме сједи Христос можемо повезати са Матејем 25, 31.¹⁹ Композицији Деизиса се могу прикључивати и други светитељи – апостоли, архијереји, различити национални светитељи, или као на овом примјеру арханђели. Примјери Деизиса са арханђелима су особито многобројни, а налазимо их и у грчком²⁰ и у српском иконопису.²¹ Њихова улога је двојака. Могу бити схваћени у смислу Мат. 25, 31, дакле као предводници небеских сила око Божјег трона,²² али и као заступници који представљају молиоце пред Христом. Посебна иконографска специфичност бањолучке иконе Деизиса је представа Бога Оца – Саваота, у горњем регистру иконе. Како је већ наведено, од њега надоље према Христу полази голуб Св. Духа. Овакво иконографско рјешење можемо посматрати у ствари као представу новозавјетне Свете Тројице.²³ Ово би притом била њена „вертикална“ варијанта, за разлику од хоризонталне, на којој Бог Отац и Бог Син сједе један поред другог, са голубом Св. Духа представљеним између њихових глава. Вертикално представљени Бог Отац, Св. Дух и Бог Син бољи су ликовни исказ православног схватања Св. Тројице, у коме Дух произлази од Оца преко Сина, те у том смислу треба гледати и представу којом се овдје бавимо. У том случају би овај Деизис био у ствари Деизис пред Св. Тројицом, за шта постоје аналогије у иконопису XVII и XVIII вијека.²⁴ Када је у питању Саваот, од кога се на Христа спушта голуб Св. Духа, а уклопљен у Деизис, можемо наћи неколико

примјера у страном и домаћем иконопису. Занимљиво је да су на неким од њих арханђели Михаило и Гаврило такође укључени у Деизис. Могућу аналогију представља икона Деизиса у приватној колекцији у Швајцарској,²⁵ датирана у касни XVII вијек (сл. 16). Сљедећи примјер је једна икона у Либану, са изразито монументалном и истакнутом представом Саваота,²⁶ такође из касног XVII вијека (сл. 17). У српској умјетности се могу навести два примјера. Први је на иконостасу Георгија Стојановића у цркви Св. Николе у Сибачу.²⁷ Бог Отац који благосиља са обје руке и голуб Св. Духа издвојени су у посебну картушу изнад композиције Деизиса. Други примјер је из Босне. Ријеч је о иконографски комплексној икони Деизиса са пророцима и светитељима из 1767. године, раду Теодора Стефановића Ваљевца – Гологлавца, некад у Епархијском двору у Тузли, а поријеклом из цркве у Зворнику²⁸ (сл. 18). Поред других светитеља на овој икони, у регистру изнад централне представе Деизиса су представљени Бог Отац и арханђели, сви у попрсју, као и на бањолучкој икони. Арханђели су, такође, руку прекрштених на грудима. Даље аналогије за укључивање Бога Оца и арханђела у композицију Деизиса у српској умјетности наћи ћемо на појединим графикама из друге половине XVIII вијека.²⁹

Из досадашњег излагања јасно произлази да је наизглед једноставна бањолучка икона Деизиса у ствари врло сложен организам, како у стилском тако и у иконографском погледу. У суштини конвенционалној теми Деизиса, молитвеног обраћања Богородице и Претече Исусу Христу додати су арханђели Михаило и Гаврило, као предводници небеских сила. Исус Христос, централна фигура на икони, иконографски је усложњен додавањем Саваота са голубом Св. Духа, чиме је потцртана светотројичка теологија. Китњаста престо, колико је симбол Христове божанске власти, толико носи и есхатолошку конотацију трона на који ће Христос сјести приликом другог доласка. Стилски, икона у себи сједињава дивергентне тенденције српског иконописа XVIII вијека. Старијој традицији припадају фигуре композиционо постављене у апстрактни, недефинисани простор златне позадине. Она је, заједно са златом изведеним наборима на тканинама, јасан ретроспективни елемент, који указује на поштовање традиције. Такође, као ретроспективни елемент који имитира ликовни језик старијег ико-

XVIII вијека: М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, 294–317.

²⁴ Таква композиција је присутна у горњем дијелу иконе Богородице са Христом, пореклом из Чипа: Д. Давидов, *Иконе српских цркава у Мађарској*, 149–150, бр. 5, табле III–IV. На овој икони су такође у Деизис укључени и арханђели Михаило и Гаврило, као предводници хоров ањела представљених иза њих.

²⁵ *Les icônes dans les collections Suisses* (Exposition catalogue), Genève 1968, Cat. N. 61 (без пагинације). У врху композиције је била представљена једна личност са ореолом, данас оштећена, али се са доста сигурности може претпоставити да је у питању био Бог Отац.

²⁶ *Ikônes melkites*. Exposition organisée par le musée Nicolas Sursock du 16 mai au 15 juin 1969, Beyrouth 1969, 166–167, Cat. N. 25. Икона је грчким натписом означена као Света Тројица – АГΙΑ ΤΡΙΑС.

²⁷ Б. Голубовић, *Георгије Стојановић (?–1746)*, Нови Сад 1990, 17, 38, кат. бр. 15–16, 52, фот. бр. 3, 56, фот. бр. 15–16.

²⁸ С. Ракић, *Иконе Босне и Херцеговине (16–19. вијек)*, 165–167, бр. 83. (са црно-бијелом фотографијом). Предмети из Епархијског музеја у Тузли пренесени су 1992. године у Бијељину.

²⁹ Д. Давидов, *Српска графика XVIII века*, Нови Сад 1978, 254, бр. 24, сл. 24. (дрворез), 380, бр.

170, сл. 309. (бакорез ктитора Хаџи Исаије).³⁰ Ђ. Mazalić, *Slikarska umjetnost u Bosni i Hercegovini u tursko doba (1500–1878)*, 109–140; З. Кајмаковић, *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1971, 286–303; С. Ракић, *Иконе Босне и Херцеговине (16–19. вијек)*, 21–28. и на другим мјестима; Љ. Шево, *Српско зидно сликарство 18. вијека у византијској традицији*, Бања Лука 2010, 56–63, 277–278.

³¹ С. Ракић, *нав. дјело*, 26–27.

³² Најпрегледније о овом периоду: О. Микић, Л. Шелмић, *Мајстори прелазног периода српског сликарства XVIII века* (каталог изложбе), Нови Сад, 1981; М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, 72–93.

³³ Ипак, овдје треба нагласити да овај стилски амалгам није карактеристичан само за српску умјетност у Хабзбуршкој монархији, него, шире гледано, и за православну умјетност у оквиру Османлијског царства у XVIII и XIX вијеку. Поменута појава је у овом контексту била условљена другим разлозима и имала је нешто другачије визуелне резултате. За појединачне примјере и њихову анализу види: S. Kissas, „Thessalonian Painters in the 18th Century. A preliminary Study“, *Balkan Studies*, XXIV-2, 1983, 467–471; N. Makuljević, „The 'zograph' model of Orthodox painting in Southeast Europe 1830–1870“, *Balkanica*, XXXIV, 2004, 385–405.

нописа могу се посматрати начин на који су сликана лица, као и инсистирање на графизму у ликовној конструкцији фигура, без изразитије тежње за натурализмом. Нови су барокни елементи: умекшани набори драперије, крајње разрађен, богати трон декорисан волутама, акантусима и палметама, главе серафима око Савата, те коначно облаци као иконографски инструмент који указује на више, небеске сфере.

Такође, видјели смо да за ову икону постоје аналогije у неким примјерцима иконописа сачуваним у Босни и Херцеговини датираним у XVIII вијек. Могуће је чак да су у питању радови истог мајстора. Умјетничка ситуација код Срба у Босни и Херцеговини у овом вијеку није испитивана засебно, него само у склопу ширих истраживања.³⁰ Ипак, са сигурношћу можемо рећи да је она била изузетно сложена. Главни фактори су били географска разуђеност Босне и Херцеговине са једне стране и њен положај као истуреног вилајета Османлијског царства са друге. Они су условили да је умјетност Срба на том простору била изложена разнородним утицајима. Онај за који мислимо да је овдје посебно значајан, а који је био јаче присутан у сјеверној Босни,³¹ јесте утицај српске умјетности сјеверно од Саве и Дунава. У овим областима је XVIII вијек за српску умјетност и културу био преломан период. Након сеобе Срба под Арсенијем III Чарнојевићем 1690. године врло брзо се показала потреба за стварањем нових идеолошких и визуелних модела који би били боље прилагођени новом окружењу, то јест католичкој Хабзбуршкој монархији. То је условило постепени прелазак са византијских ликовних модела на западноевропске, што се као процес завршило у другој половини XVIII вијека.³² Сликари који раде у овом периоду стварају умјетност у различитим прелазним формама, у којима се стари облици поријеклом из византијске традиције мијешају са новима, који долазе из нововјековне умјетности Западне Европе.³³ Оне су биле резултат подука ново-придошних украјинских сликара. Познато је да су поједини од ових умјетника радили и у Босни, тачније њеном сјеверном дијелу.

Икона Деизиса у Бањој Луци се свим својим одликама у потпуности уклапа у ову грану српског иконописа, како стилски и морфолошки, тако и идејно и иконографски, мада са одређеним конзервативним цртама. Може се приписати првом таласу украјинског

утицаја из друге четвртине и средине XVIII вијека, односно прелазном периоду у коме се стилске особине старе зографске умјетности мијешају са, за српску средину, тада новим барокним цртама. Како историја иконе није позната,³⁴ то питање мјеста њеног настанка нужно остаје отворено спекулацијама. Не треба у потпуности искључити могућност да је насликана у Босни, при чему првенствено мислимо на сјеверну Босну, а можда чак и у Босанској Крајини.³⁵ Са друге стране, остаје могућност да је импорт са стране, у XVIII вијеку или у неком каснијем периоду. Могуће је да је негдје у непознатом тренутку једноставно набављена, а можда је као породично наслеђство или мираз при удаји дошла у Бању Луку из Војводине, Славоније, сјевероисточне или пак централне Босне. Било како му драго, икона Деизиса у Бањој Луци остаје један од иначе оскудно сачуваних примјерака иконописа у Босанској Крајини, и самим тим један од важних свједока визуелне културе Срба на том простору, у чему лежи њен круцијални значај.

³⁴ Одређени подаци које доноси Мазалић овдје би могли бити од користи, Ђ. Mazalić, *Slikarska umjetnost u Bosni i Hercegovini u tursko doba (1500–1878)*, 129–131. Он помиње икону „u porodici Vl. Miloševića u Banja Luci“. То је очигледно породица познатог бањолучког композитора Владе Милошевића. Може се претпоставити да је икона коју помиње Мазалић 1965. године иста она коју овдје проучавамо. Њу би у неком каснијем периоду наслиједила Нада Зарић, која ју је 2003. године даровала Галерији лик. ум. РС (види горе фус. 1). Ипак, у питању је привлачна претпоставка, засад без могућности провјере.

³⁵ Види претходну фусноту и горе фус. 11. Концентрација икона могућег истог мајстора на релативно уском простору (Бања Лука, Врућица, Добој, Сарајево, Житомислић) наводи на овакав закључак. Ово остаје задатак за провјеру за будућа истраживања.

**ПРОБЛЕМАТИКА РЕСТАУРАЦИЈЕ СЛИКЕ МИОДРАГА
Б. ПРОТИЋА “ШКОЉКА”, СЛИКАНЕ АКРИЛНОМ
ТЕХНИКОМ**

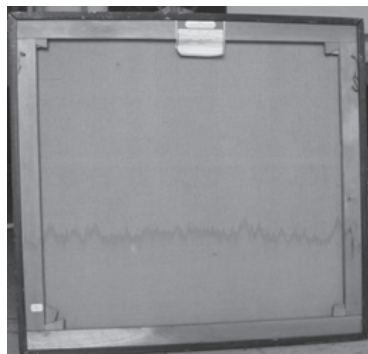
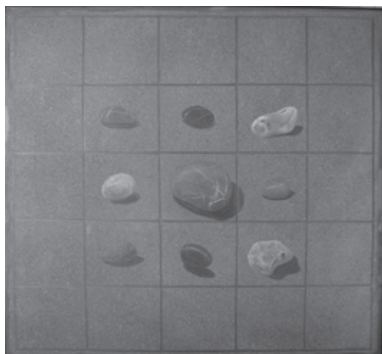
Од посљедица поплава које су захватиле Музеј града Зеница, страдао је дио збирке историје умјетности овог музеја. Слике су биле изложене боравку у води, што је довело до одређених оштећења у зависности од квалитета подлоге и медија којим су слике рађене. На срећу, висина воде није прелазила 10 цм, па су слике изложене дејству воде страдале само у доњем дијелу.

Музеј града Зеница упутио је захтјев Музеју Републике Српске, односно Атељеу за конзервацију и рестаурацију сликарских дјела за конзервацију и рестаурацију девет слика оштећених у поплави, које су рађене различитим техникама.

Након успјешно изведених захвата на већини слика, специфичну проблематику представљала је слика аутора Миодрага Б. Протића под називом “Шкољка”. Слика је рађена техником акрила на платну, а како датира из 70-их година 20. вијека, представља и једно од пионирских дјела рађених овим, у то вријеме, новим медијем, с обзиром на то да се из Америке акрилна техника проширила на тло Европе након 1950. године. Техника је врло захвална на више нивоа, али су неке њене карактеристике још увијек непознате, а вријеме ће тек показати њихов прави вијек трајања.

Примјер очуваности и квалитета технике, у односу на ову поменућу акрилну проблематику, представља слика Миливоја Унковића под називом “Дијалог с каменом” која је рађена техником уља на платну. Слика је боравила у идентичним условима, а затечено стање је доказало да је сликање уљаном техником далеко најпостојаније у квалитету по свим параметрима очуваности, компактности и стабилности бојеног слоја. Једини видљиви трагови овог стања виде се на полеђини слике, гдје се јасно уочава траг боравка у води.

Миливоје Унковић, „Дијалог с каменом“, 74 x 70 cm

Лице слике, затечено стање

Полеђина слике, затечено стање

Што се тиче акрилика, у питању је техника којој је везиво дисперзија акрилне смоле, која се назива акрилна емулзија. Ова техника сликања својим технолошким својствима отвара традиционалним техникама сликања нове могућности, али поред многобројних предности, неки недостаци су неизбјежни, што је нарочито дошло до изражаја кроз случај Протићеве слике.

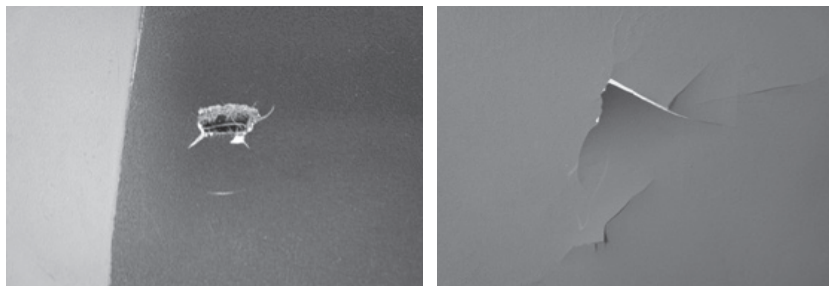
Миодраг Б. Протић сматра се посљедњим великим модернистом умјетности и културе наших подручја. Поред тога што је био сликар, критичар, теоретичар и историчар умјетности, Протић је заслужан за оснивање и утемељење Музеја савремене уметности у Београду, на чијем је челу био до пензионисања.

Слика “Шкољка” рађена је са три боје: бијелом, црном и окер. Композиција је апстрактна, са централно постављеном формом спирале, односно шкољке.

На слици су евидентна механичка оштећења манифестована недостатком бојеног слоја са рупом, те пукотине акрилног бојеног слоја у виду “расцвјетаног” оштећења односно љуспања бојеног слоја, те дјелимичне одвојености од платна.

У доњем дијелу слике, око пукотине поготово, примијећена је повећана нестабилност слике, те одвојеност бојеног слоја од платненог носиоца.

Миодраг Б. Протић, „Шкољка“, 85 x 105 цм

Оштећење са рупом, затечено стање	Оштећење настало љуспањем бојеног слоја, затечено стање
-----------------------------------	---

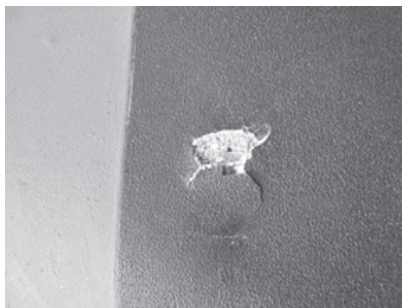
Оштећења су ријешена тако што су извршени радови фиксирања пукотина акрилним везивом. Акрилно везиво је путем танког киста аплицирано на подлогу, а у простор између одвојеног бојеног слоја и платна као подлоге инјектирано је акрилно везиво што дубље у пукотине. Након краткотрајног сушења, површина је преко мелинекс фолије третирана конзерваторском пеглицом на температури од 70–80 степени. Та температура је омогућила да се повежу бојени слој и носилац, а у исто вријеме површински слој акрила, због природе свог састава, под утицајем температуре благо се топио, што је помогло заваривању и лакшем спајању насталих пукотина.

Додатан проблем у природи овог оштећења представљала је текстура оштећене површине, с обзиром на то да је умјетник користио ваљак при наношењу боје. Том техником наношења, створен је ситни рељеф услед одвајања ваљка и боје од подлоге. Текстуру је било тешко имитирати, па је тај дио остао ускраћен за савршено спајање са остатком површине, поготово јер тај дио није сликан у више нијанси, већ је нанесена чиста окер боја. У овом случају је битно да је спријечено даље пуцање акрилног бојеног слоја, те да је оштећење конзервирано у најбољој могућој мјери.

У доњем десном дијелу слике налазила се рупа. То оштећење ријешено је тако што су се прво са предње стране фиксира-

ле пукотине око рупе, што је створило услове за даље радове, тј. постављање и слагање постојећих нити ауторског платна. Наставак третмана је извођен на полеђини слике, у виду крпљења рупе, варењем нити Паралоида Б72. Ојачање оштећења изведено је нитима потопљеним у акрилно везиво. Нити су залијепљене пеглицом. Водило се рачуна о томе да нити буду правилно сложене у односу на основу и потку платна. Након попуњавања и крпљења, слика је поново третирана са предње стране. Да би се оштећење довело у оптималне услове за ретуш, било је потребно извршити попуњавање заварене рупе китом направљеним од акрилног везива и креде (1:3). Оштећење је доведено у ниво са бојеним слојем, а након сушења, попуњење се покушало довести у сличну текстуру као текстура на ауторском бојеном слоју, чија је природа храпава услед наношења боје ваљком, као што је већ поминуто. Тим редослиједом, оштећење је доведено до фазе ретуша, те је ретуширано одговарајућом нијансом црне боје, чиме је завршен овај дио третмана.

Фото-документација у току радова

Примјер крпљења оштећења,
полеђина

Изглед оштећења након
крпљења, лице

Припремљене нити за лемљење

Рад под лупом

Након стабилизације и овог другог оштећења, на комплетну површину слике нанесен је заштитни слој акрилним лаком.

Завршна фотографија стања након извршених радова

Закључак

Тренутни темпо 21. вијека диктира нам инстант рјешења у свим сферама живота, па тако и у технологији сликарства. Није неразумљиво да данашњи сликар, уколико се бави традиционалним штафелајним сликарством, веома лако подлегне ефектности-

ма нових медија, међу које, због својих предности, спада акрилик. Јадан од кључних разлога за избор је дефинитивно веома брзо сушење бојеног слоја, у односу на дужи период сушења уљане слике. Такође, неизоставан разлог је и повољнија цијена акрилних боја, као и могућност директног тренутног пресликавања.

Након овог практичног конзерваторског искуства, а и сама као сликар, увјерена сам да ипак, испред ефектности и олакшица, при одлуци треба јасно одвагати предности и недостатке одређеног медија, те покушати претпоставити услове у којима ће слика боравити, па тек онда конкретно одлучити којом техником сликати. Не треба заборавити да су све правилно насликане и очуване слике из вијекова иза нас успјешно изнијеле свој задатак и пренијеле врло битне информације до данашњих времена, захваљујући квалитету и добром технолошком приступу сликара у том тренутку настанка. Када се узме у обзир већина савремених, концептуалних дјела, која у својој суштини могу имати хепенинг као кључни тренутак дјеловања на публику и шире, поставља се питање на који начин и којим методама се такав облик израза може баштинити и чувати за будућа покољења, а да то није дигитална, већ материјална форма, ако узмемо у обзир да ни дигиталне архиве не нуде поуздан и 100% сигуран начин чувања.

Овим закључком се заиста отварају многе теме и простори за преиспитивање, истраживање могућности заштите, те настојање проналаска најповољније методе конзервације и очувања савремене умјетничке форме и израза као тренутка, у свој својој свјежини и смислу.

Ранко М. Билинац
Музичка академија
Источно Сарајево
rankobilinac@gmail.com

АРХИЈЕРЕЈИ САХРАЊЕНИ У СТАРОМ ГРОБЉУ У САРАЈЕВУ

***Резиме:** Тема рада су архијереји сахрањени у старом сарајевском гробљу на Царини, садашња Врбања. У складу са расположивим изворима, указано је на старо гробље, које потиче још из времена Римљана, те на покушаје појединих сарајевских спахија да присвоје гробље и узимају данак. Од 1885. године, због попуњености гробља, у њему се не врше сахрањивања. Нова локација купљена је у Кошеву, а 4. јуна 1939. године почела су ископавања и пренос посмртних остатака са гробља на Царини. Током ископавања пронађено је и пет гробница архијереја сахрањених у том гробљу чији су посмртни остаци пренесени у кошевско гробље и сахрањени у једну гробницу поред Капеле видовданских хероја.*

***Кључне ријечи:** Османско царство, старо гробље, Дабробосанска митрополија, митрополити, викарни епископи, кратовски митрополити, дужности и права.*

ПОКУШАЈИ ПРИСВАЈАЊА ГРОБЉА ЗА УЗИМАЊЕ ДАНКА

Старо гробље на Царини (Врбања) у Сарајеву датира из давних времена, када су у овим крајевима владали Римљани. Вријеме је пролазило, нестало је Римљана, али су након њих и други наставили да копају своје мртве на истом мјесту кроз цијели средњи вијек и даље, до турског времена. Из свих тих времена остали су трагови гробова: римска цигла, комади средњовјековних гробних споменика, камење са натписима.

Најстарији османски извор који говори о Сарајеву, Иса-бегова вакуфнама (завјештајница) из почетка 1462. године не спомиње православну цркву, али спомиње старо хришћанско гробље на тзв. Царини, у близини данашњег Маријиног двора. Не зна се сигурно

које су хришћанске конфесије били ти немуслиман који су се ту упожавали. Може се претпоставити да су били, ако не искључиво, а оно бар дјелимично православне вјере.¹

Иса-бег је тада у близини Башчаршије саградио један гостионац (мусафирхану), у који су свраћали путници, за чије је издржавање увакуфио много земље зиратне и шуме. У његовој вакуфнама све се то спомиње. Споменут је и један комад земље са својим границама. За западну границу се наводи да се уз њу налазе ћафирски гробови. Ријеч је управо о гробљу на Врбањи.

Забилежено је да су поједине спахије сарајевског краја покушавале да увуку гробље на Царини у свој тимар, па да од њега узимају данак, који спахијама припада од сеоских зависних баштина у тимару. Историчар Владислав Скарић наводи да су 1681. године Срби из Сарајева Бећир-аги, хас-забиту, морали дати 580 аспара када је хтио да претвори гробље у хас.

Исто су поједине спахије сарајевског краја покушавале да ураде са тим хришћанским гробљем и 1743. године. Томе се, разумије се, Сарајевска црквена општина одупирала, па је тражила заштиту од спахијске незаконитости код босанског везира и на шеријатском суду. Акти овдје изнесени показују да су спахијски насртаји били сваки пут одбијени.

Други познати насртај покушао је Нуман-спахија. Како је ствар текла види се из илама (извјештаја) што је поднесен везиру, те из судске мурселе. Илам је гласио овако: „Ово је представка (арзухал) молитвеника ваше висости. Нуман-спахија, који је Вашој висости поднио представку, протоколисао је у сицил (судски протокол) као свога опуномоћеника Абдибашу. Када је овај као опуномоћеник водио шеријатску парницу са Хаци-Дамјаном, Гаврилом и другим људима од сарајевске раје, у име којих се шаље илам и које је ваш понизни мубашир² послао суду, опуномоћеник је рекао, да најприје тужи због десетине и ресма,³ што су укајђени⁴ као приход од хришћанског гробља, које се налази крај споменуте вароши, а припада тимару Нуман-спахије. Затим тужи, што је раја прихватила један комад ерази-мирије (царске земље) крај споменутог гробља, коме је комаду био мутесарриф⁵ познати Мехмед-челебија Аскерић, који је умро прије 20 година, а тај су комад они

¹ В. Скарић, *Српски православни народ и црква у Сарајеву у 17. и 18. вијеку*, Сарајево 1928, 7.

² Мубашир је комесар кога шаље везир да позове и пошаље људе везиру суду или да извиди какву ствар.

³ Сељаци који су обрађивали земљу у тимару кога спахије морали су спахији давати десетину од жита у натури, а друге данке (ресмове), као што су спенца, свадбарина, пољачина, итд. понајвише у новцу.

⁴ У катастру (дефтери-хакани) турског царства биле су изнесене све земље и данци од њих, који су давани или царству или спахијама. Ове протоколске забилешке звале су се кајдови (синг. кајд). Укајдити значи завести у катастар неку земљу и данак од ње као саставни дио тимара.

придодали своје гробљу. На питање споменути ћафири дају одговор, супротан тужби и тврдњи о десетини и ресму, и поричу да су од ерази-мирије преузели ишта више од оно земље, што је раји ћафирима, настањеним у споменутој вароши, дано још у доба царског освојења. Како споменути опуномоћеник није могао за своју тужбу прибавити других доказа осим оних што их је дао, о овој су ствари упитани, јавно и тајно, стари непристрасни муслимани, па су они рекли да им није познато да се од земље споменутог гробља икада прије узимала десетина и ресм. Зато, што се њихова изјава узела као свједочанство, састави се илам за Вашу висост, да би се на сваки начин одбила тужба споменутог Абдибаше, у ствари споменутог гробља. Уосталом, одлука и заповијест су ваше право.

Писано 22. шевала године 1156. (15. децембра 1743). Понижни Мустафа кадфи Сарај-Босне“.⁶

Седам мјесеци касније, из мураселе⁷ сарајевског кадије сазнајемо: „Спахији села Блажуја у нахији вароши Сарајево и других села, Нуман-спахији са поздравом се јавља.

Иако није било потребе да се без шеријатског и канунског узрока дира у гробље, које се налази у споменутом тимару, а у коме се од давних времена и од царског освојења копају рајини мртви, настала је прије извјесног времена шеријатска парница. Због тога, што је била намјера да се измами новаца, па се нашао изговор, да је гробље земља, која треба да се зирати и даје ресум, бесправно и мимо стари обичаја насртано је на гробље. Ради тога је правични шеријат дао раји у руке шеријатски хуџет,⁸ којим је забранио даље парницење, јер оно нема шеријатског оправдања. С истог разлога је преузвишени шејх-ул-ислам, драги Бог му дао срећу, издао фетву, на основу које је милостиво дана раји у руке заповијест (емар) са категоричним садржајем. На основу заповијести је и босански диван издао бујурулдију, којој припада свака част, па се бујурулдија протоколисала у сицил,⁹ а на захтјев је написана и послана ова мурасела. Када она стигне, не смијете убудуће тражити од гробља ресум, јер је то противно старом обичају, шеријатском хуџету, царском емру и часној бујурулдији и поздрав вам.

Писа се 20. ценези-улахира у години 1157. (август 1744). Од понизног Мустафе, кадије вароши Сарај-Босне“.¹⁰

⁵ Мутесарриф је личност која држи у својој власти неку земљу, већу или мању, и њом располаже по свом нахођењу, али у границама закона. Наши су мутесаррифи провинција, спахије су мете-саррифи својих тимара, али су и спахијски тежаци мутесаррифи баштина у тимару.

⁶ В. Скариф, „Турски документи о српско-православном народу и цркви у Сарајеву, Спахијски насртаји на гробље“, *Братство*, Сарајево, 1938, свеска 1–12, 58–59.

⁷ Мурасела је писмо које се шаље, посланица. Првашњих времена се у нас оно што ми данас зове-мо писмо, књига посланица. У свим турским актима мураселом се назива писмо којим кадија обавјештава странку о нечем.

⁸ Хуџет је акт којим суд саопштава пресуду у некој ствари.

⁹ Сицил је судски протокол, у који се уносе у препису све одлуке виших власти и све судске пресуде, које треба да буду трајно сачуване, да би се, када ко затражи, могли одатле правити нови преписи. За уношење у сицил странке су кадији плаћале нарочиту таксу.

Послије 17 година, иста спахијска породица покушала је да тражи порез за гробље па је ради тога слата тужба у Цариград, гдје се каже: „Истина је ово, да је споменуто гробље било гробље и онога времена, када је босански елајет био под влашћу биједних ћафира, и да је, када је отац побједе и газија, Гази-султан Мехмед-хан освојио ејалет, он то мјесто одредио за сахрањивање рајиних мртваца, па све до данас то мјесто није било ни у чијем тесарру-фу (власништву), нити је ико раји додијавао искањем десетине и ресма. Али споменути паша, само са намјером да нас оштети, тужака нас испред Фејзуллаха, час испред Нумана, а час испред Нуруллаха. Узвишени везири и часне мулле¹¹ су те тужбе више пута одбијали и раји су давали тврде исправе. Тако раја исказа у форми свједочанства. А затим замолише сви једнодушно и једногласно, да се одмах састави за цара арз и илам. Зато, што је доказано, да је тужиочева тужба у нескладу са истинитим стањем ствари, које је добро познато; и зато, што тужба није оснажена доказима, какве признаје шеријат; и ради тога, што тужба није ништа друго него право додијавање, те би могла бити узрок, да се раја расели,¹² моли се високо царство, да изволи милостиво издати високу одлуку, која ће спријечити тужиочеве захтјеве, па се стога написа царству арз. А како царство нађе за сходно, нека онако заповиједи.

Писано 23. ценаци-улеввела у години 1174. (1. јануара 1761). Понизни молитвеник високог османског царства Абдурахман, син Ментешин, кадија вароши Сарај-Босне“.¹³

И послвије 17 година опет је један спахија, сигурно члан исте спахијске породице, покушао да гробље увуче у свој тимар. О томе говори овај акт:

„Узрок писању акта ово је. Неке баштинске земље¹⁴ мога тимара, које су код садашње сарај-босанске Царине и на другим мјестима, гробљанске су земље раје ћафира, који станују у поменутој вароши, а по високом берату сам ја мутесарриф тимара. Па зато, што сам мислио, да су и ове земље баштине мога тимара, ја сам са високим одобрењем истраживао гдје су те земље и доиста сам нашао, да у оном крају има неколико њива и бостана мога тимара. Али када сам погледао у изводак из царског катастра, нисам у свом катастарском пријепису (сурети-дефтери-хакани) нашао

¹⁰ В. Скарић, „Турски документи о српско-православном народу и цркви у Сарајеву, Спахијски насртаји на гробље“, *Братство*, Сарајево, 1938, свеска 1–12, 59–60.

¹¹ Сарајевски кадија звао се мулла, те је био кадија вишег ранга. Његова судска област звала се-муллалук и дијелила се на нахије. У нахијама су испред њега судили његови замјеници, звани наиби.

¹² Кад год су се султанови поданици жалили султану на зулуме, увијек је спомињано да би се раја могла раселити због зулума. То се и код виших власти узимало у обзир, па је у њиховим актима стално понављано и забрањивали се зулуми, да се раја не би раселила.

¹³ В. Скарић, „Турски документи о српско-православном народу и цркви у Сарајеву, Спахијски насртаји на гробље“, *Братство*, Сарајево, 1938, свеска 1–12, 60–61.

¹⁴ Именом „баштина“ звало се у турској администрацији свако тежачко селиште на коме је живјела једна тежачка породица. Ријеч „баштина“ је наша, али се стално наводи и у турским актима, као што је случај и у овом акту.

ни по имену, ни по суштини баш тих земаља, које су гробљанске земље. Трошак око царске заповијести (емр) сам, посредовањем честитих муслимана, примио од рајиних главара (општинара) па да се не бих без правне подлоге парничио, примио сам отштету за трошак око високог емра, те сам у јавној парници око ове ствари ову рају ослободио од даљњег парничења. Ово се диктова и написа и даде се раји у руке, да не би било даљег парничења ни са моје, ни са ичије друге стране.

Писа се 1. шеввала године 1191. (2. новембра 1777). Понизни Турхан-спахија.¹⁵

ИСКОПАВАЊЕ И ПРЕНОС ПОСМРТНИХ ОСТАТАКА

У старом православном гробљу на Врбањи (Царини) од 1885. године нико се не сахрањује, јер је било попуњено, па је Црквена општина сарајевска купила земљиште у Кошеву за ново гробље. Црквена општина сарајевска је 1935. године донијела одлуку да се посмртни остаци сахрањених у гробљу на Врбањи пренесу у једну заједничку гробницу у кошевском гробљу, а земљиште старог гробља „рентабилније искористи“. Било је већ прије договорено да на том земљишту буде подигнута нова зграда за богословију и уз њу црква за потребе православног народа.¹⁶

На празник цара Константина и царице Јелене 3. јуна 1939. године учињен је и задњи помен – парастос за све сахрањене, а 4. јуна почела су ископавања.

Црквена општина је надзор над ископавањем повјерила директору музеја, стручњаку у тим стварима, Владиславу Скарићу, који је све значајније моменте биљежио. У комисији су још били чланови црквеног суда протојереји Јанко Брежанчић и Стеван Петровић, парох сарајевски протојереј Мирко Максимовић, а испред Црквене општине Симо Станивуковић, члан Управног одбора, и протођакон Алекса Старчевић, секретар Црквене општине.

При копању су кости преминулих налажене у разним дубинама, све до један и по до два метра. А сигурно је да их има и на већој дубини.

¹⁵ В. Скарић, „Турски документи о српско-православном народу и цркви у Сарајеву, Спахијски насртаји на гробље“, *Братство*, Сарајево, 1938, свеска 1–12, 61–62.

¹⁶ Испод цркве планом је била предвиђена крипта у коју би били сахрањени сви пренесени из старог гробља. „Зграда Богословије“, *Нови Источник*, Сарајево, 1938, год. V, бр. 6, 213.

Споменици на гробовима били су од двије врсте – једни су прави крстови, а други су окрњени крстови, који имају само три греде: горњу, десну и лијеву, а доње немају. Ови су били положени на земљу десном и лијевом гредом, а на тим гредама је и натпис. Породични гробови били су поредани један до другог и ограђени каменим оградама. Ове ограђене гробнице звале су се софе.

Натписи на споменицима били су истесани на одскок (рељеф), слова као да су из камена израсла. Израда слова је различита, али су старији натписи углавном сви разговјетни. Неки су управо мајсторски израђени. Види се да су каменари који су радили били мајстори у своме послу. У 19. вијеку је сасвим супротно од тога, нарочито у другој половини тога вијека. Посао је груб, слова су нејасна, а који пут се једва могу читати.

Ово је ваљда био узрок те су имућнији људи добављали гробно камење са стране. То су понајчешће гробне пирамиде од мрамора. Страни мајстори, понајвише бечки, урезивали су и слова, али не више на одскок него су их више урезивали у камен.

Најприје су дигнути камени споменици од којих су неки, најстарији и најинтересантнији, похрањени у Црквеном музеју, а остали употребљени за зидање нове капеле у кошевском гробљу, гдје су пренесене и кости ексхумираних из Врбање.

Важно је напоменути да су 1729. године подизани зидови данашњег сарајевског града, дуги преко три километра, а по заповијести власти камен за зидање узидан је са свих сарајевских гробаља. Из овог гробља тада су однесени сви гробни споменици и ограде око софа, те се, као неким чудом, сачувало само неколико споменика из 16. и 19. вијека.

У гробљу је кроз 20 и више вијекова сахрањено много умрлих, старих и младих, богатих и сиромашних, угледних и неугледних. Од њих је на споменицима из 18. и 19. вијека сачуван у натпису спомен само понеком. Из разних натписа, врло често, само лично име и занимање, без презимена, нпр. Петар екмешчија, Симо ташчија, а има случајева гдје је појединац подигао споменик двјема женама.

У једном гробу налазило се више мртваца, па који је прије умро, оном је стављен натпис изнад главе, а за друге више није

било мјеста. Неки су још за живота набавили себи споменик и ставили на њега натпис, само су оставили неурезан дан и годину смртног часа. То је требало да учине насљедници, али у много случајева то нису учинили. Супротно овом примјеру незахвалности, спомена вриједан је гест Јована Мариновића, предсједника државног савјета Књажевине Србије, који је много година по смрти свога оца на његову гробу подигао достојан споменик. На сачуваним споменицима спомињу се и породице којих више нема, јер су изумрле, одселиле или су промијениле презимена. То су врло старе породице.

Знатан број споменика припада мртвима из реда калуђера, виших и нижих, и из реда мирских свештеника.¹⁷

ПОКОПАНИ АРХИЈЕРЕЈИ

Приликом прекопавања старог српског православног гробља на Врбањи, а у сврху да се кости умрлих тамо сахрањених пренесу у заједничку гробницу у кошевском гробљу, наишло се на неколико гробница архијереја.

Мора да је било и више владичанских споменика, али сачувало их се пет.

Владислав Скарић, директор Музеја, који је стручно руководио цијелим тим послом, прикупио је и преписао велики број важнијих и интересантнијих натписа са надгробних споменика, међу њима и петорице архијереја,¹⁸ и то митрополита херцеговачког Аксентија, митрополита зворничког Јоаникија, митрополита кратовског Антима и оца му Софронија Поповића од Врховине, села Шљивна, срез бањалучки, и митрополита дабробосанског Пајсија.

Најстарија је гробница херцеговачког митрополита Аксентија (I). Над њом је обичан гробни споменик, доста низак, а на њему стоји само ово:

„Здје почивајет гн митрополит херцеговачки Аксентије на афли († 1738)“.

„На дубини од једног метра нађена је камена ограда гробнице дубоке 0,40 м и дуге 2 м, што је знак да је почивши митро-

¹⁷ У гробљу су, поред осталих гробова, пронађени и грбови једног монаха, пет јеромонаха, два јереја, једног протопрезвитера, три монахиње и један гроб богослова учитеља. П. М. „Свештеници сахрањени у старом сарајевском гробљу“, *Нови Источник*, Сарајево, 1940, год. VII, бр. 9–10, 295–296.

¹⁸ Није искључено да је тих надгробних споменика било више, али су уништени, нарочито године 1729, при преношењу камена из гробља за грађење великог и дугог (преко три километра) зида данашњег сарајевског града.

полит Аксентије сахрањен у лежећем положају. Кости су нађене поремећене, што је знак да је гробница откопавана.¹⁹ У гробници је нађено нешто остатака архијерејског одјејанија и других костију неког покојника. Металних предмета (нпр. крст, панагија, митра или штака) није ништа нађено ни у једној од пет откопаних архијерејских гробница.²⁰

Лист „Црногорска просвјета“ извјештава да је 1726. године у Сарајево долазио патријарх Арсеније IV. Црквена општина је патријарху Арсенију IV 26. јуна 1727. године позајмила 250 цекина,²¹ а 16. јула митрополиту Мелентију 170,5 дуката. Годину дана касније, 14. новембра, у Сарајево је дошао патријарх Арсеније и остао 112 дана.

О митрополиту Аксентију знамо да је дошао послје херцеговачког митрополита Арсенија († 1726).²² Први пут се помиње 1727. године, и то два пута: 29. априла 1727. године био је патријарх Арсеније IV у Житомислићу и својеручно записао да је то било „при митрополиту Захлми Хрцеговачкој господину Аксентију“,²³ маја мјесеца исте године патријарх Арсеније IV био је и у манастиру Пиви. „Наш приход“, записао је сам патријарх, „бист при преосвщчениом митрополитје Херцеговачком Авксентијем, и при игумене тоје обитјели кир Атанасији, и многое утешеније са ними имехом, јакоже духовне сице и телесне“.²⁴ Помиње се и 1728. године: „Тада велика мука от трклетие сеимена Босни и Хер(це)говини“.²⁵ У биљешци о минеју за новембар 1729. године помиње се Аксентије као митрополит херцеговачки.²⁶ Аксентије је 25. јуна 1729. године био у манастиру Довољи и издао писмено одобрење духовнику Авакуму да може исповиједати вјерне у цијелој његовој епархији; „...гдје би се тот обрео, сваки поп по својеј епури да га има преповодит, и своју епурију привести, али е женско алити мушко, да се имат исповедат у више реченога духовника без васакога сумненија, и част јему духовничаску да имате творит...“ – вели се у писму (*Споменик*, XXXIX, с. 90).

Помиње се и 1730. године. У запису који то биљежи каже се да је тада био у Босни Ахмет-паша Алипаша из Скопља, а његов син Рустан-паша у Херцеговини. „Оу вији тогда љуте нужде на роду христијанском.“²⁷ Године 1731. његовим старањем и трошком обновљена је једна књига. Он је својеручно записао: „И тко

¹⁹ Из многих докумената се види да се Црква трудила да помогне искорјењивању неких лоших појава у друштву. О томе свједочи и један допис митрополита дабробосанског Петра Зимоњића од 21. марта (3. априла) 1924, у коме обавјештава свештенство епархије „да код једног дијела непросвијећеног народа влада манија потраге за закопаним благом, и да се најчешће тражи код старих цркава и по старим гробљима“ (Архива Старе црве у Сарајеву, 1924, бр. 144).

²⁰ Из Записника, састављеног 17. јуна 1939. године, на старом гробљу у Врбањи приликом ексхумирања петорице почивших архијереја.

²¹ За патријарха су јамчили митрополит Мелентије и херцеговачки Аксентије. Црквена општина је погодила да патријарх има враћати годишње интерес на зајам 45 дуката, а то је 18%. Патријархов архиђакон Симеон 8. маја 1729. године донио је 250 цекина да исплати патријархов дуг, док је митрополит Мелентије 90 цекина на седам дана прије. И у септембру (20) те године патријарх је од црквене општине, на годину дана, позајмио 1.700 гроша. Јемци су били као и раније, а новац му је требао да се врати ранији дуг Пећке патријаршије што је дуговала Панагиоту, протопсалту цариградске патријаршије. Дио дуга у износу од 700 гроша донио је у Сарајево 26. маја 1730. патријархов архиђакон. *Црногорска Просвјета* 1892/93, 134.

²² И. Руварац, *О хумским еписко-*

пима и херцеговачким митрополитима, Мостар, 1901, 49; Ранко М. Билинац, *Митрополит Свети Петар Зимоњић (1866–1941)*, Источно Сарајево, 2014, 106.

²³ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, II, Београд – Сремски Карловци 1902–1926, 76, бр. 2510.

²⁴ Љ. Стојановић, нав. дјело, V, 51, бр. 7616.

²⁵ Љ. Стојановић, нав. дјело, II, 77, бр. 2519.

²⁶ Љ. Стојановић, нав. дјело, II, 80, бр. 2534.

²⁷ Љ. Стојановић, нав. дјело, II, 83, бр. 555.

²⁸ Љ. Стојановић, нав. дјело, IV, 176, бр. 6964.

²⁹ Љ. Стојановић, нав. дјело, V, 62, бр. 7688.

³⁰ Љ. Стојановић, нав. дјело, II, 51, бр. 7617.

³¹ Љ. Стојановић, нав. дјело, II, 105, бр. 2681.

³² Н. Дучић, *Историја Српске православне цркве, Књижевни радови* II, Београд 1894, 287.

³³ И. Руварац, нав. дјело, 49.

³⁴ Ђ. Слијепчевић, „Хумско-херцеговачка епархија и епископи (митрополити) од 1219. до краја XIX века“, у: *Епископија Захумско-херцеговачка*, Београд, 2006, 179–181.

³⁵ П. М., „Архијереји сахрањени у старом сарајевском гробљу“, *Нови Источник*, Сарајево, 1940, год. VII, бр. 8, 242–243.

³⁶ В. Скарић, *Српски православни народ и црква у Сарајеву у 17. и 18. вијеку*, 48.

че писати и дрљјати по књигах, проклет био и рука му усахнула“.²⁸ Патријархов архиђакон Јоаникије био је 9. јула 1763. године у манастиру Пиви по некој мисији од патријарха и записао: „...приходи служител блаженеишаго ка преосвешченишемоу господину митрополиту захољмскому Авксентију надлежашчи ради послов, прво поради царске мирије, второе опшче милостине. И лепо нас јест примил, лјубов отчску показа, многа јему лјета“.²⁹

Идуће године, 8. априла, посјетио га је у манастиру Пиви сам патријарх Арсеније IV и записао: „Придохом в Богом Храними мон. Пиву, при вишечеченом господине митрополите, и истом игумене. Ту празновахом светлое воскресеније Христово, бист априла в ди (14) Арсенији четврти“.³⁰ Записи га помињу посљедњи пут 1736. године, када је обновљена једна књига у манастиру Св. Тројице код Пљеваља.³¹ Н. Дучић погрешно наводи да се Аксентије помиње први пут 1729. године у Дужима,³² а Иларион Руварац мисли да је управљао херцеговачком митрополијом до 1739. године, јер га је 1740. године наслиједио Филотеј Рацановић.³³ Изгледа да је дуже боравио у манастиру Пиви, него у Дужима.³⁴

По овом пак надгробном натпису види се да је митрополит Аксентије био херцеговачки митрополит до 1738. године, када је и умро.³⁵

Друга по хронолошком реду је гробница зворничког митрополита Јоаникија. Надгробни натпис је кратак (ваљда оштећен). Стоји само ово: „Јоаникије милостију божију митрополит свјатозворнички и прочита“.

Марта 1779. године митрополит дабробосански Кирил је посебном граматом васељенског патријарха Софронија II позван да из митрополије дође у Цариград. У грамати је наведено да ће се у пријестоници задржати извјесно вријеме због епархијских послова. У истом документу се помиње и дуг који митрополија има према Патријаршији, и који очигледно није био мали.³⁶ Управу над епархијом митрополит је при поласку предао намјесницима Јеротеју и Пахомију, који су имали обавезу да уредно сакупљају архијерејске приходе и шаљу уобичајену милостињу у Цариград. „Непокорнима пријети Патријаршија казнама, свјетовнима одлучењем, а свештеницима распопљењем“.³⁷

Намјесници које је оставио убрзо су, по одлуци Васељенске патријаршије и одобрењу султана, замијењени викарним епископом,³⁸ митрополитом Јоаникијем. На основу једног фермана пронађеног у пећком манастиру, Иван Степановић Јастребов изједначава митрополита Јоаникија са будућим рашким, потом рашко-призренским и скендеријским митрополитом Јоаникијем. Јастребов наводи и то да је Јоаникије био бивши *белокиски владика*. Из тога није сасвим јасно на челу које епархије је Јоаникије претходно био, мада Јастребов појам *белокиски* изједначава са *бјелопољски*.³⁹

Насупрот томе, Светислав Давидовић тврди да су у 18. и почетком 19. вијека сви викарни епископи дабробосанских митрополита носили титулу *белосијски*.⁴⁰

Другачије тумачење од Јастребова имао је митрополит Сава Косановић. Он наводи да је викарни епископ Јоаникије, поријеклом Херцеговац, у ствари каснији зворнички митрополит, који је на челу Зворничке митрополије био од 1804. до 1807.⁴¹ И Сава Вуковић, вјероватно такође ослоњен на податке из *Неологоса*, наводи да је Јоаникије прво био помоћник дабробосанског митрополита Пајсија и да је 1804. постао зворнички митрополит.⁴²

Након свог трогодишњег боравка у Зворнику разболио се и дошао у Сарајево ради лијечења, гдје је и умро. Сахрањен је у старом сарајевском гробљу на Врбању.⁴³

„Гробница почившег митрополита Јоаникија тврдо је зидана од камена. На дубини од 0,30 м наишло се на камене плоче, а испод камена указала се шупљина зидане гробнице дубоке 1,20 м, широке 0,80 м и дуге 2,10 м. Кости митрополита Јоаникија нађене су на дну гробнице у лежећем положају, непоремећене, али и без најмањег трага од одјејанија. На узглављу, у каменом зиду уклесана је архијерејска митра и палица“.⁴⁴

Насљедник митрополита Игњатија I на челу Дабробосанске митрополије био је митрополит Прокопије. На чело епархије дошао је 1852, што се може утврдити и на основу чињенице да је његов претходник крајем 1851. године још увијек био на њеном челу.⁴⁵

Прокопије је био Грк, а за викарног епископа имао је кратовског епископа⁴⁶ Антима, за кога у свом раду *Хронолошки ред митрополи-*

³⁷ Поред викарних епископа, помоћ митрополитима у управљању епархијом пружали су и манасти у достојанству протосинђела, које су османске власти у својим актима често називале већилима (арапски – *vékil*, пуномоћник, заступник, А. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom hrvatskosrpskom jeziku*, Sarajevo 1985, 639) и који су, такође по потреби, могли да као администратори привремено управљају епархијским пословима. Ипак, њихов значај био је знатно мањи од оног који су имали викарни епископи. С. Косановић, „Шематизам православне митрополије и архијерејске Дабробосанске за годину 1884, 1885. и 1886“, *Дабробосански изворник* (Сарајево 1887), 1–4.

³⁸ Дабробосанска митрополија је једина епархија која је, готово у континуитету, имала викарног епископа. Разлози за то су били њен велики простор, који је обухватао више санџака Босанског пашалука, као и бројност вјерника. Судећи по годишњем пореском задужењу бивших епархија Пећке патријаршије, о чему се од 1766. старала Патријаршија у Цариграду, она је међу њима била највећа, све до спајања Рашке и Призренске митрополије у једну, Рашко-призренску митрополију. С. Јастребов, *Податци за историју српске цркве*, Београд 1879, 32–33.

³⁹ Викарни епископи, и сами у митрополитском звању, имали су архијерејске ингеренције на цјелокупном подручју Дабробосанске митрополије, дјелујући у складу са упутстви-

ма и наредбама дабробосанских митрополита. Зато је често било неразумијевања и маргинализовања њихове улоге од савременика, па и лица у свештеном чину. Један од првих шематизама Дабробосанске митрополије, сачињен за године 1884, 1885. и 1886, чији је аутор бивши дабробосански митрополит Сава Косановић, садржи и попис митрополита, али и викарних епископа који су, од утемељења хришћанства на просторима Балканског полуострва до модерног времена, управљали епархијама на простору Босне. С. Косановић, *Шематизам православне митрополије и архидијецезе Дабробосанске за годину 1884, 1885. и 1886*, 3. На основу података о дабробосанским митрополитима који су изнесени у том шематизму, може се закључити да су викарни епископи у тој митрополији, осим два случаја из 17. вијека, били присутни тек након припајања епархија Пећке патријаршије Великој цркви. Косановић наводи да је митрополит Христифор (1666–1681) имао викарног епископа Дионисија, а митрополит Висарион (1690–1708) епископа Исаију. С. Косановић, *Шематизам православне митрополије и архидијецезе Дабробосанске за годину 1884, 1885. и 1886*, 2. У том шематизму се, такође, наводи да је од 1766. до 1878. године шест од 11 митрополита имало викарне епископе. Међутим, након што је употпунио своја сазнања, Косановић је навео да је дабробосанских митрополита у том периоду било 13, и да је

*та – епископа српскоправославне Дабробосанске епархије Сава Косановић наводи да је био Србин рођен у Босни, син сарајевског ефимера, свештеника Захарије.*⁴⁷

Његова биографија прије рукоположења у архијерејски чин на основу расположивих извора није позната, али се сигурно радило о угледном и образованом монаху који је, највјероватније као и Краљевић, био рукоположен од сабора географски најближих архијереја, а затим потврђен од Патријаршије и државних власти. Архијерејска титула такође му је била митрополит кратовски, а тако се и потписивао у документима које је издавао. На основу неколико извора, насталих у времену од 1854. до 1856. године, стиче се утисак да је он прво потпуно слушао наредбе претпостављеног митрополита Прокопија, а затим готово самостално управљао Дабробосанском митрополијом. У писму од 14. (25) јула 1854. године, насталом у Травнику, гдје се задесио током обиласка епархије, Антим налаже зеничком свештенику да новац за митрополита (свакако Прокопија) донесе у Травник, и потписује се као кратовски Антим, во Христе теплејши молитвеник.⁴⁸

У овом писму још увијек се јасно види црквени поредак у Дабробосанској митрополији, јер он извршава своје обавезе које је добио од надређеног архијереја. Међутим, у циркулару од 1. (13) јануара 1856, упућеном свештенству и вјерницима цијеле Дабробосанске митрополије, којим их позива на оданост султану и вјерност земаљским и духовним властима, митрополит Прокопије уопште се не помиње. Штавише, Антим у њему наводи следеће: *мени је државни цар дао ферман и прочи оправи за слободу и за рахат-лук, да судим вама, а није вама дао да ви људи, као прости, да судите нама...*⁴⁹

У овом случају отвара се и питање зашто је поменути циркулар писао викарни епископ Србин, а не надлежни дабробосански митрополит Прокопије. То би могло да се објасни стањем ауторитета међу вјерницима. Прокопије је већ био у озбиљном сукобу са Сарајевском црквеном општином, и због тога није имао већег угледа у народу.⁵⁰ Сем тога, није без значаја и чињеница да је он био Грк, док је кратовски митрополит Антим потекао из локалне средине, због чега је био више поштован од вјерника него архијереј са којим Сарајевска

црквена општина није лако могла да нађе заједнички језик. Исте 1856. године, Прокопије је опозван из Дабробосанске митрополије. Наслиједио га је митрополит Дионисије I.⁵¹

Свестрана дјелатност митрополита Дионисија I условила је да активност викарних епископа буде мање видљива, односно да се одвија у складу са његовим наредбама, иако Сава Косановић у *Шематизму православне митрополије и архидијецезе Дабробосанске за годину 1884, 1885. и 1886* помиње да их је, уз њега, у различитом времену, било најмање три. Међутим, прво питање које се у разјашњавању постојања Дионисијевих викарних епископа поставља свакако је то до када је кратовски митрополит Антим остао на тој дужности.⁵²

Под редним бројем 643 забиљежена је гробница викарног епископа Антима са овим натписом:

„Здје почивајет раб божи Антим Поповић епископ сто кратовскиј син рођени епископа Софронија називајем Кудуз рођен у Врховине, постављен бист архијерејем у Сарајеву при Митрополиту Прокопију 29. јунија 1854, престави се у Сребреници 15. ноембра љета 1855“.⁵³

У вријеме митрополита Дионисија I, први викарни епископ био је Антимов отац Захарије, који је у међувремену примио монашки чин и добио име Софроније.⁵⁴

Уз гробницу епископа Антима налази се и гробница његовог оца, епископа Софронија, са овим натписом:

„Здје почивајет раб
божи Софроније Поповић
Епископ сто Кратовскиј
Наше земљи...
Родом од Бање Луке.
Из Врховине села Шљивне
Постављен бист од архијереја у
Цариграду при митрополиту
Прокопији 1856. год. 26. јулија
Престави се у Сарајеву дне 23. мца

седам њих имало викаре. Исти, *Хронолошки ред митрополита – епископа српскоправославне Дабробосанске епархије*, 221–225. Подаци који су изнесени у поменутом Шематизму углавном потичу из цариградског часописа *Неологос* (Неологос), али и из других извора. То се види и у његовом чланку „Преглед биљежака или извора о дабарским епископима и дабробосанским митрополитима“. Мавро Орбини, Даниеле Фарлати, Вјекослав Клаић... С. Косановић, *Преглед биљежака или извора о дабарским епископима и дабробосанским митрополитима*, 83–85.

У тадашњим околностима, када је кретање по епархији било могуће само пјешке или на коњима, митрополит често не би успијевао да се увијек нађе свуда гдје је био потребан, посебно ако је био старији или лошијег здравља. Осим тога, углед који је имала ова епархија Васељенске патријаршије био је такав да су њени митрополити некад бирани и у Свети синод, па су викарни епископи остајали у њој као њихови замјеници све вријеме док би они обављали дужност синодског митрополита. Недељко В. Радосављевић, „Викарни епископи Дабробосанске митрополије (1766–1878)“, у: *Историјски часопис* 62 (2013), 161–192.

И. С. Јастребов, *Податци за историју српске цркве*, 28–29.

⁴⁰ С. Давидовић, *Српска православна црква у Босни и Херцеговини од 960. до 1930. године*, 70.

⁴¹ С. С. Косановић, *Хронолошки ред митрополита – епископа српскоправославне Дабробосанске епархије*, 225; Исти, *Преглед биљежака или извора о дабарским епископима и дабробосанским митрополитима*, 83.

⁴² С. Вуковић, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, 234.

⁴³ С. Косановић, *Хронолошки ред митрополита – епископа српскоправославне Дабробосанске епархије*, 225; Исти, *Преглед биљежака или извора о дабарским епископима и дабробосанским митрополитима*, 83; Д. Тешић и Јаков А. Поповић, *Зворничка епархија и њени митрополити. Историјски преглед*, Сарајево, 1904, 11.

⁴⁴ Из записника састављеног 17. јуна 1939. године на старом гробљу у Врбањи приликом ексхумирања петорице почивших архијереја.

⁴⁵ По тврђењу Саве Косановића, митрополит Игњатије умро је 1852. у Цариграду од болести срца. С. Косановић, *Хронолошки ред митрополита – епископа српскоправославне Дабробосанске епархије*, 224.

⁴⁶ Судаћи по Краљевићевој титули, као и по титулама каснијих викарних епископа, они су, највероватније, и раније имали звање митрополит кратовски. У историографији је то могло да изазове одређене забуне, односно да доведе до њиховог поистовјеђивања са Ћустендилским (бањским, коласијским, кратовским) митрополитима, који су управљали

Септембра 1857. лета“.

„Гробнице почивших епископа Софронија и сина му Антима једна су уз другу. Обје су зидане од камена. Дубина је једне и друге 0,80 м, ширина 0,50 м, и дужина 2 м. Оба почивша епископа сахрањена су у лежећем ставу. Уз кости нађени су остаци од архијерејских одјејанија и расуте бројанице. У обје гробнице нађено је и других костију. Кости су у обје гробнице поремећене, што је знак да су гробнице раније откопаване“.⁵⁵

„Послије пада Пећке патријаршије, готово сви босански митрополити од грчке народности имали су своје епископе, међу којима и Срба, као што је Јоаникије, и као што су касније били отац и син епископи Антим при митрополиту Прокопију (1851–1855) и Софроније (отац Антимов) при митрополиту Дионисију I (1856–1860). И они су имали наслов „Свето Бјелицки“ (или „свето-Велиски“?). Можда у ферману не стоји „бивши“, а може бити и да стоји, те то ће и бити ваљда она титула „Бјелицки“ (од Бјелосиског), али зашто су тај назив дали митрополити босански епископима помоћницима не зна се. Међутим, у народу у Сарајеву одржао се тај спомен о титули епископа-помоћника „свето-кратовски“ и мисли се да су Срби митрополити кад су становали у манастиру Бањи, те га у пословима које-гдје замјењивао“.⁵⁶

У петој гробници сахрањен је дабробосански митрополит Пајсије. Његов је надгробни натпис пунији и садржајнији него код осталих архијереја, и гласи:

„Под овим ладним мрамором мирно

Почива

Високопреосвјаштени

Пајсије

Рођен у Малој Азији у граду Смирни 1816. год.

Бивши митрополит видински 16 год.

Зворнички 4 год.

Дабробосански 18 мјесеци

Пресели се у вечност 28. октобра 1873.

Буди му вечна памјат и блажени покој.

Овај споменик подиже му благодарни синовац

Архиђакон Пајсије“.

При откопавању гробнице, на дубини од пола метра наишло се на трагове округлих страница дрвеног сандука у вертикалном положају, по чему је опажено да је почивши митрополит Пајсије сахрањен у сједећем положају. Даљим копањем, на дубини од један метар нађене су кости и остаци архијерејског одјејанија, и то отрули дијелови наруквице, епитрахилја и сакоса са неколико прапораца на ширитима сакоса, те расутих дијелова бројаница.⁵⁷

Осим исцрпних података са надгробне плоче, о митрополиту Пајсију⁵⁸ имамо и много више података. Тако знамо да је родом из села Бријуне, у близини града Смирне, да је прије избора за епископа-митрополита био синђел при Цариградској патријаршији, да је за зворничког митрополита постављен године 1868. на мјесто Дионисија II, а године 1872. премјештен у Дабробосанску епархију.⁵⁹

У Прегледу протопрезвитерата, парохија са бројем села, кућа и душа, српско-православног свештенства и описом цркви у Дабробосанској дијецези у години 1887. помиње се да је црква Свете Тројице у селу Лијешће код Бихаћа освештана од архијереја Пајсија 1870, што указује да је у том тренутку он можда био Дионисијев викарни епископ.⁶⁰

Говорећи о Пајсију, Светислав Давидовић, не указујући на изворе, наводи да је он остао викарни епископ све вријеме управе дабробосанског митрополита Антима, који је на челу Дабробосанске митрополије био од 1874. до 1880.⁶¹

Међутим, и у Пајсијевом случају неопходно је утврдити право чињенично стање. На основу прворазредних историјских извора, са сигурношћу се може закључити да је Дионисија II Илијевића на трону дабробосанских митрополита наслиједио он, а не Антим. У писму од 28. јуна (10. јула) 1872, упућеном Зеничкој црквеној општини с молбом да се на српски црквени сабор у Сарајево упути представник са пуномоћјем, Пајсије се потписао као *архиепископ сарајевски и митрополит босански*, што је титула која јасно указује да је он управљао Дабробосанском митрополијом.⁶² Пајсије је, иако Грк, успио да добро научи српски језик, јер је претходно био видински митрополит 16 година и зворнички четири године.⁶³ У преписци је користио реформисано писмо Вука Караџића. Активно је учество-

Ћустендилском митрополијом. Међутим, викарни епископ Венедикт Краљевић добио је титулу по Кратову у близини манастира Бања, сада села у околини Прибоја, а не по истоименом граду у сјеверозападној Македонији, у коме је била једна од резиденција ђустендилских митрополита. У вези са Краљевићевим рукоположењем постоје противрјечни подаци. По њима, он је добио архијерејски чин тако што је у писму којим је Патријаршија наложила митрополиту Калинику I да именује викарног епископа извршио интерполацију, и умјесто имена једног од његових придворних монаха, унио своје име. Ћ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве* II, 461.

⁴⁷ С. Косановић, *Хронолошки ред митрополита – епископа српскоправославне Дабробосанске епархије*, 224.

⁴⁸ Н. Радосављевић, *Грађа за историју Сарајевске (Дабробосанске) митрополије 1836–1878*, док. 11, 44–45; Ј. Памучина, *Почетак доласка грчких владика у Херцеговину*, Сабрана дјела, Пале 2005, 255.

⁴⁹ *Исто*, док. 13, 47–48.

⁵⁰ Митрополит Прокопије се противио намјери општине да прошири цркву, што је подразумијевало и измјештање митрополитског конака, изгорјелог у пожару 1852. Поред тога, био је незадовољан и пристојном кућом која му је умјесто конака купљена. И поред посредовања власти, па чак и страних конзула, да се са општином договори, није

попустио. В. Скарић, *Сарајево у другој половини 18. вијека, Изабрана дјела* 1, 241.

⁵¹ Н. Радосављевић, „Викарни епископи Дабробосанске митрополије (1766–1878)“, у: *Историјски часопис* 62 (2013), 161–192.

⁵² С. Косановић, *Хронолошки ред митрополита – епископа српскоправославне Дабробосанске епархије*, 224.

⁵³ Из записника састављеног 17. јуна 1939. године на старом гробљу у Врбањи приликом ексхумирања петорице почивших архијереја.

⁵⁴ С. Косановић, *Хронолошки ред митрополита – епископа српскоправославне Дабробосанске епархије*, 224.

⁵⁵ Из записника састављеног 17. јуна 1939. године на старом гробљу у Врбањи, приликом ексхумирања петорице почивших архијереја.

⁵⁶ Митрополит Х. Сава, „Преглед биљежака или извора о дабарским епископима и дабробосанским митрополитима“, у: *Источник*, 1898, бр. 5, 71.

⁵⁷ Из записника састављеног 17. јуна 1939. године на старом гробљу у Врбањи, приликом ексхумирања петорице почивших архијереја.

⁵⁸ Ранко М. Билинац, *Митрополит Свети Петар Зимоњић (1866–1941)*, Источно Сарајево, 2014, 228.

⁵⁹ Д. Тешић и Ј. А. Поповић, *Зворничка епархија и њени митрополити. Историјски преглед*, Сарајево, 1904, 12.

вао и у раду Скупштине Дабробосанске митрополије марта 1873, која се бавила црквеним питањима и проблемима оснивања школа. Знајући да се ништа не може постићи без договора са османским властима, трудио се да добије подршку босанског везира, који је повремено излазио у сусрет његовим молбама. Умро је 1873. године.⁶⁴

Прије коначног закључка о Пајсијевом идентитету, неопходно је осврнути се и на податке које о њему дају Радослав Грујић и Сава Вуковић. По њима, овај архијереј је, прије успостављања Бугарске егзархије 1870/71, био видински митрополит, одакле је због стварања нове аутономне цркве морао да оде.⁶⁵ То се противи претпоставци да је претходно био викарни епископ Дионисија II Илијевића, која се намеће из чињенице да је 1870. освештао цркву у Лијешћу. С обзиром на то да је дабробосански митрополит Пајсије на чело епархије дошао 1872, и то из Зворничке митрополије, могуће је да је цркву у Лијешћу освештао не као викарни епископ, већ на молбу Дионисија II Илијевића, који је могао бити оправдано спријечен да то уради. Друга могућност, коју такође не треба искључити, јесте да се и у овом случају, као и када је ријеч о Јоаникију рашко-призренском и Јоаникију зворничком, радило о два архијереја са истим именом.

Саборну цркву у Сарајеву освештао је митрополит Пајсије на Илиндан 1872. године. Било је 76 свештеника и око 10.000 народа. Било би и више да се по БиХ није разликовао лажни глас да ће Турци при освећењу сјећи хришћане. Неки мисле да је сама влада то изнијела те је и многе позиве за освећење задржала, бојећи се немира. Тога дана крчме су биле затворене, а Турцима је био забрањен пролаз по српским улицама и ташлиханском улицом.⁶⁶

Након Пајсија, управу над Дабробосанском митрополијом је 1874. године преузео митрополит Антим, који се није најбоље снашао у времену Велике источне кризе и устанка у Босни и у Херцеговини.⁶⁷

ЗНАЧАЈ АРХИЈЕРЕЈА И ГРОБЉА

Текстом о петорици архијереја сахрањених у гробљу на бишој Царини, а садашњој Врбањи, а и о самом историјату гробља,

приказана је слика једног периода дјеловања Православне цркве у БиХ, прије свега на простору Сарајева, али и живот православних, чију је судбину дијелила и њихова црква.

Архијереји сахрањени у гробљу на Царини можда у историји нису оставили такав печат попут митрополита дабробосанских Саве Косановића, Петра Зимоњића и Николаја Мрђе, или неких других, али њихова улога у животу Православне цркве и на овим просторима и у њеној борби за самосталност засигурно заузима значајно мјесто, посебно ако се зна у каквим временским периодима су служили својој Православној цркви и вјерујућем православном народу.

И чињеница да су сахрањени у истом гробљу у којем су се сахрањивали и други чланови Православне цркве, па и сама раја, говори да су и након окончања своје мисије на земљи остали са својом паством.

Исто тако, гробље, иако већ одавно не постоји видљиво на површини земље, кроз овакве и друге текстове остаће свједок да су на том простору, давно прије доласка Турака, живјели православни хришћани.

Архијереји, монаси, монахиње, свештеници и цивили пренесени су у кошевско гробље, гдје је на мјесту старе дрвене капеле направљена нова. У зидове капеле су узидани многи надгробни споменици из старог гробља. У крипту капеле положене су кости видовданских хероја из њихове пријашње заједничке гробнице, а сада у проширену гробницу, кости цивила старог гробља. Капелу је 29. октобра 1939. године осветио митрополит дабробосански Петар Зимоњић.

Литература

Азбучник Српске православне цркве по Радославу Грујићу, приредио Слободан Милеуснић (1993). Београд.

Билинац, М. Р. (2014). *Митрополит Свети Петар Зимоњић (1866–1941)*, Источно Сарајево.

Вуковић, С. (1996). *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд–Подгорица–Крагујевац.

⁶⁰ Преглед протопрезвитерата, парохија са бројем села, кућа и душа, српско-православног свештенства и описом цркви у Дабро-босанској дијецези у години 1887, 27.

⁶¹ С. Давидовић, нав. дјело, 71.

⁶² Сабор је расправљао о уређењу црквених и просвјетних послова у Дабробосанској митрополији. Н. Радосављевић, *Грађа за историју Сарајевске (Дабробосанске) митрополије 1836–1878*, док. 80, 149–150.

⁶³ П. М., „Архијереји сахрањени у старом сарајевском гробљу“, *Нови Источник*, Сарајево, 1940, год. VII, бр. 8, 242–247.

⁶⁴ В. Скарић, *Сарајево у другој половини 18. вијека*, 270–272.

⁶⁵ *Азбучник Српске православне цркве по Радославу Грујићу*, 66; С. Вуковић, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, 393.

⁶⁶ С. Косановић, „Нова српско-православна црква у Сарајеву“, *Босанска вила*, Сарајево, 1888, година III, бр. 17, 270–271.

⁶⁷ Антим је формално остао на челу Дабробосанске митрополије до 1880. С. Вуковић, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, 20.

Давидовић, С. (1998). *Српска православна црква у Босни и Херцеговини од 960. до 1930. године*, Нови Сад.

Дучић, Н. (1894). *Историја Српске православне цркве, Књижевни радови II*, Београд.

Екмечић, М. (1981). *Историја српског народа 6–1*, Београд.

Епископија Захумско-херцеговачка (2006). Београд.

Јанковић, М. (1985). *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд.

Јастребов, И. (1879). *Податци за историју српске цркве*, Београд.

Косановић, С. (1894). „Хронолошки ред митрополита – епископа српскоправославне Дабробосанске епархије“, *Босанскохерцеговачки источник* за 1894, VIII, св. 6, Сарајево.

Косановић, С. (1887). *Шематизам православне митрополије и архидијецезе Дабробосанске за годину 1884, 1885. и 1886*, св. 1–4, Дабробосански источник, Сарајево.

Madžar, V. (1982). *Pokret Srba u Bosni i Hercegovini za vjersko-prosvjetni samoupravi*, Sarajevo.

Милаш, Н. (1901). *Православна Далмација*, Нови Сад.

Мирковић, Л. (1983). *Православна литургија 2*, Београд.

Нилевић, Б. (1998). *Српска православна црква у Босни и Херцеговини до обнове Пећке патријаршије*, Сарајево.

Памучина, Ј. (2005). *Почетак доласка грчких владика у Херцеговину*, Сабрана дјела, Пале.

Пузовић, П. (2000). *Кратка историја Српске православне цркве (1219–2000)*, Крагујевац.

П. М., „Архијереји сахрањени у старом сарајевском гробљу“ (1940). *Нови Источник*, Сарајево, год. VII, бр. 8.

Скарић, В. (1928). *Српски православни народ и црква у Сарајеву у 17. и 18. в.*, Сарајево.

Скарић, В. (1938). „Турски документи о српско-православном народу и цркви у Сарајеву, Спахијски насртаји на гробље“, *Братство*, Сарајево.

Слијепчевић, Ћ. (2006). „Хумско-херцеговачка епархија и епископи (митрополити) од 1219. до краја XIX века“, у: *Епископија Захумско-херцеговачка*, Београд.

Слијепчевић, Ћ. (1991). *Историја Српске православне цркве I, II*, Београд.

Стојановић, Љ. (1902–1926). *Стари српски записи и натписи I–VI*, Београд – Сремски Карловци.

Тешић, Д. и Јаков, А. П. (1904). *Зворничка епархија и њени митрополити, Историјски преглед*, Сарајево.

Торовић, В. (1989). *Историја Срба III*, Београд.

Радосављевић, В. Н. (2013). „Викарни епископи Дабробосанске митрополије (1766–1878)“, у: *Историјски часопис*, књ. LXII, стр. 161/192.

Радосављевић, В. Н. (2007). *Грађа за историју Сарајевске (Дабробосанске) митрополије, 1836–1878*, док. 86, Београд.

Руварац, И. (1901). *О хумским епископима и херцеговачким митрополитима*, Мостар.

Šabanović, H. (1982). *Bosanski pašaluk, postanak i upravna podjela*, Sarajevo.

Škaljić, A. (1985). *Turcizmi u srpskohrvatskom – hrvatskosrpskom jeziku*, Sarajevo.

Архива Старе црве у Сарајеву, 1924.

Босанска вила (1888). Година III, бр. 17, Сарајево.

Братство (1938). Свеске 1–12, Сарајево.

Нови Источник (1940). Сарајево, год. VII, бр. 8.

Црногорска Просвјета, 1892/93.

Ranko M. Bilinac

SERBIAN ORTHODOX HIERARCHS BURIED AT THE OLD CEMETERY OF CARINA IN SARAJEVO

The paper deals with the Serbian Orthodox hierarchs buried at the old cemetery of Carina, modern-day Vrbanja. Based on the available sources, there were attempts of some Sarajevo Turkish spahi to reclaim the cemetery dating back from Ancient Rome and take tribute. Due to its exhausted capacity, there have been no burials at the cemetery since 1885. The new location was set on the hill of Kosevo, with digging out and transferring of the remains on June 4th 1939. It was during this process that the graves of the five hierarchs were found, whose remains were buried then near the chapel dedicated to St Vitus' heroes.

Key words: *the Ottoman Empire, old cemetery, metropolitanate of Dabar, metropolitan bishop, vicar archbishops, Kratov metropolitans, duties and rights*

**КРИТИКЕ,
ПРИКАЗИ
И
РЕЦЕНЗИЈЕ**

ГРАД НА БИСТРОЈ РИЈЕЦИ

(Бошко Вукојевић у изложбеном салону Банског двора, децембар 2015.)

За својих 63 године, или за 37 од завршетка Академије ликовних умјетности у Новом Саду, Бошко Вукојевић није много излагао – четири самосталне и шездесет колективних изложби. Посветио се потпуно сликарству, друге послове није радио, био је и остао тзв. слободни умјетник са свим отвореним могућностима да организује свој живот и вријеме према властитој вољи, али и према сталној бризи за егзистенцију. Можда је он у неком смислу и парадигма нашег умјетника, али и умјетника уопште у сваком времену, прилагодљивог или неприлагодљивог, оног који разумије вријеме и прихвата га, или напросто одбија и иде својим путем ма како тај пут изгледао трновит и супротан ономе што се дешава око њега. Код Вукојевића је прије овај посљедњи случај него први. Окренут свијету, радио је комерцијалне ствари, али изражавајући свој однос према тој комерцијализацији, нарочито кад је у питању град, његове визуре, амблеми, углавном у графичким отисцима које је остваривао на високом нивоу, у дубокој штампи, различитим графичким техникама. То бављење градом и његовим знаковима, лицем и наличјем, али прије свега односом града и ријеке, уз ужи центар сведен на двије грађевине и цркву Христа Спаситеља, водио га је ка односу према простору, тзв. плен еру, који бих сада могао да назовем по једној слици Град на бистрој ријеци. Град је Бањалука, а ријека Врбас. Град је дат у двоспратној организацији затвореног, прозирног простора, са наслућеним споменутим већ зградама у центру. Испод града пада сјенка на воду, која трепери на сунцу, док је у позадини велика жалосна врба на подлози жутог неба.

Питање гледаоца, изван сликарског питања које се своди на саму технику, однос цјелина, организација слике, јесте једноставно, а повезује и остале слике овог сликара изложене у Банском двору: *Шта је тај простор у Вукојевићевом сликарству?*

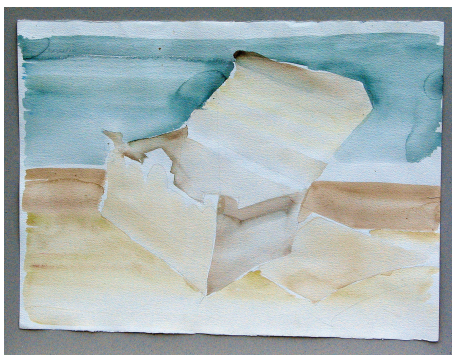
Вратимо се у годину 1979, када је настало једно од ријетких уља Бошка Вукојевића, под називом „Сандук“. Има ту посебне везе свакако са сандуцима Радована Крагуља, али и велике

разлике. Крагуљ демонстрира вјештину научену у Енглеској, Вукојевић отвара метафизички простор, ствара енигму отвореног које је мистично, на дну сандука је можда гнијездо, ту је, да ли слама, или нешто слично слами, изнад просјеви одого према доље, или одоздо према горе, с питањем шта је тај сандук, који је његов смисао. Слична питања остају ево колико година, и доминирају овом изложбом. Град је сандук, само без тврдых и непрозирних страница, он се нуди свакоме да га види на свој начин. Сликари прихвата ту могућност и варира тај простор, гледајући га са разних страна, користећи бијелу боју, чија се чедност нарушава тамнијим дијеловима који јесу и нису предмети. Можда само наши снови. Поред града сандука, на бистрој ријеци, гдје се сугерише друга прича, готово бајка о постојању таквог града, чежња за њим, трагање за њим, позив на то трагање, дакле, неисцрпна је то тема, до кутија које су формално празне, отворене, да ли за употребу или се њихова сврха исцрпла, не зна се. Шта се онда зна и одакле оне? Зна се да на слици кутија, као ни сандук, није празна, или нису празни, да користим множину, што ту кутију чини посебном. Насликана, она је добила други смисао и другу сврху. Обична кутија има своју употребну вриједност, користимо је да бисмо је напунили одређеним садржајем. Насликана кутија је више од обичне, празне кутије. Она никада није сама. Пуна је наше имажинације, наших снова, нашег сасвим субјективног односа према њој. Када пред собом, рецимо на зиду, имаш такву кутију, ти непрекидно њу сањаш, пуниш је и празниш, истражујеш, она те покреће и богати.

Мало је савремених изложби гдје се излажу слике просто-ра, отвореног или затвореног, умјетници су углавном заокупљени његовим апстраховањем. А не би требало тако да буде. Не говорим сада о класичном сликарству, холандском на примјер, него о модерном, почевши, рецимо, са Маљевичем, простор сликарски је простор имажинације, вјере у удио приповједног, несликашког у самом сликарству. Стално и основно питање: *Шта ја то и зашто радим?*, овдје је једнако значајно као и мајсторско: *Како ја то радим?* Од студентских „Врата“, изложених уз још неколико раних уља, ова изложба показује нам свијет умјетника заокупљеног сновима о граду као цјелини, граду у властитој соби, граду у кутији, сандуку, гнијезду. Заиста, драгоцјено и вриједно умјетничко свједочанство.

Ранко Рисојевић

Kutija, akvarel 50x70, 2009. (2)

Kutija, akvarel 50x70, 2009.

Kutija, akvarel 50x70, 2010.

НАЈСТАРИЈИ ДУБРОВАЧКИ ПЕТРАРКИСТИ И АНТИЧКО НАСЛЕЂЕ

Студија Гордане Покрајац *Најстарији дубровачки петраркисти и античко наслеђе* изашла је 2012. године у Новом Саду (Орфелин издаваштво). Предмет ове студије јесте поезија дубровачких петраркиста, који су стварали у доба ране ренесансе. Књига је подијељена на седам поглавља и закључак.

У првом поглављу *Канцонијер Никше Рањине*, ауторка је обаснила структуру овог канцонијера из 1507. године, који највећим дијелом садржи поезију Шишка Менчетића и Џора Држића, као и мањи број пјесама других аутора. Покрајац истиче покушај да укаже на обим и суштину утицаја хеленског и римског пјесништва на поезију најстаријих петраркиста, уз намјеру да размотри експлицитне и имплицитне класичне рефлексije које су доспијевале у дубровачку поезију. Поглавље *Утицај антике у песничком канцонијеру Никше Рањине* доноси преглед мишљења историчара књижевности о јачини и значају утицаја класичне и италијанске књижевности. *Утицаји античког наслеђа на петраркистичку поезију у европским књижевностима* поглавље је у којем је на примјерима италијанских пјесника Лоренца Медичија, Анђела Полицијана, Бојарда, Пјетра Бемба, Микеланђела, Лодовика Ариоста и др. показано обиље класичних утицаја. Покрајац је нагласила да је овај утицај примјетан и у другим европским књижевностима, попут француске, шпанске и енглеске, што је такође поткријепила примјерима. У поглављу *Шишко Менчетић и Џоре Држић као следбеници античких идеја и духа у поезији и поетици* ауторка је изнијела став да је код најстаријих дубровачких петраркиста евидентно угледање на теме и мотиве *Канцонијера*, а самим тим да је у њиховој поезији присутно и обиље античких реминисценција, с обзиром на то да се и сâм Петрарка напајао античким наслеђем. У складу са овом тврдњом, у наредном поглављу *Антички утицаји на поезију Шишка Менчетића* Покрајац је открила и детаљно анализирала античке утицаје на књижевно стваралаштво Шишка

Менчетића, наводећи низ примјера. Изводећи поређење са античким мотивима који су заступљени у поезији овог пјесника, ауторка је показала њихов експлицитни и имплицитни утицај. Поглавље *Антички утицаји на поезију Џора Држића* било је резервисано за анализе античких реминисценција, класичних мотива и осталих античких утицаја на књижевно стваралаштво Џора Држића. Покрајац је закључила да је овај утицај јак и због тога што су дубровачки пјесници с краја 15. и почетком 16. вијека били класично образовани, те да су темељна знања из области античке културе стицали већ у дубровачкој гимназији, а затим често одлазили у Италију, гдје су црпјели поетска искуства. По њеном мишљењу, утицај римских пјесника на Менчетића и Држића био је неупоредиво већи од грчког, а у дубровачкој ренесансној поезији налазе се трагови многих римских пјесника, од Катула до Клаудија Клаудијана, док су Овидије и Вергилије најзаступљенији антички пјесници. Након што је упоредила поезију дубровачких пјесника и њихове античке узоре, увидјела је постојање ерудитног образовања, нарочито код Џора Држића, као и честе рефлексije класичних пјесника у њиховој поезији, што ју је навело на закључак да је то непобитан доказ изузетне важности антике у старој дубровачкој књижевности, којом се она уклапа у опште ренесансне токове. У Рањинином зборнику забиљежена је и *Пирна драма*, тако да је дио *Једна драмска митолошка допуна Рањининог Зборника* посвећен анализи ове драме.

Књига Гордане Покрајац *Најстарији дубровачки петраркисти и античко наслеђе* веома је значајна јер доноси низ драгоцен података и исцрпну анализу утицаја античког наслеђа на ране дубровачке петраркисте Шишка Менчетића и Џора Држића.

Мирјана Арежина

РЕЧИ СКИНУТЕ СА КРСТА

(Ненад Грујичић: *Прогнани орфеји*/ Антологија српске избегличке поезије, „Бранково коло“, Сремски Карловци, 2015)

Знамо, или смо барем спремни да претпоставимо, да се скупе, високом ценом плаћене речи налазе у Књижевности, наполе у врхунској Поезији.

А управо у књизи коју читаоцима представљамо, *Антологији српске избегличке поезије Прогнани орфеји*, приређивача Ненада Грујичића, логују можда најскупље речи у савременој српској поезији. То можемо казати са уверењем и мирне савести. Те Речи плаћене су и икупљене највећом, боље рећи највишом ценом која претеже метафизичке кантаре.

Јер, улог је тог исходног, трагичног краја двадесетог века, тачније ратног раздобља 1991–1995. године, које многи историчари сматрају наставком Другог светског рата, чију је највећу жртву (коначни обрачун с њим) опет поднео српски народ, улог је, велим, био голем. Превелик. Категоријама обичног разума непојмљив.

Платили су их, те Речи, њихови творци, а наши песници, на-силним прогоном из родне домаје, земље у чије су граунтовне књиге уписани њихови дедови и прадедови, и они сами; губитком кућног прага, тог најтврђег космичког ослонца под небом; одсецањем матерњег језика у пренесеном и буквалном смислу, што ће рећи губљењем првотних речи, идиома, њихових боја, звукова и прелива које се сишу са мајчиним млеком; лишавањем библиотеке, тог неземаљског блага, које су дуго, монашки смерно и стрпљиво скућавали; избивањем, краћим или дужим, из књижевног живота, присилним ћутањем и необјављивањем својих дела; остављањем предачких гробова који су, уз кућу, други космички стуб; расулом родбине, пријатеља и познаника; понеки и погибијом ближњих и вољених; отрзањем испод завичајног неба и из пејсажа које су заувек понели у очима и сећању; платили су их и плаћају (многи од њих) мучним странствовањем и туђиновањем, апатридомством и асимилацијом, несигурношћу и неприхватањем, тим страшним ра-

чуном неспокоја и меланхолије, равнодушности и скамењености, који је испоручен души; платили су их траумама бежаније и изгона, сеобарењима и невољним удомљавањем и прилагођавањем новим животним срединама (мислимо ту понајпре на најмлађе песнике).

И платили су још много чиме другим, тма и тмуша једна грдна, што се само може наслутити у њиховим песама.

Песничке Речи у овој књизи Речи су самог живота скинуте са његовог Крста. Са отиском Вероникиног рупца. Радосно и на-дежно положене у плаштаницу стиха. Управо у овим песмама, понајбољим међу њима, оваплотио се Логос у свој својој логосној, трансупстанцијацијској, васкрсној и вознесенској сили и лепоти.

Овде је песник понео сопствени, и крст свога народа, само-распевши се на стих.

У овим песмама, у оним највреднијим, нема временозбораца и временозборства. Песнички језик трансцендирао је чулне представе предметног света и личног доживљаја у нову песничку стварност, преневши је на другу космичку обалу. Кад год читамо добре књиге, у које непрепорно сврставамо и ову, радосно се присећамо Кјеркегора који каже – обратимо пажњу на ову реченицу: „*Књижевност ставља прст у егзистенцију, испитујући њен окус, мирис, и крајњи (могући) смисао...*“ Ми бисмо скромно додали: смисао упојединаченог, конкретног, па онда и смисао универзалнога. Општега.

Готово да ма коју песму из ове антологије помније прочитамо – наћи ћемо у њој илустрацију казаногa.

Истичемо ова својства и одреднице поменуте хрестоматије како бисмо у старту разочарали – ако их већ нећемо моћи разумети (што нам и није искључива намера) све оне књижевне тумаче, мераче и инжењеринг-селекторе, махом јаловце и мутанте који столују у својим малим елитистичким кулама и дворовима, салонима и клубовима, кастама, котеријама и интересним групама, где се, махом, прави тзв. *планска* књижевност, организују *плански* жирији и осмишљавају *планске* награде – да ово није никаква сепаратна нити егземпларна поезија зато што је у наслову овог цветника ситуирана атрибуција *избегличка*. Ово је, једноставно речено, изврсна, одлична, животна, живућа савремена српска поезија која плени својом свежином, онтолошком густином, темом и језиком,

чијим су ауторима Промисао и орфички удес, егзистенцијална и историјска хуџдост подарили *тамног појања глас*, како је навео песник *Небојша Деветак* у конотативном поднаслову своје, у извесном смислу сродне, одличне књиге-бедекера, *Друмови су наша отаџбина*.

У песмама цветника *Прогнани орфеји* „циркулишу“, у сразмеру који су подесили закони вишег реда самог Језика и његове матере Поезије, и везани и слободни стих. И оба соколова крила, соколова ока нашега језика, ијекавска и екавска варијанта. Такве орфејске послове под небом савршава једино Песнички Језик, и посвећеници његови, као што је то приређивач, песник Грујичић.

Прогнани српски орфеји су са простора, ратом захваћених, Хрватске, Босне и Херцеговине и Косова и Метохије. У *Антологији* их је 116, са 243 њихове песме. Приликом одабира, приређивач се определио/определивао за од једне, до (максимално) четири песме, што је и оптимални златни пресек за овакву врсту поезије која је шкропљена библијском сољу живе егзистенције. Јер, специфична тежина ових песама (и уопште поезије као супердуховне категорије) у онтичкој је пунини *малог*, у космичкој пуноћи *елементарне честице*, најзад, у *христоликој једноти*, а не у свету простих нумеричких величина које, у принципу, и не пристоје песничким јединицама и мерама.

Са поменутих географских простора, овим песмама обужмљени су и оваплоћени готово сви суштаствени топоними – називи регија, места, градова, река, планина, богомоља, црквишта и стратишта народа из чијег крила су се *истићили* прогнани Орфеји. То је већ вишња правда, небеско драгање и помиловање ових мученичких предела, које доживљавамо као коначно достижну метафизичку компензацију и духовну утеху нашега националнога бића за разна, принудна или самопрећутна закинућа, скрајнивања и затамнивања у нашој историјској свести целине животног простора на коме је живео и јоште живи наш народ.

Једном ће неко морати, *црним по беломе*, признати шта и колико наша историја, географија и култура, па и политичка култура (ако такво нешто уопште и постоји!), шта, дакле, дугују српској књижевности. На темељу ове изобилне топографије (доскора предале самозабраву), а потпуно свеже на нашој књижевној мапи (истичемо ово као новину у низу других којом нас дарује ова

антологија), можемо пратити како се у поезији ових песника топоними транспонују у литерарне топосе. Где се поетика простора, с акцентом на култури простора, а што је и исто што и култура сећања, кристалише у симболичне знакове и реторске фигуре појединачног и колективног националног, страдалног кретања кроз историју. То истовремено значи (та трансфигурација топонима у топос) *поновно запоседање, на известан начин, привремено или трајно одузете одређене територије, и наравно њене прошлости*. А ко овлада прошлошћу, знамо то, овладао је и садашњошћу и будућношћу, ма колико то у нашем примеру парадоксално звучало. Тај суптилни процес одвија се у књижевној меморији, да би поновно *освојени културни или историјски простор био поспремљен у књижевни архив, где ништа не може бити изгубљено нити заборављено*. Ето још једног научног поља, готово ледине, за књижевне теоретичаре и историчаре, за повесничаре, антропологе, филозофе, социологе и семиотичаре.

Песници у овој антологији поредани су по годишту свога рођења, што је, чини нам се, и најправеднији могући поредак. Тако на почетку имамо песме старије генерације, од благопочивших песника, косовскометохијског Владете Вуковића, рођеног 1928. године, преминуо 2003; Ђорђа Врањеша, рођеног 1932. године, преминуо 2004; Душка Трифуновића, рођеног 1933, преминуо 2006; Владимира Настића, рођеног 1934, преминуо 2010; Луке Штековића, рођеног 1935, преминуо 2011; Даре Секулић, рођене 1931, која је још, хвала Богу, у животу, до најмлађег песника Николе Париповића, рођеног 1988. године у Ливну. Уз овог млађаног песника ту су још и Милан Ракуљ, Горан Гаврић Грга, Слободан Јовић, Дајана Петровић, Радомир Д. Митрић, Бранимир Кршић, Марко Ковачевић и Маја Солар, који су били тек ушли или једва навршили осам, девет, десет, једанаест, четрнаест или петнаест година живота, налазећи се у оним олујашко-погромашким колонама, на *петровачкој цести* а из правца гламочко-ливањске котлине и Книнске или Далматинске Крајине; из Двора на Уни а са подручја Баније и Кордуна. Али, и из правца Сарајева (најстрашнијег чаршијског караказана на свету, где се десило, на планети јединствено, трагично збитије размера античке трагедије – „сеоба ковчега и кофера“, како пише песник *Жељко Грујић*), те исте године, као и четири године доцније са Косова и Метохије.

Већ сам овај податак посведочује оно што је већ посведочено, а то је да у овој књизи имамо две, па и три генерације песника страдалника и бездомника (двоструких изгнаника, узме ли се оно библијско), а што трансцендира покрајњу, најкрајњу истину о распетом етносу коме припадамо. Али и човечанству подједнако, чији смо део.

Зато је ова антологија својеврсни повесни, егзистенцијални, културолошки и антрополошки дијаграм, духовни граф најстрашнијега међу вековима (његове друге половине), кривуља људске и човечанске савести, односно несавести, скуп, дакле, неумољивих, опорих документарних детаља са овереним песничким потписом које неће моћи заобићи (као ни укупну српску књижевност тога временског лука) они који буду на научни или неки други начин сводили рачуне са двадесетим веком и животом нашега народа у томе веку.

У овоме новоме столећу – у коме живујемо и животаримо на рате – о њему не осуђујемо се ни реч пробунцати, са горком спознајом да ова планета, овај свет, ту поред нас, из дана у дан све више постаје голем, страшан избеглички топос, са кумулусом неких будућих, слутимо, нажалост (*јер једино још слутити знамо*), потреса и ломова, првенствено на тлу, да ли још увек, питамо се, хришћанске Европе.

С тим у вези треба рећи да је *Антологија српске избегличке поезије* јединствена и усамљена, *претеча* у своме роду и жанру на простору екс-Југославије и Балкана. Можда и у Европи и у свету – то још ваља проверити.

И још је нешто веома важно казати о овоме цветнику. Трудом и нервом, љубављу и умећем песника Ненада Грујичића, у српску књижевну, песничку географију скућена је, коначно уцелињена, поезија која је дуго, из ових или оних разлога, прећутно а неправедно одсуствовала, што је понекад имало окус грког странствовања.

Српска поезија из крајина и крајишта, са међа и граница, из сецесионистичких република и покрајина, глувих чаршија и провинција, са маргина и рубова, из азила и езгила – добро дошла кући!

На вијеке вијекова!

Анђелко Анушић

ПОЕЗИЈА ПИКАРСКОГ ТРАНСА

(Татјана Бијелић: *Карта више за пикарски транс*, Књижевна заклада/фондација „Фра Грго Мартић“, Крешево 2015)

Слободни стих је раскинуо са традиционалним схватањем поезије као метричко-семантичке хармоније стихова. Иако на први поглед радикалан заокрет, он није суштински промијенио смисао поезије. Она увијек тражи талентоване, квалитетне пјеснике и ријеч која ће бити рафинована, гномски устројена, спремна да завапи пред свим људским феноменима. Квалитетан пјесник успијева створити хармонију значења и звучања без обзира на то да ли је она формално видљива или није. У том смислу, феномен поезије остаје непромијењен, било да је она стварана у I или XXI вијеку.

Ову тврдњу добро поткрепљује пјесничка збирка *Карта више за пикарски транс* ауторке Татјане Бијелић, иначе професорице англоамеричке књижевности на Филолошком факултету у Бањој Луци, те чланице уредништва научног часописа *Филолог* и књижевног часописа *Путеви*. Писана слободним стихом, она открива талентовану пјесникињу која успијева да у овој форми искаже свој потенцијал. Наслов збирке сугерише њену поетику и потпуно се уклапа у семантичку структуру пјесама. Изворна ријеч „транс“ подразумијева латински приједлог који означава премећање с једне стране на другу, преко, изнад и сл. Путовања, премећања, промјене, све су то мотиви које налазимо у овим пјесмама. Довољно је да се осврнемо на називе пјесничких цјелина да бисмо схватили колико је мотив путовања примамљив ауторки као један спољни оквир који сугерише атмосферу усамљености, отуђености, несхваћености, затим бјежање, нестајање... Тако је прва цјелина названа *Пребивалишта*, друга *Бус комбинације*, а трећа и завршна *Subway flows*.

Ова поезија је првенствено универзална, оријентисана на бројне проблеме људске егзистенције. Та нит збирке провлачи се од првих до посљедњих стихова. Прва пјесма збирке, *Локални*

пјесник, изврсно проговара о несхватању једне учмале и формалистичке средине за нешто ново и неког новог:

„- Чуј локалних, немам појма, представља се наставник
књижевности,
зар то има код нас, гледа у даљину, смркава се, ломи прсте
знао сам једног из села моје стрине, био самац, пио, на тавану
појели га штакори, а шта је писао
тешко је рећи.“

Већ овдје се наговјештава изврстан хумор сједињен са иронијом и детронизацијом друштва и ауторитета који дају посебан шмек збирци.

Позиција жене у друштву једна је од најизразитијих тачака збирке. Она је сагледана из разних перспектива и увучена у бројне ситуације које најбоље разоткривају суштину њене позиције. Нема сумње да у тим стиховима проговара феминистичка критика, али она здрава, конструктивна, која је данас прилично маргинализована у корист оне некритичке и агресивне. Посебно је занимљива пјесма *Жапци сецирају пјесму*. Њоме ауторка гађа у саму срж свакодневних „употреба“ жене, и нуди визију другачије особе, која ће одбацити оне „светиње“ које је само привидно чине женом, а у бити представљају њену и физичку и духовну деградацију. И друге пјесме исказују генералне проблеме жене, при чему је присутан ироничан и критичан однос према колективној свијести која их производи. У пјесми *Брошура са бијелим луком* импресионира натурализам којим је конструисана слика једне средине пред којом је немогуће остати равнодушан:

„Из увода брошуре сазнајеш на блиц
о минорним животима
прве, коју су шутали јер је слијепа
друге, коју су удали за старца, а кад је овај умро, за два брата
оне треће, коју су вукли по авлији ако није спреман ручак
па четврте, коју је отровала свекрва јер је била нероткиња

пете, коју је муж бацио у бунар јер је носила пето женско дијете, а
љубавница прво мушко
шесте, која се од пијаних ловочувара скривала у врућим балегама
оне седме, коју је муж тукао каменом у главу чим коњ успори
путем
па осме, којој су одрезали прст јер је глумила да не зна слова, а
писала о стварима у фамилији
и девете, на коју су бацили катран јер је дијелила собу са совама“

Сви стихови који актуелизују проблематику жене одишу дубокоумношћу и критичношћу, што у споју са префињеним језиком и симболима доприноси врхунској поетизацији овог проблема. Осама и несхваћеност човјека такође налазе своје мјесто у ауторкиним стиховима. Људи су у тим пјесмама деформисани, њихово понашање и говор одају изгубљене душе, са потпуним одсуством човјечности. Такву ситуацију најбоље илуструје феноменална пјесма *Празна мјеста*, њена структура и значење видно осликавају егзистенцијалистичке проблеме које од човјека стварају тек празно мјесто, ништа више. Вјечите барикаде и забрани у којима људи животаре не дозвољавају никакву социјализацију. Све се своди на страх, и то не од других, већ од себе самог. Ти страхови су банализовани до комичног:

„... немој поред мене, могу да повратим, да се упишам, да скикнем.“

Значење лексеме „транс“ повезано је са несмирајем који некако увијек штрчи иза стихова. У тој атмосфери путовања на која асоцирају наслови пјесничких цјелина увијек је присутна индивидуа или група која својим баналним понашањем осликава толико тога реалног, а у позадини се увијек назире њихов несмирај, права животна дезоријентација. Банализовање стварности један је од најизразитијих поступака којим ауторка критикује, препуштајућу друштвеној свакодневици да сама изнесе суд о њој. Субјекти су обезличени, емоције пригушене, остаје само та банална стварност која експресивно проговара у пјесмама.

„Девет сати селфија у возу према Канади
је недовољно дуго да се истроше батерије,
туристи гракћу и воле дуге застоје, јер не журе
на разговор за посао и промотивне састанке, они воле
чекања између станица и статичне клозете, свих девет сати“

(*Камере, сирене*)

Уочљиви су снажни симболи који посједују велик асоцијативни потенцијал и доприносе снажној сликовитости израза. *Девет сати селфија, туристи гракћу, статични клозети*, на први поглед потпуно искључујући изрази добијају повезаност у контексту пјесме и дјелују апсолутно сврсисходно у процесу тумачења.

На језик пјесама треба обратити нарочиту пажњу, он је уистину импресиван. Ауторка врхунски барата лексичким потенцијалом српског језика, бирајући оне ријечи које ће до максимума сажети одређену мисао, те од ње начинити симбол способан да код читалаца активира снажне асоцијације. Немогуће је ову поезију читати у једном даху, гутати је. Напротив, свака ријеч се мора добро сварити јер у себи носи тежину бројних значења. Кроз пјесме се ваља кретати као кроз лавиринт чије шифроване смјернице воде до излаза. Дистрибиција лексема је широка. Присутни су вулгаризми, неологизми, термини, жаргонизми, а поједини стихови односно строфе исписани су енглеским језиком. Ова лексичка шароликост, примијењена на готово свим пјесмама збирке, управо доприноси тој експресивности коју ауторка жели постићи у што већој мјери. На примјер, у пјесми *Летећи номади* присутан је вулгаризам *вукојебина* који изговара *нечији отац*, да би у наредним строфама писаним на енглеском, уз лексичко поигравање, мајка и дијете одредили стварни значај и улогу очевог вулгаризма:

„Mum, it doesn't look like England. It looks like... Bollocks.

Shhh... you mean Balkans?

Yes, mum, look... the wing's broken!

Није, срећо, ту смо, питај оца.“

Цијела збирка функционише на сличан начин. Све је симбол, асоцијација, све је тако слободно и распуштено, а читалац је тај који тражи смјернице и повезнице како би нашао излаз из тог симболима засвођеног лавиринта. Стога је ово идеална поезија за све љубитеље асоцијативног језика и изразитог симболизма. У широком спектру значења, пикарски транс представља обједињујући фактор, идејну вертикалу на којој почивају све пјесме збирке. „Пикаризам“ времена и друштва оличен у бројним ситуацијама је најснажнији израз ове поезије. Без обзира на то о чему је ријеч, суштина „пикаризма“ прожима све слојеве збирке која, на одређен начин, у синтагми „пикарски транс“ чини, сажето рекавши, својеврсну њену поетику.

Умјетничке вриједности збирке су многобројне. Критиковање друштва и парадоксалних људских вриједности изражено је сочним иронијом, али и једним крајњим банализовањем стварности. Посебно се истиче феминистичка критика која оштро сагледава положај жене у друштву и оно шта она истински јесте када се скину све козметичке маске које скривају истину. Ауторка се не либи да скине све маске којима је покривена наша свакодневица, а када то успије врхунски литераризовати, јасно је да се пред нама налази једна квалитетна збирка поезије. Ауторкин таленат је свеприсутан, посебно се истиче у језичким бравурама које тексту дају димензију више. У суштини, збирка је итекако оправдала књижевну награду *Фра Грго Мартић*, за најбољу књигу поезије, и надамо се да ће ауторка наставити са писањем и објављивањем поезије у будућности.

Александар Матерић

ЦРЊАНСКИ И ЊЕГОВО ДЈЕЛО

(Радован Вучковић, *Књижевно дело Милоша Црњанског*. Београд: Свет књиге, 2015.)

Мала београдска издавачка кућа *Свет речи*, иза које стоји Стево Ћосовић као уредник и издавач, објавила је прошле године три књиге недавно преминулог академика Радована Вучковића: путописну прозу *Земље и градови*, књигу есеја и студија о савременој српској књижевности *Проблеми, писци и дела VII*, те студију *Књижевно дело Милоша Црњанског*. Посљедња је објављена у оквиру едиције *Осветљења* и доноси свеобухватан преглед поетике Црњанског, погледа на књижевност и умјетност, уопште, као и преглед његовог цјелокупног стваралаштва, од *Маске* до *Ембахада*.

Књига која се отвара пред нама почиње кратким уводом у коме аутор износи чињенице на основу којих он Милоша Црњанског види као главног актера српске авангарде и контекстуализује друштвено-историјске прилике на основу којих Црњански гради и своје ставове, али и своју поетику. Основу јединствености његовог стварања Вучковић препознаје управо у тој подвојености у којој се српски национ нашао „разапет“ између два различита друштвена уређења, двије државне силе, два културолошка кода. Колико је Други свјетски рат утицао на самог Црњанског, али и његово писање, аутор наглашава и у самом уводу, али и касније, у вези са одређеним дјелима на која су се актуелна дешавања одразила.

У дијелу који се односи на пишчеву поетику, у тексту под насловом „Између традиције и авангарде“, Вучковић пише о ангажовању Милоша Црњанског у књижевним часописима током двадесетих година прошлог вијека, његовим реакцијама на јављање новог духа у књижевном Загребу, као и односу према Шимићу, Крлежи и Цесарецу. Објављујући у *Књижевном југу*, он у сваком свом тексту изражава поштовање према књижевности прератног времена и вриједностима које је она његовала. Такође, често

се осврће на идеје које заступа нова генерација младих пјесника, упоређујући књижевну омладину Београда и Загреба. Управо у трансформацији тих предатних ставова рађа се његов нови поглед на свијет, метафизички доживљај који настоји да затре и превазиђе осјећање предатног страха – његов концепт етеризма, односно суматраизма. У последњем периоду стварања, Црњански критикује хипермодернизам послјератног експресионистичког сваралаштва, задржавајући аристократски конзерватизам и грађански концепт умјетности и друштва.

У дијелу под називом „*Књига о Микеланђелу и остало*“, Радован Вучковић пише о есејистичким радовима Милоша Црњанског у којима се бавио страним писцима и умјетницима. Наиме, Вучковић тврди како ништа од текстова које је Црњански написао о нашим писцима није вриједно као његови текстови о Флоберовим романима *Новембар* и *Саламбо*, Вајлдовој *Слици Доријана Греја* или Шекспиру и његовим дјелима. Вучковић се, наравно, задржава на *Књизи о Микеланђелу*, за коју вели како је њен данашњи облик увелико различит од онога што је писац имао на уму када је писао текстове о великом италијанском сликару, те да форма у којој књигу данас имамо не осликава довољно сву иновативност виђења Микеланђеловог дјела.

Дио студије који се односи на поезију подијељен је у четири дијела. У првом се аутор бави *Лириком Итаке*, њеном структуром, именовањем циклуса и основним темама које су биле пјесникова преокупација. Највише мјеста Вучковић свакако даје *Видовданским пјесмама* и иронијском слоју који је карактеристичан за читав циклус. Аутор даље пише о *Стражилову*, које се дијелом наставља на *Лирику Итаке* и у којем Црњански развија свој етеризам, конкретизујући поетику космизма у савршено усклађеној пјесничкој творевини која представља својеврсну пишчеву космичку Одисеју. Идеју пута, тежње и повратка Црњански не напушта ни у својим каснијим радовима. *Србија* доноси варијацију тематике завичајности, али овога пута не у космичком или општем универзалном коду, већ враћајући се националним аспирацијама. Поему *Ламент над Београдом* Вучковић компарира са *Романом у Лондону*, јер оба представљају својеврстан аутобиографски запис пјесника суоченог са животном реалношћу, један у пјесничкој, а други у романескној форми. Аутор сматра како је *Ламентом над*

Београдом, „контрапунктирањима различитих гласова, савршеном конструкцијом целине и надахнутим патетичним тоном“ (стр. 80), Црњански заокружио своје лирско стварање.

Дио посвећен прози аутор почиње, хронолошки, *Причама о мушком* (1920), говорећи о свакој новели понаособ, тематски и мотивски их образлажући, и долази до закључка како се збирка *Приче о мушком* заправо укључује у хронолошку раван историјских дешавања *Дневника о Чарнојевићу* или чак продужава хипотетичку радњу романа (на вријеме послје рата). Ипак, аутор вели како *Дневник* заузима централно мјесто међу раним прозним дјелима Црњанског, те како чињеница да је писан у дневничком, исповједном тону, доноси најличнију перспективу ратних дешавања, али и личних ломова једне младе особе, па осим ратним, *Дневник о Чарнојевићу* можемо назвати и љубавним романом.

Највише простора Радован Вучковић, наравно, посвећује двјема књигама романа *Сеобе*, говорећи прије свега о мјесту које Русија заузима у доживљају емиграције и националног, те самим тим и у дјелима Милоша Црњанског. Кроз призму двојице јунака (Чарнојевића и Исакович) Црњански доноси главне концепте свог субјективног доживљаја изгубљености младог човјека у идеолошким превирањима које доноси послјератно вријеме. У његовом дјелу очитују се и тежње тадашње омладине да подржи идеју свесловенског панславизма, односно општесловенског уједињења. У том контексту истиче се и историјски значај Русије за мале словенске народе, те концепт личне тежње за реализацију осјећаја припадности у окриљу братског словенског народа и највеће словенске земље. Попут *Романа о Чарнојевићу*, и *Сеобе* доносе, између осталог, и личну драму главног јунака. Ипак, аутор констатује како поред компликованих љубавних односа који се одвијају у кући Исаковича, Вук готово да не учествује у тој љубавној драми, осим на почетку романа. За њега је карактеристичан сентимент са којим се сјећа свог недостижног идеала из младости – „Принцезе Мати“ и разочарање при сусрету са њом остарјелом. Вучковић издваја три елемента на основу којих Црњански гради овај роман: пејзаж, човјек и историја, који не представљају категорије за себе, већ су дате у једном синтетизованом, пјеснички јединственом ткиву.

Осврће се Вучковић и на прозу Црњанског са краја двадесетих и почетка тридесетих година, када долази до поетичког заокрета. Аутор вели како је фрагмент *Сузни крокодил* образац социјалне литературе, која покушава да слика живот грађанског Београда, а што је прилично популаран образац романа у њемачкој и америчкој социјалној књижевности. У *Капи шпанске крви* писац се поново враћа историјским темама и мотивима, што му је, вели Радован Вучковић, „дало могућности да проговори о темама љубави, смрти и опсесивног дејства лепог женског lika, како је то чинио и у *Сеобама*“ (стр. 151).

У вези са *Романом у Лондону* аутор наглашава како је сам Црњански говорио да су у роману његова искуства, али не и његова аутобиографија. Као што констатује да се писац подробно бавио проучавањем руске емиграције припремајући се за писање романа, тако нам Вучковић доноси и своје виђење утицаја животних искустава Црњанског, која носи са различитих путовања и боравака на различитим меридијинима, а која су му помогла да оформи своје ставове у вези са проблемом емиграције, отуђености и неприпадања.

Посве другачијим темама Црњански се бави у својим драмама, које су настајале много раније. *Маска* (1918) доноси трагикомични заплет са бечког двора 1851. године, али поетички се ослања на предратну драматургију, усмјеравајући тако свој израз који ће се касније препознати и у поратним драмским дјелима. Вучковић констатује како је „*Маска* први озбиљан, и, можда, највреднији покушај у поратној српској драми и спада међу најавангардније творевине у њој у времену до 1925. године“ (стр. 175). Четрдесет година касније, Црњански објављује драму *Конак*, којој даје обиљежје драме и комедије. Тема је овдје строго фиксирана историјским чињеницама, а писац је реализује у „модификованој форми класичног драмског дјела“. Треће његово драмско дјело, *Тесла*, према Радовану Вучковићу, уједно је и најуспјешније, зато што није оптерећено наративним дигресијама попут *Конака*. Иако је идејно и тематски ближа првој пишчевој објављеној драми, као и *Конак*, и *Тесла* је ближи класичном одређењу драмског текста, у односу на *Маску* и њене изразито наглашене авангардне елементе.

У својој студији Вучковић се бави и путописима Милоша Црњанског, које своди на двије категорије: оне у којима пи-

сац своје доживљаје са путовања користи да би говорио о естетским и умјетничким категоријама, о предјелима и људима, показујући своја знања и естетски дух узвишен над баналностима, и другу категорију у којој о својим доживљајима и интимним расположењима комуницира са другима, али и са самим собом, вршећи неку врсту ауторефлексije. „У прве се обично убрајају *Писма из Париза* и *Љубав у Тоскани*, а у друге *Књига о Немачкој* и путописи из Шпаније, познати под именом *У земљи тореадора и Сунца*“ (стр. 195).

На самом крају Вучковић се бави мемоарском прозом Црњанског: *Кодом Хиперборејаца* и *Ембахадама*. Као најзначајнија поетичка одлика његове мемоарске прозе биће истакнута окренутост ка сјеверу у тренутку кад велики број наших писаца губи интересовање за ове далеке земље, које су их раније толико привлачиле, али и својеврсно аутопоетизовање кроз поновно интересовање за теме којима се бавио у својим ранијим дјелима, нарочито поезији и прози. У *Ембахадама* Црњански успијева да дâ кохерентно дјело исткано од историјских факата, пишчевих личних доживљаја и ставова, те лично виђење дато са изражене, готово цјеложивотне, временске дистанце.

Књижевно дело Милоша Црњанског представља првенствено субјективно виђење значаја његовог дјела у историји наше књижевности које даје академик Вучковић. Ипак, како од врсног књижевног тумача какав је Радован Вучковић очекивати или захтијевати да о писцу кога толико добро познаје, и којим се у небројено много наврата бавио у свом раду, пише објективно и не ослањајући се на лични доживљај и интимно схватање његових поетских и поетичких одлика? Када је у питању аутор као што је покојни професор Вучковић, значај и допринос овакве студије, за све нас којима је проучавање књижевности порив и позив, лежи управо у тим тренуцима у којима његов лични и интимни осјећај бљесне преко оног објективног, строго теоријског исказа. Стога ће и ова, посљедња за живота објављена, Вучковићева студија о Црњанском, којој је тако прегалачки приступио, и у будућности представљати незаобилазно штиво за све проучаваоце дјела Милоша Црњанског.

Нина Говедар

УСПОН И ПАД МОДЕРНЕ СРПСКЕ КУЛТУРЕ (ИЛИ: ИСТОРИЈА ЈЕДНЕ ЗАБЛУДЕ)

(Петар Пијановић, *Српска култура 1900–1950*, Београд: Службени гласник, 2014)

На прелазу из 19. у 20. вијек српска култура је закорачила у своје „златно доба“ доживјевши, након вјековних тамновања под туђинском влашћу, националну и културну ренесансу. У периоду снажног националног полета ослобођена је српска држава, изграђене су најважније националне установе, а нарочито су се развијали наука и умјетност. Прегалаштвом заслужних појединаца грађена је кућа српске културе. Међутим, преданим радом истих тих интелектуалаца, она је и разграђена одлуком да се српски културни образац замијени југословенским. Пред нама се налази књига у којој је Петар Пијановић приказао пут српске културе од 1900. до 1950. године, а у том, за укупну српску историју, кратком периоду, одиграли су се веома важни, па и пресудни догађаји, чије посљедице осјећамо и данас. Представивши културни живот Срба у свим областима – од приватног живота до духовног препорода, указавши на мукотрпан рад перјаница у стварању модерне српске државе и културе, аутор ове књиге се оправдано пита како је српска култура прешла пут од дуго ишчекиваног националног и културног успона до негирања сопственог идентитета и свјесног утапања у вјештачки, одозго успостављени, југословенски културни образац.

Књига *Српска култура 1900–1950*. обликована је тако да са једне стране прати развој српске културе на хронолошком нивоу, те је њена тема културни живот Срба у свим видовима свог испољавања, водеће личности тог културног живота и њихов рад у првој половини 20. вијека, и то у периодима – до Великог рата, између два рата и после Другог свјетског рата. Са друге стране, аутор трага за тананим обртима у српској мисли и историјским превидима због којих су Срби дуго истрајавали у заблуди званој

југословенство. Поред културе, аутор посебно истиче значај националног идентитета, културног обрасца и културног круга. Заправо, наслови седам поглавља¹ најбоље показују намјеру аутора да прикаже, како сам наводи, „културалност историје и историчност културе“.²

На самом почетку овог подухвата, Пијановић разјашњава појмове који су кључни за разумијевање културе уопште, показујући како национални идентитет сваког народа почива преваходно на његовој култури. Посебно истиче појам културног круга који у овом случају обухвата не само Београд као средиште српске културе, већ и центре изван матице захваљујући којима је проширена српска културна зона. Разматрајући наведене појмове и доводећи их у везу са успоном и пропадањем српске културе, Пијановић је књизи дао посебан аналитички тон. У том смислу су почетно поглавље, једнако као и посљедња два, изузетно важни за разумијевање разлога који су довели до утапања српског културног обрасца у југословенски. Књига проблематизује један од најзначајнијих периода новије српске историје који чине многе политичке и друштвене промјене, а на које култура није остала имуна. Управо, у култури су те промјене биле најочитије. Велики допринос ове књиге је и намјера аутора да покаже наличје српске културе, нудећи читаоцима могуће разлоге пресудних историјских и националних превида који су преусмјерили пут српске културе. Овај приказ ћемо стога усмјерити на оно највредније што ова књига нуди, а то је разматрање изненадне промјене курса српске културе.

Петар Пијановић нас враћа у вријеме када су „малом Србијом корачали велики људи“, приказује свеукупност друштвеног и приватног живота, осврће се на критички рад српских националних бардова и показује како је у вријеме највећег националног успона, захваљујући српској интелигенцији, почела да клија идеја југословенства. Посебно наглашава богатство културних укрштања која су у неким случајевима богатила српску културу, а у неким су се показала као плодно тле за ницање идеје југословенства. Наиме, почетак 20. вијека је вријеме када је патријархалну културу замијенила грађанска култура, па је тако српско друштво, након неколико вијекова под доминацијом оријенталне културе, ушло

¹ I Култура и културни круг, II Нацрт за историју модерне српске културе, III Оквири културе, IV Видови културе, V Слојеви у култури, VI Књижевни и културни корпус и VII Стари и нови културни код.

² Петар Пијановић, *Српска култура 1900–1950*, Београд: Службени гласник, 2014, стр. 14.

у шири европски културни круг. Међутим, без обзира на духовне везе и јединство унутар српског корпуса, било је и значајних разлика међу српским културним зонама. Ту разлику у првим деценијама 20. вијека Пијановић показује истичући рад Лазе Костића, Боре Станковића, Јована Дучића, Милана Ракића и других. За аутора „њихов значај није само књижевни у ужем смислу, већ и културолошки. Значај им је у томе што су они легитимизовали српски културни круг на широком балканском простору. У том кругу су крајем XIX и почетком XX века, уз матичну државу, још и Војводина и Далмација, делови Хрватске и Славоније, Босна са Херцеговином и Црна Гора, јужна, источна и Стара Србија и још неки окрајци у којима живе и делују Срби, чувајући и стварајући културу.“³ Послије Првог свјетског рата, ситуација се додатно усложњава тако што долази до већег уплива политике у умјетност, нарочито књижевност. У међуратном периоду аутор приказује, између осталих, рад Црњанског, Андрића и Давича као еклатантних примјера различитих утицаја на српску културу. Давичо посебно открива један нови ток у српској култури, нарочито изражен последије Другог свјетског рата – пут књижевности од надреализма до социјалне литературе. Послије Другог свјетског рата умјетност се коначно и неповратно ставља у службу државне идеологије – Паја Јовановић тако слика портрет Јосипа Броза, а у српској престоници ниче социјалистички узор – град Нови Београд.

Није случајно што Пијановић одлучује да у овој књизи посебно истакне Србе изван Србије, јер се они често налазе на маргинама када је ријеч о доприносу српској култури, а потом, што је њихов рад доказ ширине и дубине српске културне зоне. Неоспорно је да је Београд био културни центар Балкана и да су Срби најдаље отишли у обнови државе и културе последије дуговјековног живота под османском влашћу. То је чињеница коју посебно наглашавамо стога што се она често интерпретира као злогласни српски хегемонизам, и што се данас, када је Балкан испресијецац многим државама, сваки покушај да се очува српска култура и идентитет изван граница Србије сматра политички некоректним.

У поглављима *Књижевни и културни корпус* и *Стари и нови културни код* крије се и посебна драгоцјеност ове књиге. Иако се аналитички и полемички тон осјећају у цијелој књизи, ова поглавља

³ Нав. дј., стр. 469.

показују истинску жељу аутора да да свој одговор на питање које смо посебно истакли на почетку овог приказа. Српски културни образац, који је био мање-више хомоген, иако се испољавао у различитим видовима и у разноликим културним круговима, био је показатељ јединствене културе. Ријечју, тај образац је одликовало заједништво, без обзира на разне културне центре и често смјењивање културних утицаја. Носилац тог заједништва била је српска књижевност. Међутим, већ почетком 20. вијека запажа се и рађање идеја о заједништву јужнословенских народа, која је своје апологете нашла и међу српском интелигенцијом. Међутим, српски национални бардови су понекад имали противрјечан став према српској и југословенској идеји. То Пијановић показује на примјеру Александра Белића, Јована Скерлића, Слободана Јовановића и Јована Цвијића. У том преломном добу, када је српска култура била на врхунцу, они су на велика врата дочекали југословенство. Аутор ове књиге приказује њихове критичке радове и полемиче са њиховим ставовима, закључујући да је идеја о југословенској култури највише браћена од Срба, а опстајала је чак и када су је се Хрвати и Словенци одрекли. Постоји и сада, додали бисмо, имајући у виду чињеницу да се и данас српском културом шетају термини српскохрватски језик и српскохрватска књижевност. Према Петру Пијановићу, „корени су том нескладу у међуратном периоду. Различити културни обрасци, карактеролошке и етничке, верске и традицијске разлике нису тада могли да постану везивни чинилац у ткиву нове државне заједнице – Краљевине СХС/ Југославије. Зато је у новој држави било врло тешко остварити плуралну и анационалну хомогенизацију. Отуда проглашено, а недовољно освешћено југословенство, као слаба идентитетска подлога новоствореног етника, није имала нарочит изглед на успех.“⁴ При том, не ради се о изненадној замјени образаца, већ о првобитном постојању разноликих варијација које су можда и довеле до тога да тај културни образац не буде заокружен и запечаћен на врхунцу српске културе. Такође, упоредо са српским, настају и садржаји који афирмишу југословенство. Југословенска идеја темељи се на ставу о изузетној блискости балканских народа, а у складу с тим и блискости њихових култура. Ту културну идеологију нарочито подржавају Скерлић и Белић. Српска културна и политичка елита

⁴ Нав. дј., стр. 547.

давала је вјетар у леђа политичком дјеловању у Србији и другим земљама. Тиме српски културни образац није наставио свој самосталан пут, већ је остао разводњен у југословенској идеји. Чак је у једном тренутку био проказан, јер је, парадоксално, превреднован у идеју српског хегемонизма.

Занимљиво, Пијановић износи став који је и Слободан Јовановић – у овој књизи поменут као сљедбеник југословенске идеје, а потом њен критичар, својевремено истицао, да је изненадна промјена смјера српске културе дошла усљед тога што се југословенски културни образац накалемио на постојећи српски, којем историја није дала довољно времена да се у потпуности оствари. Због разних историјских догађаја, претежно политичких, културни образац настао крајем 19. и почетком 20. вијека, а који је подразумијевао модернизацију, улазак у европски културни круг, напредак у науци и образовању, грађанску културу итд., није имао времена да се у потпуности развије и заживи, превасходно у народу. Таман кад је достигао своје врхунце, омели су га историјски преломни догађаји, па је српско друштво у једном тренутку имало укрштања разних видова културе и на хоризонталном и на вертикалном плану, а приде је клијала и југословенска идеја. Резултат је био тај да су Срби објеручке прихватили југословенство, одричући се тиме свега што су постигли, па су уступцима које су учинили другим балканским народима, и залажући се највише за југословенство, напустили сопствени идентитет. Међутим, када су неки српски интелектуалци, као Слободан Јовановић, уочили своје грешке и почели критиковати идеје југословенства, већ је било касно, јер је у средишту Балкана већ увелико стасавала нова српска самообмана – друга или Титова Југославија у којој ће Срби своје грешке скупо платити.

Ово је стога једна од књига које не постављају само питања, већ нуде и одговоре. Аналитичност, објективност, јасност те смјелост аутора да расправља о неким канонима српске културне историје су само неке од карактеристика Пијановићеве књиге. Књига *Српска култура 1900–1950.* је приступ српској култури из новог угла – лишен субјективности, величања прошлости, идеализовања наших највећих културних и националних прегалаца, а са друге стране препун патриотизма, пропитивања и

самопропитивања. Писање о култури једног народа обиман је посао, чак и када се ради о култури једног периода (1900–1950), а посебно је то тешко када се аутор одлучи на то да, поред историје те културе, испита њене видљиве и невидљиве токове, оне који се могу вредновати само са историјске дистанце. Тим је и закључак аутора да је велика историјска грешка прелазак са српства на југословенство, увјерљивији и оправданији. Поред тога, фасцинира нас и списак библиографских јединица наведених у литератури, чак не толико бројем, колико разноликошћу тема које су израз тежње аутора да што потпуније сагледа све видове српске културе. На основу свега наведеног, ову књигу срдечно препоручујемо не само културолозима већ и ширем читалачком кругу, јер је одавно записано – *historia est magistra vitae*.

Александра Савић

ЛИКОВИ ТРАДИЦИЈЕ, СТУДИЈЕ И ПРИЛОЗИ ИЗ ДУБРОВАЧКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Књигу Славка Петаковића *Ликови традиције, студије и прилози из дубровачке књижевности* објавио је Завод за уџбенике у Београду 2014. године. Књига доноси значајне студије и прилоге из дубровачке књижевности.

Два рада везана су за усмену књижевност: *Помени Дубровника у епској фолклорној традицији* и *Мотив „браве дубровачке“ у епским народним песмама*. У првом је истакнуто да се Дубровник релативно често среће у епској народној поезији, а затим је низом примјера откривено неколико модела појављивања Дубровника у традицији. У другом раду даје се објашњење „браве дубровачке“, која се у епској традицији јавља као устаљен мотив и представља несавладиву препреку која спречава и најхитрије да дођу у посебне одаје. Важан прилог овоме раду јесу и фотографије „браве дубровачке“ из 16. вијека из Музеја примењене уметности у Београду. Књижевно стваралаштво Мавра Ветрановића, најплоднијег ренесансног пјесника, било је тема два рада: *Политичка сатира Мавра Ветрановића* и *Преобликовање традиције у „Посветили-шту Абрамовом“ Мавра Ветрановића*. У раду *Лице и наличје ренесансног живота у фарсима Николе Наљешковића* аутор открива какав је свијет из Наљешковићеве три фарсе и како је приказан. О односу са петраркизмом у *Тирени* Марина Држића аутор је писао у прилогу *Пародија или не: о „Тирени“ Марина Држића*. Закључује да тај однос постаје „дупло дно“ јер је комична линија водила ка сатири пјесништва Држићевих непријатеља чији су смисао могли протумачити једино Држићеви савременици. Студија *Психолошка мотивација ликова и механизам преваре у „Новели од Станца“ Марина Држића* доноси анализу психолошких профила актера драме и објашњење механизма преваре који чине тематску срж и који су носиоци драмске радње овог дјела. Успјелост преваре коју са Станцем у Држићевој *Новели од Станца* изводи Џиво Пешица заснована је,

по ријечима аутора, на доброј ситуационој поставци збивања, док се психолошко нијансирање у основи темељи на два принципа. Принцип *сличности* заступљен је у настојању Џиве да се приближи Станцу и задобије његово повјерење, а принцип *различитости* препознаје се када Џиво жели да се истакне као доминантнији или инфериорнији у односу на Станца. Оба поступка су, закључује аутор, употребљена у циљу стварања погодних околности за извршење преваре. У прилогу *Ликови сељанки у ренесансној традицији* Петаковић анализира ликове сељанки у драмском дјелу Мавра Ветрановића, Николе Наљешковића и Марина Држића, а у раду *Коленда и колендари у дубровачкој књижевности на размеђу XVIII и XIX века* објашњава обичај колендања у Дубровнику, садржину и тон коленди, те њихов композициони, мотивско-тематски и језичко-стилски план. *Реалистично-бурлескни свет дубровачког бернеског песништва* студија је у којој се прво објашњава шта се под бернеским обрасцем поезије подразумева, а затим се разматра однос дубровачког пјесништва XVIII и XIX вијека и пјесништва бернијевског типа. С обзиром на то да је Апендини означио поезију Марина Златарића као бернескуну, Петаковић је издвојио и анализирао Златарићеву сатричну пјесму *Коленда спрдаторија*, која је веома блиска Бернијевом начину пјевања. Међу пјесницима који су стварали на трагу Бернијевих стихова издвојен је и Антун Казначић, а анализирана је његова пјесма *Пад с товара*. Петаковић је објаснио да се овај избор пјесама може сматрати парадигматичним примјерима за проучавање тијесних веза локалне поетске традиције и бернијевског начина пјевања.

Систематично и посвећено истраживање, познавање материје, разумијевање поетике, као и аналитички приступ књижевним појавама чине да књига Славка Петаковића *Ликови традиције, студије и прилози из дубровачке књижевности* представља важан допринос проучавању дубровачке ренесансне и барокне књижевности.

Мирјана Арежина

АНТИНОМИЈЕ ПРАВНОГ УМА И ПРАКСЕ КОД НАС

(Проф. др Милан Благојевић, Уставни dekatlon, „Службени гласник Републике Српске“ и Српско просвјетно и културно друштво „Просвјета“ – Градски одбор Бања Лука, Бања Лука, 2016.)

Својим новим рукописом, интригантног и облигаторног наслова – **Уставни декатлон**, Милан Благојевић, правни мислилац/теоретичар, професор више предмета и правних дисциплина на универзитетима у Републици Српској и практичар, судија Вишег суда у Бањој Луци, изненадио је само неупућене у његово досадашње, обимом громадно и разноврсно, а квалитетом респектабилно стваралаштво. Јер, с обзиром на оно што је досад (у)радио проф. Благојевић, а посебно имајући у виду број и садржај, темате и домете објављених књига и других публикованих радова, за онога ко та дјела познаје, ко се макар једном и овлаш сусрео са њима, не може бити изненађење чињеница да се наш уважени правни експерт и аутор поново одлучио да, *urbi et orbi*, тј. читаоцима и широј јавности, обзнани резултате својих промишљања и списатељских способности.

Овај пут ријеч је о књизи – збирци састављеној од девет његових колумни или новинских чланака, насталих и публикованих у периоду од четири мјесеца, од почетка новембра 2011. па до 1. марта 2016. године, а објављених, изузев једне, у „Независним новинама“, дневном листу који излази у Бањој Луци, а покрива цијелу Босну и Херцеговину. Како сазнајемо из ауторовог Предговора, који је, као и сви предговори на овоме свијету, написан на крају, као посљедњи текст у књизи, тај факт, тј. необјављивање речене колумне у наведеним новинама, био је срећан и плодотворан по нашег аутора, јер да тај чланак није био „неподобан“ за редакцију или некога изван ње, свеједно, а тај неко може бити само из тзв. структура (политичке) моћи које стоје иза таквог, неефикасног правосуђа, или пак међународна заједница, чији се експонент у БиХ (високи представник) прозива у многим колумнама, питање

је да ли би (још) било рукописа пред нама, спремног за укоричење и потоњу мисију међу читаоцима и у јавности.

Без обзира на то што су сви Благојевићеви текстови објављени у дневним новинама, то нипошто не значи да се ради о неким уобичајеним новин(ар)ским написима. Напротив, његови чланци су прави есеји, а неки и мини научни радови о самоизабраним темама. То што су објављени у дневној штампи могло је само допринијети њиховој популарности, у смислу да су били доступни и популусу, тј. народу, читаоцима свих провенијенција, а не само изабраним посвећеницима правне науке, конзументима искустава из судске праксе и сл., што је била и ауторова накана, иначе их не би публикувао у новинама. Сабрани заједно, уз Предговор, у којем је аутор рекао далеко више него што је то уобичајено за тај дио или поглавље манускрипта, тако да може „функционисати“ и сам за себе, ови текстови чине конзистентну цјелину, због тога што су тематски фокусирани на једну сферу правне, али и политичке збиље, те поједине друге садржаје друштвених односа у нашем полису, Републици Српској, али и ширем државно-политичком оквиру: Босни и Херцеговини. Предмет ауторовог интересовања и истраживања, разумијевања, интерпретације и критике, у овом рукопису, а претходно публикованим новинским колумнама, јесу, дакле, теме које се односе на „функционисање“ правосуђа, у најширем смислу те ријечи, укључујући и Уставни суд и Врховни суд Републике Српске, затим поступање појединих органа извршне власти, најчешће министарстава у Влади РС, у неколиким конкретним случајевима, првенствено из домена остваривања права и других елемената заштите тзв. борачке популације (бивши борци, породице погинулих и несталих бораца, цивилне жртве рата итд.), нарочито о неуставности поступка утврђивања процента њиховог војног инвалидитета, који је регулисан правилником а не законом, затим пензионера (неједнако третирање пензионера и сл.). Благојевићево пропитивање и писање о актуелизованим темама мотивисано је жељом да се укаже на вишегодишње аномалије у правосудном систему Републике Српске и БиХ, при чему он, као што смо навели, не штеди ни Врховни суд РС, ни уставне судове РС и БиХ. Напротив. Он врло прецизно детектује аномалије и аргументише своју оцјену о томе да је, нпр. Врховни суд РС преузео улогу законодавца својим тумачењем Закона о пензионим

и инвалидском осигурању РС, критикујући такву праксу, баш као што је виšekратно указивао и веома стручно образлагао своје становиште *vis-a-vis* критике Уставног суда БиХ, још од времена кад је он, колоквијално формулисано, донио неуставну Одлуку о конститутивности народа у Босни и Херцеговини, као и недавно приликом оцјене тог истог суда о наводној неуставности Закона о празницима у Републици Српској, при чему су превалирајући били гласови троје страних судија, дакле оних којих се не тичу односи унутар БиХ. Разумије се, наш аутор није пропустио прилику да искаже своје опредјелјење и да га поткријепи аргументима, због чега и даље треба обиљежавати 9. јануар као Дан Републике. Такође, професор и судија Благојевић није остао „нијем“ ни пред чињеницом јавног, а нестручног иступања појединих тужилаца и судија, који тиме збуњују и/или дезинформишу јавност, у чему он види „тријумф правне ишчашености“, о чему експлицитно пише у тексту о механизму координације (он се, иначе, залаже за превазилажење тог проблема потписивањем Споразума о механизму координације између свих релевантних егzekутивних власти у БиХ, чиме би се обезбиједио његов легалитет) потребном за босанскохерцеговачко интегрисање у ЕУ. С друге стране, писац *Уставног dekatlona* оштро реагује на оне који би да уведу праксу оцјењивања судија и тужилаца као да су они ученици основних школа, чиме је стао у заштиту дигнитета поменутих професија.

Осим речених, мање или више „чисто“ правних тема, Благојевић се, најмање у два своја чланка, посветио анализи неких димензија и сегмената социјалне збиље који углавном спадају у поље политике, чиме је демонстрирао и одговарајући политиколошки потенцијал, стручност и одговорност за промишљање феномена из њеног „забрана“, упркос понекој олако изреченој квалификацији или употреби појма („политиканство“, „олигархија“ итд.). Тиме је само додатно аргументисао тезу о јединству наука о повијести, тј. животним процесима, и потреби мултидисциплинарног приступа пропитивању друштвене егзистенције, социјалних институција и односа, те понашања њихових актера. Мислимо ту, прије свега, на колумну у којој промишља и образлаже потребу инкриминисања неовлашћеног преноса надлежности са ентитета, у првом реду Републике Српске, пошто се онај други бх. ентитет, Федерација БиХ, и не буни против тога, напротив, на институције БиХ,

експлицирајући само биће тог кривичног дјела, настојећи да забрану неовлашћеног преноса надлежности фундира и етаблира не само као пуку инкриминацију, него и као уставноправну норму. Та његова иницијатива и аргументација њој у прилог наишли су, и још наилазе, на веома различиту рецепцију и реакцију (у) јавности Републике Српске. С правом. И сами нисмо у свему сагласни са могућностима имплементације механизма „одвраћања“ од преноса или подјеле надлежности између различитих нивоа власти, поготово кад се такав изазов стави и анализира у контексту дихотомије и дилеме: живот или норма, па чак и наратива о људским правима, без обзира на све очигледнију њихову политичку конотацију и инструментализацију. Али, оно што се ни у том чланку не може оспорити др Благојевићу, јесте садржај, квалитет и конзистентност његове аргументације, јесте посвећеност досљедном тумачењу и имплементацији Устава БиХ, Устава РС, законима и правним нормама, без којих није могуће успоставити оно што се зове владавина права и правна држава, јесте брига за опште добро своје политичке заједнице. (Због тога је у његовом дискурсу одвећ честа употреба појма „морал“, понекад и нереална очекивања од те категорије.)

Резимирајући запажања у овој критичарској глоси, можемо рећи да је проф. др Милан Благојевић у свом новом рукопису обрадио, промислио и изложио критици, тј. потреби дубљег и ширег разумијевања и тумачења, неколико правно и политички релевантних тема нашег доба и нашег полиса, да је то урадио истовремено на довољно акрибичан начин, али на начин и лексиком која је разумљива широком кругу читаоца, те створио услове и понудио богат „мени“ за дијалог о њима. Да ли ће га заиста и бити, то не зависи више од њега, него од стања свијести, интереса и других фактора у овдашњој академској заједници, судско-тужилачким еснафима, међу политичким дјелатницима, новинарима и сл. Он је своје написао, сад су други на потезу. Од његове публикације нико неће имати штете, а од свих врста користи једино она хеуристичка може доћи у обзир. Због свега напријед написаног, а уважавајући, прије свега, садржај и вриједности рукописа, сматрамо да су наша јуристичка наука и струка, публицистичка сфера и дјелатност, те најшира јавност, таква каква је, добиле дјело вриједно пажње.

РЕЦЕНЗИЈЕ

МЛАДЕН ШУКАЛО: *ПОРТРЕТИ*

Овом књигом Младен Шукало наставља и продубљује своје теоријске преокупације о кључним питањима културе и књижевности исказане у ранијим књигама, покушавајући, истовремено, да их оснажи, потврди и примијени у разматрању општих књижевних феномена, појава и питања, али и конкретних, појединачних писаца и дјела. Његова ужа научна област интересовања, као што је познато, односи се на компаративно проучање књижевности, при чему се сва његова научна истраживања обилно и продуктивно испомажу и осталим дисциплинама науке о књижевности, као што су теорија, књижевна историја и књижевна критика. Као компаративиста, Шукало је на вријеме акцептирао, исцрпио и испратио досеге устаљене традиционалне компаративистике и темељно се опскрбио најновијим, модерним теоријским спознајама у свијету које се односе на ову област науке о књижевности, на којима се заснивају истраживања и других, бољих кампаративиста у српској литератури. То се првенствено односи на разноврсне смјерове и слојеве имаголошког разматрања књижевности, а у новије вријеме и на дубински интердисциплинарни културолошки метод разлагања и објашњавања књижевно-културних феномена. Импресиван број страних, у највећој мјери француских аутора из ове области, али и оних на нашем језику, који се срећу у овој књизи, диже њену референтну позадину доста високо, ма колико је ту разину било тешко задржати и у конкретној примјени усвојених теоријских ставова на поједина дјела и писце, посебно у нашим домаћим књижевно-културним приликама, и нарочито с обзиром на уочљиву, храбру склоност њеног аутора ка другачијем и новом вредновању устаљених представа, ставова и интерпретација књижевних ствари. Превредновање је омиљена Шукалова ријеч и девиза његовог научног метода.

То се види већ и у првој студији ове књиге под насловом *Регионализам и књижевност (ка аполитичној и књижевној „књижевној историји“)*, у којој већ из наслова видимо да је аутор пред себе ставио један веома тежак и готово неостварив задатак: да дефинише и учини дјелотворним претпоставке за израду такве историје националне књижевности која би била ослобођена политичких примјеса и као таква у правом смислу морала бити искључиво *књижевна*, с обзиром на то да сви досадашњи покушаји нису могли проћи без политичких и некњижевних примјеса. Разлог томе, није се тешко досјетити, лежи у немогућности да се у нашим сложеним и често конфузним и драматичним националним и државно-политичким приликама, а из разноразних разлога то се односи и на многе друге народе и њихове књижевности, оквири, садржај и границе националне књижевности не могу поуздано и до краја повући. Полазећи од става Ролана Барта да се историја књижевности може поставити само „на разини књижевних функција“, а не „на разини појединаца“ који су те књижевне функције вршили, Шукало пледира за „стварање оквира за аполитично, а искључиво књижевно, промишљање историје књижевности, или само – књижевности“. Тај нови циљ, сматра он, могуће је, можда, достићи једино новим средствима. У овом случају, колико год то изгледало чудно, то ново средство је „регионализам у књижевности“, појам који се традиционално сматра неактуелним и превазиђеним. Међутим, овдје се ради о начину како појам регионалне књижевности тумачи имагологија у модерној компаративистичкој теорији у којој питање менталитета, идентитета и алтеритета игра веома важну улогу. Сумирајући становишта различитих страних теоретичара о регионалној књижевности, при чему су, можда, она о појму покрајинске, односно завичајне књижевности домаћих аутора између два рата, када је тај појам највише и долазио до изражаја, неправедно запостављена, Шукало у комбинацију уводи и суштинску узајамност временских и просторних односа из Бахтинове теорије о хронотопу и тако у пуној мјери и у данашњим приликама оправдава „научну заснованост истраживања проблема регионализма у књижевности“, истовремено закључујући да, уколико „књижевност прихватимо као јединствен систем, феномен регионалног постаје један од кључних аспеката при успостављању књижевноисторијског процеса“.

Тако схваћен значај проучавања књижевног регионализма Шукало практично покушава реализовати већ у наредном тексту ове књиге: *Парадокси књижевне историографије и књижевно насљеђе крајишких Срба*, настојећи да разријеши питања у вези са чињеницом да се ради о књижевном стваралаштву Срба на једном рубном простору које се, зависно од тога како ко третира језичке, националне и државно-политичке претпоставке настанка тога књижевног корпуса, уносе и у српске и у хрватске историје књижевности – и једна и друга „полажу право на поједине писце и уврштавају их, свака за себе, у властити национални корпус“. (Да то није непостојеће питање свједочи и књига Душана Иванића *Књижевност Српске крајине*, објављена 1998. године). Феномен крајишке књижевности Срба, сматра Шукало, могао би се „одредити и појмом простора, који би осим географског значења морао да подразумејева и културолошки круг“, при чему се нужно намећу аналогije и поређења са европским и свјетским моделима једнојезичких, али више/националних и више/државних књижевних заједница. Примјер за то је књижевност на њемачком језику, која подразумејева све ствараоце на њемачком језику (Њемачка, Аустрија, Швајцарска), док су на другој страни књижевности на енглеском (енглеска, англоирска, америчка, аустралијска), француском (француска, белгијска, швајцарска, канадска), шпанском језику (шпанска, латиноамеричка књижевност), итд. Највећи проблем у вези са појмом регионалне књижевности Шукало види у томе што не постоје јасни критеријуми за дефинисање овог појма. То понавља и у тексту *Поетика књижевне историографије у дјелу Славка Леовца*, сматрајући да би претходно јасно дефинисање књижевног регионализма „у другачијим околностима, наметнутим политичким парцелисањем бивше југословенске државе, било од пресудног значаја у установљавању критеријума на основу којих би се рационално могла исписивати књижевна историја којом не би управљали ванкњижевни аспекти“.

Трагање за границама и унутрашњим, дубинским знаковима садржаја српске књижевне историје Шукало наставља и у трећем тексту ове књиге: *Оквири српске књижевне историје: Његош и Андрић*. Предмет ове расправе уочљиво се може сагледати у једној истоветној евокацији Косова, коју налазимо у Кочићевој

причи *Гроб Слатке душе*, у Андрићевом есеју *Његош трагични јунак косовске мисли* и у Ђиласовој критици чувене књиге Исидоре Секулић *Његошу књига дубоке оданости* (1951). „Наша је права на Косову закопана“, каже главни јунак Кочићеве приче. „Наша је права на Косову закопана“, говоре, према Андрићевом свједочењу, и најобичнији људи у Црној Гори. „Косово је гроб, гроб у који је све закопано; а васкрс иде опет преко Косова“, каже Ђилас, критички објашњавајући становиште Исидориног „идеалистичког“ схватања Његоша. Уз Андрићево и Исидорино тумачење Његоша и мјеста косовске идеологије у формирању српског националног идентитета, Шукало исцрпно представља и есеј *Шта је то косовско опредељење* Зорана Мишића, напомињући да би се рецепција косовске идеје могла узети као један од битних путоказа за разумијевање књижевних процеса и образаца српске културе, укључујући и обликовање књижевне историје. Ако бисмо хтјели „поставити неки оквир књижевноисторијском мишљењу“, сматра Шукало, то нас, сугерише нам он даље, „води до обрасца који би се темељио на Андрићевим, али и не само на његовим, настојањима да се косовски мит, косовска духовност постави као окосница око које се развијала и развија српска књижевност“.

У поменутом раду о Леовцу (*Поетика књижевне историографије у дјелу Славка Леовца*) Шукало на исти начин наставља расправу о питањима књижевне историје, посебно анализирајући његова два текста: први је *Критика историје књижевности*, а други *Скерлићева Историја нове српске књижевности*. У анализи Скерлићеве *Историје* Леовац упућује, сматра Шукало, „на обресе шта јесте не само ова историја књижевности, већ како суштински свако такво остварење треба да буде слика националног бића, што ће и сам потврдити својим укупним критичко-есејистичким радом, посебно у монографским студијама посвећеним српским писцима XIX и XX вијека“.

Уз текст о Леовцу требало би, свакако, поменути и текстове о још четворици истакнутих књижевних историчара исте генерације, универзитетских професора, које везује и податак да су сви стасали и књижевно дјеловали у Бањој Луци или Сарајеву. Текстови *Константе естетског мишљења – скица за портрет Предрага Гуге Лазаревића* и *Критички оријентир*и Бранка

*Милановића (скица за стваралачку биографију и типолошку анализу), осим сумарног прегледа њихове књижевно-културне активности, представља и сугестивно, лично свједочење о повезаности и заједничком израстању бањалучке књижевно-културне елите у другој половини XX вијека која је ову средину на најбољи начин представљала и на свим другим мјестима гдје је доспјела, од Сарајева до Београда, Новог Сада, Париза, Лондона, Сеула, итд. Уз Лазаревића и Милановића, из бањалучког културног круга у нове интелектуалне и књижевно-културне авантуре и мисије кренуо је и Светозар Кољевић, поводом кога, имајући на уму његову путописну прозу и студије из области компаративистике, Шукало успјешно активира теоријска становишта имаголошког поријекла о идентитету и алтеритету („страност“, „другост“), што се види већ и из наслова текста: *Поетика страности у виђењу Светозара Кољевића (прилог успостављању поетике у критичком дискурсу)*. Представљање врха српске науке о књижевности најистакнутијим протагонистима из Босне и Херцеговине Шукало завршава текстом о Радовану Вучковићу *Координате критичког мишљења (Аура Иве Андрића и дјело Радована Вучковића)*. Наглашавајући да се у своме волуменозном дјелу Вучковић бавио широком лепезом књижевних питања и проблема, Шукало посебно указује на његове студије о Андрићу, успостављајући изгледну претпоставку да у Вучковићевој „умјетничкој аури“ доминирају књижевна питања и проблеми који проистичу из тумачења Андрићевог дјела, што је уочљиво већ у првој његовој књизи о Андрићу *Велика синтеза*.*

Може се и претпоставити да је, израстајући у бањалучком књижевно-културном простору, Шукало у значајној мјери био посвећен феномену Петра Кочића, о коме у овој књизи имамо два текста. Обимна студија *Културни идентитет Кочићевих ликова*, вјероватно најбољи текст у овој књизи, примјер је плодотворне примјене нових теорија заснованих на имаголошком и културолошком тумачењу књижевности. Само на примјеру кафеа као нове појаве у вријеме *fin de siècle*, у којима је Кочић боравио за вријеме студија у Бечу, Шукало сугестивно показује како неке нове прозаичне чињенице из живота непримјетно постају културне чињенице и обликују се као препознатљиви знакови културе једне епохе, веома погодне за тумачење настанка, структурирања, функционисања

и значења неког литерарног дјела, „чиме се може оправдавати и културолошки приступ тумачењу књижевног текста“. На сличан начин и у краћем тексту *Кочићеви просторни модели свијета* Шукало његово дјело сагледава у кључу теорија о отвореном и затвореном простору, истичући да су Кочићеви „јунаци јунаци отвореног простора“, те да се та отвореност уткива у човјека и постаје његова одлика, „чиме се покушавају сажимати и вјечне истине“.

Значајна питања националне културе и књижевности Шукало поставља и у анализи атрактивно и књижевно писаних студија Владимира Ћоровића о значајним историјским и културним личностима српске прошлости, на основу чега закључује да Ћоровићеви портрети историјских личности и других личности из културног, јавног и научног живота „показују одјеке укупног националног идентитета“ (*Између епског и историјског: портрет као жанр*). За дубином српског националног идентитета Шукало трага и у тексту *Свети Сава у европском контексту*, у коме Светог Саву приказује са наличја средњовјековних историјских, културних и књижевних збивања у Европи, указујући на чињеницу да нас порука те приче о Светом Сави јасно упућује на то да је „европски контекст основни темељ и нашег националног идентитета“.

Поменимо на крају и три текста о савременим писцима: у првом, веома обимном и исцрпном, под насловом *Мук и урлик почела (мотивацијска структура у поезији Вука Крњевића)*, Шукало се бави пјесничким опусом Вука Крњевића, а у друга два говори о прозном односно поетском стваралаштву кулtnих бањалучких писаца Ранка Рисојевића (*Мале приче Ранка Рисојевића*) и Ранка Павловића [*Моћ пјесме (Увод у читање поезије Ранка Прерадовића)*].

На крају, као што је речено и на почетку, треба свакако напоменути да ова књига Младена Шукала свједочи о једном личном уочљивом напору да се појаве, проблеми, писци и књиге српске књижевности којима се бавио, сагледају и објасне у хоризонту најновијих књижевних теорија код нас и у свијету, посебно оних које се тичу компаративистичког и културолошког означавања и проучавања свеукупног људског стваралаштва и књижевности. Ако је књижевна грађа која се разматра на једној страни у томе понекад била подређена и потиснута у други план, на другој стра-

ни та особеност Шукаловог научног дискурса изазива додатно повјерење у самоувјереност и истрајност аутора да се избори за сопствено, само њему „намијењено“, препознатљиво мјесто у нашој науци о књижевности.

Уз све остало што је напријед наведено, и то је важан разлог што би свакако требало омогућити да резултате истраживања из ове књиге њен аутор може подијелити и са ширим кругом читалаца. То значи да се она свесрдно препоручује за штампу.

Станиша Тутњевић

МИРЈАНА АРЕЖИНА, ВЛАДИМИР ЋОРОВИЋ И ДУБРОВНИК

Рукопис под насловом *Владимир Ћоровић и Дубровник* др Мирјане Арежине, доцента дубровачке књижевности на Филолошком факултету Универзитета у Бањој Луци, настао је у оквиру њеног рада на пројекту *Лексикон српске рагузеологије*б који води др Злата Бојовић, професор Београдског универзитетаб са млађим сарадницима, такође стручњацима за дубровачку књижевност и културу. Обрађујући Ћоровића као одредницу у *Лексикону српске рагузеологије*, др Арежина се суочила с грађом која и обимом и значајем превазилази лексиконске оквире. Стога је ту грађу искористила за већи рад о Ћоровићевим архивским истраживањима дубровачке културне прошлости коју су обележили дубровачки хроничари и песници. Тако је настао непретенциозан али веома користан рад о Ћоровићевом доприносу познавању дубровачке књижевности од 15. до 19. века. (Он би био наставак рада о Ћоровићевом изучавању српске књижевности у средњем веку: уп. Славица Васиљевић Илић, *Српска средњовјековна књижевност и култура у дјелу Владимира Ћоровића*, Бања Лука, 2007). Као књижевног историчара, Арежину су занимала истраживања познатог историчара културе, за кога је књижевно стваралаштво специфична грађа за боље познавање духовне културе, јер га, по правилу, не интересују толико уметничке, жанровске и стилске карактеристике дела, колико потврде о реаговањима савременика на поједине догађаје и појаве: стога је историчару књижевно дело важно као извор, помоћна историјска литература. На исти начин су историјска дела о материјалној култури, институцијама власти, вере и просвете, у којим су важне улоге имали поједини старији писци, били књижевним историчарима извори за познавање духовног контекста у коме су поједина дела настајала, односно биографија појединих стваралаца, њиховог ванкњижевног деловања. У том погледу, научно дело Владимира Ћоровића је вишеструко значајно за књижевну историју, па му је М. Арежина с разлогом посветила посебну пажњу.

Свој рад (око стотињак страница компјутерског слога) компоновала је у седам поглавља: Увод (1–10), Владимир Ћоровић и књижевност Дубровника (10–31), Ћоровићева занимања за историју Дубровника (31–49), Шира занимања за дубровачке теме (49–60). Уводну студију, затим, прате радови Владимира Ћоровића са дубровачком тематиком (60–84), Библиографски опис дјела Владимира Ћоровића о Дубровнику (84–88) и архивски прилози у фотодокументацији и транскрипцији (88–97). У уводној студији начинила је Арежина овлашни увид у Ћоровићеву биографију, посебно онај део који га показује у светлу рагузеологије, дубровачких историјских и књижевних студија, које је библиографски пописала и описала у посебном поглављу (84–88). Као књижевног историчара, уз то и наставника дубровачке књижевности епоха ренесансе и барока, њу су посебно занимали Ћоровићев текстове о култури и књижевности старог Дубровника, па је о том питању прво расправљала (10–31). Запазила је да је Ћоровић, као историчар и познавалац дубровачке културе на архивским изворима, прво започео критички дијалог са историчарима дубровачке књижевности, приказима њихових историја дубровачке књижевности насталим почетком 20. века: Павла Поповића (1909), Андре Гавриловића (1910) и Антуна Пехана (1910). Критеријум вредновања за њега је био научни, да ли је дело засновано на проверљивим подацима, и да ли као научно дело, што подразумева жанр „историје књижевности“, доноси нова сазнања у односу на дотадашња, што је претпостављало пажљиво читање књижевних текстова и разумевање културноисторијских чињеница у њима. Зато је Гавриловића, и посебно Пехана, оштро критиковао, док је Поповића, као и друге књижевне историчаре, попут Петра Колендића, истраживача дубровачке архивске грађе, хвалио и радо се упуштао с њима у писани дијалог о појединим питањима. Арежина указује на такве Ћоровићеве доприносе познавању појединих питања на основу архивских докумената, као што су питања ауторства појединих рукописних дела, и веза појединих текстова писане књижевности с усменим облицима и предањима, те на његове упутне назнаке о питањима која су излазила из оквира интересовања једног историчара, али су зато биле путокази потоњим књижевним историчарима до нових научних открића.

И у следећем поглављу о Ћоровићевим занимањима за историју Дубровника (31–48) Арежина показује колико су стари књижевни текстови, на пример Држићеви и Гундулићеви, и животи писаца обасјани архивском грађом, били Ћоровићу важни за проучавање појединих питања из прошлости Дубровника, те како је од појединачних увида у краћим радовима долазио до потоњих великих историјских синтеза. У свима њима важни су и доприноси познавању односа средњовековног Дубровника са земљама у окружењу, Босном, Србијом и Хрватском, које увек изнова актуелизују наше политичке прилике. Ћоровићеви радови о историјском памћењу сачуваном у архивској грађи, у повељама, летописима, родословима, важни су одговори на многе политичке изазове.

У Додатку Арежина доноси избор Ћоровићевих радова и биографских прилога, конкретних илустрација његових научних и службених односа са Дубровником, и то с разлогом: најпре зато што су ти радови, још увек у ретким старим публикацијама, недоступни широј јавности, а с обзиром на актуелне националне препирке и насушно потребни. Већ та чињеница, уз ново виђење научног рада великог историчара из перспективе данашњег књижевног историчара, чини рукопис др Мирјане Арежине вредним и актуелним, што је истовремено и препорука издавачу да га штампа.

Пале, 14. јули 2015.

Бранко Летић

МЛАДЕН ШУКАЛО: ПОРТРЕТИ

Рукопис *Портрети* др Младена Шукала, романисте и компаратисте, универзитетског професора из Бање Луке, садржи тринаест текстова: „Регионализам у књижевности“, „Културни идентитет Кочићевих ликова“, „Страност и менталитет у *Травничкој хроници* Иве Андрића“ (о оријентализму и како је тумачен у Андрићевом дјелу), „Поетика књижевне историографије у дјелу Славка Леовца“, „Константе естетичког мишљења“ (скица за портрет Предрага Гуге Лазаревића), „Поетика страности у виђењу Светозара Кољевића“ (прилог успостављању поетике у критичком дискурсу), „Критички оријентери Бранка Милановића“ (скица за стваралачку биографију и типолошку анализу), „Координате критичког мишљења“ (аура Иве Андрића у дјелу Радована Вучковића), „Мук и урлик почела“ (мотивацијска структура у поезији Вука Крњевића), „Мале приче Ранка Рисијевића“, „Моћ пјесме“ (увод у читање поезије Ранка Прерадовића), „Свети Сава у европском контексту“ и „Кочићев просторни модел свијета.“ Првих једанаест писани су акрибично, како по проблематизовању појединих књижевноисторијских и књижевнотеоријских питања, тако и по књижевној и поетичкој аргументацији текстолошки истраженој у уметничким и научним делима, сагледаној и према теоријама у светској науци о књижевности, односно и по синтетичком свођењу на логички изведене и утемељене закључке. Последња два текста јесу беседе изречене у пригодним свечарским поводима о Светом Сави и Петру Кочићу. Сви радови, осим последња два, више пута су прошли суд јавности, као реферати излагани пред стручњацима на научним скуповима, као текстови објављени у научним и стручним публикацијама с препорукама експерата-рецензената, и као делови публикација у освртима критичара и њихових читалаца.

Иако сваки текст појединачно заслужује да се нађе у корицама сваке озбиљне књижевнотеоријске књиге, аутор није хтео да штампа само „збир“ проверених, раније објављених текстова. Сада их је компоновао тако да се међусобно, у новом контексту – уокви-

рени уводним текстом о регионализму у књижевности, теоријском подлогом за портрете стваралаца, и закључним беседама, као својеврсном поентом – сви допуњују и, уз раније засебне, имају и заједничку функцију. Сваки текст појединачно, портрет или „скица за портрет“, како у поднасловима стоји, представља по једног аутора, писца прозаисту или песника, књижевног историчара, теоретичара или критичара у специфичном „фокусу“ који одају „скице“ књижевника и научника. Поред тога што су сви есеји засебни „портрети“ или „скице“ о ствараоцу, они су и делови галерије портрета, који из разних углова осветљавају књижевну епоху и указују на „статус српске књижевности“ уопште и у Босни Херцеговини посебно. Таквим приступом, како и сам у поднаслову уводног текста „Регионализам и књижевност“ каже, аутор тежи „ка аполитичној и књижевној *књижевној историји*.“ Зато је теоријски, на искуству наше и светске науке о књижевности, претресао ваљаност и слабости појединих критеријума у одређивању атрибута националне и регионалне књижевности, почев од *језика*, одреднице идентитета књижевности, и његових историјских „деривата“ као подлоге за нове (под)националне називе стваралаштва, преко *простора* као домицилности писаца и предмета књижевности, због чије се динамичности у прошлости (уласка у састав других држава) нужно намеће и проблем *периодизације*, историјског регионализма, и самеравања експлицитних исказа аутора о својој *националној* припадности са маркираним културолошким чињеницама у оквирима књижевне и духовне традиције.

Сви „портрети“ скупа чине, дакле, и галерију ликова у међусобним односима, као Његош и Андрић, који су за аутора, по заједничкој духовној матрици, „Оквири српске књижевне историје“. Те оквири, затим, он потврђује и научном историографијом и њеним ослањањем на дубине народног памћења (уп.: „Између епског и историјског: Ћоровићево приповиједање историје“), и искушавањем историографског метода у научној критици (уп.: „Поетика књижевне историографије у дјелу Славка Леовца“), те етичких и естетичких просуђивања културних образаца (уп.: „Константе естетичког мишљења: скица за портрет Предрага Гуге Лазаревића“), и оплођујућих сусретања с другим културама (уп.: „Поетика страности у виђењу Светозара Кољевића: прилог успостављању поетике у критичком дискурсу“ и „Критички оријентери Бранка Милановића: скица за стваралачку биографију

и типолошку анализу“ и „Координате критичког мишљења: аура Иве Андрића у дјелу Радована Вучковића“, до културолошких чињеница и њихове уметничке имажинације у различитим жанровима („Страност у *Травничкој хроници* И. Андрића“, „Културни идентитет Кочићевих ликова“ и „Кочићев просторни модел свијета“), у облику „сличица“ из босанске прошлости, из којих се уочава „суштина живота“ („Мале приче Ранка Рисијевића“), поетских имажинација, од искона („Мук и урлик почела: мотивацијска структура у поезији Вука Крњевића“) па до савремених дана („Моћ пјесме: увод у читање поезије Ранка Прерадовића“).

Синтетизовањем појединачних радова у јединствену књигу укључио се и њен аутор у дијалог са савременицима о актуелним питањима у вези са статусом српске књижевности уопште и српске књижевности у Босни и Херцеговини посебно, у актуелном, постјугословенском тренутку. Своје теоријске ставове за-снивао је Шукало на конкретним историографским и поетичким истраживањима, изводећи текстолошким анализама из литерарних и научних дела убедљиве закључке о различитим питањима наше историје књижевности. Последње две његове беседе, иако писане за пригодне прилике, својеврсна су поента претходним разматрањима. У њима се савременим тенденцијама регионализма контрастира Свети Сава „у европском контексту“, а просторима стварности Кочићевог доба, Кочићев „просторни модел свијета“, вечитог облика уметничке уобразиље.

Ово је, ваљда, већ десета Шукалова ауторска књига, тематски и методолошки најкохерентнија, са теоријски постављеним уводом, аналитички потврђеним појединачним примерима, литерарним и научним портретима, и завршном поентом у беседама. Њоме се представља културној јавности као компетентан теоретичар књижевних и научних жанрова, зналац савремених токова у светској науци о књижевности, па према томе и утемељени критичар ненаучних поступака у најсложенијем научном жанру, историји књижевности. Штампана, ова књига чиниће част и свом аутору и сваком евентуалном издавачу.

Пале, 2. септембра 2015.

Бранко Летић

**РЕЦЕНЗИЈА РУКОПИСА
ВЛАДИМИР ЋОРОВИЋ И ДУБРОВНИК ДР МИРЈАНЕ
АРЕЖИНЕ**

Бавећи се Ћоровићевим књижевноисторијским и историјским радом који је проистицао из његовог интересовања за средњовековну и каснију историју Дубровачке републике и њених многобројних веза са својим залеђем, посебно периодом који се односио на време у коме је Дубровник значајно проширио своје границе и заокружио државну територију (припајање Дубровачкој републици полуострва Пељешца са средњовековним Стоном, Приморја за време краља, потоњег цара Душана и цара Уроша, и Конавала), као и његовом упућеношћу у дубровачку књижевност, али и сталном заинтересованосту за њу, Мирјана Арежина је сакупила обимну књижевну и историографску грађу која је показала да су ове теме заузимале значајно место у Ћоровићевом свеукупном научном раду.

У основним поглављима ове књиге представљени су, потпуно и са познавањем материје, са разумевањем грађе и, што је од посебне важности, са схватањем и критичком оценом доприноса Ћоровићевог рада у коме су заступљене до Ћоровића непознате, мало или недовољно проучене дубровачке теме, најважнији правци у његовом проучавању Дубровника. Један од тих праваца односио се на приступ дубровачкој књижевности, којом се бавио аналитички и ауторитативно, представљајући у својим прилозима, увек пуним мањих или важнијих нових открића, значајне појаве у њој, пратећи и каснији „живот“ дубровачких писаца и њихових дела („Павлимир у Мостару“). Употпуњавао га је будним праћењем најновијих померања у литератури, пре свега нових историја књижевности (П. Поповић и др.) и заокруживао у поглављима у оквиру историографских књига ширег обима *Историја српског народа* и *Историја Југославије* и, најпотпуније у универзитетским предавањима под насловом *Српска књижевност у Дубровнику*. На основу потпуног увида у све Ћоровићеве прилоге о дубровачкој

књижевности, Мирјана Арежина је дала поуздан и стручан приказ овога дела његовога рада, који показује да он није остао на маргинама већ у оквиру великих тема.

Друга велика област Ћоровићевог интересовања била је историја Дубровника. Са подједнаком одговорношћу Мирјана Арежина је приступила и овом делу Ћоровићевог рада, у коме је, стручно и са добрим познавањем материје, препознавала и истицала све оне појединости које су указивале на шири оквир у коме су се Ћоровићева интересовања приближавала и додиривала. Пратећи такав приступ дубровачкој прошлости, Арежина је указала на његову посебност: да је Ћоровић имао велики дар да у синтетичком виђењу те прошлости сагледа целовитост дубровачке посебности, прожимања историје, књижевности и културе у целини, што је свему дало печат аутохтоности и самосвојности. У студији је такође показала да је Ћоровић био сигуран историчар, са јасном представом о прошлим временима и узрочно-последичним збивањима која су усмеравала дубровачку историју и то показивао у свим прилозима у којима се њоме бавио: од целовитих сагледавања историје Дубровачке републике (у оквиру универзитетских предавања *Историја Дубровника* и у оквиру општих историја – *Историја српског народа*, *Историја Босне*, *Историја Југославије*) преко представљања историјских извора (као акрибични истраживач архивских докумената Дубровачког и Которског архива), до низа мањих прилога у којима је осветљавао важне периоде дубровачке повести и личности које су у одређеним периодима биле њен битан део (Радослав Павловић, Сандаљ Хранић, деспот Ђурађ Бранковић и др.)

Мирјана Арежина је темељно истражила многе изворе везане за ову тему, рукописе и преписку САНУ, проучила у литератури само наговештене податке, позабавила се мање познатим и потпуно неистраженим радом Ћоровића као рецензента дубровачких студија (као рецензента САНУ значајних прилога о Дубровнику, о *Дубровачким трибутима* М. Динића, о *Полуострву Пељешцу* Н. Бјеловучића и др.), као истраживача у Дубровачком и Которском архиву, његовим заузимањем да се обаве неки од важних књижевноисторијских и издавачких послова (писао је о преписивању чувене Чингријине генеалогije, предлагао издавање

Орбиновог *Краљевства Словена* и др.). На тај начин, представа о Ћоровићу као историчару Дубровника у најширем значењу, сагледавањем његовог свеукупног рада, веома је обogaћена новим сазнањима.

Студију Мирјане Арежине допуњавају и вредна, заокружена, за Ћоровића карактеристична јасна, сажета и прегледна виђења Дубровника, која објављује у књизи – *Значај Дубровника, О Гундулићевој стогодишњици, Дубровачка република*. Од посебног су интереса и занимљивости и архивски прилози изворних Ћоровићевих докумената (извештаји, рецензије, писма), које је аутор са акрибијом користио и представио, који откривају јавности непозната Ћоровићева размишљања и импресије о Дубровнику, о његовој историји и литератури, а који су се нашли као драгоцени додаци овој књизи.

Књига Мирјане Арежине *Владимир Ћоровић и Дубровник* представља драгоцене прилог проучавању свеукупног рада Владимира Ћоровића, јер је у њој први пут, широко, целовито и поуздано сагледан као историчар и делом књижевни и културни историчар Дубровника, којим се годинама бавио. У њој је показано да је Дубровник био предмет његовог континуираног интересовања и научног рада, а сам Ћоровић један од најважнијих тумача његове богате историје. Истовремено, књига др Мирјане Арежине је важна допуна рагузеолошким студијама уопште јер многим новим осветљавањима Ћоровићевог рада, укључујући мање позната архивска и друга истраживања, проширује богатство тема и садржаја српске рагузеологије.

Београд,
3. јуни 2015.

Злата Бојовић

ХРОНИКА

IN MEMORIAM

ЈОВАН БАБИЋ (1934–2015)

Тужни скупе,

Позивам вас да минутом ћутања одамо пошту преминулом Јовану Бабићу.

Ми се данас опраштамо од једног посебног човјека, човјека чији живот и дјело није лако димензионирати, јер Јован је имао многоструке дарове. Али, ред је и обичај да у оваквим приликама о томе бар проговоримо.

Јован је рођен, за оне који не знају, а таквих мало, јер је он био баш поносан на свој родни крај и то је радовно истицао, у селу Црни Луг код Грахова. Ту је завршио основну школу, нижу гимназију у Дрвару, Учитељску школу у Бањој Луци, студирао је у Сарајеву и Новом Саду.

Радни вијек је почео, ваљда, у најплеменитијем послу, као сеоски учитељ. Веома брзо је стигао и на позицију професора у Учитељској школи у Бањој Луци.

Било му је ту, причао је касније, потаман. Било му је част да буде учитељ учитељима, али немиран и, на неки начин, врлетан дух, баш као и крај из кога потиче, водио га је даље и одвео у новинарство – професију која је једном таквом врлетном духу и човјеку пружала довољно простора да се размахне.

Први професионални ангажман и прве озбиљније новинарске текстове објавио је у бањолачком „Гласу“, али су га врло брзо „отеле“ веће медијске куће, јер је било јасно да је ријеч о вансеријски даровитом новинару. Ипак, он „Глас“ никад није напустио – с времена на вријеме објавио би понеки текст и увијек се у граду препричавало: „Јово објавио у Гласу“.

Након „Гласа“, Јован је радио у загребачкој кући „Вјесник“ као дописник из овог краја. Писао је за сва „Вјесникова“ издања, све оно што подразумева посао дописника. Али некако најзапаженије из тог периода биле су његове репортаже и тад је кренула прича да је то форма за Јована. Дакле, репортажа.

Али кад је прешао у Танјуг, гдје је и провео највећи дио свог радног вијека, одмах се видјело да се његовој агенцијској вијести нема шта ни додати ни одузети. И схатило се да је Јован Бабић један баш комплетан новинар. Уз то, за њега је важило да је бескрајно професионално поштен. Знате, у сваком послу се ви можете претварати, глуматати, али не задуго. Осјете људи, поготово када радите јавни посао, какав је цијели живот радио наш Јован. Или вам вјерују или не вјерују, а Јовану су вјеровали.

Никакав ауторитет, институционални или неки други, није га могао импресионирати, једино су га могле импресионирати чињенице. И по томе је био познат. Они који дуже памте сјећају се његових јавних полемика са највећим ауторитетима тога доба. Није имао страх, нису га те ситуације много трошиле, јер, као што рекох, једино су га чињенице могле импресионирати, а он је, као ријетко ко, увијек све податке провјеравао и умио правилно сложити, да би слика о сваком догађају или појави била истинита и комплетна. Био је познат и по томе да је професији којој је припадао давао највишу могућу дозу достојанства. Њега су баш уважавали и на неки начин водили рачуна како се према њему односе и они који генерално новинаре и новинарство и нису баш цијенили.

Нису га могли завести и заварати штокакви појавни облици, неријетке тричарије од којих они који имају моћ и желе направити спектакл како би прикрили стварно стање ствари. Јован је увијек умио препознати главни ток ствари и зато се ономе што он објелодани вјеровало.

Да би се схватило о каквом се човјеку и новинару ради, можда може помоћи једна мала прича. Негдје прије двадесетак година, у Удружењу новинара Републике Српске, ми смо дебатовали који модел да узмемо за свој кодекс, кодекс новинара Републике Српске. Једна, у то доба, млада колегиница чуди се и каже: „Шта паметујете, ено оног човјека само опишите како ради и како се понаша, он је ходајући кодекс“ и показа на Јована. Мислим да он није

могао добити веће признање, мада је добио и бројне официјелне награде и признања. Рецимо, прије 35 година добио је прву новинарску награду, а касније их је било још. Као новинар прославио је Бању Луку и цијели овај крај у моћним медијима тадашње државе.

Добио је и награду „Кочићево перо“ за публицистички и књижевни рад. И то је још један дар о којем данас морам казати коју ријеч.

Прва публикација коју је Јован Бабић објавио 1984. године – дакле – прије 31 годину, носила је назив „Принципов пут у вјечност“. Било је то доба када се о Гаврилу Принципу у општој јавности само знало нешто на нивоу оскудних основношколских знања. То што су радили штокакви институти и што је било депоновано у архивима било је, ипак, далеко од јавности.

Дакле, у јавности многи тада нису о Гаврилу смјели нити знали ни да зуцну, а сад на основу Јованових тадашњих радова говоре и више него што знају и умију. А написао је касније Јован и сјајан роман „Гаврилово успеније“. Али не само да је написао то, Јован је својим фото-апаратом и пером вјероватно најбоље описао и Обљај, Гаврилово родно мјесто и његову породицу, и Терезин у Чешкој, гдје Гаврило скончао у тамници. Све је то Јован, ко зна колико пута, обишао и овјековјечио. У тај посао унио је и страст, одговорност, али и приповједачко умијеће и зато је тако успио. И још, баш ту је, чини се, боље од иког другог ухватио живописан језик тога краја, сачувао од заборавља штокакве досјетке и дух свијета који тамо живи и преживљава.

Да је само то урадио, било би доста за дивљење и бескрајно поштовање.

А није само то, написао је Јован укупно дванаест књига о којима је публицистичка и књижевна критика већ дала мишљење. Треба ли рећи – врло позитивно, јер је ријеч о веома писменом човјеку који у публицистици барата само поузданим чињеницама којима даје праву мјеру, а у свом опусу који припада књижевности својој писмености додаје чаробну имагинацију.

Ако му је Гаврило Прицип био једна мисија, друга му је свакако био Дракулић и усташки покољ прије 73 године. И прије Јована о томе се причало, писало и обиљежавало, али јавно о томе

се само магловито знало или се крило. А онда је Јован неколико година свог живота потрошио у једном баш тешком раду, и све то истражио, али не само као новинар, него као, да не претјерам, као какав институт и све посложио како треба – објавио имена, утврдио истину и сад ми то знамо и знамо шта обиљежавамо. Својим књигама он је практично дигао трајан споменик тим невиним жртвама. Бања Лука и Бањолучани имају разлога да му и овом приликом, али не само овом, захвале.

А и његов родни крај има разлога да захвали Јовану, не само због свега онога што је урадио о Гаврилу Принцу и поводом Гаврила већ и због књиге „Ждраловачке приче“, гдје је од трајног заборава сачувао дух једног краја, дух неколико генерација које су ту опстајале, а шибале су их штокакве буре и невоље. На себи својствен начин, оовременој, а и будућим генерацијама Граховљака, које су сплетом драматичних историјских прилика разасуте по цијелом свијету, Јован је поменутом књигом дао личну карту.

Могао бих овдје причати о још једном Јовановом дару, а то је фотографија. Да је само био фото-репортер, могао је направити каријеру. Нећу о томе, само ћу споменути његову изложбу портрета познатих личности из различитих доба. Својевремено, ова изложба је у салонима Банског двора изазвала велику пажњу. Вјерујем да је сачувана и мислим да не било праведно да остане само у породичној заоставштини. Вјерујем да ће нека прикладна институција овог града наћи начина да је сачува јер ће у будућем времену бити, вјерујем, драгоцен.

У граду, иначе, ових дана не говоре „умро Јован Бабић“, већ говоре „отишао Јован код Гаврила, биће свашта“. И то треба разумјети као признање овом човјеку од којег се данас опраштамо.

Његовим кћерима Татјани и Свјетлани, синовима Саше и Мирку, Смиљи и Милени, брату Милошу, сестрама Ружи и Боји и њиховим потомцима желим рећи – немојте туговати, будите поносни што сте дио Јованове породице. Он је направио много, много више него што је то, да тако кажем, нормално за један људски вијек. Радио је оно што је волио и, према томе, имао је срећан живот.

А свима нама можда је важно да се и овом приликом замислимо што међу нама нема више људи који су правдољубиви, час-

ни, достојанствени. Знате сви ви овдје да су баш то особине које је Јован носио и које су му баш стајале. И зато, Јоване, нека ти је Богом просто и слава ти!

Бранислав Божић

ХРОНИЧАР КРАЈИШКИХ СТРАДАЊА И НЕПОКОРНИКА In memoriam: Јован Бабић (1934–2015)

Јован Бабић, новинар, публициста, књижевник, просвјетни и јавни радник, последице краће болести, умро је 6. јула 2015. године у болници Универзитетског клиничког центра Републике Српске у Бањој Луци, у 82. години.

Данас, кад међу нама више нема Јована Бабића, није лако рећи ко је он био, шта је све радио и урадио, које и какве је резултате постигао, какав је утицај имао међу савременицима, а шта ће пак значити потомцима и сљедбеницима у ближој и даљој будућности. Нема сумње, покојни Јован Бабић је био ствестрана личност и стваралац у многим областима егзистенције. Био је учитељ, наставник, професор, државни службеник, новинар, публициста, књижевник, хроничар, фељтониста, преводилац (са чешког и њемачког језика), мајстор фотографије, хуманиста, мултисекторски и мултидисциплинарно ангажовани интелектуалац и ерудита енциклопедијског формата, конотација и импликација.

Јован Бабић је рођен 15. јуна 1934. године у селу Црни Луг код Босанског Грахова. Ту је завршио основну школу, Државну нижу реалну гимназију похађао је у Дрвару, Учитељску школу у Бањој Луци, а студирао је у Сарајеву и Новом Саду, гдје је и дипломирао. Мањи дио радног вијека провео је у просвјети, у основним и бившој бањалучкој Учитељској школи, а главнину у новинарству, од тога најкраће у бањалучком „Гласу“, знатно дуже у загребачком „Вјеснику“, као стални дописник његових дневних издања, а посебно као редовни и ажурни сарадник некад чуване и многочитане

„Арене“, док је најдуже радио као новинар, уредник и шеф дописништва ТАНЈУГ-а из Бање Луке. Ипак, у најширој јавности Републике Српске, Босне и Херцеговине и изван ње, покојни Бабић ће остати упамћен као познат и признат новинар, а затим као веома угледан и плодан публициста и хроничар.

Први текст са његовим потписом објављен је 27. фебруара давне 1957. године у сарајевском „Ослобођењу“, и од тада до своје смрти објавио је неколико десетина хиљада текстова, свих родова и жанрова, у многобројним дневницима, недјељницима, затим у књижевним часописима и ревијама, данас српског, а раније српскохрватског језичког и говорног подручја, па на радио и телевизији и другим медијима. У свом новинарском раду увијек се држао принципа професионализма и новинарског морала и етике. У дугогодишњем списатељском послу писао је агенцијске вијести, извјештаје, чланке, коментаре, радио и давао интервјуе, али су га највише привлачиле репортаже, фељтони и новинске приче.

У немалом књижевном опусу, Јован Бабић је углавном „форсирао“ и највише писао о тзв. завичајним темама, прије свега о онима које су се тичале његовог родног Грахова, а потом и осталих крајева Босанске Крајине, Змијања, Бање Луке, градећи своју нарацију на догађајима и личностима из историје, народног предања и умјетничке фикције. Може се рећи да је Бабић настављач кочићевске приповједачке традиције и његове бескомпромисне литерарне борбе за Истину, Правду, Слободу и Отаџбину. Сва је његова литература, како је својевремено записао један књижевни критичар, препуна крајишких непокорника и бунџија. Истовремено, Бабић је и један од посљедњих представника тзв. социјалне литературе, зато што се у готово свим својим књижевним дјелима, наравно литерарним изражајним средствима, залагао за и настојао да афирмише социјалну правду, хумане односе међу људима, друштвеним групама, народима, а осуђивао је зло, неправду, шиканирања и тлачења понижених и социјално обесправљених друштвених слојева и појединаца. Упечатљиви су и остаће трајно уписани у колективну меморију српског народа његови описи ужаса страдања српског народа, цивила, дјеце, жена и старца у селима око Бање Луке у усташком покољу фебруара 1942. године, које је он дао у роману *Дракулићи*, који је доживио више издања, укључујући и пре-

вод на енглески језик. Да је само то написао, и ништа друго, заслужио је да остане трајно уписан у српске културне бесмртнике.

А написао је још много тога. Између осталог и књиге: *Пут у вјечност*, *Одбрана и смрт*, *Успеније Гаврилово*, *Дракулићи*, *Ждраловачке причке*, *Црљени крув*, *Спомен-храм Светог великомученика Георгија у Дракулићу*, *Биљези у времену*, *Крезуби лавови*, *Прометеји сарајевског Видовдана*, а постхумно, крајем 2015, изашла је, у издању „Бесједе“ из Бање Луке, и збирка приповједака *Вријеме невремена*. Да се ради о значајним остварењима најбоље говори чињеница да су о тим дјелима писали бројни књижевни критичари, историчари, естетичари, публицисти и сами писци, међу којима је и неколико академика и редовних професора. Такође, у прилог исказа о вриједности Бабићевих новинарских, публицистичких и књижевних текстова свједоче и подаци о многим наградама и признањима које је он добио за своје стваралаштво у последњих 35 година, од награде Удружења новинара БиХ 1980, до Кочићеве награде за животно дјело 2012. и награде Златни грб Града Бања Лука 2014. поводом осамдесетогодишњице живота, иако он признања и награде никада није тражио јер је полазио од увјерења да се човјек доказује својим радом а не слављењем тог рада и јубилеја. Осим по љепоти и упечатљивости писања, Јована Бабића ћемо се сјећати и по љепоти и увјерљивости живог, усменог казивања. Био је наш, крајишки Јован Златоусти.

Увјерен сам да нам г. Бабић не би опростио ако и у овом и овој прилици, у овом некрологу, не бисмо поменули Гаврила Принципа, Младу Босну и остале „Прометеје сарајевског Видовдана“, како их је он звао. Зато га и можемо замолити да сад, кад је тамо у оном, можда и бољем свијету, поздрави свог и нашег Гаврила, Анђела. И да му каже да га нисмо заборавили. Ни њега ни његове другове, младобосанце и учеснике у Сарајевском атентату, на Видовдан, 1914. Нарочито смо их се присјећали 2014, на стогодишњицу Гавриловог пуцња у Сарајеву. Али, за то је најзаслужнији баш он, Јован Бабић. Он, који је још давне 1984. објавио ону књижицу о Принципу, *Пут у вјечност*, па 1986. драму *Одбрана и смрт*, а највише по роману *Успеније Гаврилово*, објављеном ратне 1994. године. Књигом *Прометеји сарајевског Видовдана* отргao је од заборава Принципове саборце и обавезао потомке за вјечно сјећање на

њих. Нико више од њега, Јована Бабића, на том пољу није заорао дубље и шире, ни оставио препознатљивији биљег. Хвала му за то.

Јован Бабић је био упоран и истрајан истраживач, одговоран јавни радник и личност. Није био импровизатор, и није волио импровизаторе. Једини ауторитет који је признавао су чињенице и истина. До посљедњег дана и даха свог живота остао је вјеран својим племенитим идејама и идеалима да се људска ријеч не смије изневјерити. Због тога и није лако давао обећања, али их је увијек испуњавао. Није се штедио и калкулисао кад је шта требало урадити за опште добро, за професију којој је припадао и заједницу у којој је живио, а није избјегавао да уђе у полемику са ма ким ко о онима и ономе до чега је он држао није мислио и чинио добро. Због првог је имао доста познаника и поштовалаца, а због другог опонената и противника. Био је прави син свог народа и искрено је подржавао све његове ослободилачке тежње, али био је спреман да и код других народа и заједница уочи и похвали исто. Тако се нашао од младалачких дана до смртног часа. Ријечју, Јован Бабић је био мудар, добар и велик човјек. Због тога је за њим, на вијест о његовој смрти, поред породице и родбине, и тужно толико много људи. Највише у Бањој Луци, у којој је живио посљедњих 60 година, али и у Дрвару, понеко у Сарајеву и Новом Саду, у којима је школе похађао и завршавао, највише у Грахову, а сви у родном му Црном Лугу, посебно они његови саплеменици који су се вратили у родно село; тужни су његова брда и долине, шуме и непокошене ливаде, незреле јабуке и сваки камен на који је макар једном стала Јованова племенита и лака нога. Бескрајно и неутјешно су тужни и они, сви и данас живи, потомци малобројних преживјелих жртава дракулићке Голготе Срба из фебруара 1942: Стијаковићи, Гламочанини, Пиљагићи, Тодориновићи, Тодићи, Станковићи, Брковићи и остали, о чијем страдању је г. Бабић први и најупечатљивије проговорио, на хартији овјековјечио и од заборавата отргнуо. Најмање што можемо да учинимо јесте да му то никад не заборавимо.

Као и сви велики људи, и Јован Бабић је умро само једном, физички. А он ће живјети колико и сјећање на њега, бар док је живих његових потомака и поштовалаца. Јован Бабић сахрањен је 8. јула 2016. у Ребровачком гробљу, у Бањој Луци, а сахрани су присуствовали родбина, пријатељи, бројни поштоваоци његове писа-

не и говорне ријечи, грађани Бање Луке и Крајине. За све што је радио и урадио, наша посљедња реченица гласи: нека му Господ Бог подари рајско насеље и нека му је лак комад његове, српске и крајишке земље, испод које ће вјечно почивати. Мир његовој души и СЛАВА МУ!

Слободан Наградић

РАДОВАН ВУЧКОВИЋ

(1935-2015)

Отишао је Радован Вучковић, уочи новогодишњих празника, онако како је и живио: у миру и тишини, далеко од низа свакодневица које су човјека чешће спутавале него што су га гурале напријед. Као да је и на тај начин да покаже свој став према обликовању јавности. Тај спољашњи оквир, оквир задат природом преузетог задатка – читањем и писањем, изнедрио је скоро педесет ауторских књига од критика, есеја, студија, монографија до приповједака, романâ и документарно-путописне прозе. И да не бројим приређивачко-уреднички рад: сам списак његових дјела би могао да попуни простор овакве врсте текстова.

Последњих неколико година увијек смо се сретали, Радован Вучковић, Станиша Тутњевић и ја, у вријеме београдског Сајма књига, и разговарали углавном о једној теми: **о представљању српске књижевне традиције на простору Босне и Херцеговине**. Дошло се до листе од 20 наслова (два прва кола по десет књига) који треба да представљају књижевну активност Срба до Првог свјетског рата. Неколико је задатака преузео на себе (а онолико колико сам га познавао, не би ме изненадило ако се у заоставштини пронађу припремљени рукописи!). Није дијелио српски духовни и културни простор по било каквим старим или новокомпонованим политичким границама. Али и у тој јединствености простора мо-

гле су се извући одређене регионалне специфичности али и начини како да се оне истичу као елементи интегрисања, а не раздвајања.

Његов стваралачки опус је изузетно сложен па је врло тешко би било издвојити аспекте који су доминантни у његовом дјелу: да ли су то монографска остварења о Антуну Бранку Шимићу, Иви Андрићу, Мирославу Крлежи, Милош Црњанском? или су то студије о авангардним кретањима с почетка XX вијека? или промишљање критике као и интерпретативног и умјетничког чина?

Скоро да нема феномена књижевног израза којем није посветио пажњу: то најбоље показују његови чланци скупљени у седам књига под насловом *Проблеми – писци – дела*. Као што је тежио да о сваком писцу којем је посветио пажњу пружи заокружену слику, односно слику повезаности исказа са временом и простором у којем се живи, тако је и у овим појединачним исказима тежио да сложи мозаик једне цјеловите слике, слике одређеног књижевног живота. Оглашавао се увијек о феноменима који су били актуелни чинећи их свевременим. Пишући за споменицу њему посвећену посебну пажњу сам посветио назначавању основних координата критичкоисториографске методе Радована Вучковића сведених на његове појмове *проблем*, *писац*, *дјело*, гдје је *синтеза* узета као четврти појам који проистиче из претходна три: тако, посматрајући студију *Велика синтеза (о Иви Андрићу)* уочава се њена модерност и актуелност из перспективе најсавременијих теоријско-методолошких поставки и о књижевној историографији.

Као што је седамдесетих година, када се појавила поменута синтеза о Андрићу, скренуо на себе већу пажњу од уобичајене која се поклања стручним и научним студијама, тако је, средином деведесетих година прошлог вијека, на другачији начин призвао читаоце себи: појавом аутобиографске књиге *Збогом Сарајево*, и много прије него што је рат утихнуо, на личан начин проговорио о стварима које су и данас актуелне.

Радован Вучковић је физички ућутао, али његове ријечи неће ћутати.

Младен Шукало

СВЕТОЗАР КОЉЕВИЋ
(1930-2016)

Пишући за специјални број *Летописа Матице српске* посвећен Светозару Кољевићу записао сам и следеће:

»Светозар Кољевић се придружује генерацијама стварних путника попут Херодота, периегета Паусаније, Александра Македонског, Атиле, Колумба, затим овдје већ помињаним и непомињаним – Гетеу, Томасу Ману, Андре Жиду, Џозефу Конраду, Јовану Дучићу, Иви Андрићу, Милошу Црњанском, Бориславу Пекићу и многим другим којим су претходили митски путници какви су Одисеј или Јасон са својим Аргонаутима. И код једних и код других препознајемо и ишчитавамо, као крајњу тачку, “филозофско путовање” за које Цветан Тодоров каже да се указује у два вида: “као понизност и као понос; и у два раздела: као оно чему се учимо и као оно чему учимо друге. Посматрати разлике: то је рад на стицањузнања, на спознавању људске различитости. У томе је вредност путовања по мишљењу Монтења: оно нам пружа најбољи начин да »сопствени мозак избрусимо и уобличимо помоћу туђег« [...] Али посматрање разлика није коначни циљ; оно је само начин да се открију својства – својства ствари или бића, ситуација или институција. Захваљујући својим одласцима у стране земље филозоф је открио универзалн евидике (чак и ако они никада нису дефинитивно такви) који му омогућавају не само да учи већ и да суди.”

На извјестан начин, и тада али и сада, пишући о њему истовремено сам говорио и о себи, боље рећи о односу ученика и учитеља који је временом прерастао у много дубљу духовну и људску везаност.

Још из времена стварања катедре за општу и компаративну књижевност, коју су са осталим креирали и посебан дух уграђивали Светозар и Никола Кољевић, почео је да се развија један посебан

однос. Од његових предавања, из 1972. године, посвећених Сервантесу, до посљедњег сусрета, 16. априла 2016. године, на 128. Годишњој скупштини Матице српске у Новом Саду, освајао се један заједнички духовни простор.

То је простор највиших културних, умјетничких и научних вриједности на којим је инсистирао и које је преносио на друге: сматрао је да само тако можемо да оплеменимо властиту средину. О томе посебно свједочи његова посљедња књига – *Између завичаја и туђине. Сусрети различитих култура у српској књижевности* (2015).

И његов живот као да је означен тиме ИЗМЕЂУ. Рођен у бањалучкој грађанској породици, студирао у Загребу, Београду и Кембриџу. Велики дио радног вијека (не рачунајући предавачку активност у Енглеској, САД и другдје) провео је у Сарајеву одакле га ратна дешавања одводе у Нови Сад. Као да је, посљедњим пресељењем, направљен један круг у којем његов родни град представља средиште. Тако се он и односио према њему, али као оном чему се вјечито припада. Долазећи задњих година у Бању Луку, обавезно је морао да прошета до врха Шехитлука (данас Бањ брдо), на Понир, рјеђе Шибове, а, чини ми се, да му је остала неиспуњена жеља да се провоза дајаком на Врбасу и оживи своје младалачке дане.

Волио је да путује. И чини се да је у књижевност крочио путописним биљешкама. А те текстове треба читати као увод у тумачење његовог укупног дјела. Поготово што њима провијава сјајно прихваћен и обогаћен англосаксонски хумор а што може да буде и једна посебна оријентација хумористичко-митографског утврђивања путева ријечи у које се, на крају, сви претворимо.

Младен Шукало

РАДОСЛАВ БРАТИЋ

(1947-2016)

¹ Рођен у Брестикама код Билеће 28. јуна 1948; умро 2. јуна 2016. у Београду). Школовао се у родној Херцеговини, а потом дипломирао југословенску и свјетску књижевност на Филолошком факултету у Београду. Објавио је романе *Смрт спаситеља*, *Сумња у биографију* и *Трг соли*, књиге приповједака *Слика без оца*, *Страх од звона* и *Зима у Херцеговини*, поетичку књигу о читању *Шехерезадин љубавник*, књигу есеја и критике *Писац и документ* и књиге изабраних приповједака *Зима у Херцеговини* и *Друге приче* и *Најлепше приче Радослава Братића*. Написао је и више драма за радио и телевизију. Сам или са сарадницима, припремио је више антологија текстова из иностраних књижевности (лужичких Срба, кинеске, индијске, америчких црнаца). Као уредник у БИГЗ-у, водио је десетак библиотека домаће и стране књижевности. Био је члан редакције или уредник у више часописа, а од 2004. био је главни уредник часописа *Нова Зора*. Добио је бројне важне награде: листа „Младост“, „Исидора Секулић“, Андрићеву, „Ћамил Сијарић“, „Меша Селимовић“, Борбину, Кочићеву награду, плакету „Милош Црњански“, Златну повељу „Цар Душан“ и низ других.

Покушавам да пред собом извучем слику Радослава Братића¹ која се стварала скоро пуне четири деценије заједничког присуства на књижевно-културној сцени ових простора.

Бркови и цигарета (осим задњих неколико година) као да симболишу с једне стране његову опредјељеност, а са друге – страст. И у свему потпуну преданост. То се може најбоље видјети колико је енергије трошио и утрошио да свом родном крају, кршевитом и помало љутом камењару, подари другачији начин живота који га је нагнао да се од њега физички одвоји.

То физичко одвајање и јесте само физичко: Братић је, како су га многи од миља звали, вјечито био човјек херцеговачког камена, човјек који је волио да приповиједа, који је волио да се шали и са оним што врло често није предмет шале, човјек предан другим људима јер их посебним магнетизмом окупља око себе: тако су настали и Ћоровићеви сусрети који су његовали дружење у два мјеста – Гацку (историчари) и Билећу (приповједачи). Његова Брестика и Корита су у брдима која једнако дијеле и спајају двије равнице: гатачку и билећку. Као што је овом манифестацијом увезао ова два града, тако је увезивао људе и умјетничких и политичких опредјељења, ствараоце различитих генерација и средина, а као спортски активиста – „партизановце“ и „звездаше“. На крају ће и у двом дјелу тежити да приповиједањем увезује традиционалне обрасце приповиједања са најновијим умјетничким и књижевним опредјељењима не робојући ни једном од њих.

Створио је круг око себе чији се обим неће моћи дуго времена измјерити: чини се да је у књижевним, али и другим интелектуалним круговима био близак са свим својим

савременицима. То није била само његова уредничка и уређивачка преданост: у свему је тражио ужитак, онај радни ужитак, који се претварао у једно посебно умијеће причања и приповиједања. Не без разлога је књига његових поетичких записа понијела наслов – *Шехерезадин љубавник*! Његово друштво су били сви писци који су живјели и стварали у времену од његовог рођења па до смрти. О многим су остали његове биљешке и записи. Још да је записао све оне анегдоте о њима (многим је био и лични свједок) које је тако умјешно обликовао.

У његовој прози врло често се преламају стварни и фиктивни свјетови, историјски и фолклорни елементи који одређују Братића као приповједача са необичним осјећањем за причу која се утемељује у тлу из којег потиче, али и везује се, с друге стране, за умјетничку и историјску баштину која потврђује сваку нашу појединачну судбину. Помоћу њих, он у ствари открива суштину приповједачког умијећа (не само свог) и у оним остварењима за која су кључеви скривени.

Младен Шукало

ЖИВКО МАЛЕШЕВИЋ
(1951-2016)

Живко Малешевић, есејиста, књижевни критичар, антологичар (1951-2016), преминуо је, изненада, на свој шездесет пети рођендан, у Бањој Луци. Рођен је у селу Ваган, поред Гламоча, основну школу завршио је у родном месту, а југословенску светску књижевност на Филолошком факултету у Београду. До последњег рата био је професор гимназије у Гламочу, а од деведесетих до смрти у Бањалучкој гимназији. Објавио је две књиге критичко-есејистичких радова: „На први поглед” (2002) и „Гласници новог писма” (2005). У књижевним часописима и листовима у Републици Српској и Србији, у последњих неколико деценија, објављивао је књижевне критике и огледе о српским писцима са обе стране Дрине. Једно време био је стални критичар у бањалучком листу „Глас”.

Истакао се и као писан уџбеника, антологичар и приређивач. Остаће упамћен као истински посвећеник проучавања књижевности, зналац са огромном енергијом и истанчаним укусом за разумевање и тумачење литеарних дела широког жанровског и временског распона. Дао је велики допринос у превладавању граница унутар српског књижевног и културног простора, приближавајући читаоцима у Србији писце из бањалучког књижевног круга (Рисојевић, Павловић, Стојичић, Брђанин) и обрнуто - представљајући дела значајних стваралаца из матице у Републици Српској (Симовић, Палавестра, Ного, Братић, Лакићевић). Као професор књижевности остаће упамћен по неконвенционалном и отменом држању, великом знању и ентузијазму, који га нису напуштали до последњег дана.

Зоран Радисављевић
(Објављено у београдској *Политици* 29. јула 2016.)

ДР СТЕВО ДАЛМАЦИЈА (1932–2016)

У августу ове године напустио нас је и, надамо се, преселио се на љепши свијет професор Стево Далмација. Отишао је тихо, баш онако како је и живио: непримјетан – а увијек ту, ћутљив – али срдчан, радан и тачан и у свему помало тајанствен.

Др Далмација рођен је у Пољавницама код Новог Града (Босански Нови) 6. 1. 1932. године. Учитељску школу завршио је у Сарајеву, Филозофски факултет у Скопљу, магистрирао је у Београду, а докторирао у Загребу. Био је професор Педагошке академије и Филозофског факултета у Бањалуци. Једно вријеме био је лектор у Салцбургу (Аустрија). Иза себе је оставио супругу, двије ћерке и унучад.

Читав радни вијек, касније и пензионерске дане, Стево Далмација посветио је по(д)учавању других и научном раду. Као талентован лингвиста, своје мјесто нашао је у дијалектологији и лексикографији, огледајући се повремено и у другим гранама лингвистике. У суштини, његов научни опус углавном се везао за језичко изучавање поткозарског краја.

Ми који смо имали част да са њим радимо и сарађујемо памтимо га по оданости послу, коректности према колегама и спремности да сваком несебично пружи помоћ кад год је то могуће. Његов животни мото био је да је човјек више човјек по ономе што прећути него по оном што каже и да се сто пута покајемо за оно што кажемо, а ријетко за оно што прећутимо. Добро се сјећамо честих састанака на лингвистичким пројектима којима је присуствовао професор Далмација – обично би заузео неки ћошак, ћутао, пажљиво слушао и ријетко узимао ријеч. И кад би нешто говорио, обично су то била појашњења или питања која су се тицала свих нас. На другој страни, своје ћутање надокнађивао је радом и обично је било правило да уради више него било ко из његовог тима.

Посебно добар однос др Далмација остваривао је са својим ученицима. Генерације његових студената (а било их је много) са сјетом причају о драгом учитељу. Иако се често чинило да је незаин-

тересован, да послове одрађује рутински, да ништа не примјећује, неријетко је прилазио талентованим студентима, одводио их у свој кабинет и уводио у лингвистику и љепоте које она пружа. Нарочито је био наклоњен онима талентованим за акцентологију, коју је необично цијенио и сматрао је науком над наукама.

Најважнији допринос науци Далмација је дао у изучавању западних српских говора. Монографијом *Ијекавски говори Поткозарја* обухватио је простор од Новог Града до ушћа Врбаса у Саву, те овим описом знатног дијела српских говора употпунио слику стања у једном огромном ареалу источнохерцеговачког дијалекта. Његов *Рјечник говора Поткозарја*, којим је веома детаљно представљена лексика поткозарског краја, прво је озбиљније лексикографско дјело на овим просторима. Био је врло марљив и у прикупљању грађе за *Српски дијалекатски атлас*, те је истражио на десетине пунктова српских говора. Свој научни рад крунисао је *Рјечником говора Срба Српске Крајине*, чиме је на макроплану обухваћен готово комплетан говорни простор западне Босне на којем живи или је (до рата 1992–1995) живјело српско становништво. У Рјечнику се на систематичан лексикографски начин наводи велики број лексема из говора српског живља настањеног у преко 700 села обухваћених овим истраживањем. Поткрепљивање сваке лексеме дијалекатским текстом у потпуности заокружује информације о појединим ријечима, а све то и прецизно акцентовано и фонетски транскрибовано даје читаоцу могућност да стекне јасну слику о стању у говору Срба овог ареала. Како је написао, Рјечник садржи „око 7 000 одредница и 2–3 пута толико нових одредница“. Рјечник је на преко 700 куцаних страна припремљен за штампу, али га професор Далмација, нажалост, није дочекао. У шали је знао и да каже: „Ма, ко зна хоћу ли ја и бити жив док се све то заврши?!“

У оваквим ситуацијама, кад се опраштамо од драгих људи, обично нам је најљепше кад ништа и не говоримо, кад препустимо тишини да каже оно што осјећамо. Ту је крај, ту је, опет, сурова реалност – у земљи ништа људско, у људима све камено. Премда је наш драги професор Далмација заокружио живот у сваком погледу и, на крају, доживио и „лијепе“ године, нама остаје да жалимо

за добрим човјеком, за карактерном личношћу, која се у животним аршинима подразумејева, а ријетко среће.

За све што је Стево Далмација учинио да нам остане у драгој успомени и сјећању, нека му је вјечна слава и хвала!

Драгомир Козомара

АЛЕКСАНДАР ШУКАЛО (1951–2016)

И овога 27. августа небо над Београдом било је плаво. Очекивали смо добре вести, а стигла је тужна, најтужнија – умро је наш Александар Шукало Шуки, како смо га звали. Мислили смо да нам неко казује бајку и да то није стварност. Ипак, схватамо, на крају пута смо. У листу оних које нема уписујемо Александра Шукала.

Отишао је без изгубљене битке, али ипак своју најважнију битку за живот прерано је изгубио.

Волео је и живео живот целим својим бићем, остајући веран идеалима истине, правде, нације и слободе, у чијем креирању је учествовао и чему је посветио живот најоданијим делом свога бића. Волео је, дакле, живот, своју породицу: децу, Милоша, Ану и Марка, супругу Цецу, брата Воју, којима је посветио најбољи део себе, нас – своје другове, волео је своју Бању Луку, Републику Српску, свој народ, свој Београд и Србију, своју телевизију, чији је оснивач и први директор био, свој посао...

Био је појава изван општих токова, изван сваке конкуренције и имитације: оно што је знао нико није могао ни да оспори ни да опонаша. Познавао је свет од Немачке до Британије, али се изборио, заправо, да живи у свом свету, у овој земљи и у овом граду. Био је борац без компромиса и без одступања од сопственог пута.

Као вечити победник, није признавао пораз. У срцу је носио косовски завет, у души лепоту огњишта, слободе, родне куће и породичног дома. И родне груде – Републике Српске и свих српских

земаља. Имао је неодољиву потребу да увек каже оно што мисли, не штедећи притом ни пријатеље ни непријатеље.

Није признавао поразе, али је нама, својим друговима и пријатељима, казивао: „Када слава прође, меримо само њен пео“. У тешкој борби за бољи свет, побеђивао је и у просторима заједничких дружења, весела, духа, истине, лепоте и достојанства. Као човек и као стручњак био је пркосан, храбар, усправан у свим непогодама и искушењима, који су ове крајеве погодили нарочито од 1999. године па надаље.

Био је човек нежног срца за све оне који су га боље знали, способан да се обрадује свачијем раду и створеном делу, волео је мале и младе људе, а ја данас лично остајем без пријатеља и кума, великог човека, чије ћу име са поносом изговарати, као и сви они који су имали задовољство да са њим деле најлепше студенске животне радости, време стварања и развоја, па након тога и туге за пролазношћу, и нестанка.

Зато, тугује данас Бања Лука, тугује његова породица, другови и пријатељи, тугују његови сарадници, колегинице и колеге, тугују београдске кафане и скадарлијска калдрма, тужно трепери ваздух над Андрићградом, његово ушушкано имање у Пријаковцима остаје тужно, тугују сви који су га познавали и волели.

И зато, Шуки, сада почивај у миру куће коју ће ти подарити земља твојих предака, ту, поред твога оца Новака и мајке Марије, док ми настављамо да бијемо заједничке битке за народ, државу, нацију и веру, и да се присећамо свакодневних ситница из заједничких деценијских дружења, која нам сада тако много значе.

Ово говорим не због тебе, Александре, већ због себе и наших душа. Ти данас одлазиш у легенду, а ми смо спремни и да поновимо више пута: сви који нису стигли да те упознају, пропустили су последњу прилику да упознају читав један непоновљиви свет.

Уз сузе које клизе низ лице и натапају ову српску земљу, у име свих присутних и оних који нису овде, а познавали су те, говорим: желимо рајске висине твојој напаћеној души. Сада знамо да је на небу једна звезда више, која сија само за нас, и сви знају да си то ти, наш драги Шуки.

Због свега тога, као и због онога што постоји, а није речено, хвала ти на добрим делима и часном живљењу у тешким временима. Успомена на тебе никада неће избледети.

Нека ти је покој души и вечна слава!

У Бањој Луци, 30.08.2016. године

Зоран Перовић

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ ГОДИШЊАКА

Моле се аутори да се придржавају следећих упутстава при писању текстова за часопис *Годишњак*.

Обим и формат текста:

- од 10 до 16 страна А4 формата у *Word*-у;
- фонт Times New Roman, величине 12 pt и прореда 1.5;
- сажетак, кључне ријечи и подножне напомене словима величине 10 pt.

Рад садржи следеће елементе:

- име и презиме аутора, назив институције у којој је запослен, e-mail адресу аутора (у горњем лијевом углу);
- болдовани наслов рада;
- апстракт на језику на којем је рад (100 до 250 ријечи);
- кључне ријечи (до 10 ријечи);
- текст рада;
- попис цитиране литературе;
- резиме (уколико је рад на страном језику резиме се пише на српском језику).

Начин цитирања:

- један од устаљених начина цитирања по ауторовом избору (*MLA, APA, Harvard Manual Style* и сл.).

Напомена: Уколико рукопис не садржи неке од наведених елемената уредништво задржава право да их уврсти у рад.

Рукопис је потребно послати у штампаној или електронској варијанти. Штампана верзија рукописа доставља се на адресу Друштва (Бана Лазаревића 1, 78000 Бањалука, са назнаком: за Друштво чланова Матице Српске у Републици Српској), а електронска верзија на e-mail: drustvoclanovamatrice.rs@gmail.com

ИЗДАВАЧ:

МАТИЦА СРПСКА – ДРУШТВО ЧЛАНОВА
МАТИЦЕ СРПСКЕ У РЕПУБЛИЦИ СРПскоЈ

За издавача:

Проф. др Младен Шукало

Лектура и коректура:

Др Мијана Кубурић-Мацура

Превод садржаја, резимеа и импресума:

Мр Бранко Црногорац

Ликовно рјешење корица:

Зоран Егић

Штампа:

Comesgrafika

За штампарiju:

Звонко Савић, дипл. правник

Тираж:

150

PUBLISHER:

MATICA SRPSKA – MEMBERS OF
THE SOCIETY IN REPUBLIC OF SRPSKA

For publisher:

Mladen Šukalo

Editing and proofreading:

Mijana Kuburić-Macura

**Translation of table of contents, summaries
and imprint:**

Branko Crnogorac

Cover design:

Zoran Egić

Print:

Comesgrafika

For print:

Zvonko Savić

Circulation:

150